

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ

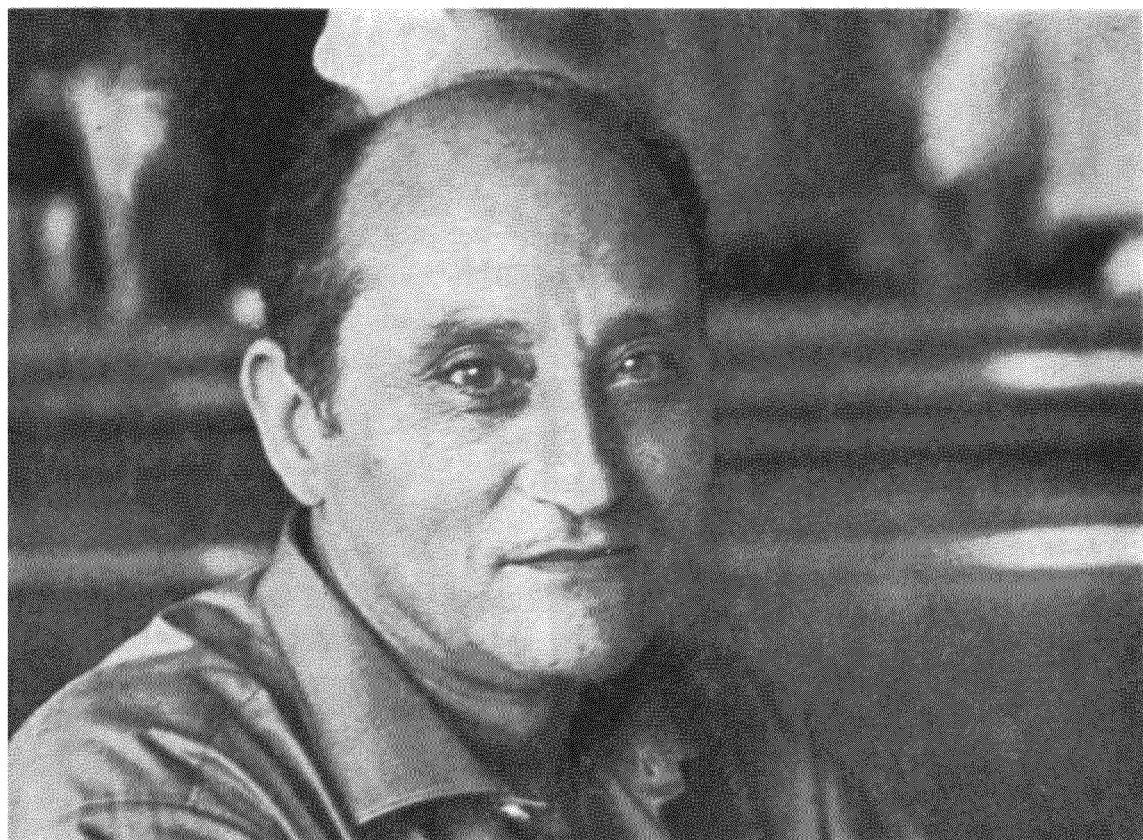

επιμέλεια : ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ Κ.
ΓΙΑΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ.
ΔΕΜΑΘΑΣ Ζ.
ΔΙΒΑΝΗ Α.
ΔΡΙΤΣΑ Μ.
ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ Θ.
ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ Γ.
ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ Π.
ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ Κ.
ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β.
ΔΙΑΚΟΣ Α.
ΛΟΥΒΗ Α.
ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ Δ.
ΜΑΡΓΕΛΛΗΣ Σ.
ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Α.
NICOLAIDES D.
ΝΟΥΤΣΟΣ Π.

ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ Ν.
ΠΑΠΑΓΑΛΑΝΗ-ΚΑΛΑΦΑΤΗ Α.
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ.
ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Κ.
ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ Π.
ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ Σ.
ΡΗΓΙΝΟΣ Μ.
ΡΗΓΟΣ Α.
ΣΑΛΙΜΠΑ Ζ.
ΣΙΔΕΡΗΣ Ν.
ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρ.
ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Γ.
ΤΟΔΟΡΟΝ Ν.
ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ Μ.
ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Κ.
ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ.
ΨΥΧΟΓΙΟΣ Δ.

ΑΘΗΝΑ 1992

Νίκος Σβορώνος 1911 (Λευκάδα) — 1990 (Αθήνα)

«... Ἡ ἱστορία ἔχει ἓνα μέρος διαισθητικὸ ὅπως καὶ ἡ φυσικὴ. Ἐὰν ξεκινώντας ἀπὸ ὁρισμένα δεδομένα, δὲν ἔχεις τὴ δύναμη νὰ πιάσεις τὸ συσχετισμὸ ὁρισμένων πραγμάτων καὶ νὰ θέσεις ἓνα πρόβλημα, μὴν κάνεις ἱστορία. Διότι ἐὰν δὲν ἔχεις αὐτὴ τὴ διαίσθηση, εἶναι δυνατόν νὰ χαθεῖς. Ἐὰν δὲν ἔχεις αὐτὴ τὴ δύναμη — ἃς τὴν ποῦμε μὲ τὸ ὄνομά της: τὴ δημιουργικὴ δύναμη — ὄχι τοῦ μυθιστοριογράφου ἀλλὰ τοῦ καλλιτέχνη, τοῦ ποιητῆ ἂν θέλεις, νὰ δεῖς τὸ σπινθήρα ποὺ ξεπηδᾷ ἀνάμεσα σὲ διάφορα γεγονότα καὶ ιδέες, μὴν κάνεις ἱστορία. Νὰ κάνεις ἀποδελτιώσεις τῶν πηγῶν καὶ παρὰταξη δελτίων.»

Απο τὴ συνέντευξη με τὸ Ν. Σβορώνο ποὺ δημοσιεύτηκε στο περιοδικό, Σύν-
χρονα Θέματα, τ. 35-7, Δεκ. 1988.

Ο Νίκος Σβορώνος γεννήθηκε το 1911 στη Λευκάδα και πέθανε το 1990 στην Αθήνα.

Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1928-1933) και από το 1936 εργαζόταν ως συντάκτης στο Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας του Δημητράκου και στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών μέχρι την επιστράτευσή του το 1939. Πολέμησε στην Αλβανία ως έφεδρος ανθυπολοχαγός (1940-1941) και στη συνέχεια πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση, ως στέλεχος του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ της Αθήνας. Παράλληλα δίδασκε στο «Λύκειο Αθηνών» (Σχολή Μπερζάν). Στα τέλη του 1945 πήγε στο Παρίσι με υποτροφία της γαλλικής κυβέρνησης για να συνεχίσει τις σπουδές του στην *École Pratique Des Hautes Études*, στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών στη Σορβόνη και στο *Collège de France*. Το 1947 εξασφάλισε μία θέση στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών [CNRS] της Γαλλίας. Τον ίδιο χρόνο, αρχές του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα, του κοινοποιήθηκε στο Παρίσι η απόλυσή του από το Μεσαιωνικό Αρχείο, ενώ το 1955 του αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια. Έτσι στερήθηκε το δικαίωμα επιστροφής στην Ελλάδα για περισσότερα από είκοσι χρόνια. Το 1962, ο Νίκος Σβορώνος πήρε το διδακτορικό του δίπλωμα (τρίτου κύκλου) και το 1969 εξελέγη καθηγητής-διευθυντής Σπουδών στην έδρα της Ιστορίας των Θεσμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας της *École Pratique* (IV. sect.). Το 1975 ανακηρύχθηκε «*Docteur des Lettres*» της Σορβόνης.

Το 1975 επέστρεψε στην Αθήνα και δίδαξε ως επισκέπτης καθηγητής Βυζαντινή και Νεοελληνική Ιστορία στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και στις Φιλοσοφικές Σχολές των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης, που το 1976 και 1977, αντίστοιχα, του απένειμαν

τον τίτλο του επίτιμου Διδάκτορα. Διετέλεσε μέλος της Διοικούσης Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης (1981-1986) και δίδαξε Βυζαντινή Ιστορία στη Φιλοσοφική Σχολή του, στο Ρέθυμνο. Από το 1983 έως το 1986 ήταν πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), ενώ παράλληλα και μέχρι το θάνατό του υπήρξε αντιπρόεδρος του Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Έρευνας, αντιπρόεδρος του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας, μέλος του Δ.Σ. του Ιδρύματος Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας και διευθυντής της σειράς «Ιστορική Βιβλιοθήκη» του εκδοτικού οίκου «Θεμέλιο».

Ο Νίκος Σβορώνος υπήρξε ένας από τους γνωστότερους και αξιολογότερους μελετητές της Βυζαντινής Ιστορίας με πλούσιο και διεθνώς αναγνωρισμένο ερευνητικό και συγγραφικό έργο στο χώρο των βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών. Μείζων γενικός στόχος του έργου του ήταν η ανάδειξη και η ερμηνεία των παραγόντων εκείνων που διαμόρφωσαν τις οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές εξελίξεις σε ολόκληρη την ιστορική πορεία του «Νεότερου Ελληνισμού» από τον 11ο αιώνα έως την εποχή μας. Με αφετηρία τη μαρξιστική μεθοδολογία, διερεύνησε τα δομικά στοιχεία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, επισήμανε τις διαφορετικές ιστορικές διάρκειες, τις συνάψεις και τις ασυνέχειες και επιχείρησε να προσδιορίσει κάθε φορά το ειδικό τους βάρος χωρίς να απομακρύνεται από το πραγματολογικό υλικό ή να καταφεύγει σε προκατασκευασμένα σχήματα. Αντίθετα, υπηρέτησε τον αρχικό του στόχο, ξεκινώντας πάντοτε από τη συστηματική μελέτη των πηγών για να προτείνει στη συνέχεια κατευθύνσεις που οδήγησαν στη διεύρυνση των προβληματισμών της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Σημαντικό σε έκταση και θεματική ευρύτητα είναι το έργο του Σβορώνου και στον τομέα της νεοελληνικής ιστορίας. Αξιοποιώντας το πολύτιμο υλικό των γαλλικών προξενικών αρχείων παρουσίασε πρωτοποριακές για την εποχή του εργασίες οικονομικής ιστορίας. Ήταν ωστόσο η Ιστορία της Νέοτερης Ελλάδας, *Histoire de la Grèce moderne*, Paris (P.U.F.) 1953 — μία προσπάθεια σύνοψης και ερμηνείας της πορείας του ελληνισμού από τη Φραγκοκρατία και την Τουρκοκρατία ως τα μέσα του 20ού αιώνα — που τον έκαναν γνωστό και στο ευρύτερο κοινό μέσα από τις αλληπάλληλες εκδόσεις της πρώτης ελληνικής της μετάφρασης (Αθήνα/Θεμέλιο/1976) εμπλουτισμένης με έναν εκτενή βιβλιογραφικό οδηγό του Σ. Ασδραχά.

Με το σύνολο του συγγραφικού και του διδακτικού του έργου, με τη συμμετοχή του σε συνέδρια και άλλες επιστημονικές συναντήσεις αλλά και περισσότερο άμεσα με την καθοδήγηση σειράς διδακτορικών διατριβών Ελλήνων και ξένων βυζαντινολόγων και μελετητών του νεότερου ελληνισμού καθώς και τη συνεχή επαφή του με την έρευνα, ο Νίκος Σβορώνος συνέβαλε όσο ελάχιστοι στην άνθηση των ελληνικών ιστορικών σπουδών και επηρέασε κατά ουσιαστικό τρόπο την εξέλιξη της σχετικής ιστοριογραφίας.

Το Πάντειο Πανεπιστήμιο, θέλοντας να τιμήσει το έργο και τη μνήμη του Νίκου Σβορώνου, οργάνωσε, λίγο μετά το θάνατό του, ειδικό επιστημονικό Συνέδριο στην ιδιαίτερη πατρίδα του τη Λευκάδα (23-26 Μαΐου 1990). Οι συνεδριακές ανακοινώσεις που συγκεντρώθηκαν στον τόμο αυτό χωρίζονται σε δύο μέρη: στο πρώτο ανήκουν η εργογραφία, τα στοιχεία βιογραφίας και ερμηνευτικές προσεγγίσεις του έργου του Ν. Σβορώνου, ενώ το δεύτερο μέρος φέρει το γενικό τίτλο *Ελληνισμός, κοινωνία, ελληνισμός, κρότος*.

Οι δεσμοί του μεγάλου έλληνα ιστορικού με το Πάντειο Πανεπιστήμιο δεν είναι μόνο αρκετά παλαιοί αλλά και ιδιαίτερα ισχυροί. Τόσο στη δική του μνήμη, όπως δεν έπαυε σε κάθε ευκαιρία να αναφέρει, όσο και στη μνήμη εκείνων που υπήρξαν φοιτητές και μέλη του διδακτικού προσωπικού του Ιδρύματος κατά την πρώτη μεταδικτατορική περίοδο. Ο λόγος είναι γνωστός. Στις αίθουσες της τότε Παντείου Α.Σ.Π.Ε. edίδαξε ο Ν. Σβορώνος για πρώτη φορά σε Ελληνικό Πανεπιστήμιο, το Μάρτιο του 1975, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα. Είχαν προηγηθεί τριάντα χρόνια αναγκαστικής απουσίας. Αναγκαστικής με την ουσιαστική έννοια της λέξης από το 1945, και τυπικά αναγκαστικής από το 1955, όταν του αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια.

Η οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου απευθύνθηκε σε διακεκριμένους συντοπίτες και βεβαίως στους «μαθητές» του. Δηλαδή σε μια μεγάλη κατηγορία ιστορικών και άλλων κοινωνικών επιστημόνων, της οποίας τα υσαφή όρια, όπως ήταν αναμενόμενο δημιούργησαν σε αρκετές περιπτώσεις προβλήματα επιλογής, εφόσον με τη μια ή την άλλη έννοια, άμεσα ή έμμεσα, το σύνολο σχεδόν των νεότερων ελλήνων ομοτέχνων του θα μπορούσαν να θεωρηθούν μαθητές του Νίκου Σβορώνου. Αναφέρονται πάντοτε εκείνοι που συγκροτούν την πλειοψηφούσα τάση στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, αυτοί που σαφώς δεν εκφράζονται από την παρωχημένη και ελληνοκεντρική αμετροεπή εθνορητορεία.

Η πληθώρα των ανακοινώσεων των σχετικών με τη νεότερη ελληνική ιστορία και ο ανάλογος προσανατολισμός των ιστορικών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου, σε συνδυασμό με ορισμένες — ιδιαίτερα αισθητές — απουσίες συναδέλφων που προέκυψαν από τη μετάθεση, για τεχνικούς λόγους, του αρχικά προγραμματισμένου χρόνου του Συνεδρίου, ενίσχυσαν τη μονομέρεια του παρόντος τόμου. Την απουσία δηλαδή ειδικών συμβολών για το μεσαιωνικό ελληνισμό, τον κρίσιμο κατά την αντίληψη του Ν. Σβοώνου 11ο αιώνα, τους βυζαντινούς δικαιοϋκούς θεσμούς και την αφανή εκ πρώτης όψεως εξέλιξή τους ή τον πλούτο των έμμεσων μαρτυριών που οι θεσμοί αυτοί προσφέρουν για τη μελέτη της βυζαντινής κοινωνίας. Θέματα στα οποία ο τιμώμενος αφιέρωσε πολύ μεγάλο μέρος της ερευνητικής, της συγγραφικής και της διδακτικής του δραστηριότητας.

Το βιβλίο αυτό, όμως, δεν είναι ούτε το μόνο ούτε το τελευταίο, σίγουρα, συλλογικό εγχείρημα απόδοσης των οφειλομένων σε ένα σημαντικό άνθρωπο με σπάνιο επιστημονικό ήθος και εμβέλεια, και σε ένα μεγάλο δάσκαλο.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Αθήνα 1992

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Σπύρου Μαργέλλη

Σεβασμιώτατε, κυρίες και κύριοι, με ιδιαίτερη χαρά σαν δήμαρχος της πόλης και πρόεδρος του πνευματικού κέντρου που είναι συνδιοργανωτής με το Πάντειο Πανεπιστήμιο αυτού του συνεδρίου, σας καλωσορίζω όλους στη Λευκάδα και καλωσορίζω επίσης την πραγματοποίηση αυτού του συνεδρίου, στην πόλη που γεννήθηκε ο μεγάλος ιστορικός και ο μεγάλος άνθρωπος Ν. Σβορώνος. Για μας τους Λευκαδίτες, τη δημοτική αρχή της Λευκάδας και το Πνευματικό Κέντρο, η πραγματοποίηση αυτού του συνεδρίου αποτελεί ένα ελάχιστο χρέος και ένα δείγμα σεβασμού προς τον επιστήμονα, προς το Λευκαδίτη και προς τον άνθρωπο και διανοητή Ν. Σβορώνο. Το Ν. Σβορώνο που πέρα από το μεγάλο και αναμφισβήτητο επιστημονικό του έργο, αγάπησε και λάτρεψε τη Λευκάδα και τους ανθρώπους της.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, βρέθηκε πολλές φορές κι έζησε κοντά στους ανθρώπους της Λευκάδας, κοντά σε μας, στο Δήμο και στο Πνευματικό Κέντρο, κοντά στις προσπάθειές μας για την ανύψωση του πολιτιστικού και πνευματικού επιπέδου του λαού μας. Με την παρουσία του στις γιορτές λόγου και τέχνης, με τις εισηγήσεις του, με την προεδρία του σε διάφορες πνευματικές εκδηλώσεις και στρογγυλά τραπέζια που κάναμε, έδωσε κύρος στις γιορτές μας, τίμησε τη Λευκάδα και την έκανε για άλλη μια φορά ακόμη γνωστή στο Πανελλήνιο για την πνευματική και πολιτιστική της παράδοση.

Για μας αυτό το συνέδριο που είναι αφιερωμένο στη μνήμη και το έργο του Ν. Σβορώνου, όπως είπα και από την αρχή, είναι μέρος των προσπαθειών μας και των εκδηλώσεων που θέλουμε να κάνουμε συνολικά για να τιμήσουμε το Ν. Σβορώνο. Ήδη έχουμε ετοιμάσει το μνημείο του στο νεκροταφείο της πόλης και είμαστε σ' ένα καλό δρόμο για να στήσουμε την προτομή του στο πάρκο των ποιητών της Λευκάδας, στην είσοδό της. Έχει επίσης συμφωνηθεί και είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας του δήμου της Λευκάδας, πολλών συμπατριωτών μας, μαθητών και συνεργατών του Ν. Σβορώνου, και κύρια αποτέλεσμα της θετικής ανταπόκρισης του ανεψιού του του κ. Σιδηρόπουλου, να δημιουργηθεί στη Λευκάδα ένα Ινστιτούτο Ιστορικών Μελετών Ν. Σβορώνου, που θα 'χει σκοπό να συγκεντρωθεί εδώ όλο το έργο του, όλα τα χειρόγρατά του, η βιβλιοθήκη του, όχι για να

γίνει ένα μουσείο, αλλά για να δημιουργηθεί ένα κέντρο συνάντησης και προβληματισμού διαφόρων επιστημόνων απ' όλο τον κόσμο, που θα θέλουν ν' ασχοληθούν, είτε με το έργο του Ν. Σβορώνου, είτε με παρόμοια θέματα που ασχολήθηκε ο Ν. Σβορώνος.

Με την ίδρυση αυτού του Ινστιτούτου, θέλουμε να προβάλουμε τη Λευκάδα, θέλουμε να δείξουμε την αγάπη μας στο Ν. Σβορώνο, θέλουμε να μείνει εδώ το έργο του και πιστεύουμε πως θα τα καταφέρουμε. Επίσης επιθυμία μας είναι κάθε δύο ή τρία χρόνια να πραγματοποιείται στη Λευκάδα, εκεί στο χώρο που θά 'ναι συγκεντρωμένο το έργο του Ν. Σβορώνου, ένα διεθνές συνέδριο Ιστορίας.

Έτσι μ' αυτά τα λίγα πράγματα που είναι μέσα στις δυνατότητές μας, νομίζουμε ότι κάνουμε το χρέος μας προς το Ν. Σβορώνο, που όπως είπα και στην αρχή, δεν ήταν μονάχα ένας μεγάλος επιστήμονας αλλά ήταν ένας μεγάλος διανοητής, ένας μεγάλος αγωνιστής και κύρια ήταν ένας άνθρωπος που τίμησε όχι μόνο τη Λευκάδα, αλλά ολόκληρη την Ελλάδα και την πρόβαλε διεθνώς.

Μ' αυτές τις λίγες σκέψεις, θέλω και πάλι να σας καλωσορίσω, να σας ευχηθώ να περάσετε αυτές τις τέσσερις μέρες κοντά μας όσο γίνεται καλύτερα και μεις θα βοηθήσουμε να γνωρίσετε τη Λευκάδα, τις ομορφιές της, τους ανθρώπους της. Θέλω τελειώνοντας να σας ζητήσω συγνώμη γιατί πραγματοποιούμε αυτό το συνέδριο, σ' έναν ακατάλληλο χώρο, σε μια γωνιά ενός ξενοδοχείου και να σας πω ότι στη Λευκάδα αξίζει κάτι καλύτερο. Στη Λευκάδα με την τεράστια πολιτιστική και πνευματική παράδοση, αλλά και τη σημερινή μεγάλη πολιτιστική παρουσία στον ελληνικό χώρο, νομίζουμε ότι ανήκει κάτι καλύτερο. Γι' αυτό είμαστε έτοιμοι, όχι να προγραμματίσουμε και να μελετήσουμε, αλλά να δημοπρατήσουμε σε λίγο καιρό τη δημιουργία ενός σύγχρονου πολιτιστικού κέντρου και δημοτικού θεάτρου, που τη χρηματοδότησή του έχει υποσχεθεί και ο ίδιος ο πρωθυπουργός κατ' επανάληψη και πιστεύουμε πως θα υλοποιήσει την υπόσχεσή του και γρήγορα η Λευκάδα θα έχει ένα σύγχρονο Πολιτιστικό Κέντρο, ένα Δημοτικό Θέατρο και ένα Κέντρο Συνεδρίων, για να μπορέσει να στεγάσει την πολιτιστική της δραστηριότητα.

Μ' αυτές τις σύντομες σκέψεις σας καλωσορίζω και πάλι και εύχομαι να ευοδωθούν οι προσπάθειες που κάνουμε, και καλή επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου.

Ευχαριστώ πολύ.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΟΤΕ ΠΡΥΤΑΝΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Γιώργου Δημ. Κοντογιώργη

Σεβασμιώτατε, Κύριε δήμαρχε, αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητοί συμπατριώτες, αποτελεί χρέος τιμής, να πραγματοποιήσει κανείς ένα διεθνές συνέδριο στη μνήμη και το έργο του Ν. Σβορώνου στο μέρος όπου ο ίδιος γεννήθηκε και μεγάλωσε. Και νομίζω ότι οι παρατηρήσεις του κ. δημάρχου για το ακατάλληλο του χώρου δείχνουν μεν την ευαισθησία της Λευκάδας μπροστά στο γεγονός το οποίο λαμβάνει χώρα αυτές τις μέρες, αλλά δεν αναφέρονται στη σημασία του γεγονότος αυτού καθ' αυτού. Πρόκειται για ένα συνέδριο το οποίο θα έχει βεβαίως και τη συνέχειά του με τη δημοσίευση των πρακτικών, των εισηγήσεων και των συζητήσεων, οι οποίες θα γίνουν στη συνέχεια.

Ο Ν. Σβορώνος υπήρξε σ' όλη τη διάρκεια του βίου του λιτός και απέρριπτος, ενσάρκωσε το ήθος της επιστήμης, μετουσιώνοντας μια διανοητική λειτουργία σε καθημερινή πράξη. Έζησε με τρόπο απλό, μοναχικό, σχεδόν ταπεινό, ως υπηρέτης ενός μεγαλόπρεπου στόχου. Αφιερώθηκε με ευλάβεια, κυρίως όμως αποκατέστησε έναν πολυσήμαντο και συχνά επώδυνο διάλογο με την κοινωνική και πολιτική περιπέτεια του ανθρώπου. Αθόρυβος, σχεδόν ανύπαρκτος στην κοινωνική του ζωή, προκάλεσε εντούτοις με την πυρακτωμένη πέννα του την οργή πολλές φορές των αυταρχικών καθεστώτων. Κι αυτός από την πλευρά του γαλήνιος, και συγκαταβατικός, αναζητούσε κάθε φορά στις πηγές της γνώσης τη δύναμη που θέτουν, επέμενε να ανασύρει και να αναδείξει την ιστορική αλήθεια από τα έγκατα της μισαλλοδοξίας στα οποία την είχαν καταχωνιάσει οι περιπέτειες του τόπου. Η συμβολή μου έλεγε, εστιάζεται στη μέθοδο και στην προβληματική με τις οποίες προσεγγίζω την ιστορική έρευνα. Επισήμαινε συχνά ότι δεν μας χρειάζονται άλλοι Ακινάτοι, θέλοντας να υπογραμμίσει ότι οι θεωρητικές κατασκευές, είναι συχνά χωρίς αντίκρουσμα και μάλιστα επικίνδυνες, αν δε συνοδεύονται από τη βασική έρευνα, αν δεν αποτελούν καταστάλαγμα της μελέτης των πηγών.

Θιασώτης της συνολικής ιστορίας και της μακράς προοπτικής δημιουργησε ο ίδιος ιστορική σχολή, ανέδειξε γενιές ολόκληρες από μαθητές, και προπαντός έναν τρόπο σκέψης ικανό να συντρίψει τη σκοπιμότητα και να διεισδύσει στα άδυτα της ελληνικής τραγωδίας. Πρέπει να κατανοηθεί έλεγε, πριν από λίγα χρόνια, ότι τόσο η συλλογική προσπάθεια, όσο και η

ατομική επιλογή, κινούνται τελικά μέσα σ' ένα σύνολο που κυριαρχείται από τη γενική προβληματική. Κάθε επιστήμη, αλλάζει αλλάζοντας την προβληματική της, προσθέτοντας νέα ερωτήματα που συνδέονται με τη συνολική εξέλιξη της κοινωνίας.

Ξεκινήσαμε από την ιστορία των γεγονότων, τη γεγονοτολογία, ύστερα περάσαμε στην ερμηνευτική ιστορία και τώρα μιλάμε για την «ολοκληρωμένη» ιστορία. Για την ιστορία που προσπαθεί να συνδέσει μεταξύ τους όλες τις πράξεις των ανθρώπων, από την καθημερινή ζωή μέχρι τα μεγάλα γεγονότα. Οι πηγές δεν μιλούν, μόνο απαντούν. Και τις ερωτήσεις τις βάζει ο ιστορικός. Και είναι πολλές φορές ο ιστορικός που κάνει ένα γεγονός ιστορικό από τη σημασία που του δίνει.

Ο Ν. Σβορώνος δίδαξε με τη στάση του ότι ο ολοκληρωμένος επιστήμονας, ο έντιμος ερευνητής είναι φυσικό και αυτονόητο να παραμένει πολιτικά νηφάλιος και συνεπής. Αντιπαρήλθε σ' όλη του τη ζωή με αξιοπρέπεια και εγκαρτέρηση την πολιτική μισαλλοδοξία. Τίμησε εξίσου τον αντίπαλο που στάθηκε αγωνιστής, συνεπής και έντιμος, όσο και τους συντρόφους της δικής του πλευράς.

Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το Ν. Σβορώνο είναι η βαθιά προσήλωσή του στην Ελλάδα. Πατριώτης ως το κόκαλο έζησε όλα τα χρόνια της αναγκαστικής του εξορίας στο Παρίσι, με το Ελληνικό όνειρο. Ένα όνειρο άρρηκτα δεμένο με την ελληνική περιπέτεια, με την ίδια την ιστορία αυτού του τόπου. Δεν αμφιβάλω πως ανάμεσά μας βρίσκονται κάποιοι που θα άκουσαν, το φίλο του καθηγητή Πολυτεχνείου τον Παύλο Σακελλαρίδη να διηγείται το περιστατικό του με το Ν. Σβορώνο, ο οποίος τον παρακάλεσε κάποτε να τον μεταφέρει με το αυτοκίνητό του μέχρι την ιταλική πόλη απ' όπου θα έπαιρνε το πλοίο για την Ελλάδα μόνο και μόνο για ν' αντικρίσει τη γαλανόλευκη να κυματίζει.

Ο Ν. Σβορώνος τίμησε τη ζωή, την επιστήμη, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την πρόοδο και την πατρίδα. Κι όσο η φήμη του μεγάλωνε στον κόσμο, τόσο αισθανόταν το βάρος δυσβάστακτο και την αναγκαιότητα να είναι σεμνός. Ο Ν. Σβορώνος ενσάρκωσε την ίδια την Ελλάδα. Υπήρξε κατά ένα τρόπο η ίδια η Ελλάδα, η περιπέτεια και το μεγαλείο της. Κι όσο η περιπέτειά της μάκραινε στο χρόνο, όσο η δική του περιπέτεια έδειχνε να βαθαίνει, τόσο επανερχόταν και αντλούσε δύναμη και αναφορά από το γενεαλογικό του σύνδρομο, τη Λευκάδα.

Το συνέδριο αυτό, αποτελεί φόρο τιμής στο μεγάλο δάσκαλο. Από τους μαθητές του, από τον τόπο που τον γέννησε, από το Πανεπιστήμιο που είχε την τόλμη και το θάρρος, πρώτο, να τον καλέσει και να τον τιμήσει. Εύχομαι με τα λόγια αυτά καλή επιτυχία, στις εργασίες του συνεδρίου, και καλό διάλογο.

Πανταζής Κοντομίχης

Εκπαιδευτικός

ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ* ΣΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ

Τα Γυμνασιακά χρόνια είναι για κείνους που τα έζησαν, χρόνια ξεγνοιασιάς μα και εσωτερικών ανησυχιών, μεταφυσικών προβληματισμών, αισθηματικών καταστάσεων και γνωστικής πολυπραγμωσύνης. Οι καταστάσεις αυτές μεταβάλλονται συνήθως με την ηλικία, τότε ριζικά και τότε εν μέρει. Όχι λίγες φορές, όμως, κατασταλάζουν σε χαρακτηριστικές μορφές, μάλλον σταθερές, που μας ακολουθούν σε όλη μας τη ζωή.

- Μερικοί μαθητές ζουν τα σχολικά τους χρόνια έντονα και δημιουργικά, άλλοι παθητικά και μίζερα και άλλοι ανέγνοιαστα και αδιάφορα. Στους πρώτους υπάγεται και ο Νίκος Σβορώνος, προς τιμήν της μνήμης και του έργου του οποίου διοργανώθηκε αυτό το συνέδριο.

- Διάλεξα αυτό το θέμα έπειτα από πολλή σκέψη και πειστική, ίσως, παρακίνηση του καθηγητή και παλιού μαθητή μου Θανάση Καλαφάτη. Κάτι έπρεπε να ειπωθεί για την εδώ ζωή του Ν. Σβορώνου, που έφυγε από τη γενέτειρά του ως απόφοιτος του Γυμνασίου και γύρισε ως καθηγητής Πανεπιστημίου και Βυζαντινολόγος Διεθνούς κύρους, ερευνητής. Κι είπα τί άλλο από τα Γυμνασιακά του χρόνια; Κι ύστερα σκέφτηκα να συνδυάσω το όλο περιβάλλον μέσα στο οποίο έζησε, τις ανησυχίες της εποχής του, τα δεινά της και τις ιδέες της, με τα μαθητικά του χρόνια. Όστε όλα αυτά μαζί να αποτελέσουν ένα σύνολο στοιχείων, ένα απλό χρονικό, αν θέλετε, που δεν είναι καν ούτε απόπειρα μελέτης, παρά λίγα λόγια αγάπης για το μεγάλο συμπολίτη, για να επισημανθούν έτσι ως ένα βαθμό και οι πνευματικές του ρίζες. Και είμαι σίγουρος πως, αν ήταν ο ίδιος παρών, πολύ θα χαιρόταν, γιατί του άρεσε να διηγείται συχνά και να ακούει περιστατικά εκείνης της περιόδου της ζωής του, των Γυμνασιακών του χρόνων.

Κι έπειτα ο Σβορώνος υπήρξε μια ξεχωριστή φυσιογνωμία ανάμεσα στους συμμαθητές του. Κι είχε πολύ δεθεί με μερικούς απ' αυτούς με τους οποίους και κρατούσε επαφή για πολλά χρόνια, όσον καιρό έλειπε στη

---

* Εισήγηση που έγινε στο «Συνέδριο, αφιερωμένο στη μνήμη και το Έργο του Ν. Σβορώνου», στη Λευκάδα από 23 έως 26 Μάη 1990.

Γαλλία. Και γυρνώντας μετά τη μεταπολίτευση στη γενέτειρά του, τους αναζήτησε. Ο Ν. Σβορώνος ήταν ευσυγκίνητος και συναισθηματικός. Αγαπούσε τον τόπο που γεννήθηκε και δεν έχασε ούτε καν τη γλωσσική προφορά της τοπικής μπουρανελλίστικης ομιλίας, ούτε ακόμη και τις καθαρά ιδιωματικές λέξεις των ψαράδων και μικροαστών της μικρής μας Πόλης.

Κι όταν έπειτα από χρόνια ήρθε στη Λευκάδα, κάποιοι φίλοι του τον κάλεσαν σε τραπέζι. Θαρρώ τους είπε. Μα έφθασε μεσημέρι, πέρασε η ώρα του φαγητού κι οι φίλοι του άρχισαν πλέον να τον αναζητούν. Μα πού; Τέλος τον βρήκαν να τριγυρνάει στα σοκάκια της γενέτειράς του, προσπαθώντας να θυμηθεί το ένα και τ' άλλο και να αναγνωρίσει πράγματα και ανθρώπους, προσκυνητής και αμετανόητος λάτρης του τόπου του. Είχε ξεχάσει το φιλικό κάλεσμα.

Ο πατέρας του ήταν τσαγκάρης και είχε φαίνεται κάποια σχετική οικονομική άνεση για τα χρόνια εκείνα, γιατί δούλευε σκληρά ακόμα και τη νύχτα. Πολύ διαφωτιστικά για τα παιδικά και Γυμνασιακά του χρόνια είναι και όσα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό «ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ» τεύχος Δεκεμβρίου 1988. Όσα λέει εκεί αρχικά δεν είναι μια απλή εξομολόγηση από το ύψος της βαθιάς του γνώσης, αλλά μια ανάλυση της εποχής των παιδικών του χρόνων στη Λευκάδα. Και φυσικά δεν είναι αποκάλυψη αυτό που αφήνει να εννοηθεί, πως το περιβάλλον το πνευματικό, πολιτιστικό και οικονομικό, επιδρούν στον πληθυσμό ενός τόπου, καλλιεργούν το νέο άνθρωπο και συχνά τον κατευθύνουν δημιουργικά. Κι ο Ν. Σβορώνος ποτέ δεν ξεχνάει πως και σ' αυτή τη γωνιά της γης είχε τις ρίζες του ο επανησιακός πολιτισμός, που τον επηρέασε και τον ίδιο. «Κι αυτό βέβαια που μπορώ να πω — αφηγείται — είναι ότι πρώτα-πρώτα ο περίγυρος, φυσικά ο περίγυρος της Επτανήσου, έπαιξε σημαντικό ρόλο στους πνευματικούς προσανατολισμούς μου. Διότι την περίοδο που έζησα εγώ στη Λευκάδα από το 1911 (σημ. είναι η χρονιά της γέννησής του) ως το 1928 (σημ. είναι ο χρόνος που μπήκε στο Πανεπιστήμιο) διατηρούνταν ακόμα αρκετά ζωντανή αυτή η Επτανησιώτικη παράδοση... αρκεί να σας πω — συνεχίζει — το εξής: Ότι παιδί ακόμα, στο Δημοτικό Σχολείο, η πρώτη επαφή που είχα με τη Λογοτεχνία ήταν ο «Ερωτόκριτος» και η «Θυσία του Αβραάμ». Στα νυχτέρια που έκαναν σπίτι μου, πλέκοντας δίχτυα, διάβαζα εις επήκοον τεσσάρων πέντε γυναικών που δούλευαν, τη Θυσία του Αβραάμ και τον Ερωτόκριτο. Ερχόμουνά έτσι σε επαφή μ' ένα λαϊκό πολιτισμό, ο οποίος ήταν πολύ υψηλός! Κι αλλού μας εξομολογείται, πως και τα παραμύθια της γιαγιάς του τα θυμόταν ακόμη, για να συμπληρώσει, πως ήρθε έτσι σε επαφή με ολόκληρο τον επανησιακό πολιτισμό.

Ίσως θεωρηθεί απλοϊκό επιχείρημα η αναφορά στις 4-5 γυναίκες στις οποίες διάβαζε Ερωτόκριτο στα νυχτέρια. Κι όμως δεν είναι. Γιατί υπήρχε

εκ βαθέων η προδιάθεση στο Λαό του νησιού του να δεχθεί την επίδραση της Κρητικής Λογοτεχνικής Σχολής, μια επίδραση που ευδοκίμησε πολύ στα Επτάνησα. Τα Επικολυρικά αυτά ποιήματα, μαζί με την Τραγωδία του Γεωργίου Χορτάτζη «Ερωφίλη» (1600) διαβάζονταν και προπαντός παίζονταν στα Ιόνια νησιά, όπου αγαπήθηκαν και είχαν μεγάλη επίδραση μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους το 1669. «Εκ των 11 γνωστών χειρογράφων του Κρητικού Θεάτρου, τα 8 είναι Επτανησιακά γράφει ο Σπ. Ευαγγελάτος (Το Θέατρο στην Κεφαλλονιά σελίς 26). Για τη Λευκάδα έχουμε την πληροφορία πως στα 1870 και 1900 παίχτηκε 2 φορές ο Ερωτόκριτος στο Μεγανήσι και αλλού. Στα άλλα νησιά παίζονταν ίσως συχνότερα. Και δεν είναι μόνον αυτές οι εκδηλώσεις επτανησιακού πολιτισμού, που δίκαια τον επικαλείται ο Ν. Σβορώνος: «Στην πλατεία της παραλίας, στο μποσκέτο, στον κήπο της Λευκάδας — γράφει — έπαιζε Μπετόβεν η Φιλαρμονική της Λευκάδας. Με όλα αυτά, συνεχίζει, θέλω να πω ότι έζησα σε ένα πολιτισμένο περιβάλλον, που βοήθησε τις κάποιες τάσεις μου προς τις πνευματικές μου αναζητήσεις».

— Φοβάμαι ότι θα ξεστράτιζα, αν επεκτεινόμουν περισσότερο σ' αυτά τα θέματα. Εν τούτοις θέλοντας να δώσω και το κλίμα το γενικότερο της εποχής των παιδικών χρόνων του Ν. Σβορώνου, επιτρέψτε μου να αναφερθώ σε γενικές γραμμές και στο Πολιτικό και Πολιτισμικό κλίμα που επικρατούσε στη Λευκάδα στα παιδικά και γυμνασιακά χρόνια του τιμώμενου συμπατριώτη μας.

Η γέννησή του συνέπεσε με τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, που το ξέσπασμά τους σε λίγο δόνησε την ατμόσφαιρα με πατριωτισμό και με τα κηρύγματα της μεγάλης Ιδέας. Κι ο ίδιος μας λέει: «Έζησα σε μια περίοδο κατ' εξοχήν πατριωτική», μα συγχρόνως και το πολιτικό κλίμα ήταν «διαιρεμένο». Οι δικοί του ήταν Βενιζελικοί, φανατικοί Βενιζελικοί. Ο πατέρας του είχε ενταχθεί στην «Άμυνα». Ήταν Αμυνίτης, εθελοντής. Οι αντίπαλοι ήταν με το Βασιλιά Κων/νο και ο διχασμός ήταν πλήρης. Βέβαια ο μικρός Σβορώνος χαμπάρι, λέει, δεν έπαιρνε απ' αυτά. Όμως κάτι στάλαζε μέσα του. Παράλληλα έχουμε και άλλα γεγονότα που δύσκολα θα τα έλεγε κανείς περιθωριακά. Στα 1912 π.χ. σε μια αίθουσα του Δημαρχείου Λευκάδας υπογράφηκε η ίδρυση του «ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΛΕΥΚΑΔΑΣ» (βλ. Π. Κουνιάκη «Η Λευκάς από των Αρχαιοτάτων χρόνων».. σελίς 94), ενός κέντρου που ξεκίνησε από τις διακηρύξεις του Ιθακισίου Κοινωνιολόγου Πλάτωνα Δρακούλη (1854-1934) καθηγητή των ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, και εκδότη των Ελληνόφωνων περιοδικών «Άρδην» και «Έρευνα», που κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα. Το «Σοσιαλιστικό Κέντρο», που ήταν γενικότερα γνωστό ως «Πανεργατικό Κέντρο», αριθμούσε γύρω στα 700 μέλη, που συνήρχοντο στις αίθουσες του

Κέντρου και άκουγαν συχνά ομιλίες με θέματα θρησκευτικά, εργατικά, αλληλεγγύης κ.α. Οι συγκεντρώσεις γίνονταν στις αίθουσες του τότε «Δημοτικού Θεάτρου». Το 1914 στις τότε Δημοτικές εκλογές το Σοσιαλιστικό Κέντρο κατέβηκε με δικούς του συνδυασμούς και κέρδισε τις εκλογές με μεγάλη πλειοψηφία «και ο εργατικός θρίαμβος δια πρώτην φοράν εωρτάσθη στη Λευκάδα ενθουσιωδώς» γράφει ο χρονικογράφος Π. Κουνιάκης στο βιβλίο του «Η Λευκάς 1890-1936» σ. 79.

Σημειώνουμε επίσης ότι το Πανεργατικό Κέντρο ίδρυσε «Όμιλο Ερασιτεχνών» προς ψυχαγωγίαν του κοινού, επεσκεύασε το Δημοτικό Θέατρο και edίδαξε εκεί έργα όπως η «Τόσκα», η «Εσμέ», η «Χριστίνα» του Ζαμπελίου κ.α. Τελικά κατηγορήθηκαν ορισμένα μέλη του ως αναρχικοί και άρχισε σιγά σιγά η συρρίκνωση και διάλυσή του. Ο Κουνιάκης, που ήταν και ο ίδιος από τους πρωτεργάτες του Σοσιαλιστικού Κέντρου, μας πληροφορεί ακόμη ότι οι Σοσιαλιστικές ιδέες ως το 1905 ήταν άγνωστες στη Λευκάδα και ότι «βραδύτερον εγένετο δημόσια εκδήλωσις των ιδεών τούτων υπό του Φιλοπροόδου Λευκαδίων Ηλία Γουριώτη, όστις, ως πρόεδρος σωματίου τινός, απήγγειλε τον πανηγυρικών της ιδρύσεώς του εν τη κεντρική πλατεία της πόλεως, βριθούσης κόσμου, καθ'ό το πρώτον ανέπτυξε τον Σοσιαλισμόν και εκαυτηρίασε τας περί αφεντάδων και αρχοντιάς επικρατούσας αντιλήψεις υπό το πνεύμα της κοινωνικής καλύτερεύσεως και προόδου» (Π.Κ. ό.π. σελ. 94).

Στα πολιτιστικά πράγματα θα μπορούσε κανείς αρκετά πάλι να αναφέρει. Λειτουργούσε ακόμη το «Δημοτικό Θέατρο», που καταστράφηκε γύρω στα 1923-1924 με την εγκατάσταση σ' αυτό προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Ερχόνταν και έπαιζαν εκεί Ιταλικοί κυρίως μελοδραματικοί θίασοι, αλλά και ερασιτέχνες ηθοποιοί έκαναν την εμφάνισή τους με διάφορα έργα εκεί και αλλού. Άνθιση παρατηρείται και στους ερασιτεχνικούς θιάσους των χωριών, αφού στα 1903 παίχτηκε στο Φρυά των Σφακιωτών η «Ιφιγένεια εν Αυλίδι». Στα 1925 γίνονται τα εγκαίνια της προτομής του Αρ. Βαλαωρίτη μεταξύ των υψηλών προσκεκλημένων ο Κωστής Παλαμάς και ο Άγγελος Σικελιανός. Ο Σβορώνος τότε ήταν 14 χρονών. Στα 1927, που ο Σβορώνος ήταν στην προτελευταία τάξη του Γυμνασίου, επισκέπτεται την πόλη μας με θίασο ο Αιμίλιος Βεάκης με το Λευκάδιο Τζαβαλά Καρούσο, το Λούη και τη Ρεζάν. Έπαιξαν Οιδίποδα Τύραννο. Ένα χρόνο αργότερα που ο Σβορώνος ήταν πρωτοετής φοιτητής, συγκροτείται στην πόλη ο «Όμιλος Ερασιτεχνών Λευκαδίων Νέων». Αλλά γιατί να προχωρήσουμε; edώσαμε ένα διάγραμμα από το 1912 ως το 1928 για την κοινωνική πολιτική και πολιτιστική κατάσταση στη Λευκάδα. Χρόνια βασικά για το νεαρό τότε Νίκο Σβορώνο.

— Κι ερχόμαστε τώρα στα σχολικά του χρόνια, που πρέπει να ήταν: 4

στο Δημοτικό, 3 στο Σχολαρχείο και 4 στο Γυμνάσιο. Γι' αυτά τα χρόνια γενικά ο ίδιος μας λέει: «Μόλις άρχισα να «εκπολιτίζομαι» διάβαζα τα πάντα. Έχω διαβάσει ακόμη ολόκληρο τον Νατ Πίνκερτον και όλα τα αστυνομικοληστρικά μυθιστορήματα: Το «Λήσταρχος Κακαράπης και Νταβέλης» ήταν κάτω από τα θρανία μας, όταν μας έκαναν Γαλλικά. Σαν μαθητής ο Σβορώνος ήταν σε όλα καλός ή μάλλον άριστος. Όσο για την κατοπινή επίδοσή του στις Ιστορικές σπουδές, μας λέει πως, ενώ δεν υπήρξαν προσδιοριστικοί παράγοντες για την ενασχόλησή του αργότερα με την Ιστορία και ιδιαίτερα την οικονομική, εν τούτοις το μάθημα τον συγκινούσε ιδιαίτερα και μας φέρνει το εξής παράδειγμα: «Όταν μας δίδασκαν την τελευταία περίοδο του Ελληνισμού με την προσπάθεια του Ιουλιανού, μας εξήγησε ο καθηγητής μας καλά-στραβά τον περίφημο χρησμό, *«Είπατε τώ Βασιλεί χαμαί πέσε δαίδαλος ανλά, ογκέτι Φοίβος έχει καλύβιν, ού μάντιδα δάφνην, ου παγάν λαλέονσαν, απέσβετο και λάλον έδωρ»*. Και τότε με πήραν τα κλάματα. Ήταν, καταλήγει, μια βιωματική συμμετοχή στην Ιστορία».

Η επίδοση στα μαθήματα του μαθητή Σβορώνου δεν ήταν μονομερής, ήταν εξίσου καλός σε όλα τα μαθήματα. Στα μαθηματικά για παράδειγμα ήταν ένας από τους καλλίτερους στο σχολείο του. «Ίσως ο καλλίτερος», συμπληρώνει ο ίδιος με τη γνωστή μετριοφροσύνη που τον διέκρινε σ' όλη του τη ζωή. Έτσι όλοι τον είχαν πως θα γίνει μαθηματικός. Κι όταν είδαν πως στράφηκε στη Φιλολογία απόρησαν. Η στάθμη και τότε του Γυμνασίου Λευκάδας, και ως προς τους μαθητές και ως προς τους καθηγητές, ήταν υψηλή. Και η παράδοση αυτή συνεχίζεται ως τις μέρες μας, αμείωτη θάλεγα. «Μάθαμε και Αρχαία και Λατινικά πολύ καλά που με ακολουθούν ως τα σήμερα», θα μας πεί. «Δεν τα έμαθα στο πανεπιστήμιο αλλά στο σχολείο μου».

Με ιδιαίτερη συγκίνηση θυμόταν πάντα, και το έλεγε, το φιλόλογο συμπατριώτη μας Δημοσθένη Κουνιάκη, που είχε ιδιαίτερη επίδοση και αγάπη στα Νέα Ελληνικά. Συχνά τους δίδασκε, λέει, και θέατρο και θυμάται την περίπτωση που έπαιξαν τον «Υψηλάντη» του Βασιλειάδη, όπου ο Νίκος Σβορώνος έκανε τον Υψηλάντη και ο Παναγής Λεκατσάς (συμμαθητής του και αργότερα γνωστός και διακεκριμένος επιστήμονας και μεταφραστής) τον Καποδίστρια. Η παράσταση έγινε στη «Λέσχη» της Κεντρικής Πλατείας. Τέλος για να δείξει κανείς, ως που έφθανε η προσπάθειά του η Θεατρολογική, αρκεί να αναφέρει πως, κάποτε με μια ομάδα συμμαθητών του, επιχείρησε να μεταφέρει από την καθαρεύουσα στη δημοτική έργα γνωστών λογοτεχνών μεταξύ των οποίων και του Βασιλειάδη. Απέτυχαν όμως γιατί ποτέ, φυσικά, η καθαρεύουσα δεν μπορεί να μεταφερθεί στη Δημοτική. Χάνει το θέλγητρό της που είναι η δική της αξία. Υποψιάζομαι πως εδώ η υποκίνηση θα προερχόταν από τον Π. Λεκατσά, που, άπειρος τότε, δεν

είχε ούτε αυτός, ο μεταφραστής της Σαπούς, κατανοήσει το σοβαρό αυτό ζήτημα.

Απ' όλα αυτά όμως βγαίνει το συμπέρασμα πως στα χρόνια εκείνα οι μαθητές αυτενεργούσαν, παρ' ό,τι, όπως ομολογείται, η δομή της Μ.Ε. ήταν συντηρητική και αυταρχική. Σήμερα αυτενεργούν; Ίσως λιγότερο από τότε, γιατί ούτε χρόνο έχουν, (φροντιστήρια Ελληνικά και ξενόγλωσσα, Μουσική, Χορός κ.λπ.) ούτε οι δέσμες των εξετάσεων τους αφήνουν χρόνο να αυτενεργήσουν, να κάμουν κάτι δικό τους. Και αυτό παρ' όλη την ποιοτική βελτίωση που επήλθε από απόψεως σχολικών βιβλίων και συστημάτων διδασκαλίας. Τους έμενε λοιπόν χρόνος και όσοι ήθελαν και μπορούσαν τον εκμεταλλεύονταν. Ο ίδιος ο Ν. Σβορώνος μας λέει πως είχε χρόνο και για άλλα διαβάσματα. «Διάβαζα, λέει, ό,τι έβρισκα, από τη Χαλιμά και τον Ιούλιο Βέρν μέχρι το Ντοστογιέφσκι και τον Ουγκώ» και επισημαίνει ότι διάβαζε με πάθος τη «διάπλωση των παιδών». Ήταν η πραγματική μας παιδεία γράφει. Εκείνο πάντως που θυμάται με πολλή αγάπη είναι δύο βιβλία του Δημοτικού Σχολείου, που κι εμείς ευτυχήσαμε να τα έχουμε αργότερα και τα θυμόμαστε με εξίσου μεγάλη αγάπη: «*Τα Ψηλά Βουνά*» του Παπαντωνίου στη Γ' Δημοτικού και το άλλο της Δ' «*Πρόας ο Νικίου*», σε μετάφραση του Παλαμά από τα γαλλικά. Και το τρίτο μεγάλο μάθημα Πολιτισμού (εκτός από τα δύο βιβλία) ήταν λέει, οι επιστολές του Ξενόπουλου με την υπογραφή «Σας ασπάζομαι Φαίδων».

Μια τέλος απ' τις σημαντικότερες προσπάθειες του Νίκου Σβορώνου και των συμμαθητών του ήταν η έκδοση του χειρογράφου Περιοδικού «Νέος δρόμος» 1926-1927, όταν ήταν στην προτελευταία τάξη του Γυμνασίου (Γ'). Έχω στα χαρτιά μου το 5ο τεύχος του «Ν. Δ.» και ένα του παράρτημα του ίδιου έτους. Το περιοδικό έβγαινε 12σέλιδο (τουλάχιστον τόσες σελίδες έχει το τεύχος που έχω) και γραφόταν με ωραία καλλιγραφικά γράμματα με μελάνη χρώματος *αγιουλίσιον*. Το μέγεθός του ήταν μέγεθος λευκής συνηθισμένης κόλλας 0,20 X 0,30.

Αντιγράφουμε τα στοιχεία της πρώτης σελίδας.

ΝΕΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

Φύλλον 5ο τιμή δρχ. 3

Λευκάς Μάιος 1927

Περιοδικό Γ' Τάξεως Γυμνασίου Λευκάδος (δεν αναγράφεται μόνο κάθε πότε έβγαινε. Πιθανολογούμε ότι το περιοδικό ήταν μηνιαίο).

Επιτροπή: Ν. Σβορώνος - Σ. Κονδυλάτος - Χ. Κατηφόρης - Κ. Βλάχου - Α. Λουπέτη.

Τα χειρόγραφα δεν επιστρέφονται.

Στην πρώτη σελίδα και ο πίνακας περιεχομένων. Όλοι οι συνεργάτες με ψευδώνυμο, εξαίρεση ο Νίκος Σβορώνος, που βάζει το πραγματικό του όνομα.

1) Του χωρισμού ο πόνος	Ιουστινιανός
2) Γκαίτε	Π. Ταφλαμπάς
3) Η Πόλη	Άγνωστος
4) Σκέψεις και γνωμικά	Ήφαιστος
5) Η Αμυγδαλιά	Νηρηίς
6) Πλάτωνος Κρίτων	Ν. Σβορώνος
7) Οι Βαθμοί	Άγνωστος
8) Ο Τάφος	Α.Λ
9) Τουρκικόν Έθιμον	Εύξεινος Πόντος
10) Αλήθειες και Ελπίδες	Η Επιτροπή

Εκτός απ' αυτά υπήρχαν και «συνέχειες εκ του προηγούμενου», όπως π.χ. ενός θεατρικού έργου με τίτλο «Οι βαθμοί» και «περιλήψεις των περιλειπομένων». Όλες οι συνεργασίες γράφονταν στη Δημοτική Γλώσσα. «Ήμουν, μας λέει ο Σβορώνος, από τα πρώτα παιδιά της Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης». Η απήχηση όμως του περιοδικού δεν ήταν η αναμενόμενη και η επιτροπή σημειώνει στην προτελευταία σελίδα: «Ευχαριστούμε με την καρδιά μας όσους μας υποστήριξαν. Η αλήθεια όμως πρέπει να λέγεται. Και αυτή είναι ότι δεν είχαμε την υποστήριξη που περιμέναμε σε ένα τέτοιο έργο, πρώτη φορά στο Γυμνάσιο συντελλούμενο, αδιαφορία συναντήσαμε αν μη και αποθάρρυνση, πράγμα που δεν περιμέναμε και λυπούμεθα. Μ' όλα ταύτα ημείς προχωρήσαμε εμπρός με την ιδέα πάντοτε μέσα μας κρυμμένη, ότι προσφέραμε προς τους συμμαθητές μας κάτι καλό και ωραίο, αρκετά συντελεστικό στην εξάσκηση της εκφράσεως των ιδεών μας». Κι αυτή η τελευταία φράση τους «εξάσκηση της εκφράσεως των ιδεών μας» δείχνει ότι τα παιδιά εκείνα είχαν μια ωριμότητα γύρω από τη γλωσσική έκφραση και δεν είναι καθόλου περίεργο πως η γλωσσική έκφραση των ιδεών μας αποτελεί πρόβλημα και σήμερα στη Μέση Εκπαίδευση.

Ο «Νέος Δρόμος» είναι το πρώτο μαθητικό περιοδικό, έστω και χειρόγραφο, που βγήκε στη Λευκάδα. Το δεύτερο μαθητικό περιοδικό με τίτλο «Μαθητικός Κόσμος» κυκλοφόρησε έντυπο στα 1952-1954 με εκδότη τον αείμνηστο Αθανάσιο Τσιρίμπαση βιβλιοπώλη και δ/ντή τον ομιλούντα. Και είχε μporώ να πω πανελλήνια κυκλοφορία από την Κύπρο ως τη Μακεδονία και την Ήπειρο. Αλλά είχε κι αυτό βίον βραχύν. Παραθέτουμε τώρα δειγματοληπτικά και τιμητικά τη συνεργασία του Ν. Σβορώνου στο 5ο τεύχος του «Νέου Δρόμου» με τίτλο «Πλάτωνος Κρίτων».

«Με ευχαρίστησιν πολλήν το ποίημα συνεχίζω
του αγαπητού συμμαθητού κ. «Περιέργου»
Σωκράτη. Τα λόγια συ του κόσμου
όλα μην τα λογαριάζεις,
μα τα καλά μονάχα
να μάθεις να κοιτάζεις.
Μόνο 'κεινού που ξέρει
την γνώμη να προσέχεις.
Τας γνώμας δε των άλλων
στο νού σου να μην έχεις.
Κρίτων, 'Ω φίλε μου Σωκράτη,
μου λέει το μυαλό μου
γνώμη κοινού που ξέρει
να έχω οδηγό μου.

N. Σβορώνος

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς 1927 η Επιτροπή έβγαλε ένα τετρασέλιδο παράρτημα του περιοδικού, όλο με ποιήματα και το δικαιολογεί ως εξής: «Ο οίστρος ο ποιητικός είχε καταλάβει τους συμμαθητές μας. Γι αυτό λοιπόν και εμείς βγάζουμε αυτό το παράρτημα και βάλαμε όσα εχώρεσε».

Δεν γνωρίζουμε τελικά, αν συνεχίστηκε και ως τότε σ' αυτή τη μορφή ο Νέος Δρόμος ή διακόπηκε και τότε. Στα 1930 όμως ο « Νέος Δρόμος » ξαναβγήκε έντυπος αυτή τη φορά 4σέλιδος και σε μικρό σχήμα. Από ένα φύλλο του (το μόνο σωζόμενο) αριθμ. 3 της 1ης Μαΐου 1930, δίνουμε τα στοιχεία του.

15ήμερο Μαθητικό Περιοδικό εκδιδόμενο υπό του Συνδέσμου Γυμνασίου Λευκάδος «Ο Προμηθεύς». Τιμή φύλλου δρχ. 1. Πρόεδρος του Προμηθέως ήταν ο Γ. Καπελάκης. Μεταξύ δε των συνεργατών του συγκαταλεγόταν και ο μαθητής και μετέπειτα καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου Κ. Κούρτης, αν δεν κάνω λάθος. Από τον έντυπο «Ν.Δ.» παραθέτουμε ένα δείγμα από ανυπόγραφο σάτιρα.

Του Γυμνασίου Β' Τάξης
τηρεί απαρεγκλίτως
όλας τας διατάξεις.
Μόνον την ευταξία
την άφησε στα Αρχεία.
Μπαίνει με ησυχία,
πηδάει στα θρανία,

ένας χτυπάει τον άλλον
και αρχίζουνε τον μπάλλον
το διάλειμμα όταν γίνει
περνάει με γαλήνη
με σπάσιμο της κεφαλής
εν μέσω ταραχής.

Δεν ξέρουμε ούτε και για τον «Νέον Δρόμον» τον έντυπο μέχρι τότε κυκλοφόρησε, ένα φύλλο του μόνο, αυτό που σας ανέφερα, σώθηκε στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδος. Ο Ν. Σβορώνος από το Σεπτέμβρη του 1928 ήταν φοιτητής και πήρε στα 1933 το πτυχίο του. Τα άλλα είναι γνωστά. Τελειώνω μόνο με δύο γραμμές. Γύρω στα 1975-76, δεν θυμάμαι ακριβώς, του έστειλα μία φωτοτυπία του χειρογράφου «ΝΕΟΥ ΔΡΟΜΟΥ». Όταν συναντηθήκαμε στη Λευκάδα πολύ αργότερα η πρώτη του κουβέντα ήταν γι' αυτό. Το θυμήθηκε με πολλή συγκίνηση και μου είπε πως δάκρυσε μόλις το έλαβε στο Παρίσι φέρνοντας στο νού του τη Λευκάδα και τον τότε κόσμο της.

Στα 1984 με παρακάλεσε να στείλω μια φωτοτυπία του τεύχους που είχα στον κ. Κώστα Τσικνάκη στην Αθήνα, που επρόκειτο να εκδόσει μία εργασία σχετική με το «Νεανικό Τύπο». Πράγματι ο κ. Τσικνάκης στα 1986 εξέδωσε το βιβλίο «Ελληνικός Νεανικός Τύπος» 1915-1936 Αθήνα 1986, όπου υπάρχει εκεί και φωτοτυπία της πρώτης σελίδας του χειρογράφου «Νέου δρόμου».

Nicolai Todorov

Ακαδημαϊκός, Πρόεδρος της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟ

Δεν έχω προετοιμάσει ειδικό κείμενο για το επιστημονικό έργο του Ν. Σβορώνου, αλλά θα καταθέσω κάποιες σκέψεις γι' αυτόν έτσι όπως τον ήξερα πριν να γνωριστούμε προσωπικά και πως τον είδα και τον αντιλήφθηκα μετά τη συνάντησή μας.

Για πρώτη φορά επισκέφθηκα την Ελλάδα για περίπου τρεις εβδομάδες το 1957. Στη Θεσσαλονίκη με δέχθηκαν πολύ θερμά οι καθηγητές Α. Βακαλόπουλος, Μ. Λάσκαρης και Ν. Πανταζόπουλος. Επισκέφθηκα επίσης και την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Στην Αθήνα παρουσιάστηκε στην Ακαδημία, όπου ο Γενικός Γραμματέας ακαδημαϊκός Ορλάνδος με συνέστησε στον καθηγητή Δ. Ζακυθινό. Έτσι μου δόθηκαν κάθε είδους διευκολύνσεις για να εργαστώ, έστω για λίγο καιρό, στα αρχεία και στις βιβλιοθήκες. Από τότε ξεκινάει και η στενή φιλία που με συνδέει με τον κύριο Α. Βρανούση. Από την πλευρά του ο κ. Βρανούσης με γνώρισε με το Γιάννη Κορδάτο και με μια σειρά πιο νέους ιστορικούς. Δε διέθετα πολλά μέσα, αλλά χάρη στην προθυμία των ελλήνων συναδέλφων πήρα αρκετά βιβλία, τα οποία μου επέτρεψαν να οργανώσω καλύτερα τις παραδόσεις μου στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας πάνω στην ιστορία της Ελλάδας. Λίγο πριν την αναχώρησή μου, με τα τελευταία μου χρήματα αγόρασα βιβλία, μεταξύ των οποίων ήταν το βιβλίο του Ν. Σβορώνου για τη Θεσσαλονίκη που μόλις είχε εκδοθεί. Πριν λίγο καιρό είχα υποστηρίξει τη διατριβή μου σχετικά με τη γένεση του καπιταλισμού στα Βαλκάνια, και γι' αυτό με απέραντη ευχαρίστηση διάβασα το βιβλίο με μια ανάσα. Εγγραψα μια πολύ θετική παρουσίαση του βιβλίου του Ν. Σβορώνου στη Βουλγαρία.

Όλοι γνωρίζετε αυτό το έργο και γι' αυτό νομίζω ότι δεν χρειάζεται ακόμα μια φορά να εκτιμήσω το βιβλίο αυτό ή να αναφέρω αποσπάσματα απ' τη δική μου παρουσίαση. Χαιρετώντας τη δικιά του δουλειά αξιολόγησα στο πρόσωπο του Σβορώνου μια νέα γενιά ελλήνων διανοουμένων. Για μένα δεν υπήρχε αμφιβολία, ότι αυτό είναι έργο βασισμένο στη μαρξιστική μεθοδολογία, αλλά είναι γραμμένο από άνθρωπο, ο οποίος αρνείται να χρησιμοποιήσει την ιδεολογία του για να υποτάξει τα δεδομένα στην προ-

κατασκευασμένη θεωρία του. Στη βάση της βαθιάς του ανάλυσης ο Σβορώνος ευσυνείδητα προσπαθεί να διαγράψει τις διαδικασίες της εξέλιξης, την κοινωνική δομή και τον αντικειμενικό ρόλο της κάθε εθνικής ομάδας ή του κάθε κοινωνικού στρώματος στη Θεσσαλονίκη. Δεν ήξερα ούτε ποιός είναι, ούτε πού βρίσκεται ο Νίκος Σβορώνος και γι αυτό δεν υπογράμμισα ανοιχτά το μαρξιστικό χαρακτήρα του έργου του, επειδή είχα υπόψη μου τις τότε συνθήκες.

Το 1959 ήμουν στο Παρίσι για εργασία στα γαλλικά αρχεία. Αίφνης βρήκα στη βιβλιοθήκη ανάμεσα στη λίστα των ζητουμένων βιβλίων τη διεύθυνση του Σβορώνου — οδός Cassette. Κράτησα στο μυαλό μου την οδό, γιατί σ' αυτήν είχε ζήσει ο διάσημος αντιπρόσωπος του Διαφωτισμού, ο βούλγαρος ελληνιστής Νικόλαος Πίκκολος, για τον οποίο μόλις είχαμε προετοιμάσει έναν τόμο με τη δική μου συμμετοχή. Για το λόγο αυτό πήγα στην οδό Cassette, ανέβηκα χωρίς να συνειδητοποιώ τα σκαλιά μη ελπίζοντας ότι μπορούσε να ζει εκεί ο Νίκος Σβορώνος. Προς μεγάλη μου έκπληξη αυτός όχι μόνο ζούσε εκεί, αλλά μου άνοιξε και την πόρτα. Έτσι άρχισε η γνωριμία μας και η φιλία, η οποία συνεχίσθηκε χωρίς διακοπή μέχρι το θάνατό του.

Είχαμε ορισθεί συντονιστές του θεματικού κύκλου για την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Παγκόσμιο ιστορικό Συνέδριο της Μαδρίτης το 1990. Ανταλλάξαμε αλληλογραφία, εξακριβώσαμε το πρόγραμμα εργασίας και τον καταμερισμό των συμμετοχών, δύο φορές τον κάλεσα να μας επισκεφτεί στη Σόφια. Η τελευταία μας συνάντηση έγινε στο Παρίσι, στο σπίτι του, μερικούς μήνες πριν απ' το θάνατό του. Ήταν καταβεβλημένος, παραπονιόταν ότι με δυσκολία κινιόταν, μου έδωσε βιβλία που προετοίμαζε να στείλει στην Ελλάδα. Αυτή η κατάρρευσή του, έτσι όπως μου είπε, ήταν αποτέλεσμα της αρρώστιας του. Του είπα ότι το βιβλίο του «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας» έχει ήδη δοθεί για έκδοση στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας και ότι είχε ήδη μεταφραστεί. Αυτό το ευχαριστήθηκε πολύ και χωριστήκαμε με την υπόσχεση ότι θα έρθει στη Σόφια για να δει πως προχωρεί η έκδοση του βιβλίου. Τώρα είμαι στη Λευκάδα για να του αποδώσω την ύστατη τιμή.

Θα μου επιτρέψετε να πω ακόμα λίγα λόγια για το Σβορώνο. Δεν είμαι βυζαντινολόγος, αλλά πιστεύω ότι η Βυζαντινολογία κέρδισε πολύ απ' τον προσανατολισμό του προς αυτό το σημαντικό κλάδο της ιστορίας. Δεν μπορώ όμως να μην αναφέρω με θλίψη, ότι η Βαλκανολογία έχασε πολύ, το ίδιο και η νεότερη, καθώς και η σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, όταν ο Ν. Σβορώνος στράφηκε προς το Μεσαίωνα. Με τις δικές του βαθιές γνώσεις και εμπειρία ο Νίκος Σβορώνος μπόρεσε να συμβάλλει πολύ στην αντικειμενική έρευνα της τόσο πολύπλοκης ιστορίας των Βαλκανίων, ιδιαίτερα το 19ο και

τον 20ο αιώνα. Η ιστορία των βαλκανικών λαών έχει ανάγκη απο επιστημονικές του επιπέδου του Ν. Σβορώνου.

Ανεξάρτητα απ' όλα αυτά, αρκετές φορές προσπάθησα να προσελκύσω το Σβορώνο στην ΑΙΕΣΕΕ. (Association Internationale des Etudes du Sud-Est Européene). Αρχικά μου είχε αρνηθεί. Μετά όμως δέχτηκε να συμμετάσχει, αλλά δεν το πραγματοποίησε. Αν πραγματικά η Βυζαντινολογία τόσο βαθιά τον είχε απορροφήσει, ή αν είχε μερικές ιδιαίτερες υποχρεώσεις προς τον καθηγητή Lemerle δεν μπόρεσα ποτέ να το καταλάβω. Έτσι και αλλιώς δεν ήρθε στο πρώτο Συνέδριο της Βαλκανολογίας το 1966 παρά την υπόσχεσή του. Μου εξήγησε αργότερα ότι είχε οικογενειακές υποχρεώσεις.

Μόνο μια φορά ανταποκρίθηκε στην πρόσκλησή μας όταν οργανώσαμε συνέδριο για τις πόλεις το 1972 στη Βενετία. Τότε ακριβώς έγινε η γνωστή φασαρία απ' τον καθηγητή Απ. Δασκαλάκη εναντίον του Φίλιππου Ηλιού. Με την γνωστή του καχυποψία ο Δασκαλάκης προσπάθησε να ενοχοποιήσει ότι υπάρχει μαρξιστικός δάκτυλος για δυσφήμιση της Ελλάδας. Χάρη στη μεσολάβηση των καθηγητών Α. Φ. Μίλλερ και Μ. Μανούσακα το επεισόδιο έληξε ομαλά. Ο Ν. Σβορώνος ήταν ικανοποιημένος, έλαβε μέρος στη συνέλευση της Ολομέλειας της ΑΙΕΣΕΕ και έκανε μερικές δημιουργικές προτάσεις.

Μετά απ' όλα τα προαναφερθέντα σκέφτομαι ότι είναι περιττό να επαναλάβω, ότι όχι μόνο για μένα, όχι μόνο για σας, αλλά γενικά για την επιστημονική ιστορική σκέψη ο Νίκος Σβορώνος είναι ένας απ' τους εξέχοντες έλληνες ιστορικούς με αναγνωρισμένη φήμη στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια, την Ευρώπη και αλλού. Έχει πολλούς συνεχιστές και φίλους. Και μια που γίνεται λόγος για τους φίλους και τους συνεχιστές του, ίσως και για τους μαθητές του, δεν μπορώ να μην αναφέρω το όνομα της Δέσποινας Κατηφόρη που είναι επίσης απ' τη Λευκάδα και την οποία πρόσφατα χάσαμε. Θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι χάρη σ' αυτήν και το σύζυγό της Νίκο Κατηφόρη βρήκα την οικογενειακή θαλπωρή που τόσο μου έλειψε στην Ελλάδα όταν ήμουν το 1963. Θυμάμαι με συγκίνηση και τώρα με πόνο εκείνο τον ωραίο καιρό που περάσαμε μαζί και που έφυγε για πάντα.

Σόφια 15.5.1990

Κώστας Γ. Τσικνάκης

Ιστορικός - Ερευνητής - Ε.Ι.Ε.

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Το γεγονός και μόνο ότι τούτες τις μέρες, επιστήμονες που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους αλλά με ενδιαφέροντα που εστιάζονται στη μελέτη της βυζαντινής, της μεσαιωνικής και της νεοελληνικής κοινωνίας συζητούν σ' ένα συμπόσιο που είναι αφιερωμένο στη μνήμη και το έργο του Νίκου Σβορώνου, αποκαλύπτει το ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων του τιμώμενου Έλληνα ερευνητή. Το πιο σημαντικό όμως είναι άλλο. Και αυτό αφορά στα περισσότερα πεδία όπου ασκείται σήμερα η ελληνική ιστοριογραφία. Ένα χρόνο μετά το θάνατό του φαίνεται ότι τα προβλήματα που έθεσε ο Νίκος Σβορώνος με τη δουλειά του εξακολουθούν να προκαλούν ποικίλες αντιδράσεις και ερεθίσματα και, κυρίως, ένα γόνιμο διάλογο με το ιστορικό παρελθόν. Το ίδιο πιστεύω ότι θα συμβαίνει και στο μέλλον, απόδειξη του στέρεου τρόπου με τον οποίο συγκροτήθηκε ένα επιστημονικό έργο που καλύπτει τη διαδρομή πενήντα και πλέον χρόνων.

Μία από τις σπουδαιότερες, αν όχι η σπουδαιότερη, συμβολή που μπορεί να προσγραφεί στο Νίκο Σβορόνο είναι ότι με τη μέθοδο εργασίας του ανανέωσε το χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας δίνοντάς του νέα πνοή και δυναμική. Τώρα, μετά το θάνατό του, θεωρώ ως ενέργεια άμεσης προτεραιότητας να εξεταστούν οι όροι κάτω από τους οποίους έγινε αυτή η ανανέωση. Κάτι τέτοιο, αυτονόητα, οδηγεί στην πρώτη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας. Ζητήματα, όπως, ποιοι παράγοντες διαμόρφωσαν την προσωπικότητά του ή, ακόμη, σε τί συνίσταντο οι πρώτες αναζητήσεις του, είναι κρίσιμα και οι απαντήσεις τους εξαιρετικά χρήσιμες για τους μελετητές της νεότερης ελληνικής, και όχι μόνον, ιστοριογραφίας.

Αυτά ακριβώς τα θέματα θα προσπαθήσω να προσεγγίσω με την ανακοίνωσή μου. Πιο συγκεκριμένα τα χρονικά της όρια περιορίζονται στο διάστημα 1936-1945. Τότε ανιχνεύονται, έστω και σπερματικά, οι άξονες που απασχόλησαν συστηματικά κατά τις επόμενες δεκαετίες το Νίκο Σβορόνο.

Προτού προχωρήσω θα ήθελα να κάνω μια διευκρίνηση. Όσες, σύντομες, σχεδόν υπαινικτικές, σκέψεις θα κατατεθούν πιο κάτω, δε διεκδικούν την πρωτοτυπία. Αρκούμαι απλώς στην επισήμανση όποιων στοιχείων υπό-

ρεσα να εντοπίσω, με την αναγκαία σε τέτοιες περιπτώσεις υπόμνηση, ότι μια προσεκτικότερη έρευνα του θέματος ενδέχεται να εμπλουτίσει τα πορίσματά μου με νέο υλικό.

* * *

Η επιστημονική σταδιοδρομία του Νίκου Σβορώνου αρχίζει το 1936, μια χρονιά σημαδιακή για την Ελλάδα. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου που μεσολαβεί, έρχεται να κλείσει μια μακρά περίοδο κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων. Η απαρχή αυτών των εξελίξεων τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1920—συγκεκριμένα αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922—με τη διάψευση ενός οράματος (της «Μεγάλης ιδέας») που αποτελούσε αυτοσκοπό για δεκαετίες. Διακόπηκαν όμως ξαφνικά όταν άρχισαν να δημιουργούνται πρόσφορες συνθήκες για τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Όλες οι παραπάνω αλλαγές καταγράφονται με χαρακτηριστικό τρόπο στις επιστημονικές αναζητήσεις της εποχής. Οι ιστορικές σπουδές που μας ενδιαφέρουν εδώ, βρίσκονται ανέτοιμες απέναντι στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται. Ταυτόχρονα αποκαλύπτουν όλα τα αδιέξοδα που υπήρχαν σε κοινωνικό επίπεδο. Ήταν δέσμιες μιας νοοτροπίας που ξεκινούσε από τα μέσα του 19ου αιώνα (αποδίδεται στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο αλλά το πρόβλημα νομίζω ότι είναι γενικότερο) και χαρακτηρίζονται από έναν άκρατο ελληνοκεντρισμό. Η υιοθέτηση αυτού του τρόπου σκέψης τις οδηγεί σε αστήρικτες, ή, καμιά φορά, και σε αντιδραστικές θέσεις. Στην καλύτερη περίπτωση αρκούνται στη γεγονοτολογία, αποθέωση ενός κακώς εννοούμενου θετικισμού. Οι «ευκλείς πράξεις» προβάλλονται διαρκώς και δεν επιχειρείται η ερμηνευτική προσέγγιση φαινομένων, είτε γιατί θεωρούνταν ότι δεν υπήρχε λόγος είτε γιατί έμεναν αχρησιμοποίητα τα κατάλληλα γι' αυτόν το σκοπό εργαλεία.

Θα μπορούσαν γι' αυτό να χρησιμοποιηθούν οι θεωρήσεις άλλων επιστημονικών χώρων, όπως για παράδειγμα της γλωσσολογίας, της κοινωνιολογίας, της νομικής και της οικονομίας, που αρχίζουν ν' αναπτύσσονται στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Προς αυτήν την κατεύθυνση όμως δεν καταβάλλονται προσπάθειες. Οι λίγες εξαιρέσεις, με πιο χαρακτηριστική αυτήν του καθηγητή της Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ανδρέα Ανδρεάδη, ο οποίος στις ιστορικές μελέτες που συγγράφει χρησιμοποιεί την οικονομική ανάλυση, επιβεβαιώνει την πραγματικότητα¹.

1. Η σημαντικότερη μελέτη του είναι: *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τομ. 1-2, Αθήνα 1914. Καταγραφή όλων των δημοσιευμάτων

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά τη δυσμενή αυτή πραγματικότητα, δύο σχηματικά ομάδες ιστορικών, ταυτόχρονα σχεδόν, επιχειρούν να παρεκκλίνουν από την πορεία. Οι διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις που αντιπροσώπευαν ήταν φυσικό να επηρεάσουν και τον αντίστοιχο τρόπο προσέγγισης του ιστορικού γίνεσθαι.

Την πρώτη ομάδα αποτελούσαν άτομα φιλελεύθερης προέλευσης, που είχαν σπουδάσει ή διδάξει σε ευρωπαϊκές χώρες και κινούνταν στους πανεπιστημιακούς κύκλους. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο Νίκος Βέης και ο Σωκράτης Κουγέας. Οπλισμένοι με μεγάλη ιστορική και φιλολογική παιδεία και οι τρεις τους, ελκύονται από μια μακρά περίοδο της ελληνικής ιστορίας, που ξεκινούσε από τα Βυζαντινά χρόνια και έφθανε ως τα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Έτσι στρέφουν την προσοχή τους στην ανεύρεση, την έκδοση και τη μελέτη πηγαϊκού υλικού. Πρωτοστατούν επίσης στην κυκλοφορία αξιόλογων περιοδικών, στα οποία συνεργάζονται πολλοί, παλαιοί και νεότεροι μαθητές τους.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκαν μαρξιστές διανοούμενοι, με πρώτο το Γιάννη Κορδάτο και έπειτα το Σεραφείμ Μάξιμο και το Δημοσθένη Δανιηλίδη. Αυτοί, μάλλον ανοργάνωτα και με βάση τη μαρξιστική μέθοδο, προσεγγίζουν φαινόμενα της νεοελληνικής κυρίως ιστορίας, συνεχίζοντας το έργο που είχε ξεκινήσει λίγες δεκαετίες πριν ο Γεώργιος Σκληρός. Η πολιτική όμως συγκυρία δεν ευνόησε την προσπάθειά τους που δεν βρήκε την ανάλογη υποδοχή.

Και για τις δύο ομάδες τα αποτελέσματα της δραστηριότητάς τους, σε γενικές γραμμές, υπήρξαν αρκετά ικανοποιητικά αν λάβουμε υπόψη το προηγούμενο καθεστώς. Το διάστημα αυτό γράφτηκαν πολλές αξιόλογες μελέτες που αποτελούν, ακόμη και σήμερα, υποδειγματικά επιστημονικά εργαλεία². Κυρίως όμως διαμορφώθηκε μια νέα γενιά ιστορικών. Πρόσωπα όπως ο Διονύσιος Ζακυθινός, ο Μιχαήλ Σακελλαρίου και ο Νίκος Σβορώνος, για να περιοριστούμε στους κυριότερους, οφείλουν την κατάρτισή τους σ' αυτό το δημιουργικό περιβάλλον. Η διεύρυνση της ιστοριογραφικής θεματικής που επεδίωξαν και οι δύο ομάδες από ένα σημείο και έπειτα, χρο-

του Επτανήσιου ιστορικού έχει γίνει από τον Ε. Π. Φωτιάδη, *Βιβλιογραφία Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*, Αθήνα 1936.

2. Από τις μελέτες της περιόδου, ξεχωρίζουν αυτές του Γιάννη Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924 και *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1931, του Δημοσθένη Δανιηλίδη, *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1934· του Διονυσίου Ζακυθινού, *Le Despotat grec de Morée*, τόμ. 1: *Histoire Politique*, Παρίσι 1932 και Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέρα Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Αθήνα 1939.

νικά εντοπίζεται στις παραμονές του πολέμου, εγκλωβίζεται· δεν προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα και φαίνεται ότι έχει ολοκληρώσει τον κύκλο της.

* * *

Μέσα σ' αυτό το ελπιδοφόρο αλλά ασαφές για την ελληνική ιστοριογραφία κλίμα, πρέπει να τοποθετηθεί η περίπτωση του Νίκου Σβορώνου. Σε μια πρώτη φάση συνδιαλέγεται με τους πανεπιστημιακούς δασκάλους του. Διαπιστώνοντας όμως τα αδιέξοδα της προβληματικής τους, γρήγορα διαλέγει το δικό του, προσωπικό δρόμο έκφρασης, που προσεγγίζει αλλά υπερβαίνει εκείνον των μαρξιστών ιστορικών του Μεσοπολέμου. Μια αντίστοιχη πορεία αλλά προς διαφορετική κατεύθυνση ακολουθεί και ο Διονύσιος Ζακυθινός, το έργο του οποίου δεν μας αφορά εδώ.

Οι αλλαγές που επέφερε με τη δουλειά του ο Σβορώνος δεν ήταν ωστόσο «κεραυνός εν αιθρία», όπως ίσως φαίνεται από μια πρώτη ματιά, αλλά υπήρξαν προϊόν της πλούσιας εμπειρίας του των προηγούμενων χρόνων. Στα γεγονότα που κυρίως διαμόρφωσαν την προσωπικότητά του, μπορούν να συγκαταλεχθούν τα ακόλουθα.

1. Είναι πρώτα η επτανησιακή παιδεία. Όσο κι αν θέλουμε να την παραγνωρίζουμε είναι ευδιάκριτη σ' όλες τις φάσεις της επιστημονικής δραστηριότητάς του. Η ιστοριογραφική αλλά και φιλολογική παραγωγή που από τους προηγούμενους αιώνες είχε αναπτυχθεί στο χώρο του Ιονίου τον είχε επηρεάσει από τα πρώτα βήματά του. Έτσι τα γυμνασιακά του χρόνια στη Λευκάδα, κινούνται σ' ένα κλίμα έντονης δράσης και προβληματισμού³. Τότε χρονολογούνται οι σχέσεις του με ορισμένους γνωστούς ιστοριοδίφες που ζούσαν και εργάζονταν στο νησί — όπως ήταν ο Σπυρίδων Βλαντής — στην πλούσια βιβλιοθήκη του οποίου επιζητούσε να μελετά⁴. Άνθρωπος με μεγάλη ιστορική και καλλιτεχνική παιδεία ο Βλαντής τον εισήγαγε στην ιστορική έρευνα. Με τη βοήθειά του άρχισε να μελετά ξένες γλώσσες (γαλλικά κυρίως και ιταλικά) και ύστερα από παρότρυνσή του ήλθε σ' επαφή με το πλούσιο αρχειακό υλικό που διασώζονταν στο τότε «*Αρχειοφυλακείο Λευκάδος*» (σήμερα «*Ιστορικό Αρχείο Λευκάδας*»). Το υλικό ξεκινούσε από τις αρχές του 18ου αιώνα και έφθανε έως τα τέλη του 19ου: περιλάμβανε δηλαδή έγγραφα της περιόδου της βενετοκρατίας

3. Περισσότερα στοιχεία για το κλίμα που επικρατούσε αυτήν την περίοδο στη Λευκάδα βλ. στο άρθρο του, Ο απόηχος της Κρητικής λογοτεχνίας στην προφορική παράδοση της Λευκάδας, *Λιβάδη* 5 (1989): *Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου*, 331-337.

4. [Λάκης Τ. Μαμαλούκας], Νίκος Σβορώνος, εφ. *Λευκάς*, αρ. φύλλου 291 (8 Μαΐου 1989), σ. 2.

και της αγγλοκρατίας στο νησί. Ο επηρεασμός του Σβορώνου από τις γυμνασιακές αυτές αναζητήσεις του είναι ευδιάκριτος σ' όλη τη μετέπειτα συγγραφική του δραστηριότητα. Πολύ πρόχειρα αναφέρεται ότι πολλά από τα θέματα που τον απασχόλησαν συστηματικά αργότερα (όπως ο ελληνικός 18ος αιώνας και τα νομίσματα της τουρκοκρατίας) έλκουν τις ιδέες τους από αυτόν το χώρο.

2. Το δεύτερο στοιχείο που μπορεί να επισημανθεί έχει σχέση με τα φοιτητικά χρόνια του Σβορώνου. Η πανεπιστημιακή μαθητεία του την περίοδο 1928-1933 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, δίπλα στους καθηγητές Κωνσταντίνο Άμαντο, Νίκο Βέη, Θεόφιλο Βορέα, Αντώνιο Κεραμόπουλο, Σωκράτη Κουγέα, Παναγή Λορεντζάτο και Γεώργιο Οικονόμο, στάθηκε πολύ γόνιμη πράγμα που και ο ίδιος σε συνεντεύξεις του δεν είχε παραλείψει να αναφέρει. Αναγνωρισμένοι ιστορικοί οι περισσότεροι από τους παραπάνω, του δίδαξαν την ιστορική μέθοδο ενώ στα φροντιστήριά τους ασκήθηκε στην εκμετάλλευση των πηγών. Παράλληλα με τη φοίτησή του στο Πανεπιστήμιο δραστηριοποιήθηκε στον «Ακαδημαϊκό Όμιλο», ένα πνευματικό φοιτητικό σωματείο που λειτουργούσε στο χώρο της Φιλοσοφικής Σχολής τα χρόνια 1925-1936. Το σωματείο πρωτοστατούσε στο γλωσσικό ζήτημα, προπαγανδίζοντας υπέρ της δημοτικής και είχε αναπτύξει μια αξιοσημείωτη δραστηριότητα, διοργανώνοντας εκδηλώσεις και ομιλίες ή εκδίδοντας κατά περιόδους ένα «*Δελτίο*»⁵. Την περίοδο αυτή ο Σβορώνος έρχεται σ' επαφή και με τις μαρξιστικές ιδέες. Ο πανεπιστημιακός χώρος, όπου κυριαρχούσαν οι ιδεολογικές και όχι μόνον αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους κομμουνιστές φοιτητές και τους αρχαιομαρξιστές-τροτσκιστές, αποτελούσε πρόσφορο πεδίο άσκησης για τους αμύητους. Αν και ανήκε στην «*Αριστερή Παράταξη*» δεν διετέλεσε όμως και μέλος του φοιτητικού τμήματος της «*Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας*». Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις αυτής της περιόδου που προκλήθηκαν εξαιτίας της έλλειψης αιθουσών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης των επαρχιωτών φοιτητών, αποτέλεσαν, για πολλούς από τους τελευταίους, πολύτιμη εμπειρία. Η επόμενη δεκαετία θα το επιβεβαιώσει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο.

3. Ένα τρίτο στοιχείο είναι το πέρασμα του Σβορώνου από το γνωστότατο, και κλασικό πλέον «*Μέγα λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*», του εκ-

5. Αναλυτικές πληροφορίες για τη δραστηριότητα που ανέπτυξε αυτό το φοιτητικό σωματείο βλ. στο άρθρο του Γιώργου Αλυσανδράτου, Ο «Ακαδημαϊκός Όμιλος» της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1925-1936), *Πρακτικά του Ιεθνούς Συνμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμ. 2, Αθήνα 1986, σσ. 667-680.

δοτικού οίκου Δ. Δημητράκος. Εδώ εργάστηκε μετά την αποφοίτησή του από το Πανεπιστήμιο για μια διετία, από το 1935-1936. Γενικός διευθυντής του λεξικού, χωρίς να αναφέρεται, ήταν ο Δημήτρης Γληνός, με τον οποίο θα γνωριστεί και θα διατηρήσει επαφές όλα τα επόμενα χρόνια. Η κουραστική, συχνά μίζερη και σχολαστική αποδελτίωση πηγών που έκανε στα πλαίσια αυτής της εργασίας, του κληρονόμησε πολλές ευεργεσίες. Η πιο σημαντική, την άσκηση στη σύντομη αλλά περιεκτική διατύπωση, που θα χαρακτηρίζει έκτοτε τα γραπτά του. Την ίδια χρονική περίοδο και με αφορμή το λεξικό άρχισε το έντονο ενδιαφέρον του για γλωσσολογικά θέματα. Παρακολουθούσε έτσι, μαζί με άλλους παλιούς συμφοιτητές του, τις φροντιστηριακές συγκεντρώσεις που οργάνωνε ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης στο σπίτι του⁶.

* * *

Με τέτοιες καταβολές ξεκίνησε την επιστημονική σταδιοδρομία του ο Νίκος Σβορώνος. Ο χώρος όπου αρχίζει να οικοδομεί το έργο του είναι το «*Μεσαιωνικόν Αρχαίον της Ακαδημίας Αθηνών*» στο οποίο προσλαμβάνεται ως έκτακτος συντάκτης και εργάζεται από το 1936 έως το 1945. Στο σχετικά νεοσύστατο αυτό Κέντρο που δημιουργήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920, είχε προκριθεί ως έργο αμέσου ενδιαφέροντος η συγκέντρωση γλωσσικού και ιστορικού υλικού από κείμενα της Τουρκοκρατίας, στην προοπτική σύνταξης ενός λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας. Έργο φιλόδοξο στο οποίο πήρε μέρος και ο Σβορώνος, δείχνοντας ιδιαίτερη προτίμηση για τον ελληνισμό της Ρουμανίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας⁷. Συνεργάτες του σ' αυτήν την προσπάθεια μια πλειάδα νέων φιλόδοξων επιστημόνων με τους οποίους συνδεόταν φιλικά ήδη από τα πανεπιστημιακά χρόνια⁸.

Η συστηματική αρχειακή δουλειά την οποία ξεκινά δεν αργεί να φέρει τους πρώτους καρπούς. Έτσι δημοσιεύονται αξιόλογες μελέτες του σε ελληνικά επιστημονικά περιοδικά της εποχής όπως η «*Αθηνά*», τα «*Ελληνικά*» και η «*Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχαίου*». Είναι, κατά κύριο λόγο, φιλολογικές κριτικές πηγών της μεταβυζαντινής γραμματείας. Στα ίδια περι-

6. Βλ. Γ. Γ. Αλυσανδράτος, *Αλέξης Διαμαντόπουλος. Μνημόσυνο*, Αθήνα 1990, 7-11.

7. Λεπτομέρειες για τη δραστηριότητα του Σβορώνου κατά την περίοδο αυτή βλ. στο νεκρολογικό σημείωμα του Εμμ. Κριαρά, Νίκος Σβορώνος: Ο επιστήμονας, ο αγωνιστής, εφ. *Τα Νέα* (6 Μαΐου 1989).

8. Βλ. σχετικά Μ. Ι. Μανουσάκας, με τον Κριαρά στο Μεσαιωνικό Αρχαίο της Ακαδημίας και στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Αντί*, τεύχ. 442, 13 Ιουλίου 1990, 58-60.

οδικά και κυρίως στο «*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*» που διηύθυνε ο Νίκος Βέης, δημοσιεύονται επίσης πολλές βιβλιοκρισίες ή σύντομα βιβλιοκριτικά σημειώματά του για εργασίες Ελλήνων και ξένων (Ρουμάνων στην πλειονότητά τους) επιστημόνων⁹. Όλες τους αποκαλύπτουν έναν ενδιαφέροντα προβληματισμό και μια μεγάλη ενημερότητα σε θέματα της ιστορικής, της γλωσσολογικής και της φιλολογικής επιστήμης. Παρατίθενται οι τίτλοι των εργασιών του αυτής της περιόδου:

- α) Παρατηρήσεις εις «Λόγον παρηγορητικόν περί Δυστυχίας και Ευτυχίας», *Αθηνά* 47 (1937), 117-140.
- β) Ο Διονύσιος Φωτεινός και το ιστορικόν αυτού έργον. *Ελληνικά* 10 (1938), 113-178.
- γ) Το περί της μάχης της Βάρνης ποίημα, *Αθηνά* 48 (1938), 163-183.
- δ) Έγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου (της Ακαδημίας Αθηνών)* 1 (1939), 105-123.
- ε) Ιωάννης Στάνος, *Αθηνά* 49 (1939), 233-242.
- στ) Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι, *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Αμαντ*, Αθήνα 1940, 197-220.
- ζ) Τ' αναστενάρια εις Ρουμανίαν, *Αρχείον Θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού* 7 (1940-1941), 363-367.

Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, η θεματική των παραπάνω μελετών δεν εστιάζεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο αλλά, αντίθετα, κινείται μεταξύ Βυζαντίου και Νέου Ελληνισμού. Πρόκειται για μια αρχή που ο Σβορώνος θα τηρήσει σ' όλη τη μετέπειτα επιστημονική σταδιοδρομία του, μη αποδεχόμενος ότι υπήρχε διαχωρισμός ανάμεσα στις δύο αυτές περιόδους. Είναι μια από τις λίγες περιπτώσεις που υιοθέτησε, έστω και με ορισμένες διαφοροποιήσεις, τη θεωρία των πανεπιστημιακών δασκάλων του για τη συνέχεια του ελληνισμού. Μια άλλη περίπτωση επηρεασμού του από τους ίδιους, διαφαίνεται στην προσπάθειά του για την ανεύρεση και δημοσίευση ανέκδοτου αρχειακού υλικού. Η συγγραφή των υπ' αριθμών 4 και 6 μελετών λόγου χάρη, στηρίχτηκε σε έγγραφα που εντοπίστηκαν στο «*Αρχαιοφιλολογικό Λεσχάριον*».

Τη μεγάλη έγνοια του για τη διερεύνηση αρχειακών συλλογών, δεν τη λησμόνησε ο Σβορώνος, ούτε και σε δύσκολες ακόμα συνθήκες. Έτσι

9. Αναλυτικός κατάλογος των δημοσιευμάτων του Νίκου Σβορώνου παρατίθεται στην εργασία μου, Δημοσιεύματα Νίκου Σβορώνου, *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, σσ. ε'-κδ.'

υπηρετώντας ως έφεδρος ανθυπολοχαγός στον πόλεμο της Αλβανίας, ζήτησε, και ύστερα από τη μεσολάβηση του τότε μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα του δόθηκε η άδεια, να επισκέπτεται τα μοναστήρια της περιοχής για τον εντοπισμό και την καταγραφή αρχειακού υλικού¹⁰.

Ως προς την ουσία των μελετών που καταγράφηκαν πιο πάνω, μπορούν να επισημανθούν τα ακόλουθα. Η ανάγνωση των τίτλων τους αφήνει την αίσθηση ότι πρόκειται για τυπικά δείγματα της ελληνικής ιστοριογραφικής σχολής του Μεσοπολέμου. Και, μάλλον, έτσι είναι. Τίποτα δεν προοιωνίζει την καινοτόμο πορεία αλλά και προβληματική των επόμενων δεκαετιών. Ο προσεκτικός όμως αναγνώστης παρατηρεί σε ορισμένες, κάποια μικρή αλλά ευδιάκριτη απόκλιση σε σχέση με την κρατούσα αντίληψη περί ιστορίας: επιδιώκεται η μετάβαση από το ειδικό στο γενικό. Έτσι ο Σβορώνος δεν περιορίζεται μόνο στην περιγραφή των θεμάτων που τον απασχολούν αλλά φροντίζει να τα ερμηνεύει εντάσσοντάς τα στα γενικά πλαίσια της εποχής τους. Οι αναγωγές αυτές ήταν εξαιρετικά χρήσιμες γιατί αναδείκνυαν μια σειρά προβλημάτων που η στείρα παρουσίαση των γεγονότων εμπόδιζε τη θέασή τους.

Στη διεύρυνση όμως της προβληματικής του που γίνεται στα χρόνια της Κατοχής, αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η υιοθέτηση του μαρξισμού ως μεθόδου ανάλυσης του κοινωνικού γίνεσθαι. Τη μέθοδο αυτή, που τον διαφοροποιεί αισθητά από τους σύγχρονους του Έλληνες ιστορικούς, θα χρησιμοποιεί έκτοτε στα γραπτά του. Στα κρίσιμα αυτά χρόνια έχει την αφετηρία της και η σύλληψή του για τον αντιστασιακό χαρακτήρα του νέου ελληνισμού, η οποία θα συγκεκριμενοποιηθεί κατά την επόμενη δεκαετία.

Είναι η περίοδος που ο Σβορώνος έχει ενταχθεί και οργανωτικά στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Παράλληλα με την απασχόλησή του στο «*Μεσαιωνικόν Αρχείον*» και τη διδασκαλία του στο «*Πρότερον Λύκειο Αθηνών*» συμμετείχε ενεργά στην Εθνική Αντίσταση και αρθρογραφούσε ανώνυμα ή ψευδώνυμα σε παράνομα αντιστασιακά έντυπα. Άλλη μια πλευρά της δραστηριότητάς του για την οποία, δυστυχώς, δεν είμαστε επαρκώς ενημερωμένοι καθώς, στο μεγαλύτερό της μέρος αν όχι στο σύνολό της, αυτή η αρθρογραφία πρέπει να θεωρείται χαμένη.

Η ενασχόληση του Σβορώνου με ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας αποκρυσταλλώνεται στην ανέκδοτη μέχρι σήμερα σύνθεσή του «*Περί των εν Ελλάδι ρομισμάτων κατά την Τουρκοκρατίαν*», την οποία υπέβαλε ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1942, χωρίς ποτέ να του δοθεί η δυνατότητα να την

10. Α. Μαμαλούκος, ό.π.

υποστηρίζει εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων και της γνωστής περιπέτειάς του τα επόμενα χρόνια. Η βελτιωμένη μορφή της μελέτης, που ετοιμάζεται με τη συνεργασία της Ευτυχίας Λιάτα και θα κυκλοφορήσει σύντομα, θα μας επιτρέψει να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Για την ώρα πολύ λίγες κρίσεις, κι αυτές γενικές, μπορούν να γίνουν σχετικά.

Το θέμα της, αρχικά, φαίνεται καινοφανές για τα ελληνικά δεδομένα. Ουσιαστικά πρόκειται για μια μελέτη οικονομικής ιστορίας. Σ' αυτήν, ο Ν. Σβορώνος, δεν περιορίζεται στην περιγραφή των νομισμάτων που κυκλοφορούσαν στον ελλαδικό χώρο στα χρόνια της τουρκοκρατίας, όπως ίσως αφήνεται να διαφανεί στον τίτλο, αλλά αντιμετωπίζει το νόμισμα ως οικονομική κατηγορία της οποίας τη λειτουργία προσπαθεί να αποσαφηνίσει. Σωστά έχει υπογραμμιστεί ότι, κατ' αυτόν τον τρόπο, η ιστορία-αφήγηση δίνει τη θέση της στην ιστορία-πρόβλημα¹¹. Η ρήξη με την πρακτική που κυριαρχούσε μέχρι τότε στην ελληνική ιστοριογραφία είναι πλέον σαφής.

Η παραπάνω εξέλιξη μας παραπέμπει αυτόματα στην προπολεμική Γαλλική ιστορική σχολή των «*Annales*» και κυρίως στο έργο του Marc Bloch, το οποίο, όπως και ο ίδιος ο Σβορώνος παραδέχτηκε σε μια από τις τελευταίες και πιο κατατοπιστικές συνεντεύξεις του που είδαν το φως της δημοσιότητας¹², είχε αρχίσει να μελετά προσεκτικά. Θα καταβληθούν όμως μεγάλες προσπάθειες από μέρους του τα επόμενα χρόνια, μέχρις ότου λάβει μια πιο ολοκληρωμένη μορφή η προβληματική του. Αυτό το πέρασμα από το ένα πεδίο στο άλλο δεν έγινε και είναι αμφίβολο αν μπορούσε να γίνει στην Ελλάδα, όπου επικράτησαν οι γνωστές πολιτικές περιπέτειες, οι οποίες επέδρασαν καταλυτικά και στις όποιες επιστημονικές αναζητήσεις είχαν ξεκινήσει.

Στο διάστημα που μεσολαβεί μετά τη λήξη του πολέμου και πριν την αναχώρησή του για τη Γαλλία, ανήκουν δύο κείμενα, που, αν και δεν είναι αυστηρώς επιστημονικά, δείχνουν πολύ εύγλωττα τα τότε συναισθήματα του Σβορώνου. Το πρώτο είναι η μετάφραση στη δημοτική του αντιπολεμικού, τρίτου στάσιμου, από τον «*Αίαντα*», του Σοφοκλή. Δημοσιεύτηκε στο βρα-

11. Χρ. Χατζηϊωσήφ, Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων, *Σύγχρονα Θέματα* 38 (1989), 26.

12. «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσα ώραν...». Συνέντευξη στους Νίκο Αλιβιζάτο, Στέφανο Πεσμαζόγλου, Πάρι Γουναρίδη και Χρήστο Χατζηϊωσήφ. *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (1988): *Σύγχρονα θέματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού*, 36-71 (η σχετική μνεία στη σ. 44).

χύβιο (κυκλοφόρησαν δύο τεύχη) περιοδικό *«Το Ταξίδι»*¹³, που εξέδιδε ο Πάνος Γ. Κερασσώτης με διευθυντή τον Κώστα Καρθαίο και το οποίο τυπωνόταν με το μονοτονικό σύστημα. Το δεύτερο κείμενο έχει τίτλο «Η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης. Πρώτες προσπάθειες των Ελλήνων για την εθνική και πολιτική τους ανεξαρτησία». Δημοσιεύτηκε σε αφιερωμένο στη Γαλλική Επανάσταση τεύχος του περιοδικού *«Νέα Ζωή»*¹⁴, που διηύθυνε ο Πέτρος Πικρός και ο τρόπος διαπραγμάτευσης του θέματος δείχνει όλα τα στοιχεία που καθιέρωσαν ως ιστορικό ύστερα από λίγο το Σβορώνο.

* * *

Με τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα προσανατολισμένα στη μελέτη της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας του 18ου αιώνα αλλά μη έχοντας κόψει τις επαφές του με το βυζαντινό 10ο-12ο αιώνα, ο Νίκος Σβορώνος, φθάνει στο Παρίσι το Δεκέμβριο του 1945 για να συνεχίσει τις σπουδές του ως υπότροφος της Γαλλικής Κυβέρνησης. Το πρώτο διάστημα της παραμονής του θα ασχοληθεί με ζητήματα της νεοελληνικής ιστορίας ενώ αργότερα θα στραφεί προς τη βυζαντινή ιστορία, πάντα με τα γνωστά, επιτυχημένα αποτελέσματα.

Αν θελήσει κανείς να διατρέξει τα δημοσιεύματά του των επόμενων δεκαετιών διαπιστώνει ότι χαρακτηρίζονται από μια εκπληκτική εσωτερική ενότητα: Η ιστορία του ελληνισμού από τη ρωμαϊκή καί, κυρίως, την ελληνιστική περίοδο έως τη βυζαντινή και από την τουρκοκρατία έως την ίδρυση και τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους. Κοντά σ' όλα αυτά η σύγχρονη εποχή, η εποχή μας, με τις αντινομίες της και τα προβλήματά της, την οποία φιλοδόξησε να αλλάξει, καταβάλλοντας πικρό αντίτιμο την υπερτριακονταετή απουσία του από την πατρίδα του.

Τα θέματα όμως αυτά, που συνδέονται με μια άλλη φάση του έργου του, αρμοδιότεροι από εμένα θ' αναπτύξουν στο συνέδριο που παρευρισκόμαστε, το οποίο έχει αφιερωθεί στη μνήμη του.

13. *Το Ταξίδι*, έτος 1, τεύχ. 2, Ιούνιος 1945, 44.

14. *Νέα Ζωή*, έτος 1, τεύχ. 7, 14 Ιουλίου, 1945, 218.

I. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο έργο του Νίκου Σβορώνου.

Παναγιώτης Νούτσος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

I.

Η αφόρμηση αυτής της ανακοίνωσης εντοπίζεται, όπως είναι ευνόητο, στις απόψεις του Νίκου Σβορώνου για το έθνος, τον οποίο ένα χρόνο μετά το θάνατό του τιμούμε στο γενέθλιο νησί του. Μολονότι η χρησιμότητα, ερμηνευτικής και μεθοδολογικής υφής αυτών των απόψεων είναι προφανής, εδώ θα μνημονεύσουμε εκείνες που συναρτώνται με την οπτική και το αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης. Άλλωστε ακολουθεί η εισήγηση του συναδέλφου κ. Ρήγου.

Θα μπορούσε αρχικά να μας απασχολήσει η εργασία του Ν. Σβορώνου «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία» που δημοσιεύθηκε στην *Επιθεώρηση Τέχνης* τον Μάρτιο του 1955. Πρόκειται για ένα κείμενο με διττή στόχευση: στρέφεται εναντίον της αποστεωμένης «εθνικής» ιστοριογραφίας με τις «βασικές αρχές» που προσκομίζει η μαρξιστική θεώρηση της ιστορίας και συνάμα διαφοροποιείται ριζικά από τη «μηχανική εφαρμογή τους», που θα πρόδιδε «την ανυπότακτη ποικιλία του αντικειμενικού κόσμου» προσφέροντας μια «μονότονη εικόνα απελπιστικά σχηματικών επαναλήψεων». Αν ο Ν. Σβορώνος εκτιμούσε ότι το κέντρο του προβλήματος βρίσκεται στο δεύτερο στόχο, δηλαδή στην απόκρουση της μηχανιστικής εφαρμογής του μαρξιστικού εννοιολογικού apparatus για την ιστορία, τούτο εμφανίζεται σε ένα αρτισύστατο περιοδικό της Αριστεράς με νεωτερικές προθέσεις και ιδίως όταν στην εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ προσιωνίζονται μετατοπίσεις στον τρόπο συγκρότησης του πολιτικού και ιδεολογικού του λόγου, όπως τις υπονοεί η απόσυρση του *Σχεδίου Προγράμματος*, στο οποίο η εισαγωγή αναλίσκονταν στην «προέλευση και δημιουργία του νεοελληνικού έθνους» (1954: 13-17). Για τούτο ο Ν. Σβορώνος υπογραμμίζει ότι το «παιγνίδι» των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην «υλική βάση» και στο «υπεροικοδόμημα» έχει ιστορικό βάθος με αποτέλεσμα, κατά την πορεία αυτής της διαδρομής, να έχουν διαμορφωθεί «αντιμέτωπα και πολλές φο-

ρές παράλληλα και με ίση δύναμη επιρροής στην ιστορική εξέλιξη πλέγματα παραγόντων», τα οποία όμως η θεωρία είχε εκθέσει σε κατηγορίες «υπάλληλές». Η παρατήρηση αυτή ισχύει κυρίως για την ιστορία του νέου ελληνισμού που αρτιώνεται με μια σειρά «αναστολών» και «επιταχύνσεων» λόγω του σύνθετου πλέγματος των «μεταβλητών» με διαφορετική ποιότητα και διαφορετικό ρυθμό που την προσδιορίζει. Αν στον ιστορικό εναπόκειται να ανασυγκροτήσει την ποιοτική ιδιαιτερότητα του «αρχαίου», του «μεσαιωνικού» και του «νεότερου» ελληνισμού, ως προς τον τελευταίο διαπιστώνεται ότι η «ανασύνδεση» του ελληνισμού της υπερεθνικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την «ελληνική ιδέα» αποτελεί και τη «βασική ιδεολογία» της νέας ιστορικής περιόδου που εγκαινιάζεται με τη γένεση της «νεοελληνικής εθνότητας» (1982: 68, 69, 72).

Ήδη είχε εμφανισθεί σε πρώτη έκδοση η *Histoire de la Grèce moderne* (Paris 1953) που θα κυκλοφορήσει αναθεωρημένη και με προσθήκες το 1963, το 1972 και το 1980. Από την τρίτη έκδοση θα μεταφρασθεί η *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, στην οποία ο Ν. Σβορώνος θέτει το πρόβλημα της «γένεσης του έθνους» και διευκρινίζει τη θέση της Ελλάδας στο «Ανατολικό Ζήτημα». Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα «Προλεγόμενα» στην ελληνική αυτή έκδοση τόσο για την ανασυγκρότηση των θεωρητικών αντιλήψεων του Ν. Σβορώνου ως ιστορικού όσο και για τη συνόψιση των «κατευθυντήριων γραμμών» που διέπουν τη νεοελληνική ιστορία. Ειδικότερα, η δυσκολία στην «αποσαφήνιση των συγκεχυμένων περιγραμμάτων της πνευματικής ζωής και στη διαμόρφωση συγκροτημένων ιδεολογιών» αφορά και τη διαδικασία, όπου ο νεότερος ελληνισμός «αρχίζει να παίρνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του σαν ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτισμικής οντότητας». Αφορά επίσης και τη σύγχυση από την οποία δεν ξέφυγαν «ούτε οι προσπάθειες για τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής ιδεολογίας προσαρμοσμένης στα ελληνικά δεδομένα» (1976: 27-29, 105, 110, 20, 24).

Από τα υστερότερα δημοσιεύματα του Ν. Σβορώνου αξιοσημείωτος είναι ο λόγος του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», στον οποίον καταγράφεται η διεργασία μετασχηματισμού της ελληνικής «εθνότητας» σε «ολοκληρωμένο και συγκροτημένο έθνος, με τη σημερινή σημασία του όρου». Δηλαδή σε μια «διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων με συνείδηση, ότι αποτελεί ένα ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό και πολιτιστικό σύνολο με κοινά υλικά και πνευματικά συμφέροντα και μια σταθερά εκφρασμένη βούληση πολιτικής και πολιτισμικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας» (1976: 147). Στη συνέντευξη τέλος που έδωσε το 1988 στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* υπογράμμισε ξανά το συμπληρωματικό που γίνεται σε δύο διαφορετικά φαινόμενα: τη «γένεση της εθνότητας», που συναρτάται με την «πολιτισμική

εξέλιξη», και το «πολιτικό αίτημα του εθνικού κράτους» (Δεκ. 1988: 49).

Από την επιγραμματική αυτή, σχεδόν, αναδιτύπωση ορισμένων θέσεων του Σβορώνου για το έθνος θα μπορούσαν, συνοπτικά πάλι, να επισημανθούν τα εξής:

α) διαφαίνονται κάποιες μετατοπίσεις στον ορισμό του έθνους, ώπου να διακριθεί σαφώς η εθνότητα από το εθνικό ζήτημα·

β) στον ορισμό αυτό ωθεί ένα εγχείρημα συμβιβασμού ετερογενών ερμηνευτικών παραδόσεων που αναδεικνύουν είτε τη διαχρονία είτε την ιστορική ιδιαιτερότητα στη διεργασία εμπέδωσης της πολιτικής και πολιτιστικής ηγεμονίας της αστικής τάξης·

γ) δεν αποκρύπτεται η πρόθεση του επαγγελματία μελετητή του Βυζαντίου να ασχοληθεί, με τον ίδιο ζήλο, και με την ιστορία του νεότερου Ελληνισμού, με την επίγνωση μάλιστα ότι «συσσωματώνει στη συνολική θεώρηση της ιστορικής πορείας του έθνους τα σύγχρονά του γεγονότα», χωρίς δηλαδή να παρακάμπτει το ερώτημα για τα αίτια που δεν επιτρέπουν ως τώρα την επίλυση των «εθνικών, πολιτικών και πολιτισμικών προβλημάτων» (1976:10)·

δ) το ενδιαφέρον εστιάζεται στη σύνδεση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος, ακόμη και στην εκδοχή της «Μεγάλης Ιδέας» που καθόρισε «για πολύ καιρό όλη την ιδεολογία και την πολιτική δράση των Ελλήνων», όταν δηλαδή με την κομματική δημαγωγία χρησίμευε για τον αποπροσανατολισμό της ελληνικής κοινωνίας από τα προβλήματα που κάθε φορά τη συγκλόνιζαν (1968:287).

II.

Το τελευταίο σημείο μας εισάγει στο κύριο θέμα αυτής της ανακοίνωσης. Η υπόθεση εργασίας, την οποία θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω αναλυτικά, συνίσταται στο εξής: αν ως προς το εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα οι πρώιμοι Έλληνες σοσιαλιστές προκρίνουν μια σχέση προαπαίτησης, αν δηλαδή εκτιμούν ότι η επίλυση του εθνικού προϋποθέτει την άρση του κοινωνικού ζητήματος, τούτο επιτελείται στα πλαίσια της συνολικής τους θεώρησης για τη νέα κοινωνία που προσδοκάται ότι θα εκμηδενίσει τις συνθήκες σχηματισμού και αναπαραγωγής της ταξικής εξουσίας. Εισαγωγικά, θα έπρεπε να προστεθούν και οι αναγκαίες διευκρινίσεις για την πληρέστερη θέση του προβλήματος. Πράγματι, η ορολογία «πρώιμοι σοσιαλιστές» δε χρησιμοποιείται με την αγνόηση της συναφούς ιστοριογραφικής συζήτησης για την απαρχή, ως πρόσληψη και ως επεξεργασία, της σταδιοδρομίας των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Μ' αυτές τις προδηλώσεις πρόκειται να καλύψει το χρονικό διάστημα από το 1875,

οπότε εκδίδεται ο *Εργάτης* του Π. Πανά, ως το 1900, όταν εκπνέουν οι αναρχικές κινήσεις της Δυτ. Πελοποννήσου. Στο τελευταίο αυτό τέταρτο του 19ου αιώνα αναδύονται οι σχετικές κινήσεις, με ελάχιστα κοινωνικά ερείσματα και με προφανή την παρουσία των διανοουμένων στην άρθρωση και την εκλαΐκευση του ιδεολογικού τους περιγράμματος. Στις αναλύσεις τους αναφέρονται στα στοιχεία της ελληνικής συγκυρίας και συνάμα αποδίδουν, με μια γενική και διαμεσολαβημένη αίσθηση, τις απόψεις που επικρατούσαν για το εθνικό ζήτημα στους κόλπους των Ευρωπαίων σοσιαλιστών, ιδίως όταν κινούνταν σε μια αποκλίνουσα τροχιά από την επίσημη ή έστω ανεπίσημη στάση της Α' και στη συνέχεια της Β' Διεθνούς.

Η βιβλιογραφία τέλος για το θέμα μας, προέκυψε με περιστασιακό τρόπο και πάντως δεν το εξαντλεί. Στις διατριβές που εκπονήθηκαν σε πανεπιστήμια του εξωτερικού (Leon 1976· Augustinus 1977· Gounelas 1980· Garbis 1980· Tatsios 1984· Τζιονας 1986) παραμένει, με κάποιες διαφοροποιήσεις, δυσπρόσιτο το πρωτογενές υλικό που θα το αναδείκνυε σε ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας. Έτσι τις ανακρίβειες διαδέχονται οι σιωπές, μία τακτική άλλωστε που δεν περιορίζεται αισθητά και στις εργασίες που είδαν το φως της δημοσιότητας στη χώρα μας. Στις εξαιρέσεις ανήκει η ανακοίνωση του Αντ. Λιάκου με τίτλο «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στην οποία εμπεριέχονται ορισμένες καίριες ερμηνευτικές επισημάνσεις για τις σχέσεις των σοσιαλιστών αυτής της περιόδου με το εθνικό ζήτημα.

Έρχομαι τώρα στην ανάλυση των ευρημάτων της έρευνάς μου.

α) Στο προβληματικό σχήμα κατανόησης των απαρχών, που αποδίδεται ως «πρώιμη» σοσιαλιστική σκέψη, δεν εντάσσεται χωρίς να εγερθούν αντιρρήσεις η περίπτωση του Παναγιώτη Πανά. Από τους επιγόνους του επανησιακού ριζοσπαστισμού, στους συλλογικούς χώρους δράσης (σύλλογοι-εφημερίδες) συνέτεινε ωστόσο στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Τούτο συνέβη και με τον *Εργάτη* που εκδίδει στην Αθήνα από τον Αύγουστο του 1875 ως τον Σεπτέμβριο του 1876. Στην εφημερίδα αυτή θα συνεχισθεί η μετάφραση αποσπασμάτων του *Περί καθηκόντων* του Mazzini και θα πολλαπλασιασθούν τα δημοσιεύματα για τη «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία». Αυτή ακριβώς θα εκτείνεται από τις Άλπεις και τα Καρπάθια ως την Κρήτη και την Κύπρο και προβλέπεται να οικοδομηθεί με γνώμονα την αρχή «έκαστος δύναται ελευθέρως να ρυθμίξη τα εσωτερικά του, συμφώνως προς το χαρακτήρα και τας παραδόσεις, πάντας δ' ομού αδιάσπαστοι και ισχυροί» για την απελευθέρωσή τους και την «εν ελευθερία» ανάπτυξη (24-9-1875): 1-2.

Στην ίδια εφημερίδα θα φιλοξενηθούν ειδήσεις για το ρωσικό κοινωνιστικό κίνημα και τον Μπακούνιν και θα μεταφρασθούν άρθρα από

το ιταλικό περιοδικό *Plebe*. Τούτο εξηγεί γιατί ο Πανάς αλληλογραφεί με το *Bulletin de la Fédération Jurassienne*, που μεταφράζει με τη σειρά του αποσπάσματα άρθρων του *Εργάτη*, της «δημοκρατικής-σοσιαλιστικής» εφημερίδας όπως την ονομάζει, προσθέτοντας ωστόσο ότι στην Ελλάδα ο «πραγματικός χαρακτήρας του σοσιαλισμού των χωρών της Δύσης δεν μπόρεσε ακόμη να γνωσθεί ολοκληρωμένα» (Νούτσος 1990: 54/56).

Ήδη από το 1868 ο Πανάς πρωτοστάτησε, στο Βουκουρέστι, στην ίδρυση του ελληνικού «κύκλου» της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας που αποσκοπούσε στη συγκρότηση «συνεταιρισμού ελευθέρων δημοκρατιών με μίαν κεντρικήν κυβέρνησιν» (19-7-1869: 3-4). Για την ευόδωση αυτής της προοπτικής έπρεπε να προηγηθεί η από κοινού απελευθέρωση των χωρών που θα απάρτιζαν την ομοσπονδία, από τον οθωμανικό ζυγό. Όπως διευκρίνιζε τις ελληνικές απόψεις ο Γ. Φιλάρετος, μέλος του «δημοκρατικού» συλλόγου «Ρήγας» που υπήρξε η «νόμιμη» εκπροσώπηση του ελληνικού «κύκλου» της εταιρείας, όταν οι Έλληνες «ανακτώντας τας νήσους, την Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν και Αλβανίαν αναλάβωσιν την προστασίνα των ομοσπόνδων λαών, τότε η Ανατολή δύναται να ειρηνεύσῃ» (Σταυροπούλου 1987:89). Ο «Ρήγας» αναγνώριζε ως «πατέρα των ιδεών του» τον εθνομάρτυρα Φερραίο που «εκήρυττε την Ελλάδα μεγάλην από του Ίστρου μέχρι του Ταινάρου και αδελφὴν των αναξιοπαθούντων λαών της Ανατολής, μεθ' ὧν ηγνώνει να την συνδέσῃ εν δημοκρατικῇ ομοσπονδίᾳ». Η περικοπή αυτή προέρχεται από την εισήγηση του Ρόκκου Χοϊδά στη συνεδρία της 18ης Ιουλίου 1879, με ακροτελεύτια πρόταση την εξής αντιστροφή των προτεραιοτήτων: «βελτιώσατε πρώτον την εσωτερικὴν κατάστασιν. Απαλλάξατε τον τόπον από του μαραίνοντος αὐτὸν ελεθρίου συστήματος. Πείσατε τον λαόν περί τούτου, και μετά ταῦτα λύεται φυσικῶς το εξωτερικόν ζήτημα, η δε Ελλάς από δούλης και κακοδαίμονος αναδείκνυται ευδαίμων, ελευθέρα και ένδοξος».

Είχε μεσολαβήσει το συνέδριο του Βερολίνου που με τη συγκατάθεση όλων των αντιπροσώπων — η Τουρκία απείχε — αποφασίστηκε το 13ο πρωτόκολλο, στο οποίο απαιτούνταν μια νέα διαρρύθμιση των συνόρων στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Ακριβώς ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1879, και αφού παρατείνονταν η εκκρεμότητα να επιλυθεί το ζήτημα της οροθεσίας από την πλευρά της Τουρκίας, που αρνούνταν να παραχωρήσει τα Ιωάννινα στην Ελλάδα, ο «Ρήγας» σε διαδοχικές συνεδρίες συζήτησε το θέμα: «Οποίαν οδὸν οφείλει ν' ακολουθήσει η Ελλάς εάν η Κωνσταντινουπόλει συνδιάσκεψις αποφασίση παραχωρήσεις τη Ελλάδι ουχί επί τη βάσει του ΙΓ' πρωτοκόλλου». Ο Πανάς θα πάρει επίσης το λόγο καταγγέλλοντας την επικρατούσα «πολιτικὴν παραλυσίαν» και θα επιμείνει στην τύχη των Ιωαννίνων που θα μπορούσε να καταντήσει θέμα αγοραπω-

λησίας λόγω της αμεριμνησίας του ελληνικού λαού και της ευθύνης των κυβερνώντων: «εΐδομεν τους πολιτικούς άπαντας εκ περιτροπής εις την εξουσίαν, και πάντα ομού εν καιρώ της οικουμένης, και χωρίς να είμεθα μάντεις δυνάμεθα κάλλιστα να προΐδωμεν το σημείον, άχρι του οποίου δύναται να φθάση η ενέργειά των, προκειμένου περί εθνικού ζητήματος» (*Δημοσίευμα* 1879: 21, 22, 2, 3, 6, 16, 17). Ο «δημοκρατικός» σύλλογος «Ρήγας», με τις θεωρητικές του ανησυχίες και την πολιτική πρακτική, αποκαλύπτει τον τρόπο αξιοποίησης του εθνικού ζητήματος από την πλευρά των εκπροσώπων ενός κοινωνικού ριζοσπαστισμού, ορισμένοι από τους οποίους δεν αντιμάχονται τη διείσδυση των σοσιαλιστικών ιδεών, δίνοντας πάντως την προτεραιότητα στην αντιμετώπιση της «εσωτερικής καταστάσεως». Έτσι θα ενισχυθεί η ελληνική παρουσία στην επίτευξη της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», ένα σχεδιασμό για τον οποίο είχαν μείνει σύμφωνοι ο Mazzini κι ο Μπακούνιν (Λιάκος 1985: 51-62).

β) Τη θέση αυτή του Χοϊδά είχε ήδη διατυπώσει ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού» των Πατρών που έδωσε την προτεραιότητα στην επίλυση του κοινωνικού ζητήματος με την προκλητική επισήμανση ότι οι «Τούρκοι δεν είναι μονάχα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, αλλά μέσα στο σπίτι μας. Κι αν έχουμε μυαλό από δώθε πρέπει ν' αρχίσουμε το Ανατολικό ζήτημα κι όχι από κει όπου μας λένε αυτοί» (*Ελληνική Δημοκρατία*, Μάιος 1877:2). Το τελευταίο σημείο αφορούσε τους διαχειριστές του εθνικού ζητήματος που προέρχονταν από τα εναλλασσόμενα στην κυβερνητική εξουσία κόμματα, τα οποία χρησιμοποιούσαν το «Ανατολικό ζήτημα» ως «βούκεντρο και ως χαρτοπαίγνιο» κατά την περίπτωση. Στο ίδιο κείμενο ασκείται κριτική στο δεσποτισμό της Ρωσίας, όπου θα έπρεπε να προταχθεί η απελευθέρωση των εκατομμυρίων «σκλάβων» της για να μπορέσει να εγγυηθεί την ελευθερία άλλων λαών, και συμπεραίνεται ότι με την αντιστροφή των προτεραιοτήτων που εισηγείται ο Σύνδεσμος, θα λυθεί το εθνικό ζήτημα «υπέρ του Λαού». Οι αντιλήψεις αυτές, που κατά τον Α. Costa σηματοδοτούν την έναρξη «του αγώνα ανάμεσα στο σοσιαλισμό και την κυρίαρχη τάξη στην Ελλάδα» (1880: 274), μεταφράζονται γαλλικά τόσο στον *Le travailleur* της Γενεύης (Αύγ. 1877: 24-26) όσο και στο *Bulletin de la Fédération Jurassienne* (26-8-1877: 8). Ο Σύνδεσμος είχε αναπτύξει τακτική αλληλογραφία με το έντυπο αυτό, στο οποίο είχε επικριθεί η αρθρογραφία του *Vorwärts* που «παρεκτρέπεται λόγω του μίσους εναντίον της Ρωσίας» και δεν ενθαρρύνει έτσι τους αγώνες των βαλκανικών λαών εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (28-10-1877 : 2-3), και είχε αναθέσει στον Costa να τον εκπροσωπήσει στο 8ο συνέδριο της «Association Internationale des Travailleurs», που συνήλθε τον Οκτώβριο του 1876 στη Βέρνη και έκανε

δεκτό το ψήφισμα των Perron, Joukowsky και Guillaume για το «ανατολικό ζήτημα» (1876: 50-52).

γ) Το 1881, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και ενός μικρού μέρους της Ηπείρου, σημειώθηκε η πρώτη επέκταση του ελληνικού κράτους σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που αποτιμήθηκε ως αρχική πραγματοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας». Από μια άλλη σκοπιά τούτο θα μπορούσε να εκληφθεί ως επαλήθευση της σχέσης προτεραιότητας ανάμεσα στο εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα, όπως την πρόβαλλαν οι ομάδες κοινωνικής κριτικής που μόλις καταγράψαμε. Δηλαδή η μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία είχε περάσει από μουσουλμανικά σε ελληνικά χέρια, σε τιμές ευκαιρίας και χωρίς να επωφεληθούν οι καλλιεργητές αυτών των κτημάτων. Στην απελευθερωμένη λωρίδα της Ηπείρου ο Κων/νος Καραπάνος, που είχε αγοράσει το μεγαλύτερο τμήμα του αρτινού κάμπου, βασίστηκε στη δύναμη του ελληνικού στρατού για να επιβάλει την «τάξη» που απειλούσαν να διαταράξουν οι εξαγριωμένοι αγρότες αντιστεκόμενοι, σύμφωνα με επίσημη μαρτυρία της εποχής (Κορδάτος ⁴1974: 113), «κατά των νομίμων αρχών του κράτους». Η εμβρυώδης αυτή ανάδυση του αγροτικού κινήματος δεν έμεινε ασχολίαστη από τον τύπο του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού της εποχής, όπως συνέβη λόγου χάρη με την αρθρογραφία της εφημερίδας *Le Révolté* (6-1-1883:4) της Γενεύης και του περιοδικού *La Question Sociale* (1885:51-54) των Παρισίων που διευθύνει ο Παύλος Αργυριάδης.

Ο Αργυριάδης είχε εγκατασταθεί στη Γαλλία μετά την Κομμούνα και το 1873 θα μετάσχει στο «Congrès des orientalistes» (με προεξάρχοντες τους V. Hugo, L. Blanc και L. Gambetta) που συνήλθε στο Παρίσι. Το 1883, αφού έχει πολιτογραφηθεί Γάλλος υπήκοος ο P. Argyriadès και έχει εγγραφεί στο δικηγορικό σύλλογο της γαλλικής πρωτεύουσας, οργανώνει εκδήλωση στη μνήμη του Flourens και ορίζεται συνυπεύθυνος της «Bibliothèque socialiste», ενός εντευκτηρίου που ίδρυσε το Parti Ouvrier Français για τη δημοσίευση μελετών και τη διεξαγωγή μαθημάτων (οι πρώτοι που ανταποκρίθηκαν ήταν ο Lafargue και ο Deville) πολιτικής οικονομίας. Τότε πρωτοστατεί στην αποδοκιμασία του συντηρητικού καθηγητή των Οικονομικών στο Collège de France, P. Leroy-Beaulieu. Ο τρόπος που παρουσιάζεται το γεγονός από τον ελληνικό τύπο (*Νέαι Ιδέαι* 10 και 11-1-1884:2, 4) προκαλούν την απάντησή του, στην οποία διευκρινίζεται ότι δεν είναι πια φοιτητής που αναμιγνύεται «εις αλλότρια» και ότι ως Γάλλος υπήκοος και μέλος του Εργατικού Κόμματος είχε δικαίωμα και υποχρέωση να ανασκευάσει «δριμέως τα μωρολογήματα» που εκτοξεύει συνεχώς κατά των Γάλλων εργατών ο «περί ου ο λόγος» καθηγητής. Επιπλέον υπογραμμίζει ότι είναι «Έλλην το γένος» (και όχι «μίγμα Έλληνας και Βουλγάρου») και ότι ελπίζει ότι θα έλθει η εποχή, όπου θα εξαφανισθούν οι προλήψεις

που καθιστούν εχθρικά τα έθνη και εμποδίζουν τη συνεργασία τους «προς ευτυχίαν πάντων» («Επιστολή», *Νέαι Ιδέαι*, 26-1-και 8-2-1884:4,7).

Οι θέσεις αυτές ήταν σύμφωνες με το πρόγραμμα της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», ήδη είχαν συζητηθεί στα συνέδρια της «Ligue internationale de la Paix et le Liberté» και της «Comité des orientalistes» και αποτέλεσαν την ιδεολογική ζύμη για τη συγκρότηση της «Ligue pour la Confédération Balkanique» (1894) υπό την προεδρία του ίδιου του Αργυριάδη. Σύμφωνα με το τρίτο άρθρο του καταστατικού της, οι λαοί που θα την απαρτίσουν είναι η Ελλάδα μαζί με την Κρήτη, η Σερβία μαζί με τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, το Μαυροβούνιο, η Μακεδονία και η Αλβανία που θα σχηματίσουν ένα ελεύθερο και ομόσπονδο κράτος, η Θράκη με την Κωνσταντινούπολη ως έδρα των αντιπροσώπων της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, η Αρμενία και η Μικρά Ασία μαζί με τα νησιά των παραλίων της (1894:63).

Ο Αργυριάδης βέβαια θα κατανοήσει σύντομα τις δυσοίωνες προοπτικές για την πραγματοποίηση αυτού του σχεδιασμού, όταν θα γίνει ξανά αντιληπτή η σκοπιμότητα της παρέμβασης των ευρωπαϊκών «Μεγάλων Δυνάμεων» στην κρητική εξέργερση του 1897 καθώς και οι αναστολές που προξενούσε η στρατηγική προτεραιότητα των σοσιαλιστών αυτών των χωρών ως προς τη διευθέτηση του Ανατολικού ζητήματος. Αν για την ηγεσία της Διεθνούς η εφαρμογή της αρχής των εθνικοτήτων, που θα υιοθετηθεί στο συνέδριο του Λονδίνου (1896), υποτάσσεται σε «κάθε περίπτωση» (Κονδύλης 1985:35) στις ανάγκες του διεθνούς επαναστατικού κινήματος, στους κόλπους ωστόσο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας ο Bernstein (1896/1897: 687-692 και 10-20) έθετε με διαφορετικό τρόπο το Ανατολικό ζήτημα, υποστηρίζοντας τον αγώνα των Κρητών και αρνούμενος να αποδεχθεί την καθιερωμένη εκτίμηση ότι η Τουρκία θα αναχαιτίζε το ρωσικό επεκτατισμό. Προς την ίδια κατεύθυνση θα στραφεί και η R. Luxemburg αναγνωρίζοντας, παρά την επιμονή της να προτάσσει το κοινωνικό σε σχέση με το εθνικό ζήτημα, ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία πνέει τα λοίσθια με αποτέλεσμα η κατάτμησή της σε εθνικά κράτη να κρίνεται «αναγκαία για την ιστορική πρόοδο» (Löwy 1976:85).

Ο Αργυριάδης επομένως, αν μάλιστα προσθέσουμε την ένθερμη συνηγορία των ιταλών σοσιαλιστών γι' αυτού του είδους την επίλυση του Ανατολικού ζητήματος (και όχι αποκλειστικά του Amilcare Cipriani που έλαβε μέρος ως εθελοντής στον πόλεμο του 1897 και στη συνέχεια κατέγραψε τις απόψεις του γι αυτόν στο *Almanach de la Question Sociale*, 1897:103-107), δεν ήταν ο μόνος που απλώς λόγω καταγωγής δεν συναινούσε στη διατήρηση του status quo ως αναπόφευκτου τιμήματος για την απόκρουση της ρωσικής επέκτασης: «οι δυο δεσπότες της Ανατολής συνασπίσθηκαν· η δημο-

κρατία της Ευρώπης πρέπει επίσης να τους πολεμήσει συμπαραταγμένη και ενωμένη» (1897:535).

δ) Πολύ πριν το Ανατολικό ζήτημα τεθεί μ' αυτούς τους όρους, οι αρχικές σοσιαλιστικές κινήσεις των Αθηνών θα εμμείνουν στην πρόταση του κοινωνικού ζητήματος μέσα από ένα πλέγμα επιχειρημάτων που δεν αντλείται από τους γνώριμους πομπούς αυτών των ιδεών. Ο Πλάτων Δρακούλης με την έκδοση του *Ήρδην* (διαρκεί, με ένα διάλειμμα, από τον Σεπτέμβριο του 1885 ως τον Ιούλιο του 1887) προβάλλει ένα χαλαρό σύνολο σοσιαλιστικών αντιλήψεων, στο οποίο δίδεται μια εξέχουσα θέση στις αναλύσεις του Laurence Gronlund για τη «συνεργατική ομοπολιτεία», όπως τις ασπάζεται ο φαβιανός κύκλος και ιδίως η Annie Besant (Νούτσος 1990:61), και καταφαίνεται η διακριτική προτίμηση προς τον «αυτόνομο» κοινωνισμό του Κροπότκιν (όπως άλλωστε μαρτυρείται και από τις μεταφράσεις των έργων του: *Έκκλησις εις τους νέους* και *Εξέλιξις του νεωτεριστικού πνεύματος του ενεστώτος αιώρος*, που ο ίδιος εκπόνησε). Από το βιβλίο του Gronlund ο Δρακούλης μεταφράζει, inter alia, ένα απόσπασμα που σημειώνει ότι το έθνος «εξελίχθη βαθμηδόν εκ της αρχαίας φυλής, ήτις εθεώρει παν εκτός εαυτής ως εχθρικών». Όταν ο σοσιαλισμός καταστρέψει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους λαούς και ανάμεσα στα άτομα, τότε θα επιτευχθεί η ίδρυση «ελευθέρων ομοσπόνδων Κοινοτήτων ή Δήμων» και η λέξη «έθνος» θα καταστεί γεωγραφική απλώς έκφραση «ενδιαφέρουσα κυρίως τους σπουδαστάς παρωχημένης ιστορίας» (Δεκ. 1886:27). Στο «Επιστολικόν Δελτίον» του *Ήρδην* ο Δρακούλης υπενθύμιζε συναφώς ότι και η Ιταλία πραγματοποίησε τη δική της Μεγάλη Ιδέα: «Τί εκέρδησε; Δεν λέγομεν τίποτε, αλλά βεβαίως μηδαμινά πράγματα απέναντι των αγώνων, του ενθουσιασμού και της αυταπαρνήσεως των Ιταλών, μηδαμινά απέναντι των μεγάλων ελπίδων. Διατί; διότι όλον το κέρδος περιωρίσθη εις τους επιτηδείους και οι πτωχοί δεν έλαβαν την μερίδα των» (Νοέμβρ. 1886:24). Με το ίδιο πνεύμα διατυπώνει το ερώτημα: «ποιόν εκ των δύο είναι προτιμώτερον, να προσαρτηθή η Κρήτη εις την Ελλάδα ή η Ελλάς εις την Κρήτην;» (Ιούν. 1877:77).

Κατά τη μακρά του παραμονή στην Αγγλία ο Δρακούλης, χωρίς να χάσει την επαφή με τις οργανώσεις που αποδέχονται τις απόψεις του, θα καταστήσει λιγότερο συνεκτικό το κοσμοθεωρητικό του περίγραμμα, με την ισχυρή πρόσμιξη θεοσοφικών και φυτοφαγικών αντιλήψεων, και βέβαια θα αναθεωρήσει τη στάση του στο εθνικό ζήτημα. Μετά την έξαρση του φιλελληνισμού στην Αγγλία, κατά τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, θα μεταφράσει στη γλώσσα μας το βιβλίο του V.G. Marshall *«Φωνή υπέρ της Ελλάδος. Αι δογμασάι, αι πρόοδοι και αι αξιώσεις αυτής»* (1899), με αφιέρωση στο διάδοχο Κωνσταντίνο, στον οποίο δεκαπέντε χρόνια

νωρίτερα είχε προσφέρει την «*Εκκλήσιν εις τους νέους*» του Κροπότκιν με την ευχή να εννοήσει ότι «κατά τερατώδεις συγκυρίας αυτός τε και πάντες οι βασιλείς επέζησαν συστήματος εγκαταλειφθέντος υπό της προόδου του κόσμου» (Ιαν. 1887:37). Η ουδετερότητα απέναντι στη μορφή του πολιτεύματος, με αιχμή την ευταξία μιας κοινωνίας, συνέπιπτε ακόμη με την υποταγή του εθνικού ζητήματος στους όρους διεκδίκησης του κοινωνικού. Έτσι, με αφορμή τώρα το Μακεδονικό, ο Δρακούλης θα επαναλάβει ότι αν είχαμε καταστήσει το ελληνικό βασίλειο «πρότυπον ευκοσμίας πολιτικής και δικαιοσύνης κοινωνικής», η διεθνής κοινή γνώμη θα επέβαλλε στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις «λύσιν υπέρ του δικαίου». Η Ελλάδα συνιστά το «ίνδαλμα πάντων των φιλελευθέρων στοιχείων» της οικουμένης, μόνον όταν ταυτίζεται με τον «ανθρωπισμόν, την ειρήνην, την κοινωνικὴν δικαιοσύνην» και αποκηρύσσει τους «ιμπεριαλισμούς» και τας «πολιτικάς πανουργίας» (Φεβρ. 1903:1).

ε) Κατά τη δεκαετία του '90 ο Σταύρος Καλλέργης υπήρξε ο σημαντικότερος σοσιαλιστής ηγέτης και ακριβώς σε σχέση με τον «Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο» αναπτύχθηκαν, ανασυντάχθηκαν ή εξαφανίστηκαν τα περισσότερα συναφή σχήματα των Αθηνών. Αξιοσημείωτη είναι από την πρώτη κιόλας περίοδο του *Σοσιαλιστή*, παρά την εμφανή οφειλή της εφημερίδας στο Δρακούλη, η διαφορά στην αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος (αν δεν επιλυθεί με ειρηνικό τρόπο, θα υπερνικηθεί στο μέλλον με «βίαια» μέσα) και στην κατανόηση της επείγουσας ανάγκης να δημιουργηθούν σε όλη τη χώρα «τμήματα» ή «κλάδου» ενός ολοένα ισχυροποιούμενου Σοσιαλιστικού Κόμματος. Για την ευόδωση αυτού του εγχειρήματος ο Καλλέργης ενημερώνεται σχετικά με το διεθνές σοσιαλιστικό τύπο και τις διαιρέσεις του σε ρεύματα (και μάλιστα με το πρίσμα ενός αναρχικού δημοσιογράφου που ψέγει την κοινοβουλευτική τακτική των «Μαρξιστών» στο όνομα της επαναστατικής βίας). Έτσι με κάποια ευχέρεια αποσαφηνίζει τους τρόπους με τους οποίους η «σοσιαλιστική πολιτεία» θα πραγματοποιήσει τα ιδεώδη της ισότητας, της αδεφότητας και της ελευθερίας. Αν ως την πλήρη επικράτησή τους η Κρήτη θα έπρεπε να αποκτήσει «Δημοκρατικήν Διοίκησιν», δεν αποκλείεται από τώρα ο λεπτομερής σχεδιασμός των όρων εφαρμογής του «σοσιαλιστικού πολιτεύματος» στο γενέθλιο νησί του Καλλέργη (1892:25-36). Ο ίδιος θα μετάσχει στους εθνικοαπελευθερωτικούς της αγώνες, μαζί με Ευρωπαίους σοσιαλιστές («αρκετούς Γάλλους, Ιταλούς, δύο Άγγλους και ένα Βέλγο») που επέμεναν να αποκτήσει ο κρητικός λαός αυτόνομο πολίτευμα, όπως το ελβετικό, για να σκεφθεί «ημέραν τινά δια την γενική ευημερίαν της ανθρωπότητος και συντελέσει προς πραγματοποίησιν αυτής» (1898:16).

στ) Κοντά στον Καλλέργη αγωνίζεται ο Δ. Φωτόπουλος που αλληλο-

γραφεί με την εφημερίδα του Πύργου *Νέον Φως*, επισημαίνοντας ότι οι Κρητικοί γίνονται «δούλοι των πρωταγωνιστών της ελευθερίας των» και της ελληνικής «γραφειοκρατίας». Είναι καιρός, μετά το «πατριωτικόν ζήτημα», να επισύρει την κοινή προσοχή και το κοινωνικό. «Μετά την πολιτικήν ανεξαρτησίαν αναγκαίως θέλει επιδιωχθεί και η οικονομική ανεξαρτησία, ης άνευ ελευθερία δεν είναι δυνατόν να νοηθή» (7-3-1899:4). Η εφημερίδα αυτή αλληλογραφεί με τους *«Temps Nouveaux»* των Παρισίων και η ομάδα που την καθοδηγεί συνδέεται με τη «Διεθνή» των αναρχικών. Συχνά θα αντιμετωπίσει από τις στήλες της το Ανατολικό ζήτημα μέσα από την οπτική της καταδίκης της εξουσίας («σύμβολον και όργανον της κτηνώδους βίας καταπιεζούσης το δίκαιον και τον ορθόν λόγον». 10-10-1898:4) και την προοπτική της «Αυτονομίας-Ομοσπονδίας» (18-4-1898:1) που τεκμηριώνει ο «νέωτερος σοσιαλισμός υπό την αναρχικήν αυτού μορφήν» και όχι ο «πολιταϊκός σοσιαλισμός» (Αρνέλλος 22-11-1898:4). Κατά τη γνώμη του υπεύθυνου της εφημερίδας Β. Θεοδωρίδη, όσοι φωνασκούν «υπέρ των δούλων αδελφών» δεν κινούνται «υπό καθαρών αισθημάτων, αλλ' εξ ιδιοτελείας, όπως ευρυνθή το Κράτος, πολλαπλασιασθώσιν αι δημόσiai θέσεις και εμβालωθώσιν». Απαιτείται πρώτα να αποδεσμευθούμε εμείς «από τους έλληνας τούρκους και εβραίους» και να οργανωθούμε «αδελφικώς» και ύστερα, αν επαναστατούν οι «εν Τουρκία αδελφοί μας ή αλλαχού», να «δράμωμεν εις βοήθειά των». Σ' αυτή βέβαια την περίπτωση θα πρόκειται για επαναστάτες και όχι για πολεμιστές (18-4-1899:3).

Το αντίθετο είχε συμβεί με την εθνεγερσία του 1821, όταν οι αγώνες για την ελευθερία κατέληξαν στην «ειδεχθή δουλειάν ευτελή τινα και रुपάρά ανθρωπάρια, γνωστά υπό το όνομα κεφαλαιούχοι και δημόσιοι υπάλληλοι». Πέρα από το στενό ορίζοντα του κράτους και της ατομικής ιδιοκτησίας ανοίγεται η αδελφότητα των λαών: «Κάτω λοιπόν τα σύνορα, κάτω αι εθνικότητες, κάτω τα διαιρούντα ημάς θρησκευτικά δόγματα, κάτω το ιδικόν σου και το ιδικόν μου, κάτω τέλος ότι δίδει δικαιολογίαν εις ύπαρξιν των εξουσιών» και φθείρει την «παγκόσμιον αδελφωσιν και ευδαιμονίαν» (25-3-1899:2-3). Το κύριο σώμα αυτών των αντιλήψεων, οι οποίες τώρα με την αφορμή του ελληνοτουρκικού πολέμου εκλαϊκεύονται με μεγαλύτερη ένταση είχε κιόλας διατυπωθεί από την εφημερίδα των Πατρών *«Επί τα πρόσω»* όργανο των «κοινοκτημονιστικών / κοσμοπολιτικών αρχών», η οποία με το πρίσμα των «ελευθέρων σοσιαλιστών» οραματίζεται τη νέα κοινωνία που θα υπερβεί την οικουμένη της ατομικής ιδιοκτησίας και των πατρίδων (17 και 21-7-1896:4).

III.

Τα σχήματα άσκησης της κοινωνικής κριτικής με σοσιαλιστική τεκμηρίωση, ως συσπειρώσεις κυρίως διανοουμένων που εξαντλούν όλες τις δυνατότητες του έντυπου λόγου, χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα, διακλαδώνονται όχι ευδιάκριτα στους κόλπους της ίδιας παράδοσης, διατηρούν συχνά αρχηγική διάρθρωση με προφανές αποτέλεσμα να ζούν όσο δρουν τα ηγετικά τους στελέχη, εμφανίζονται στην Αθήνα και σε ορισμένες επαρχιακές πόλεις, χωρίς κοινοβουλευτική εκπροσώπηση (σπάνια άλλωστε την επιδίωξαν) και πάντα ανατέμνοντας την ελληνική κοινωνία με την «κοινωνιστική» οπτική. Η σοσιαλιστική αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος στην Ελλάδα δεν περιορίστηκε στην υπογράμμιση των ομοιοτήτων ως προς την ταξική της σύνθεση, με τις βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Μια τέτοια άποψη υπονοούσε ότι η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και μάλιστα υπό τη σκέπη του κράτους, όπως την πραγματοποιούσαν οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη επισπεύδοντας την ανάπτυξη των «πλουτολογικών συνθηκών δια των δανείων», θα έπρεπε να εκτιμηθεί ως ο «τελεσφορώτερος αρωγός» («Προς ερωτώντας», *Σοσιαλιστικός Σύλλογος*, 1-2-1894:4) στη γένεση του σοσιαλιστικού κινήματος.

Από την άλλη πλευρά και ιδίως στις ποικίλες γραμμές των Ελλήνων «αυτόνομων» σοσιαλιστών, που διαμορφώνουν βέβαια την ιδεολογική τους ταυτότητα σε συσχετισμό με τις ομότροπες κινήσεις των λατινικών χωρών της Ευρώπης, η ανατρεπτική πρόταση για τη νέα κοινωνία διαπλέκεται με την εγχώρια παράδοση των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων, στους κόλπους μιας αποκεντρωμένης και γι' αυτό αποψιλωμένης κρατικής εξουσίας που ενισχύει τους θεσμούς της συνεταιριστικής παραγωγής. Με δεδομένη την κυριαρχική παρουσία της αναρχικής σκέψης (Μπακούνιν, Costa, Κροπότκιν, Grave κ.λπ.) και τη σύνδεση με την «Association Internationale des Travailleurs», όπως την ελέγχουν κατά την τελευταία της φάση οι οπαδοί του Μπακούνιν, και με ορισμένα συναφή μεταγενέστερα σχήματα, ήταν αυτονόητη η έλλειψη οργανωτικών και ιδεολογικών σχέσεων με τη Β' Διεθνή (Νούτσος 1990:104). Τούτο σήμαινε επίσης την αγνόηση του γερμανικού σοσιαλιστικού κινήματος, με κάποιες ασημαντες αποκλίσεις που αφορούσαν τον Lassalle και τον Bebel, και βέβαια την αποσιώπηση της σκέψης του Kautsky, με τον οποίο είχαν διασυνδέσεις οι σοσιαλιστές των άλλων βαλκανικών χωρών (Haupt - Jemnitz - van Rossum 1986:passim).

Μ' αυτές τις συντεταγμένες θα τεθεί το πρόβλημα των σχέσεων άμεσα στην εθνική και την κοινωνική ολοκλήρωση, χωρίς να προβληθεί καμιά συνεκτική επεξεργασία για το φαινόμενο του έθνους και με απαραίτητη την προτεραιότητα επίλυσης του κοινωνικού ζητήματος το οποίο

προεξοφλεί έτσι τη συναδέλφωση, με μορφή ομοσπονδίας, των λαών. Στην ειδικότερη μορφή του Ανατολικού ζητήματος επιβεβαιωνόταν στα μάτια των Ελλήνων σοσιαλιστών ο διαφορετικός χρόνος διεργασιών και άνιση σημασία της εθνικής (ακόμη και σε μια ευνοϊκή διεθνή συγκυρία) και της κοινωνικής ολοκλήρωσης, γεγονός που δεν επέτρεπε να χρησιμοποιηθεί η πρώτη ως εφαλτήριο για την επιτάχυνση της δεύτερης. Με αναλυτικές κατηγορίες την εξουσία και την ατομική ιδιοκτησία, στην άρθρωση της συνολικής τους πρότασης για τη νέα κοινωνία που θα αποκλείει την επιστροφή στις συνθήκες σχηματισμού της ταξικής της διαίρεσης, διαπιστώνεται η ενιαία προοπτική έθνους και κράτους και η δυνατότητα αναπαραγωγής, τώρα πια μέσα σε ευρύτερα γεωγραφικά όρια, των δομών της ίδιας ταξικής κοινωνίας. Όπως έγραφε το «*Νέον Φως*» του Πύργου, παρήλθε η περίοδος της «μεγάλης εθνικής ιδέας» και διανύεται η εποχή της αποκατάστασης του ανθρώπινου γένους που θα σφραγισθεί με την αλληλεγγύη «εναντίον της αισχράς και ανάνδρου τυραννίας του Κράτους» (18-10-1898:2). Για τούτο αντιμετωπίζεται ως εντελώς αμελητέο το εγχείρημα να καθορισθούν ποιοί είναι «Έλληνες» — οι «εν Τουρκία αδελφοί μας ή αλλαχού» — και προέχει η αποδοκιμασία των συμπατριωτών μας Τούρκων ή Εβραίων που με το ληστρικό και καταπιεστικό τους έργο αναστέλλουν την πραγματοποίηση της κοινωνικής ευταξίας.

Ο μεσσιανικός τόνος και η αίσθηση του όλου, που διοχετεύουν συχνά στις θεωρήσεις τους οι ομάδες αυτές των σοσιαλιστών διανοουμένων, βαίνει αντιστρόφως ανάλογα προς την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής τους κριτικής και τη διεύρυνση των ερεισμάτων τους. Αν βέβαια και οι ίδιοι δεν κατέτασσαν τον ελληνικό λαό στους «geschichtslosen Völker», γίνεται φανερό ότι η ευστοχία των παρατηρήσεών τους για την κοινή μοίρα έθνους και κράτους εξαρτώνταν από την κατανόηση του τρόπου ενσωμάτωσης του έθνους στις δομές του κράτους και συνάμα από την ανάδειξη των μορφών προσδιορισμού του έθνους μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς. Μια τέτοια ωστόσο ερμηνευτική προσέγγιση ξεπερνούσε τον ιδεολογικό ορίζοντα της πρώιμης σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα που δεν έκανε τα αναγκαία βήματα για τον απογαλακτισμό της από τα «δημοκρατικά ιδεώδη» (Πανάς) και για τη σθεναρή συνέχιση της παρουσίας της («Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού»).

Με την έναρξη του νέου αιώνα πεθαίνει ο Argyriadès και τερματίζεται η διακριτική του επιρροή στα ελληνικά δρώμενα, ο Δρακούλης προγραμματίζει την έκδοση της «*Ερευνας*» με στόχο την εξουδετέρωση των πληγών που απειλούν το «συμφέρον της εθνικής ανεξίτητης», οι αναρχικές κινήσεις της Πελοποννήσου φυλλορρόησαν και ο Καλλέργης σε λίγο αποσύρεται οριστικά στην Κρήτη. Μόνος σχεδόν ο Μαρίνος Αντύπας, που είχε αγωνισθεί

στην Κρήτη το 1896 και το επόμενο έτος πρωτοστατεί στην Αθήνα σε συλλαλητήρια εναντίον των παραγόντων της ήττας του 1897, εισηγείται την εξισορρόπηση του κοινωνιστικού οράματος με την περιφρούρηση των «δικαίων του ελληνισμού» (23-4-1905:1-2). Μετά την επανάσταση στο Γουδί και κατά τους βαλκανικούς πολέμους η σχέση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος θα αναζητηθεί σε νέες βάσεις, ιδίως από τους σοσιαλιστές εκείνους που μπορούσαν να έχουν ακόμη μια ορισμένη λειτουργία στην ελληνική πολιτική σκηνή. Ήδη ο Σκληρός είχε συνδέσει τον «εσωτερικόν πόλεμον» των κοινωνικών τάξεων με την καλύτερη στρατιωτική διοργάνωση της χώρας, ακριβώς για να εκπληρωθεί η εθνική της αποστολή που είναι «όχι μόνον δι' ημάς όλους, αλλά και δι' αυτήν την κυριαρχούσαν τάξιν μας ειλικρινής επιθυμία και ιδεώδες» (1907:136, 137).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντύπας, Μ., «Το πρόγραμμά μας», *Ανάστασις*, αρ. 12 (23-4-1905), 1-2.
 [ανυπόγραφο], «Ανατολική Ομοσπονδία», *Ἱρις*, 19-7-1869, 3-4.
 [ανυπόγραφο], «Για τον εργάτη», *Επί τα πρόσω*, αρ. 30 (17 και 21-7-1896), 4.
 [ανυπόγραφο], «Τα στρατιωτικά όργανα», *Νέον Φως*, αρ. 2 (11-10-1898), 4.
 [ανυπόγραφο], «Η 25η Μαρτίου», *Νέον Φως*, αρ. 22 (25-3-1899), 2-3.
 Αρνέλλος, Δ., «Τάσεις και έξεις», *Νέον Φως*, αρ. 8 (22-11-1898), 4.
 —, «Το ανθρώπινον νεφέλωμα», *Νέον Φως*, αρ. 25 (18-4-1899), 1-2.
 Argyriades, P., «La dime en Grèce», *La Question Sociale*, 1 (1885), 51-54.
 —, «Ligue de la Confédération Balkanique», *La Question Sociale*, 5 (1894), 63-64.
 —, «La question d'Orient et le Socialisme», *La Question Sociale*, 7 (1897), 532-535.
 Association Internationale des Travailleurs, *Compte-rendu officiel du VIIIe Congrès Général*, Berne 1876.
 Augustinus, G., *Consciousness and History: Nationalistic Critics of Greek Society 1897-1914*, New York 1977.
 Bernstein, E., «Κρετα» και «Κρετα und die russische Gefahr», *Die Neue Zeit*, XV1 (1896. 1897), 687-692 και XV2 (1896/1897), 10-20.
 Cipriani, A., «Kitzo», *Almanach de la Question Sociale*, 7 (1897), 103-107.
 Costa, A., «Griechenland und andere Länder des Orients», *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 11 (1880), 273-275.
 Δρακούλης, Πλ. Ε., «Σημειώσεις», *Ἀρδην*, αρ. 4 (Νοεμβρ. 1886), 24.
 —, «Τι ἐστὶ ἔθνος», *Ἀρδην*, αρ. 5 (Δεκ. 1886), 27 (= μτφρ. αποσπάσματος από το βιβλίο του L. Gronlund, *The Co-operative Commonwealth in its Outlines: An Exposition of Modern Socialism.*, επιμ. G. B. Shaw, London 1885).
 Δρακούλης, Πλ. Ε., «Σημειώσεις», *Ἀρδην*, αρ. 6 (Ιαν. 1887), 37.
 —, «Σημειώσεις», *Ἀρδην*, αρ. 11 (Ιούν. 1887), 77.
 —, «Εντυπώσεις του μηνός», *Ἐρευνα, Α'*, αρ. 9 (Φεβρ. 1903), 1.

- Θεοδωρίδης, Β., «Ο Χριστιανισμός, ο πόλεμος και η επανάστασις», *Νέον Φως*, αρ. 25 (18-4-1899), 2-3).
- G, «Patras», *Le travailleur*, I, αρ. 4 (Αύγ. 1877), 24-26.
- Garbis, A., *Le mouvement socialiste grec face à la question nationale: de la révolution jeune turque à la fin de la première guerre mondiale*, Paris 1980.
- Gounelas, Ch. D., *Socialist Consciousness in Greek Literature between 1897 and 1912*, London 1980.
- Haupt, G., - Jemnitz, J., - Rossum, L. van, *Karl Kautsky und die Sozialdemokratie Sudo-steuropas*, Frankfurt a.M. - New York 1986.
- Internationaler Sozialistischer Arbeiter — und Gewerkschafts — Kongress zu London vom 27. Juli bis 1. August 1896, *Verhandlungen und Beschlüsse*, Berlin 1896.
- Καλλέργης, Σ., «Γνώμη περί Κρήτης», *Σοσιαλιστής*, αρ. I (5-6-1890), 8.
- , *Οδηγός παντός ανθρώπου*, Αθήναι² 1892.
- , *Επιστολή προς άπαντας τους Έλληνας σοσιαλιστάς*, Αθήναι 1898.
- ΚΚΕ, *Πρόγραμμα (σχέδιο)*, [Βουκουρέστι 1954].
- Κονδύλης, Π., «Εισαγωγή», στο: Marx, K. - Engels, F., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα*, Αθήνα 1985.
- Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, Αθήνα⁴ 1973.
- Λεονταρίτης, Γ., «Εθνικισμός και διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», *Ο Πολίτης*, αρ. 44 (Ιουλ. 1981), 42-45.
- Λιάκος, Αντ., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα» [1983], στο: Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Ο Karl Marx και η φιλοσοφία*, Αθήνα 1987, 307-321.
- , *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985.
- Leon, G. B., *The Greek Socialist Movement and the First World War: The Road to Unity*, Boulder, Colorado 1976.
- Löwy, M., «Marxism and the National Question», *New Left Review*, αρ. 96 (Μάρτ. - Απρ. 1976), 81-100.
- Νούτσος, Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 έως το 1974*, Α', Αθήνα 1990.
- Πανάς, Π., «Ανατολικά» *Εξέγερσις*, αρ. I (28-9-1874), 1-2.
- , στο: *Δημοσίευμα του Δημοκρατικού Συλλόγου Ρήγας*, Αθήνα 1879, 2,3,6 16-22.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, Αθήνα 1976.
- , «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη Νεοελληνική Ιστορία» [1955], «Σκιαγραφία της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα» [1968] και «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία» [1976], στο: *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 65-74, 275-309 και 145-161.
- , «Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώρα...», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', αρ. 35-36-37 (Δεκ., 1988) 36-71.
- Σκληρός, Γ., *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* [1907], στο: *Έργα*, επιμ. Λ. Αξελοού, Αθήνα 1987.
- Σκοπετέα, Ε., «Μεγάλη Ιδέα και βαλκανικός εθνικισμός», *Ο Πολίτης*, αρ. 40 (Φεβρ. 1981), 66-74.

Σταυροπούλου, Ε.-Λ., *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896)*. Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός, Αθήνα 1987.

Svoronos, N., *Histoire de la Grèce moderne*, Paris 1953, ²1963, 1972⁴ 1980.

Τσουκαλάς, Κ., «Η "Μικρή Ιστορία" του Ν. Σβορώνου και η ενηλικίωση της προοδευτικής ιστοριογραφίας», *Αντί*, αρ. 51/52 (7-8-1976), 52.

Tatsios, Th., *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism, 1866-1897*, Boulder 1984.

Tziovas, D., *The nationism of the Demoticists and its impact on their literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986.

Φωτόπουλος, Δ.Α., «Επιστολαί εκ Κρήτης», *Νέον Φως*, αρ. 20 (7-3-1899), 4 και αρ. 23 (4-4-1899), 1.

Άλκης Ρήγος

Πολιτικός Επιστήμων - Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Ηταν και τότε καλοκαιριάτικη η Λευκάδα θαρρώ, που αρκετοί από μας είχαμε βρεθεί σε τούτον το φιλόξενο χώρο σε ένα άλλο Συνέδριο, πριν τέσσερα για πέντε χρόνια με το Νίκο Σβορώνο, ζωντανό κριτή ανάμεσά μας¹.

Και να τώρα ξανά εδώ, χωρίς εκείνον πια, κι όμως για κείνον και το έργο του, σε τούτο το Συνέδριο, που οργάνωσαν στην ιδιαίτερή του πατρίδα το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας, να προσπαθείς να προσεγγίσεις και να αναδείξεις μια βασική συνιστώσα που σαν κόκκινη κλωστή διατρέχει και συνέχει το όλο έργο του: την εθνική πολιτισμική συνέχεια και ιδιαιτερότητα, ενός πανάρχαιου λαού όπως ο ελληνικός, του οποίου γεννήματα και θρέμματα είμαστε όλοι μας, μέσα στο χώρο και το χρόνο από το απώτατο χτες ως το σήμερα.

Πρόκειται για μια σκέψη-βίωμα, ενός μαρξιστή ιστορικού, η οποία — κι αυτή είναι η υπόθεση εργασίας που καταθέτουμε σ' αυτό το συνέδριο προς εμπέδωση ή αναίρεση — για μεν την εποχή κατάκτησής της², αλλά και κυρίως για το χρόνο αποκρυστάλλωσης και διατύπωσής της³, ενέχει σαφώς πρωτοποριακό χαρακτήρα. Χαρακτήρα που δημιουργεί τομή, στην κυρίαρχη μέχρι τότε ανάγνωση και χρήση της μαρξιστικής μεθοδολογίας. Χρήση η οποία σε μεγάλο βαθμό παραμένει κυρίαρχη ακόμη και στις μέρες μας και πάνω στην οποία εδραιώνεται άλλωστε και όλη η πρόσφατη επιστημονικοφανής... «απόρριψη» της μαρξιστικής μεθοδολογίας.

Επιπρόσθετα πρόκειται για μια σκέψη που στις μέρες μας ειδικά αποκτά μια έντονη επικαιρότητα. Μια που ζούμε — κι όλοι το συναισθανόμαστε

---

1. Πρόκειται για το Γ. Συνέδριο Επτανησιακού Πολιτισμού που οργανώθηκε από την Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών από τις 3 ως τις 7 Σεπτεμβρίου 1986 στη Λευκάδα και του οποίου τα Συμπεράσματα είχε συνοψίσει ο Νίκος Σβορώνος βλ. εφημ. «Αυγή» φ. 14-9-86 σελ. 21. Στο συνέδριο είχαμε συμμετάσχει με εισήγηση που είχε τίτλο «Οι Επτανήσιοι αστοί ως φορείς ριζοσπαστικών πολιτικών συνειδήσεων και δημιουργοί των πρώτων κομματικών κινήσεων αρχών στο Ελλαδικό κράτος μετά την Ένωση».

2. Στα χρόνια του Εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα της κατοχής 1941-1944.

3. Στα 1953-1955.

αυτό — σε μια περίοδο που οι εθνικές ιδιαιτερότητες σε πλανητικό επίπεδο και όχι μόνο στον καταρρέοντα ανατολικό συνασπισμό⁴ — προβάλλουν επιτακτικά στην πολιτική σκηνή⁵, απαιτώντας την ανάδειξή τους σε αυτόνομα συλλογικά υποκείμενα⁶. Αν θέλετε στα πληρέστερα και ανθεκτικότερα συλλογικά υποκείμενα της ανθρώπινης ιστορίας μέσα στο χρόνο και το χώρο. Διαψεύδοντας τις κυρίαρχες μεταπολεμικές ιδεολογήσεις αστών και μαρξιστών διανοουμένων που θέλανε να θεωρούν τα έθνη ως παρωχημένες κοινωνικές ολοκληρώσεις ή ιδεολογικά νεφελώματα ενός απώτερου χτέος, τα οποία έτειναν στο μαρasmus μέσα από τη διεθνοποίηση της Αγοράς ή του Παγκόσμιου προλεταριάτου. Αποδεικνύοντας ως συλλογικά ιστορικά υποκείμενα, τα έθνη, την ανθεκτικότητα των αρχαϊκών τους καταβολών.

Κι εδώ να μου επιτρέψετε μια αναγκαία παρένθεση, δύο παρατηρήσεων που μας θύμισε άλλωστε και ο Νίκος Σβορώνος στην τελευταία εκείνη συνέντευξή του, εφ' όλης της ύλης στα «Σύγχρονα Θέματα»⁷. Δύο παρατηρήσεων χωρίς τις οποίες η κατανόηση της έννοιας της εθνότητας και η απεμπλοκή της από τη μονοδιάστατη εξάρτησή της από την αστική τάξη και το εθνικό κράτος που αυτή δημιούργησε, είναι αδύνατη.

Παρατήρηση πρώτη: Η ανάγκη υπέρβασης της ανιστόρητης ταύτισης της γέννησης της εθνότητας ως πολιτιστικής ενότητας, από τη γέννηση του πολιτικού αιτήματος για δημιουργία εθνικού κράτους.

Η πρώτη — η πολιτιστική εθνική ενότητα — αποτελεί γέννημα της μετάβασης των κοινωνιών των γενών σε φυλετικές κοινωνίες. Η δε πρωταρχή της ανάγεται στην περίοδο του μεγάλου εκείνου περάσματος από τις ατα-

4. Φαινόμενα εθνικών ακόμη και εθνικιστικών αφυπνίσεων παρουσιάζονται και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι επιχορηγήσεις προγραμμάτων έρευνας για το εθνικό φαινόμενο έχουν αυξηθεί κατακόρυφα στις σχολές Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών των Η.Π.Α., οι οποίες φοβούνται ιδιαίτερα την εξάπλωση του φαινομένου ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες που τις συναποτελούν. Ενώ παράλληλα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ένας νέος επιστημονικός τομέας εμφανίζεται ως ξεχωριστός κλάδος της κοινωνιολογίας αλλά και της πολιτικής επιστήμης, της πολιτικής ανθρωπολογίας, της ιστορίας και των διεθνών σχέσεων η κοινωνιολογία του Εθνικισμού, βλ. Smith D. A.: *Nationalism and classical Social theory* «British journal of sociology», March 1983.

5. Για την έννοια της πολιτικής σκηνής ως του «τόπου όπου μπορούμε να επισημάνουμε μια σειρά μεταθέσεων, ανάμεσα στα πολιτικά συμφέροντα και τα κόμματα που εκπροσωπούν τις τάξεις από την άλλη» βλ. Πουλαντζάς, Ν. Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις. Μετ. Κ. Φιλίνη, «Θεμέλιο» τομ. 2, Αθήνα 1975 τόμ. Β., σελ. 100.

6. Βλ. Ζιάκας Θ.: Εθνισμός και Αριστερά. «Πελεκάνος» Θεσσαλονίκη 1988.

7. Βλ. «Σύγχρονα Θέματα» περ. Β. χρόνος 11ος, τ. 35-37, Αθήνα, Δεκέμβριος 1988, σελ. 36 επ.

ξικές στις ταξικά διαφοροποιημένες κοινωνικές ολότητες⁸. Ενώ η δεύτερη — το αίτημα για συγκρότηση εθνικού κράτους — αίτημα πολιτικό της ανερχόμενης αστικής τάξης των Μέσων Χρόνων, ανάγεται στην περίοδο μετάβασης από τη φεουδαρχία στην αστική κοινωνική οργάνωση⁹.

Και εδώ ακριβώς εντάσσεται η δεύτερη αναγκαία παρατήρηση την οποία επίσης πολλές φορές ξεχνάμε.

Από τη φεουδαρχία δεν περνάμε στον καπιταλισμό. «Για τ' όνομα του Θεού» — μας θυμίζει ο Ν. Σβορώνος στη συνέντευξη που προαναφέραμε — «Ένα πράγμα που ακόμα και τώρα με εκνευρίζει είναι η διαρκής σύγχυση — και σε πολλούς αξιολόγους ανθρώπους — που γίνεται μεταξύ της ύπαρξης αστικής τάξης και του καπιταλισμού! Άλλο το ένα, άλλο το άλλο. Πρέπει να αναπτυχθεί αστική τάξη για να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός. Υπάρχει αστική τάξη μη-καπιταλιστική»¹⁰. Και είναι προφανώς μη-καπιταλιστική η αστική τάξη τόσο στα πλαίσια γένεσής της μέσα στη Φεουδαρχική μεσαιωνική κοινωνική πραγματικότητα, όσο και μετά την υπέρβαση του Φεουδαρχικού Τρόπου Παραγωγής. Υπέρβαση που δεν οδηγεί βέβαια στην κυριαρχία του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής, αλλά στον Απλό Εμπορευματικό Τρόπο Παραγωγής. Στη δημιουργία, μέσω της ενεργής ταξικής συνειδησης της ανερχόμενης αστικής τάξης, των όρων και των συμμαχιών, για τις απαρχές λειτουργίας εθνικής αγοράς. Η οποία θα οδηγήσει στη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου με όργανο στην πολιτική σφαίρα το απολυταρχικό κράτος¹¹. Το πρώτο δηλαδή κράτος (etat) με τη σύγχρονη έννοια της πολιτικής θεωρίας. Καθώς και στο ιδεολογικό αίτημα της μετατροπής αυτού του κράτους σε έθνος, σε εθνικό κράτος. Αίτημα μάλιστα που ειδικά για τις πρώτες ευρωπαϊκές κρατικές οντότητες, πέρασε μεγάλος χρόνος μέχρι να πραγματοποιηθεί και μάλιστα ουδέποτε σε απόλυτη μορφή. Γεγονός που μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι είναι αυτό τούτο το κράτος ο δημιουργός της όποιας εθνικής συνειδησης έχουν κατακτήσει¹².

8. Βλ. εκτός άλλων για το όλο θέμα γέννησης και εξέλιξης της εθνικής συνειδησης Βλάχου Γ. Πολιτική, τομ. Γ! Αθήνα 1981 σελ. 306 επ. όπου και ενδιαφέρουσες βιβλιογραφικές αναφορές.

9. Βλάχου Γ., ό.π., σελ. 310 επ.

10. Βλ. «Σύγχρονα Θέματα» ό.π., σελ. 65.

11. Για τις διεργασίες συγκρότησης του απολυταρχικού κράτους στη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου βλ. Mialle M.: Το κράτος του Δικαίου μετ. Μ. Παπαγιαννάκη, επιμ. Θεώρ. Ε. Βενιζέλος «Παρατηρητής» Θεσσαλονίκη 1983 σελ. 95. Επίσης Άντερσον Π.: Το Απολυταρχικό Κράτος, μετ. Ε. Αστερίου, «Οδυσσέας», Αθήνα 1986

12. Βλ. και Μπρινμπάμ Π. Ποία η ιδεολογία του κράτους σήμερα, στο συλλογικό Ιδεολογίες: Η Μεγάλη σύγχυση μετ. Η. Νικολούδης Προλ. Σ. Παπασηληδόπουλος «Ροές»,

Σε αντίθεση με τις εθνικο-απελευθερωτικές διεργασίες του 19ου και του 20ου αιώνα μιας σειράς υπόδουλων ή διαμοιρασμένων λαών που έχοντας αποκτήσει την εθνική τους συνείδηση και ιδιαιτερότητα αγωνίστηκαν και όχι πάντα με επικεφαλής την αστική τους τάξη, για τη δημιουργία και κρατικής υπόστασης¹³.

Οι παραπάνω ιστορικές διαπιστώσεις μας επιτρέπουν να υπερβούμε τα λογικά αδιέξοδα για το έθνος και το εθνικό ζήτημα στα οποία οδηγήθηκε ένας ορισμένος παραδοσιακός μαρξισμός, όπως αναφέρει και ο Νίκος Πουλαντζάς, ένας από τους ελάχιστους θεωρητικούς του μαρξισμού, που ασχολήθηκε θετικά επίσης με το πρόβλημα έθνους¹⁴. Και προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι υπήρξε και αυτός όπως και ο Νίκος Σβορώνος γόνος τούτης της ιστορικής εθνότητας, όπως και όλοι μας. Αλλά αυτό είναι μία άλλη ιστορία.

Ας επανέλθουμε λοιπόν σε αυτόν τον παραδοσιακό μαρξισμό που πριν αναφέραμε και ο οποίος με τη μονιστική αναγωγή που επιχειρεί των πάντων σε μία οικονομίστικη σύλληψη της πάλης των τάξεων ως κινούσας την όλη ιστορική εξέλιξη, δεν επέτρεψε, την ύπαρξη μιας μαρξιστικής θεωρίας για το έθνος. Παρ' όλο που «οι κλασικοί του μαρξισμού αν και τονίζουν πάντοτε τις σχέσεις μεταξύ έθνους και κοινωνικών τάξεων (όπως μας θυμίζει ο Νίκος Πουλαντζάς) παραδέχονται καθαρά και ξάστερα ότι το έθνος εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα και μετά το μαρξισμό του κράτους, στην αταξική κοινωνία... παραδέχονται δηλαδή την υπερϊστορική του αναλλοιότητα»¹⁵. Και η συνέχιση της ανάπτυξης του Πουλαντζά γι' αυτό το «κάτι» — όπως γράφει — «που δηλώνεται με τον όρο έθνος και το οποίο αποτελεί μια ιδιαίτερη ενότητα αναπαραγωγής του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων πολύ πριν από τον καπιταλισμό»¹⁶, έρχεται τριάντα σχεδόν χρόνια μετά τη δουλειά του Σβορώνου, να ταυτιστεί στο θεωρητικό επίπεδο με

Αθήνα 1990 σελ. 102 επ. Επίσης Διαμαντούρος Ν. ελληνισμός και ελληνικότητα στο ομότιτλο συλλογικό επιμ. Δ. Τσαούσης «Εστία» Αθήνα 1983 σ. 52.

13. Το παράδειγμα των Βαλκανικών εθνικο-απελευθερωτικών αγώνων, για να μείνουμε στα κοντινότερα και πιο γνωστά, είναι χαρακτηριστικό.

14. Βλ. το τελευταίο του βιβλίο Πουλαντζάς Ν.: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, μετ. Γ. Κρητικός, «Θεμέλιο» Αθήνα 1982, σελ. 133 επ. Για μια ακόμη και σήμερα αρνητική τοποθέτηση ως προς το έθνος βλ. Hobsbawm J. E: Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality. «Cambridge University Press» 1990. Πρόκειται για ένα μικρό βιβλίο 191 σελ. στο οποίο αναδεικνύεται ανάγλυφα όλη η παραδοσιακή μαρξιστική αντίδραση απέναντι στην κεντρικότητα που αποκτά στις μέρες μας η εθνική ιδεολογία. Βλ. επίσης Balibar E.: La forme nation: histoire et ideologie στο Balibar E. - Wallerstein I. Race Classe Nation, Les identites ambigues, La Decouverte, 1988.

15. Πουλαντζάς Ν.: ό.π., σελ. 134.

16. ό.π., σελ. 132-133.

τη δική του, στο τελευταίο του βιβλίο για το Κράτος, την Εξουσία και το Σοσιαλισμό. Αποτελώντας ακόμη και τότε τέλη της δεκαετίας του 1970, όπως και σήμερα άλλωστε, εξαίρεση στο σύνολο των α-εθνικών αριστερών απόψεων, μαρξιστικής και μη μαρξιστικής κατεύθυνσης.

Ιδιαίτερα ως προς τη μαρξιστική βιβλιογραφία, οι όποιες επεξεργασίες περί έθνους, σταματούν θα έλεγα στις προσπάθειες των Αυστρομαρξιστών κυρίως με τη δουλειά του Οττο Μπάουερ και στη Ρωσία με τις επεξεργασίες του Λένιν και του Στάλιν.

Επεξεργασίες μοναδικές μεν, ατελείς δε. Η πρώτη παραμένοντας σκλαβωμένη στα ρεφορμιστικά όρια ύπαρξης της πολυεθνικής Αυστροουγγρικής αυτοκρατορικής πραγματικότητας μέσα στην οποία άλλωστε ήθελε να εντάξει ως πολιτιστικές όμως και μόνο ιδιαιτερότητες, τα υπάρχοντα σ' αυτήν εθνικά σύνολα¹⁷.

Η δεύτερη αρνούμενη τη σημαντικότητα του πολιτιστικού παράγοντα που αποτελεί απλά μία «νανυστροϊκα» υπερδομή συνδεόμενη με το πολιτικό σύστημα, αναγάγει το έθνος με το Λένιν, στην οικονομικο-κοινωνική σφαίρα και επιχειρεί με το Στάλιν ένα πλήρη ορισμό του: ως «ιστορικά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων που εμφανίστηκε πάνω στη βάση της κοινότητας στη γλώσσα, στο έδαφος, στην οικονομική ζωή και στην ψυχροσύνθεση που εκδηλώνεται στην κοινότητα της κουλτούρας»¹⁸. Εκτός από τα γενικότερα μεθοδολογικά προβλήματα που κάθε άλλωστε ορισμός των δυναμικών κοινωνικών υποκειμένων εμπεριέχει και μάλιστα όταν σύμφωνα με το Στάλιν πρέπει να υπάρχουν όλοι οι παραπάνω παράγοντες για να μιλάμε για ύπαρξη μιας εθνότητας· εκτός από τις αντιφάσεις που περικλείουν σε μια μαρξιστική ανάλυση, όροι όπως «σταθερή κοινότητα» και σε μια λενινιστική οι εκφράσεις για εθνική ψυχροσύνθεση και κουλτούρα· εκτός επίσης από τον απόλυτα δογματικό τρόπο ανάγνωσης που έλαβαν οι σταλινικές επεξεργασίες και για το έθνος· αυτές βρίσκονταν και σε αντίθεση με τη λενινιστική θέση η οποία έθετε για πρώτη φορά ως ζήτημα αρχής για το σοσιαλιστικό κίνημα, το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των εθνοτήτων¹⁹.

17. Για τις απόψεις του Όττο Μπάουερ βλ. Βρανίτσκι Π.: Ιστορία του Μαρξισμού μετ. Μ. Ζορμπά, «Οδυσσέας» Αθήνα 1976, τόμ. Ι, σελ. 379 επ., επίσης Ζιάκας Θ.: Εθνισμός και Αριστερά... ό.π. σελ. 41 επ.

18. Στάλιν Ι.: Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα. Προλ. Χρύσας Χατζηβασιλείου μέλους του Π.Γ. του Κ.Κ.Ε. Μάης 1949 χωρίς τόπο έκδοσης. Πρόκειται για την κλασική πια μπροσούρα του Στάλιν που γράφτηκε με εντολή του Λένιν στα τέλη του 1912 αρχές του 1913 στη Βιέννη και είχε εκατοντάδες έκτοτε εκδόσεις σ' όλο τον κόσμο καθώς και αλληπάλληλες μεταφράσεις και στα ελληνικά όπως και φωτοτυπικές μετά τη μεταπολίτευση επανεκδόσεις.

19. Λένιν Ι.: Διαλεχτά Έργα. Αθήνα 1973, τόμ. Ι, μερ. ΙΙ. [Σχετικά με το δικαίωμα

Αυτοδιάθεσης όμως που παρέμενε κάτω από τη διπλή αίρεση, πολιτικά των συμφερόντων του διεθνούς προλεταριάτου και ιστορικά της εμπλοκής που προαναφέραμε, εθνότητας και εθνικού ζητήματος²⁰. Εμπλοκή η οποία αντικειμενικά εξαντλεί το έθνος στα πλαίσια της αστικής τάξης και μόνο, αδυνατώντας να συλλάβει την ιστορική του διαχρονικότητα, κατά συνέπεια και την εμπλοκή του στον αγώνα της εργατικής τάξης για τη χειραφέτησή της και προφανώς στις αντιλήψεις της για το όλο εθνικό ζήτημα.

Αν αυτά συμβαίνουν στο θεωρητικό επίπεδο, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, κι' από εδώ άλλωστε πηγάζει κυρίως και ο πρωτοποριακός χαρακτήρας της αντίληψης του Σβορώνου, ότι η άποψή του, περί του ρόλου και της σημασίας του έθνους στη νεοελληνική πραγματικότητα, όταν πρωτοεμφανίζεται, έχει να συγκρουσθεί και με μια σταματημένη στη μεσοπολεμική περίοδο φιλολογία για το εθνικό ζήτημα²¹. Άποψη που κυριαρχείται ακόμη από την παπαρηγοπούλια άκριτα ελληνοκεντρική, φυλετική θα έλεγα αντίληψη, η οποία μέσα στο ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο της εποχής, διολισθαίνει προς μια φασίζουσα θεώρηση του έθνους. Ενώ από την άλλη μεριά του λόφου έχει να συγκρουσθεί μ' ένα παλαιοντολογικό μαρξιστικό διεθνισμό, κυρίαρχο πια και στο δικό μας κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος έχει ανακόψει «βίαια» μια πρώτη και αυθεντικότερη προσπάθεια ύπαρξης ενός δημιουργικού μαρξιστικού προβληματισμού²², όπως υποστηρίζει και ο Θόδωρος Ζιάκας στο πρόσφατο και αρκετά ενδιαφέρον βιβλίο του για τον Εθνισμό και την Αριστερά²³.

Η σύγκρουση αυτών των δύο τάσεων, φορτίζεται την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ακόμη περισσότερο από την καπηλεία του εθνικού ιδε-

των εθνών για αυτοδιάθεση] σελ. 362, του ίδιου: 'Απαντα. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1980, τόμ. 22, σελ. 14. Βλ. επίσης Lowy M.: Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα, «Τετράδια, τεύχ. 8, Αθήνα 1984.

20. Ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Λένιν και την επικράτηση των Σταλινικών μεγαλορωσικών ηγεμονιστικών απόψεων μέσα στο μπολσεβίκικο κόμμα εκτός άλλων βλ. Μπετελέμ Σ.: Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ «Ράππας», Αθήνα 1975, τόμ. 1, σελ. 415 επ.

21. Πρόκειται κυρίως για μια ελληνοκεντρική πολλές φορές και σωβινιστική φιλολογία με εξαίρεση και σ' αυτό το θέμα το ξεχασμένο έργο του Δανιηλίδη Δ.: Η Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία «Σαμαρόπουλος» Αθήνα 1934, σελ. 26. Γενικότερα για την περίοδο και τους προβληματισμούς της βλ. Βεργόπουλος Κ.: Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη «Εξάντας», Αθήνα 1978, σελ. 101 επ. Τζιοβας Δ.: Οι Μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο, «Οδυσσέας», Αθήνα 1989.

22. Βλ. Ρήγος Α.: Η ιδιοτυπία του κοινωνικού σχηματισμού και οι δυνατότητες πρόσληψης των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα, στου ίδιου: Προσεγγίσεις νεοελληνικής πολιτικής «Παπαζήσης» Αθήνα 1990, σελ.

23. Ζιάκας Θ.: Εθνισμός... ό.π., σελ. 9.

νικού που επιχειρεί η νικήτρια του εμφυλίου πολέμου «εθνικοφροσύνη», γεγονός το οποίο ενέτεινε την απαξία του θέματος-έθνους και της συνέχειάς του μέσα στο χρόνο, από την ηττημένη του εμφυλίου μαρξιστική-κομμουνιστική αριστερά.

Αυτή λοιπόν την πρωτοποριακή για την εποχή της και επικαιρική για το σημερινό γίνεσθαι σκέψη, που εμπεριέχεται στο έργο του Νίκου Σβορώνου, για το έθνος, επιχειρούμε να αναδείξουμε σ' αυτό το συνέδριο ειδικών για το έργο του και τη νεοελληνική κοινωνία.

Θα περίττεινε ίσως, ακριβώς γι' αυτό, μια παρουσίαση πιο αναλυτικά, της βασικής αντίληψης του Σβορώνου, για τη δυναμική συνέχεια του Ελληνισμού, τις περιπέτειες της Εθνικής του αυτοσυνειδησης, τους λόγους και τις διεργασίες του αντιστασιακού χαρακτήρα που αυτή αποκτά. Γι' αυτό το τελευταίο στοιχείο εξάλλου υπάρχει και ειδική εισήγηση.

Επιτρέψτε μου όμως μια έστω και σχηματική περιγραφή, της πορείας κατάκτησης αυτής της αντίληψης και του περιεχομένου της, όπως εγώ το βιώνω. Μια που άλλωστε ο καθένας μας κρίνει και κρίνεται κυρίως από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται το χτές, μέσα από την προβληματική της εποχής του και του σήμερα. Μια που, «καμία σύνθεση δεν μπορεί να είναι οριστική. Μια άλλη γενιά που θα έλθει, θα θέσει άλλα προβλήματα»²⁴.

— Γι' αυτή λοιπόν την άλλη γενιά που ήρθε κι' είναι δίπλα μας, στη δουλειά μας — και εννοώ τους φοιτητές μας — αλλά και για κάποιους από τη δική μας τη γενιά που βιάζονται στις μέρες μας, να ξεχάσουν τη γενιά του Σβορώνου, κι' όσα η στάση της και η πράξη της συμβολίζει, ετούτη η προσπάθεια ίσως δεν είναι περιττή.

— Ο πυρήνας λοιπόν της σκέψης του — περί αδιάκοπτης δυναμικής συνέχειας του Ελληνισμού από την αρχαιότητα, όχι βέβαια ως φυλετικά καθαρού και υπερούσιου λαού, αλλά ως ξεκάθαρης πολιτιστικής ιδιαιτερότητας και συνεχούς παρουσίας ενός ιστορικού λαού, ανάμεσα σε πολλούς άλλους και μέσα σε πολυεθνικές αυτοκρατορίες — χτίστηκε μέσα στην αντιστασιακή του δράση με τον ΕΛΑΣ του βουνού, στα χρόνια της τριπλής κατοχής και παράλληλα της λαϊκο-απελευθερωτικής ανάτασης που συντελούνταν για πρώτη φορά με τέτοια ένταση στους κόλπους της ίδιας της νεοελληνικής κοινωνίας και όχι του κράτους²⁵. Κι' αυτό δεν είναι προφανώς τυχαίο,

24. Σβορώνος Ν.: Σύγχρονα Θέματα... ό.π., σελ. 57.

25. Μέσα σ' αυτές τις διεργασίες έχω την αίσθηση ότι η εργατική τάξη αναδείχτηκε στη μόνη, στην ιστορία του κοινωνικού μας σχηματισμού, «εθνική τάξη» που σύμφωνα με τις επεξεργασίες του Πουλαντζά — βλ. το: Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, μετ. Ν. Μηλιόπουλου, θεωρ. Γ. Κρητικού, «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, σελ. 87 — είναι ικανή να εκφράσει συνολικά τα άλυτα προβλήματά του, γεγονός που την οδηγεί

άλλωστε «τίποτε στη δουλειά μου δεν είναι τυχαίο καμία περίπτωση τυχαίου ευρήματος»²⁶. Κοντραρίστηκε με το Νίκο Ζαχαριάδη και την κυρίαρχη κομματική αντίληψη του Κ.Κ.Ε. στα 1945²⁷. Πρωτοεμφανίζεται μέσα από τις γραμμές της *Histoire de la Grece moderne* στο Παρίσι στα 1953²⁸. Και τελικά αποτυπώνεται αδρά, στο αγαπημένο δοκίμιό του «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική Ιστορία» στο τρίτο τεύχος της «Επιθεώρησης Τέχνης», δύο χρόνια αργότερα²⁹. Σ' αυτό το προδρομικό περιοδικό της απαίτησης για ύπαρξη μιας ανανεωτικής αριστεράς βασισμένης στη δημιουργική ανάπτυξη της μαρξιστικής ανάλυσης, ο Σβορώνος θεωρεί χρέος του να τονίσει: «Οι γνωστές λοιπόν βασικές αρχές: ότι η υλική ζωή της κοινωνίας είναι και η πρώτη αιτία της ιστορικής πορείας, ότι η βαθύτερη αιτία των κοινωνικών αλλαγών πρέπει να ζητηθεί στις παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις, ότι η πνευματική ζωή και η ιδεολογία μιας εποχής εξαρτάται από τη σύνθεση και τη δυναμική της κοινωνίας της εποχής αυτής, που αποτελείται από τάξεις ανταγωνιστικές και ότι η πάλη των κοινωνικών τάξεων αποτελεί το κέντρο και τη γενεσιουργό αιτία των ιστορικών εξελίξεων — όλες αυτές οι βασικές αρχές νομίζουμε, ότι αποτελούν τη βάση για μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, όπως και της ιστορίας κάθε λαού και κάθε περιόδου».

— «Κι εδώ ακριβώς φτάνουμε στην καρδιά του προβλήματος που μας απα-

---

και σε μια ευρύτερη αντίληψη και για το έθνος, που αναδिकνύεται και μέσα από τα κείμενά της. Χαρακτηριστικά ας σταθούμε σε δύο: Γληνός Δ.: Τα σημερινά προβλήματα του Ελληνισμού «Τα νέα βιβλία» Αθήνα 1945 (Β' έκδοση) σελ. 19 επ. [Πρόκειται για το τελευταίο και ατέλειωτο έργο του που η πρώτη έκδοσή του έγινε στον παράνομο τύπο της κατοχής τρεις περίπου μήνες μετά τον θάνατό του στην ΚΟΜΕΠ αριθ. 5 Μάρτης 1955] και Βελουχιώτης Α.: Ο Λόγος της Λαμίας, Οκτώβριος 1944 (φωτοτυπική ανατύπωση στη σειρά «Ελληνικά Θέματα: Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος»), σελ. 5-6.

26. Σβορώνος... ό.π., σελ. 52.

27. «Γιατί αισθάνθηκα την ανάγκη να επέμβω εκείνη τη στιγμή και να υποστηρίξω την ιδέα της συνέχειας του ελληνισμού κατεβαίνοντας από το βουνό; ...Διότι πιστεύω ότι τα κομμουνιστικά κόμματα δεν έχουν παρά ένα και μόνο όπλο. Την αλήθεια. Δεν είναι όπως τα αστικά κόμματα... Το μόνο πράγμα που μπορεί να σώσει ένα κομμουνιστικό κόμμα είναι η επιστημονική αλήθεια και η πίστη των οπαδών του», ό.π., σελ. 49.

28. Svoronos N.: *Histoire de la Grece moderne*, Paris 1953 που αναθεωρημένη θα επανακυκλοφορήσει το 1963, το 1972 και το 1980. Από την έκδοση του '72 θα μεταφραστεί και στα ελληνικά, ως Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας σε μετ. Α. Ασδραχά και με Βιβλιογραφικό οδηγό του Σ. Ασδραχά «Θεμέλιο», Αθήνα 1976 με εκτενή προλεγόμενα του Σβορώνου στα οποία και αποκρυσταλλώνει τις θέσεις του για το εθνικό μας ζήτημα.

29. Επιθεώρηση Τέχνης: Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία, τεύχ. 3, Μάρτιος 1955, εμπεριέχεται και στο Σβορώνος Ν.: Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας. «Θεμέλιο/Ιστορική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1982 σελ. 65-83.

σχολεί. Αν οι παραπάνω αρχές ισχύουν για κάθε εποχή και κάθε λαό, θα πρέπει νά 'χουν σε κάθε λαό ειδική εφαρμογή, γιατί αλλιώς η μηχανική εφαρμογή τους θά 'δινε σαν αποτέλεσμα μια σχηματική και μονότονη εικόνα απελπιστικά σχηματικών επαναλήψεων, που προδίδει την ανυπότακτη ποικιλία του αντικειμενικού κόσμου»³⁰.

— Για να συνεχίσει αμέσως μετά — όπως τόνισε και προηγουμένως ο συνάδελφος Παναγιώτης Νούτσος — με την επισήμανση «ότι το παιχνίδι των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην «υλική βάση» (οικονομία - παραγωγικές δυνάμεις - παραγωγικές σχέσεις) και στο «υπεροικοδόμημα» (ιδεολογία - πνευματικές δυνάμεις), έχει ιστορικό βάθος αιώνων μέσα στους οποίους «έχουν κρυσταλλωθεί καταστάσεις, που παρουσιάζουν αντιμέτωπα και πολλές φορές παράλληλα και με ίση δύναμη επιρροής στην ιστορική εξέλιξη πλέγματα παραγόντων, που ανήκουν σε κατηγορίες που η θεωρία τις παρουσιάζει υπάλληλες.

— «Αν η παρατήρηση αυτή ισχύει για την ιστορία κάθε λαού, πολύ περισσότερο ισχύει για την ιστορία του νέου ελληνισμού γιατί εδώ πρόκειται για ένα λαό που έχει διατρέξει τρισχιλιετή ιστορική πορεία κι έζησε μια ιστορική ύπαρξη τέτοιας έντασης, ώστε ν' αναγνωρίζεται απ' όλους τους ιστορικούς, σε όποια σχολή κι αν ανήκουν, ότι μαζί με τους Εβραίους (ίσως και κάνα δυο άλλους λαούς) σφράγισε ανεξίτηλα την ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος. Το γεγονός αυτό είχε και έχει βαριές συνέπειες στη διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης»³¹. Και να θέσει στη συνέχεια της ανάλυσής του «το πρώτο και το βασικό πρόβλημα της νεοελληνικής ιστορίας», το πρόβλημα της συνέχειας του ελληνισμού, που αν στον ιστορικό τίθεται το καθήκον να διερευνήσει και να ανασυγκροτήσει τις τρεις του ενότητες — αρχαίος, μεσαιωνικός, νέος — δεν θα πρέπει να λησμονεί ότι «πριν διατυπωθεί σαν πρόβλημα... είχε ήδη αρχίσει να γίνεται περιεχόμενο συνείδησης ενός λαού, που οι ιστορικές συνθήκες τον έσπρωχναν όλο και περισσότερο να ξεχωριστεί από την πλατιά υπερεθνική ενότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και να πάρει ολόένα και πιο βαθιά συνείδηση της ιδιαίτερης ενότητας που αποτελεί και να συγκροτηθεί σε έθνος»³².

✱ ✱ ✱ → Και τούτο το βίωμα, ως κεντρικός μύθος συνέχει το όλο από τότε έργο του για τη Νεοελληνική Ιστορία, εξελίσσεται στα προλεγόμενα που γράφει ειδικά για την ελληνική έκδοση της «Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας». Όπου και συνοψίζει με κείνη την ανεπανάληπτη παιδευτική του ικανότητα τις «κατευθυντήριες γραμμές» που συνέχουν αυτή την πολιτιστική

30. ό.π., σελ. 68.

31. ό.π., σελ. 69, ό.π. 71-72.

32. Βλ. Σβωρόνος Ν.: Επισκόπηση...σελ. 9 επ.

μας συνέχεια μέσα στην οποία ο νεότερος ελληνισμός «αρχίζει να παίρνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του σαν ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτιστικής οντότητας με κυρίαρχη την «αντιστασιακή διάσταση» αυτής της ιδιαιτερότητας»³³.

Βαθαίνει ακόμη περισσότερο στην ομιλία του στο Αθήνησι Πανεπιστήμιο με την ευκαιρία της ανακήρυξής του σε επίτιμο Διδάκτορα στα 1976, με θέμα «Η Ελληνική Ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία»³⁴, καθώς και στην «Ιστορία του Ελληνισμού από τη ρωμαϊκή μέχρι τη φραγκική κατάκτηση»³⁵. Εμπεριέχεται επίσης στο εναρκτήριο μάθημά του στην Πάντειο στα 1975³⁶, σε διάλεξή του στο Πνευματικό κέντρο του Δήμου Αθηναίων για την «Ιδεολογία και την πολιτική πράξη»³⁷, στην εισήγησή του για την «Έννοια του λαού στη νεοελληνική ιστοριογραφία»³⁸, στο κείμενό του για την «Παράδοση και την Ελληνική Ταυτότητα»³⁸ και με ενδιαφέρουσες νύξεις στις δουλειές του για το Δημοτικό τραγούδι⁴⁰.

Τέλος αναλύεται διεξοδικά στις δύο συνεντεύξεις που έδωσε όλες κι όλες στα ελληνικά, παλιότερα στο περιοδικό «Διαβάζω»⁴¹ και τελευταία στα «Σύγχρονα Θέματα»⁴².

Σ' αυτή την τελευταία μάλιστα, έχει αν θέλετε, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος που οι φίλοι και συνάδελφοι που πήραν τη συνέντευξη έρχονται και επανέρχονται, στο κεντρικό αυτό θέμα, διατηρώντας τις επιφυλάξεις της πλειονότητας των νεοελλήνων προοδευτικών διανοουμένων περί της ύπαρξης κάποιων ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών, καθώς και ο τρό-

33. Εμπεριέχεται και στο Σβορώνος Ν.: Ανάλεκτα... ό.π., σελ. 145-161.

34. ό.π., σελ. 95-115.

35. 'ό.π., με τίτλο «Πολιτική ιστορία και Ιστορία: ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα» σελ. 33-41.

36. Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφ. «Αυγή» εφ. 31/Μαΐου και 2/Ιουνίου 1981, περιέχεται και στο Σβορώνος Ν.: Ανάλεκτα... σελ. 53-63.

37. Πρόκειται για εισήγηση στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας της Σχολής Μωραΐτη στις 14 Δεκεμβρίου 1979. Βλ. και ό.π., σελ. 85-91.

38. Πρόκειται για διάλεξη στο Σύνδεσμο Σύγχρονης Τέχνης το Μάιο του 1981, βλ. και ό.π., σελ. 388-391.

39. «Η προβληματική της μελέτης του Δημοτικού τραγουδιού» ομιλία στις «Γιορτές Λόγου και Τέχνης» του Δήμου Λευκάδας / Αύγουστος 1979 και ό.π., σελ. 393-405.

40. «Η ιστορία μας έχει αντιστασιακό χαρακτήρα...» περ. «Διαβάζω» τευχ. 18 σελ. 40-55.

41. «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...» περ. «Σύγχρονα Θέματα», ό.π., σελ. 36-71 τη συνέντευξη πήραν οι Νίκος Αλιβιζάτος και Στέφανος Πεσμαζόγλου, συμμετείχαν και οι Πάρις Γουναρίδης και Χρήστος Χατζηιωσήφ.

42. ό.π., σελ. 44.

πος που ο Σβορώνος αντιστέκεται στην κυριολεξία, αναλύοντας ξανά και ξανά τη βασική του ιδέα, τονίζοντας:

— «Φυσικά και αποδέχομαι την κάποια πολιτισμική συνέχεια του Ελληνισμού... Σε ορισμένα σημεία σαφώς και υπάρχει αυτή η συνέχεια. Το ξέρετε και το ξέρουμε όλοι. Θεωρώ τη συνέχεια αυτή, ως ένα δυναμικό φαινόμενο με διαφορετικές φάσεις. Δεν πιστεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια. Δεν κάνω ζωολογία, κάνω ιστορία. Δεν ξέρω, τι είναι ανθρωπολογικά η Ελληνική φυλή, ή ο ελληνικός λαός, ή το ελληνικό έθνος, είναι ανακατεμένα όπως συμβαίνει με όλους τους ιστορικούς λαούς του κόσμου. Για το ότι υπάρχει όμως από παλιά πολύ παλιά, ένας ελληνικός λαός που έχει συνείδηση της ενότητάς του και της διαφοράς από τους άλλους λαούς και έχει συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του και της πολιτισμικής του συνέχειας, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία»⁴³.

Ενώ παράλληλα εξηγεί, με κείνον τον απλό μα ουδέποτε απλοποιητικό του λόγο, γιατί αυτή του η σκέψη, δεν αίρει τη σημαντική της πάλης των τάξεων, αντίθετα την εμπεδώνει και τη διευρύνει. Ανατρέπει ίσως μια «οικοδομική» — επιτρέψτε μου το νεολογισμό — αντίληψη της σχέσης βάσης και εποικοδομήματος, αντικαθιστώντας την όμως με την πολύ πιο μαρξιστική σύλληψη της αλληλεπίδρασης όλων των κοινωνικών παραγόντων και τη συγκεκριμένη μορφή, που αυτή παίρνει κατά τόπο και εποχή, συναρθρώνοντας κάθε ιστορική στιγμή, όλους τους παράγοντες πρωτογενείς και δευτερογενείς.

Γύρω από τις περιπέτειες αυτής της εθνικής μας ταυτότητας και ιδιαίτερα στην αντιστασιακή της διάσταση — που κι' αυτή πάντως δεν την βλέπει ως μοναδικό φαινόμενο του ελληνισμού — έρχεται και επανέρχεται τα τελευταία χρόνια της ζωής του και στις κατ' ιδίαν συζητήσεις του και με μια δουλειά που ετοίμαζε ακριβώς για τις περιπέτειες της εθνικής μας συνείδησης⁴⁴, που προφανώς περιμένει — όπως και τόσες ακόμη — ανάμεσα στα ανέκδοτα χειρόγρατά του, το μελετητή και τον εκδότη του αύριο.

— Είχε άλλωστε πάντα μια βιωματική αντίληψη της ιστορίας του έθνους μας, ως παρελθόν, παρόν και ταυτόχρονα μέλλον, από τότε που μαθητής

43. Βλ. εκτός άλλων τα Προλεγόμενα... ό.π., σελ. 12 επ., καθώς και την συνέντευξη στο Διαβάζω όπου αναλύει διεξοδικά το χαρακτηρισμό ό.π., σελ. 54 και στα Σύγχρονα Θέματα όπου και επεξηγεί ότι «ο αντιστασιακός χαρακτήρας δεν είναι γνώρισμα του ελληνικού λαού, αλλά γνώρισμα της ελληνικής ιστορίας», ό.π., σελ. 67.

44. Συζητήσεις οι οποίες καταγράφηκαν βαθιά στο νου και την καρδιά όσων συμμετείχαμε σ' αυτές επιδρώντας καίρια και στις περί έθνος «προοδευτικές» αντιλήψεις μας. Ως προς τη δουλειά που ετοίμαζε και η οποία δεν πρόλαβε να εκδοθεί για τις περιπέτειες της εθνικής μας συνείδησης, βλ. και τη συνέντ. στα «Σύγχρονα Θέματα», ό.π., σελ. 45.

45. 'ό.π., σελ. 70.

στο κλίμα της Λευκάδας της εποχής που μας ανέλυσε ο κ. Κοντομίχης, έκλαιγε για τον τελευταίο χρησμό της Πυθίας, μέχρι χτες ακόμη που έτρεμε απέναντι στο διπλό κίνδυνο που διέβλεπε, μπροστά στην αδιαφορία των πολλών για τα εθνικά μας θέματα και μια τάση «ελληνοκεντρισμού και απομονωτισμού»⁴⁶ ή κάποιων ελληνορθόδοξων περιπλανήσεων στο κενό, μιας όπως έλεγε «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας»⁴⁷ ως απάντηση στην τάση κυριαρχίας μιας επιστημονικοφανούς ουδετεροποίησής της και μάλιστα σε μια εποχή που διέβλεπε ότι η ανθρωπότητα προχωρούσε προς τη «δημιουργία ενός ισοπεδωτικού γραμμικού "πολιτισμού", με μια σειρά συνταγές για γενική εφαρμογή»⁴⁸.

Απέναντι σ' αυτό το φάντασμα όρθωνε την ελπίδα ενός οικουμενικού πολιτισμού στον οποίο η ενεργητική συμβολή ενός λαού-έθνος όπως ο δικός μας με μακρά ιστορία μπορεί να συμβάλει ενεργητικά στην πολυφωνία και γονιμότητά του⁴⁹.

≡ Κι' αυτή η βιωματική εθνική συνείδηση με την έντονη αντιστασιακή της διάσταση, γέννημα κυρίως των ελπίδων του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα του Ε.Α.Μ. σ' ένα ολόκληρο λαό που για πρώτη και μοναδική φορά από τον καιρό του πολέμου της Ανεξαρτησίας του, ένιωσε ως κοινωνία πολιτών, κύριος της μοίρας του, πιστεύω ότι αποκτά για όλους μας, μια πολλαπλά επιπρόσθετη επικαιρότητα σήμερα για μια ακόμη φορά. Και ως προς την αντιμετώπιση της προσπάθειας εσωτερικής διάσπασης κάθε εναπομείνουσας έννοιας συλλογικότητας και σεβασμού της διαφορετικότητας. Και ως προς την αντιμετώπιση των υπαρκτών κινδύνων που υφίσταται, ο ελληνισμός από την Κύπρο μέχρι τη Θράκη, καθώς επίσης και των προβλημάτων που απορρέουν από τη λειτουργική ένταξή μας ως ιδιαίτερης πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας στις προσπάθειες για την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και δεν εννοώ εδώ βέβαια μόνο τις οικονομικές επιπτώσεις της ενιαίας αγοράς του 1992, αλλά κυρίως τις ευρύτερες ιδεολογικο-πολιτικές ανακατατάξεις που συντελούνται ραγδαία σ' όλο τον Ευρωπαϊκό χώρο.

46. 'ό.π., σελ. 71.

47. 'ό.π., σελ. 70.

48. 'ό.π., σελ. 70.

Η ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ*

★ ➔ Το 17ο κιόλας, κυρίως όμως το 18ο. αιώνα ξανάρχισε η διαδικασία κάποιας αστικοποίησης στο χώρο οικονομικής δράσης του ελληνισμού, η οποία κινούνταν με εξαιρετικά βραδείς ρυθμούς (Ε. 14/75) τόσο, που ακόμη και στα μέσα του 20ού αι. δεν είχε φτάσει στις ολοκληρωμένες μορφές του δυτικού καπιταλισμού (Ε. 14/75).

– Έτσι, λοιπόν, κατά το 18ο αι. έχουμε το σχηματισμό κάποιας αστικής τάξης (Ε. 54/53, C. 356/56), η οποία από την αρχή αναπτύχθηκε υπό την ώθηση της οικονομικής δραστηριότητας των δυτικών στην ανατολική Μεσόγειο και ήταν, τότε, άμεσα εξαρτημένη από τους δυτικούς με μια οικονομική, αν όχι και άμεσα πολιτική, αποικιακή σχέση (Ε. 14/75, Α. 60/81 και 280/68, C. 359/56). Από τα μέσα του αιώνα όμως οι Έλληνες έμποροι αρχίζουν να γίνονται ανεξάρτητοι. Αφού έμαθαν την τέχνη του εμπορεύεσθαι από τους δυτικούς κατέληξαν, μερικοί απ' αυτούς, να γίνουν μεγάλες εμποροι που ασχολούνταν με το εξωτερικό εμπόριο (C. 352/56, Α. 222/73).

– Σε αυτήν, προφανώς, τη φάση της ανάπτυξής της είναι που η ελληνική αστική τάξη απόκτησε το διαβαλκανικό χαρακτήρα της: οι Έλληνες ήταν η αστική τάξη της Βαλκανικής· είχε στα χέρια της το εσωτερικό εμπόριο και, καθώς αναπτυσσόταν, παρέσυρε στην ανάπτυξη και τους βαλκανικούς λαούς, συμβάλλοντας έτσι στο σχηματισμό των ντόπιων αστικών τάξεων· οι Έλληνες έμποροι, δηλαδή, έπαιξαν για τους λαούς της βαλκανικής το

---

* Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ είναι αυτό που διαβάστηκε στη Λευκάδα: μια καταγραφή των απόψεων του Ν. Σβορώνου, συγκροτημένων σε ενιαίο ιστοριογραφικό λόγο. Η διευκρίνιση είναι αναγκαία, επειδή είχα τότε, εκτός κειμένου, υποσχεθεί μια διαφορετική επεξεργασία, καταρχήν χρονολογική, αυτήν των απόψεων πριν από την έκδοση των Πρακτικών· είναι φανερό ότι αυτό δεν έγινε ακόμη (Μάιος 1991) δυνατό.

Οι αναφορές γίνονται μέσα σε παρένθεση με ένα γράμμα του Αλφαβήτου και με δύο αριθμούς. Ο πρώτος παραπέμπει στη σελίδα του αντίστοιχου δημοσιεύματος, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα, και ο δεύτερος στο έτος της πρώτης δημοσίευσης αυτού που λέγεται.

A = «Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας», Αθήνα, Θεμέλιο, 1982.

C = «Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle», Paris, P.U.F., 1956.

E = «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.

ρόλο που έπαιξαν γι' αυτούς οι δυτικοί (Ε. 58/53, Α. 268/79, C. 355/56).

— Στο επίπεδο των οικονομικών δραστηριοτήτων έχουμε να κάνουμε με μια αστική τάξη, που γρήγορα βέβαια, μέσα στο 18ο αι., ισχυροποιήθηκε και έγινε υπολογίσιμη οικονομική και κοινωνική δύναμη (Ε. 13/75) έγινε μια εμπορευματική τάξη μέσα σε προκαπιταλιστικό πλαίσιο (Α. 268/79)· δεν μπόρεσε μάλιστα, για μεγάλο χρονικό διάστημα, να υπερβεί την εμπορική και χρηματιστική υπόστασή της (Α. 357/75).

Αυτό το κεντρικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αστικής τάξης έχει την αφετηρία και προέλευσή του σε έναν και μοναδικό λόγο: κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, που, όπως είναι γνωστό, για μεγάλα διαμερίσματα της σημερινής ελληνικής επικράτειας παρατάθηκε έως τις αρχές του 20ού αι., η αυθαιρεσία και η όλη πολιτική της οθωμανικής διοίκησης έκανε δύσκολη (C. 356/56) ή σχεδόν αδύνατη (Α. 279/68) την επένδυση συσσωρευμένου εμπορικού και ναυτιλιακού κεφαλαίου σε ντόπια βιομηχανία (ό.π.), όπως γινόταν στην Ευρώπη (C. 356/56). Ούτε όμως στο εξωτερικό μπορούσαν οι εκεί Έλληνες αστοί να κάνουν κάτι ανάλογο λόγω των προστατευτικών μέτρων που λαμβάνονταν σε διάφορες χώρες (Α. 279/68). Πάντως, οι μεγάλεμποροι ήταν λίγοι στον ελληνικό χώρο, επειδή η ζηλόφθονη αρπακτικότητα των πασάδων, τους έκανε να εγκαθίστανται έξω από τον οθωμανικό χώρο (C. 357-8/56).

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της το απέκτησε από τη γένεσή της και το διατήρησε η ελληνική αστική τάξη και όταν οι Έλληνες έμποροι έγιναν ανεξάρτητοι από τους δυτικούς, όπως είδαμε προηγουμένως· πρόκειται για την, οικονομική καταρχήν, εξάρτησή της από τη Δύση, στην οποία έμεινε πιστή (C. 360/56). Ως ένα βαθμό, οι Έλληνες μεγάλεμποροι και τραπεζίτες του εξωτερικού ήταν φυσικό να είναι προσδεδμένοι στην αστική τάξη της χώρας όπου ζούσαν, γιατί αυτή ήταν οικονομικά κυρίαρχη· όπως, βέβαια, και οι μικροί και μεσαίοι έμποροι του ελληνικού χώρου ήταν εξαρτημένοι, και μάλιστα ακόμη περισσότερο από τους προηγούμενους, από βιομηχανικούς και εμπορικούς οίκους του εξωτερικού, επειδή δε διέθεταν επαρκή κεφάλαια για τις εμπορικές εργασίες τους. Γι' αυτούς όμως υπήρχε και μια έμμεση εξάρτηση από το ξένο κεφάλαιο, αφού ήταν οικονομικά εξαρτημένοι και από τους Έλληνες μεγάλεμπορους και τραπεζίτες του εξωτερικού (C. 360-1/56).

— Απ' αυτήν την εξάρτηση η ελληνική αστική τάξη απόκτησε, στο οικονομικό επίπεδο πάντοτε, ορισμένα μόνιμα χαρακτηριστικά: να είναι εμπορευματικά και ουσιαστικά μεταπρατική και να διακρίνεται για οικονομική ανισορροπία και για έλλειψη συνοχής στο εσωτερικό της (Ε. 14/75, Α. 60/81, 279/68 και 280/68). Από τότε, αλλά ακόμη και σήμερα, υπάρχει χτυπητή οικονομική απόσταση ανάμεσα στις λίγες μεγάλες επιχειρήσεις και στο

πλήθος των μικρών και μεσαίων οικονομικών μονάδων που επικρατούν στη σύνθεσή της (Ε. 15/75). Πάντως, το οικονομικά πιο ισχυρό τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης ήταν και είναι (1975) έξω από τον ελληνικό χώρο. Απ' αυτό εξαρτάται η «εντός» μικρή και μεσαία αστική τάξη και αυτό συνιστά τη μεγάλη αστική τάξη, η οποία έχει ηγετικό ρόλο στην ελληνική οικονομία, πράγμα, που της εξασφαλίζει τη δυνατότητα να επηρεάζει τις κοινωνικές πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις (Ε. 15/75, Α. 230/73).

- Η νέα οικονομική πραγματικότητα στον ελληνικό χώρο και στους κόλπους του ελληνισμού στο σύνολό του είχε τις επιπτώσεις της στην οργάνωση της κοινωνίας. Ο σχηματισμός και η οικονομική ισχυροποίηση της αστικής τάξης ήταν, στο κοινωνικό επίπεδο, το νέο γεγονός. Αυτή λοιπόν η αστική τάξη συνέβαλε στην αποσαφήνιση των κοινωνικών δομών, όχι όμως τόσο ώστε να αλλάξει ριζικά τον ανάμεικτο και συγκεχυμένο χαρακτήρα των διευθυντικών ομάδων του έθνους (Ε. 13/75, C. 356/53). Η ίδια η ελληνική αστική τάξη παρουσίαζε και παρουσιάζει (1975), σε σύγκριση με τις προχωρημένες κοινωνίες της Δύσης, τη συγκεχυμένη εικόνα μιας μεσοαστικής κοινωνικής ομάδας που περιβάλλεται από το ρευστό νεφέλωμα ενός αστικού πληθυσμού ποικίλων απασχολήσεων, περισσότερο ή λιγότερο παρασιτικών (C. 359/56, Ε. 15/75).

- Η οικονομική ισχυροποίηση και η κοινωνική σταθεροποίηση της αστικής τάξης είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να αρχίσει αυτή να συμμετέχει στη διοίκηση του έθνους, από το 18ο κιόλας αιώνα (Ε. 54/53). Από τη σχέση της όμως με το εξωτερικό υιοθέτησε το συμβιβαστικό πνεύμα της δυτικής μπουρζουαζίας (C. 361/53): η ελληνική αστική τάξη παραδεχόταν στο σύνολό της την ιδεολογία της δυτικής αστικής τάξης, με κάποιες μικροδιαφορές (Α. 227/73): αυτή, μαζί με τους διανοούμενους, ενστερνιζόταν και μετέφερε στους κόλπους του ελληνισμού το φιλελεύθερο πνεύμα της Δύσης, το στηριγμένο στο Λόγο, που θέτει τα θεμέλια της Επιστήμης (Α. 383/80, Ε. 23-24/75).

- Ο μεταπρατικός και συμβιβαστικός χαρακτήρας της ελληνικής αστικής τάξης φαίνεται καθαρότερα στην πολιτική της: τα χαρακτηριστικά της υποδεικνύουν απουσία ριζοσπαστικού πνεύματος στις κοινωνικές της προοπτικές και συμβιβασμούς στους πολιτικούς αγώνες που κατευθύνει (Ε. 18/75, Α. 60/81). Είναι όμως ο πρωταγωνιστής και το όχημα της εθνικής ιδέας και της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης (C. 359/56): το εθνικό ιδανικό της ελληνικής αστικής τάξης εγγράφεται στο φιλελεύθερο και πατριωτικό κίνημα που διαπερνά και ζωογονεί τα έθνη της Ευρώπης και της Αμερικής: σκοπός ήταν η ανάκτηση της ελευθερίας, με στήριξη στις ίδιες δυνάμεις, και η δημιουργία κράτους (Α. 277/73).

Είναι ένα κίνημα το οποίο ισχυροποιείται από την αντίθεση των Ελλήνων

καπιταλιστών, μέσα και έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με το οικονομικό σύστημά της (C. 359/56) μέσα μάλιστα στον ελληνικό χώρο οι μικροί και μεσαίοι έμποροι που καταπιέζονταν από τους Τούρκους ριζοσπαστικοποιούνταν ενώ αρκετοί από τους σημαντικούς εμπόρους επέτρεπαν ένα συμβιβασμό, μια συμφωνία με τις συντηρητικές ομάδες προυχόντων (A. 230/75): ήταν μια ριζοσπαστικοποίηση που οφειλόταν και στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους μεγάλους Έλληνες καπιταλιστές και στους μικρούς και μεσαίους εμπόρους, οι οποίοι ήταν, μερικές φορές, εξαρτημένοι απ' αυτούς (C. 361/53). Αυτά τα ριζοσπαστικοποιημένα στοιχεία της ελληνικής αστικής τάξης, μαζί με τους προοδευτικούς διανοούμενους συνέχισαν το οργανωτικό έργο του Ρήγα και οργάνωσαν μυστικές εταιρείες (E. 63/53).

Κατά την Επανάσταση του 1821, στην οποία είχε πρωτοστατήσει, η ελληνική αστική τάξη ήταν ακόμη αρκετά αδύναμη και γι' αυτό υποχρεώθηκε να συμβιβαστεί με τους προκρίτους (A. 235/73). Το ενδεχόμενο να υποστηριχθεί η Επανάσταση από την ιεροσυμαχική Ρωσία ήταν ένας πρόσθετος λόγος που ωθούσε προς αυτόν το συμβιβασμό (A. 230/73). Ανεξάρτητα απ' αυτά, πάντως, ο επαναστατικός πολιτικός ρόλος της στο 1821 έδωσε στην αστική τάξη τη δυνατότητα να παρεμβαίνει έκτοτε πρωταγωνιστικά στις πολιτικές εξελίξεις (E. 17/75).

— Από την Επανάσταση η ελληνική αστική τάξη εξήλθε ακόμη πιο αυναντισμένη (A. 285/68). Από κει και πέρα και ίσως γι' αυτό το λόγο η πορεία της χαρακτηρίζεται από συνεχείς συμβιβασμούς με την παραδοσιακή ολιγαρχία. Έτσι το φιλελεύθερο πνεύμα του πρώτου πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας κατέληξε στην εγκαθίδρυση μοναρχικού πολιτεύματος. Οι αγώνες για Σύνταγμα και κοινοβουλευτικό πολίτευμα κατέληξαν απλώς στη συμμετοχή της στην εξουσία, και το 1909 δεν ξεπέρασε τα όρια ενός συντηρητικού αναθεωρητικού φιλελευθερισμού που συχνά συμβιβάζεται με τη μοναρχία. Η οικονομική πολιτική της αστικής τάξης, μεταπρατική καθώς ήταν, επιβράδυνε την ολοκλήρωση των αστικών δομών (E. 18/75). Και όχι μόνον αυτό, αλλά επενδύοντας και στη γή έλεγχε τα οικονομικά του κράτους, κάτι που προκαλούσε σύγχυση στις κοινωνικές ομάδες και άμβλυne τις αντιθέσεις ανάμεσα στην παλιά ολιγαρχία και στη νέα ηγετική τάξη των αστών (E. 15/75). Απέναντι στα λαϊκά κινήματα επέδειξε πάντοτε δυσπιστία (E. 19/75). Ως οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός εμφανίζεται κομμένη στα δύο: εθνική αστική τάξη και αστική τάξη συνδεδεμένη με τη διεθνή οικονομία και με τη διεθνή αστική τάξη (A. 280/68).

— Όπως είναι γνωστό, κατά την Επανάσταση του 1821 εκδηλώθηκαν οι τάσεις φιλορωσική, φιλογαλλική και φιλοαγγλική. Αυτές όμως, στην πραγματικότητα, προϋπήρχαν και συνδέονται με τα έθνη που εμπορεύονταν στον ελληνικό χώρο και με τον τρόπο εγκατάστασης των Ελλήνων εμπόρων.

Οι Έλληνες έμποροι επιζητούσαν την προστασία τους για να αποφεύγουν τα εμπόδια που έβαζαν οι Τούρκοι στο εμπόριό τους (Α. 229/73).

— Όπως είπαμε, η ελληνική αστική τάξη βγήκε εξασθενημένη από την Επανάσταση του 1821 και έτσι, κατά την πρώτη περίοδο της Μοναρχίας, έχουμε να κάνουμε με μια ολιγάριθμη αστική τάξη, συγκεντρωμένη στα ελάχιστα αστικά κέντρα της Επικράτειας: είναι κυρίως μικροβιοτέχνες και μικροέμποροι, καθώς και όσοι μετέρχονται ποικίλα επαγγέλματα, λίγο-πολύ παρασιτικά (Α. 241/ 77). Πρέπει να φτάσουμε στον Κριμαϊκό πόλεμο για να διαπιστωθεί ένα κίνημα φιλελεύθερης απόχρωσης, το οποίο προπαγάνδιζαν οι διανοούμενοι και η φρόνιμη και καιροσκοπική αστική τάξη (Ε. 85/53).

Στην επαναστατική έκρηξη του 1862 κανένας πολιτικός αρχηγός δεν αποφάσιζε να τεθεί επικεφαλής του γενικευμένου κινήματος, επειδή λαϊκές εξεγέρσεις οδήγησαν σε απόπειρες λαϊκής οργάνωσης, πράγμα που έκανε μεγάλο τμήμα της αστικής τάξης να μη θέλει να αναμιχθεί (Ε. 95/53). Η πολιτική ηγεσία της αστικής τάξης δεν μπόρεσε επικεφαλής της Επανάστασης παρά μόνον αφού άφησε να καταπνιγούν οι λαϊκές κινητοποιήσεις και αφού ενθαρρύνθηκε από την Αγγλία (Ε. 291/68).

— Το 1862 είναι το χρονικό σημείο, κατά το οποίο η ελληνική αστική τάξη αναπτύσσεται γρήγορα και στο εσωτερικό της Επικράτειας επηρεάζει την πολιτική ζωή, ενώ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πιέζει και πετυχαίνει δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις στην εκκλησία και στην κοινοτική διοίκηση· αυτή τη στιγμή η φιλελεύθερη κίνηση εξακολουθεί να είναι συνδεδεμένη με το εθνικό ζήτημα (Ε. 94/53). Η περίοδος 1865-1875 είναι αυτή κατά την οποία η αστική τάξη ισχυροποιείται οικονομικά και προσπαθεί να απαλλαγεί από την παλιά κάστα των προκρίτων και να προσαρμόσει την πολιτική της Ελλάδας στις νέες ανάγκες (Ε. 90/53).

— Η περίοδος 1875-1909 θεωρείται αυτή της νίκης της αστικής τάξης: η Επανάσταση του 1862 είχε προχωρήσει σε φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις και μετά το 1875 ακολούθησε μια περίοδος σχετικής πολιτικής σταθερότητας που ευνόησε την οικονομική ανάπτυξη. Εξάλλου έγιναν σοβαρές μεταβολές στην οικονομία που τροποποίησαν βαθιά τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων και γέννησαν νέες, ενώ συγχρόνως τονίστηκαν οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Για πρώτη φορά τώρα, με τη δημιουργία βιομηχανίας και με την ανάπτυξη των τραπεζών και της ναυτιλίας, η ελληνική αστική τάξη ξεπερνάει το εμπορευματικό στάδιο και μπαίνει, ως ένα βαθμό, στο καπιταλιστικό σύστημα της Ευρώπης (Ε. 100-102/53). Η πολιτική της είναι προσανατολισμένη στην αγγλική πολιτική, που κυριαρχεί στην ανατολική Μεσόγειο (Α. 248/77. Κατά την ίδια αυτή περίοδο αυξήθηκε ο αριθμός

των μικροαστών που όλο και περισσότερο σημαδεύουν την πολιτική ζωή (Ε. 102/53).

Αυτοί οι μεσαίοι είναι που, μαζί με το λαό, στράφηκαν προς το Δελιγιάννη, επειδή η οικονομική πολιτική του Τρικούπη ευνοούσε το μεγάλο κεφάλαιο και ήταν δυσβάσταχτη γι' αυτούς (Ε. 103/53, Α. 292/68). Κατά τη βενιζελική περίοδο, εκτός από την πολιτική και οικονομική, για πρώτη φορά η αστική τάξη επιχείρησε και κάποια κοινωνική μεταρρύθμιση (Ε. 153 και 115-6/53).

➤ Γενικότερα, σε όλο το 19ο και στις αρχές του 20ου αι. η ελληνική αστική τάξη έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη ζωή του έθνους. Οι ιδιομορφίες της όμως περιόριζαν τις πολιτικές προοπτικές της και τη δυνατότητα να τις επιβάλλει' ό,τι έγινε δηλαδή και κατά την Επανάσταση του 1821 (Α. 281/68). Κατά το Μεσοπόλεμο, πάντως, βασιλικοί και φιλελεύθεροι δεν εκπροσωπούν πλέον παρά τα συμφέροντα μιας ενιαίας αστικής τάξης που κυριαρχείται από τη διεθνή κεφαλαιοκρατία (Α. 253/77).

➤ Η ελληνική αστική τάξη έχει από τη γένεσή της, ορισμένα χαρακτηριστικά, άλλα κοινά με τις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις των υπανάπτυκτων ή των υπό ανάπτυξη χωρών και άλλα που είναι δικές της ιδιαιτερότητες: οικονομική, άρα και πολιτική, εξάρτηση από τις ξένες δυνάμεις, μεσιτικός χαρακτήρας στις αγορές της Εγγύς Ανατολής και της ανατολικής Μεσογείου — αργότερα και στη διεθνή αγορά — έντονος κατακερματισμός και ρευστότητα στη σύνθεσή της - με κυριαρχία για μακρό χρονικό διάστημα μιας πολυάριθμης μικρής αστικής τάξης — επομένως, άτολμη και συμβιβαστική πολιτική στην πάλη της ενάντια στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στους προεστούς, αρχικά για τη συμμετοχή της στην εξουσία και στη συνέχεια για τη διατήρηση του ηγεμονικού ρόλου της. Οι πολιτικές και κοινωνικές προοπτικές της ελληνικής αστικής τάξης δεν ξεπέρασαν ποτέ το στάδιο του μεταρρυθμιστικού φιλελευθερισμού (Α. 358/75)

Λίντα Παπαγιάλη - Καλαφάτη

Ανθρωπολόγος - Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Όσοι μεγαλώσαμε στη Λευκάδα μιλάμε με απαγορευτική σχεδόν οικειότητα για το Νίκο Σβορώνο. Στη μυθολογία που συνόδευε την προσωπικότητά του ζήσαμε τις πρώτες αναζητήσεις μας και αυτή επέβαλε απόσταση, διστακτικότητα και αιδημοσύνη, εμπόδια αζεπέραστα στον εύκολο λόγο. Οι μνήμες που παραθέτω, προσωπικές, καθημερινές θα μπορούσαν, και ίσως όφειλαν, να μείνουν στο χώρο της αυστηρής ιδιωτικότητας, αν η ιδιαιτερότητα της ζωής του δεν συγχωρούσε και σχεδόν υπέβαλε την υπέρβασή της. Ο Νίκος Σβορώνος, άνθρωπος άξιος και μεγάλος δάσκαλος, έζησε σε «μία βιωματική συμμετοχή την ιστορία σε περιόδους κατ'εξοχήν πατριωτικούς» και με σιωπή, πίστη και στέρηση οδηγήθηκε σε μία ολοκλήρωση, ενοποιώντας, όχι εύκολα, τα διαφορετικά, και αντιφατικά κάποτε, επίπεδά της. Η σκέψη ότι σήμερα, σε μια εποχή τόσο «λίγη» και μικρόψυχη μια τέτοια κατάκτηση θα μπορούσε νάναι μήνυμα αισιοδοξίας και δρόμος ζωής, ήταν η πρώτη παρόρμηση για το κείμενο που ακολουθεί. Ύστερα προστέθηκε ένας δεύτερος λόγος το ίδιο ουσιαστικός που αφορά την ίδια του τη ζωή, τον τρόπο και τα όρια προσέγγισης.

Ο Νίκος Σβορώνος άνθρωπος αυστηρός, ευθύς, εσωτερικά συνεχής και συνεκτικός διεκδίκησε και κατέκτησε επώδυνα τη δυνατότητα να είναι ελεύθερος και προσωπικός στις διεργασίες του σε όσους επιστημονικούς και κοινωνικοπολιτικούς χώρους κινήθηκε. Η περισσή δεξιοτεχνία με την οποία έφτιαχνε θαυμαστά πουλιά με χρωματιστά χαρτιά, ενείχε και όλη του την αγάπη για το ελεύθερο κι απόμακρο πέταγμα των πουλιών. Δίκαιο είναι να μην τοποθετείται η προσωπικότητά του σε στεγανά πλαίσια, να μην ερμηνεύεται μονοσήμαντα, να μην ταυτίζεται με στερεότυπες συμπεριφορές, που ανακαλούν σε νομοτελειακούς συσχετισμούς και συνειρμούς, άστοχα απόλυτους για τον ίδιο.

Τα τελευταία είκοσι χρόνια μέσα από μία διττή σχέση, διδακτική και φιλική, περιστασιακή και καθημερινή, μοιράστηκα και με το Νίκο Σβορώνο έναν κοινής αγάπης τόπο, τη Νότια Λευκάδα, σε μια προσπάθεια να ψηλαφίσουμε την κοινωνική πραγματικότητα στο παρόν και στο χθές, όσο

πιο μακριά στο χρόνο επέτρεπαν τα δεδομένα, μέσα από μία προσέγγιση ανθρωπολογική. Να βρούμε ένα δείκτη στη διάσταση του παρόντος όπου οι σημασίες αποδελτιώνονται και οι δύο όψεις της ανθρώπινης μοίρας το ιστορικό και το δομικό, συμπίπτουν ως αντιπαραθέσεις της ανθρώπινης πραγματικότητας. Ο τρόπος που με βοήθησε να προσεγγίσω και να ερμηνεύσω τα δεδομένα έχει γενικότερη σημασία και υπογραμμίζει πόσο προηγμένη μεθοδολογικά και ολική ήταν η σκέψη του, ακόμη και σε μία θεώρηση τόσο σύγχρονη και τόσο σύνθετη όσο αυτή της ανθρωπολογικής ανάλυσης.

Ξεκινώντας πάντοτε από την πραγματικότητα αποκάλυπτε αργά τη «γλώσσα» των δεδομένων. Πιστεύοντας, ότι «οι πηγές δεν λένε τίποτα απαντούν μόνον αν θέτεις ερωτήματα», οδηγούσε τα ερωτήματα και τις απαντήσεις σε αποκαλυπτικούς αλληλοσυσχετισμούς, δίχως ποτέ να παραβλέπει το ζητούμενο όλο ή τον ανθρώπινο παράγοντα. «Μια πραγματολογική έρευνα μπορεί να επιβεβαιώσει μία μεθοδολογία, να τη μεταβάλλει, να δείξει ότι η πραγματικότητα υπακούει σε άλλο σχήμα» έλεγε. Χωρίς να ξεφεύγει από τα στοιχεία δε μεγέθυνε τη σημασία τους, δε δεσμευόταν από το βάρος της ποσότητας. Τα χρησιμοποιούσε για να εδραιώσει την ποιοτική ανάλυση μην επιτρέποντας και στην πλέον ενδελεχή στατιστική επεξεργασία να αναιρέσει την ποίηση και την τραγικότητα της ανθρώπινης μοίρας. Δογματικός, σχεδόν απόλυτος, με εντελώς προσωπικό δικαίωμα επιλογής, ελεύθερος από προκαθορισμένες φόρμες θεωρούσε τις έμμεσες απαντήσεις πιο αποκαλυπτικές και ομιλούσες από τις άμεσες και αναδύκναιε τη διαίσθηση σε ουσιαστικό παράγοντα σύλληψης του προβλήματος. Ξεκινώντας από ορισμένα δεδομένα πιάνεις το συσχετισμό και βάζεις το πρόβλημα. Τότε θα δείς το σπινθήρα να ξεπηδά μέσα από τα γεγονότα σαν καλλιτεχνικό δημιούργημα!!!. Είναι τα ίδια του τα λόγια — Στο τεράστιο ψηφιδωτό της κοινωνικής πραγματικότητας ήξερε να ιεραρχεί την αξία κάθε ψηφιδας, το σχήμα και το χρώμα της, και σαν τέλειος γνώστης της χρήσης της να την τοποθετεί στη σωστή της θέση.

Έτσι άγγιζε τη σύγκλιση των δεδομένων, την ερμηνεία και την ένταξη, τη συνοχή, την ολότητα. Έλεγε: «Δεν μ' ενδιαφέρει η ιστορία των λέξεων, αλλά η ιστορία των θεσμών. Τα στοιχεία που συνδέουν όχι τα σχήματα» Δεν υπαγόρευε σαν πλαίσιο ερμηνείας, ούτε την αναγκαιότητα του Marx, ούτε την πνευματικότητα του Durkheim, επαναλαμβάνοντας συνεχώς «χρέος μας είναι να καταλάβουμε τη συγκεκριμένη πραγματικότητα όσο πιο πιστά γίνεται και να την αποτυπώσουμε με τη μεγίστη ακρίβεια επιτρέποντάς της τον «απλό, κοινό λόγο». Ορίζοντας την ανθρωπολογία ως μία επιστήμη με αντικείμενο μελέτης τη ζωή των σημείων στην κοινωνική πραγματικότητα, οδηγούμαστε στη σύνδεση της ανθρωπολογίας με άλλες επιστήμες παρά το διαφορετικό τους περιεχόμενο, και στη μη διάκριση τεχνι-

κού και πνευματικού πολιτισμού. «Στην Κοινωνική Ανθρωπολογία κάθε ανάλυση σε βάθος τη φέρνει σε επαφή με άλλες επιστήμες. Την Ιστορία, τη Βιολογία και την ψυχολογία, αφού τα κοινωνικά φαινόμενα, κατ' αρχήν κοινωνικά, είναι ταυτόχρονα και φυσιολογικά και ψυχολογικά». Αυτό αναφέρει ο Claude Levi-Strauss στην κλασική του διάλεξη της 5 Ιανουαρίου 1960 στο College de France.

Κάτι ανάλογο διαβάζουμε στο Νίκο Σβορώνο. «Στην προσπάθεια να απαριθμήσουμε και να περιγράψουμε κάθε πεδίο χωριστά είτε της υλικής είτε της πνευματικής ζωής, χρησιμοποιώντας για την κάθε περίπτωση μία άλλη μεθοδολογία, φθάνουμε στη σύνθεση».

Με τα χρόνια από διαίσθηση στην αρχή, από γνώση αργότερα, κατάλαβα ότι η δυνατότητα του Ν. Σβορώνου να συλλαμβάνει θεωρητικά τη σφαιρικότητα των όποιων προβλημάτων, και να αναγάγει τα επί μέρους στοιχεία, όχι ίσως στο πρωταρχικό, μα οπωσδήποτε στα κύρια αίτια, ήταν μια βαθύτερη εσωτερική του πορεία. Όλα μέσα του συνέκλιναν στη μονάδα και στη συνοχή. Από την άποψη αυτή, αν είναι ορθό ότι κατέχει την αλήθεια, όποιος μπορεί να τη βιώνει ολόκληρη, όχι επιλεκτικά η αποσπασματικά, τότε ο Ν. Σβορώνος αναζητώντας αυτό το «εν» εφάρμοσε από τη δική του σκοπιά αυτήν ακριβώς την αλήθεια. Με συνέπεια απόλυτη έζησε τόσο τη χαμηλότονη δωρική του ιδιωτικότητα, όσο και το δημόσιο ήθος του.

Η προσωπικότητά του, αυτή τουλάχιστον που ο ίδιος επέτρεψε να γνωρίσουμε, και επομένως η μόνη για την οποία μπορούμε να μιλάμε, κτίζεται δίχως κενά, με τα πρωτογενή προσωπικά του υλικά, τις δικές του αξίες, τις βαθιές ρίζες του, κάποιες από τις οποίες θα μας μείνουν για πάντα άγνωστες. Άνθρωπος «παλαιός», αν και άκρως συναισθηματικό άτομο, μιλούσε πολύ λίγο για ό,τι αγαπούσε. Τη σιωπή και τη σεμνότητα των αισθημάτων γνώριζαν πολύ καλά όσοι τον πλησίασαν. Δεν είχε τίποτε φλύαρο και περιττό στις εκφράσεις του και με προσπάθεια μάντευε κάποιος τις προσωπικές του κρίσεις πάντοτε καλυμμένες στην ευγένεια και την ηπιότητα, που δεν τον εγκατέλειπαν ποτέ.

Οι ιδιωτικές και οι δημόσιες επιλογές του ήταν λεπτότατες. Η δημόσια παρουσία του φέρνει ολόκληρη τη σφραγίδα της ιπποσύνης στην επτανησιακή παράδοση του «παρέχειν». «Εκείνο που μπορώ να πω είναι ότι ανήκω σε μια γενιά που τη χαρακτηρίζει η υπευθυνότητα» έλεγε. Η υπηρέτηση του χρέους μέχρι την άκρατή της συνέπεια, ανυστερόβουλα δίχως υπολογισμούς. Έβαλε στόχους μεγάλους και τους υπηρέτησε ασκητικά. Επιτρέποντας μια ουσιαστική ανισότητα ανάμεσα σ' αυτά που έδινε και σ' αυτά που ζητούσε, κατέκτησε την ελευθερία του και τη δυνατότητα των επιλογών του. Είναι η στάση του ένα μήνυμα; Η απάντηση είναι δύσκολη.

Για τον ίδιο ήταν μια επιλογή συνειδητή που εν πολλοίς τον προφύλα-

ξε και του επέτρεψε να ζήσει το δικό του μύθο, απαλλαγμένος από διεκδικήσεις ανταλλαγμάτων, εργαζόμενος το πολλαπλάσιο των απολαβών του για χρόνια πολλά. Έτσι κατόρθωσε να επιβάλλει τις δικές του προτεραιότητες στα «κοινώς παραδεδεμένα» και να πάρει απέναντι στις συνθήκες μια θέση αληθινά «προοδευτική», επαναστατική θα λέγαμε. Έκανε τη γνώση χώρο καθήκοντος και τρόπο ζωής και της έδωσε ουσιαστικό περιεχόμενο και προορισμό, αντιπαραθέτοντας τη στάση του αυτή στην επικρατούσα, και την εποχή εκείνη, άποψη που ταυτίζει τη γνώση με τη δύναμη και υποκαθιστά το περιεχόμενό της, την πνευματική και ηθική εκλέπτυνση, με κατακτητικές, καθοδηγητικές ή επιθετικές λειτουργίες. Υπηρέτησε τη γνώση καθημερινά, πάντοτε σαν μαθητής, με αδιάλειπτη επιμονή. Ό,τι μάθαινε τον αφορούσε και το αφομοίωνε. Με αυτά στερέωνε τα ιδανικά του και προωθούσε την επιστημονική του αναζήτηση, μετουσιώνοντάς τα σε στοιχείο του χαρακτήρα του. Έμεινε ηρωικά και πεισματικά ο εαυτός του με βαθιά αγωνία, αλλά χωρίς αμφιβολία και φόβο.

Ζώντας την ιστορική συνέχεια, δεν τρόμαζε από το πρόσωπο και τραγικό του μεγάλου ιστορικού ανώνυμου χρόνου. Δεν περιόρισε τις επιλογές του. Με ταπεινότητα, με την υπομονή του καλού τεχνίτη και το θάρρος του κοινωνικού αγωνιστή, ταύτισε το «κοινωνικό του χρέος» με τη δουλειά του ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα υπερνικώντας ακόμα και τον ανθρώπινο εγωϊσμό μιας χρονικά προβλέψιμης νίκης. «Η λύση στην ιστορία μοιάζει με την κάθαρση μιας Τραγωδίας. Γίνεται μέσα μας και η επίδρασή της δεν είναι άμεση αλλά μακρινή» σημείωσε κάπου. Έτσι είναι απόλυτα αληθινό αυτό που έλεγε: «Χαίρομαι περισσότερο από τις εργασίες των μαθητών μου παρά για ότι έχω δημιουργήσει». Τον ενδιέφερε τόσο η ιστορία του κόσμου όπως απλώνονταν ατελείωτα και δίχως κενά, που λησμονούσε τη μικρή δική του ζωή.

Στη σφαίρα της ιδιωτικότητας κράτησε τη λιτότητα και εκλέπτυνε μέχρις ακρότητας την έννοια της ανάγκης. Παραβλέποντας τις αντιξοότητες, έζησε πέρα από κάθε συρμό. Είχε το θάρρος να υπάρχει, όχι προσαρμοζόμενος στις επιταγές του περιβάλλοντος και στις εκάστοτε συνθήκες, αλλά επιβάλλοντας τις δικές του ιδιαιτερότητες. Να μια αληθινά αντιστασιακή θέση. Έχοντας βαθύτατη αισθητική καλλιέργεια, δεν είχε ίχνος αισθητισμού κι έμεινε ακέραια στον κόσμο του. Συνεπής, διατήρησε τον εαυτό του σταθερό σε όλους τους κλυδωνισμούς της ζωής του και στους τόσο διαφορετικούς χώρους που βρέθηκε. Έμεινε πιστός σε ότι αγαπούσε και επέλεξε, χωρίς αυτό να είναι εύκολο και το τίμημα να είναι μικρό. «Αντίσταση είναι να μένεις αυτό που είσαι. Αντίσταση είναι η συνεχής αντίθεση εναντίον κάθε θεσμού ο οποίος είναι ξένος από εκείνο το οποίο πιστεύεις, το οποίο θέλεις» γράφει κάπου.

Αν η ζωή κερδίζεται όταν δεν προδώσει κάποιος την εφηβεία του, μπορούμε να πούμε ότι ο Ν. Σβορώνος την κέρδισε τη ζωή. Μέσα στα δικά του πλαίσια αναμφίβολα άλλαξε, ακολούθησε όμως το δικό του πρέπον με απόλυτη σοβαρότητα και αυστηρότητα. Πάνω σ' αυτήν τη στιβαρότητα, πού ήταν, όπως ο ίδιος αναφέρει για την περίπτωση του Βορρέ, το κλίμα των φοιτητικών του χρόνων — «Υπήρχαν άνδρες κι αυτό είναι η ελευθερία» — στηρίζεται η βεβαιότητα που είχε για τον εαυτό του, γεγονός που του επέτρεπε να αφήνει τους γύρω του να υπάρχουν, να δημιουργούν, να αισθάνονται σημαντικοί. Αν και είχε το ιδιαίτερο χάρισμα να διακρίνει τους ανθρώπους, μεγάλοθυμος δεν αρνήθηκε τη βοήθεια σε όσους τη ζήτησαν. 'Αλλωστε καθώς συχνά επαναλάμβανε «δεν ενδιέφερε η ελαττωματικότητα των ανθρώπων». Από τις συχνά άνισες σχέσεις της ζωής του κράτησε για τον εαυτό του το δώρο της αθωότητας και τη νεανικότητα της ψυχής και της σκέψης του, τη ζωντανή περιέργεια.

Η σφαιρικότητα της συμπεριφοράς του, δημόσιας και ιδιωτικής, χαρακτηρίζει και την πνευματική του αναζήτηση. Η Μουσική, η Ζωγραφική, η Λογοτεχνία, τα Μαθηματικά αποτελούσαν έναν παλλόμενο ζωντανό και ενιαίο κόσμο πλούσιο σε ερεθίσματα και ευαισθησία. «Από τον Ίψεν έμαθα ότι μπορεί κανείς να πεθάνει για τις ιδέες του, όχι όμως για τις ιδέες κάποιου άλλου» σημειώνει κάπου και ακόμη «Αν δεν ήξερα από ποίηση δεν θα έκανα ιστορία». Αναζήτησε έναν ενοποιητικό ιστό, ένα κέντρο γύρω από το οποίο εξυφαίνεται η ανθρώπινη γνώση και προχώρησε κερδίζοντας μικρά βήματα, αλλάζοντας και ο ίδιος στις πνευματικές του αναζητήσεις.

Αγαπούσε την Ελλάδα και σχεδόν μισούσε κάθε εύκολη αναφορά στις ελληνικές ιδιομορφίες και το λαϊκό πολιτισμό. Έκλεινε μέσα του την Ελλάδα σαν μια κατάσταση ζώσα και υπερήφανη και καθόλου εμπορευματική. Σαν μια σχέση περισσότερο πνευματική και λιγότερο συναισθηματική. Εκεί που η αγάπη είναι απόλυτη δεν υπάρχει η εξωτερικότητα. Κι αυτό ο Νίκος Σβορώνος το βίωσε βαθύτατα. Τα τελευταία καλοκαίρια του έζησε συχνά στη Λευκάδα. Εκεί όπου τίποτε από του «κόσμου τούτου» δεν παρενέβαινε, αφέθηκε στην αλήθεια των αισθημάτων και δημιούργησε γύρω του ένα κλίμα σεβασμού και ευγένειας, σιωπηλό, με τίποτε το περιττό σε οικειότητα και το θορυβώδες σ' έκφραση, άκρατα ευπρεπές αρχαιοελληνικό. Ήταν ευτυχισμένες και αληθινές ημέρες χαράς.

Τελευταία φορά συνάντησα το Νίκο Σβορώνο στο σπίτι του εξαντλημένο πολύ. Ήταν κάποια Παρασκευή Χαιρετισμών, την Άνοιξη 1989. Η μικρή βελτίωση της υγείας του είχε αναπερώσει τις ελπίδες όλων. Άκουγε μόνος του τη λειτουργία, με μεγάλη προσήλωση, βυθισμένος, αυτάρκης, όπως αγαπούσε πάντοτε ν' ακούει μουσική.

Ξανάρθαν μνήμες και άρχισε να μου μιλά ώρα πολύ για το Ρωμανό

το Μελωδό, για τα Πατερικά κείμενα για την κάλλιστη βυζαντινή λειτουργία, τη νεκρώσιμη ακολουθία για νεκρό μοναχό, για την ποιητικότητα του Γρηγορίου Νύσσης και για τον Παπαδιαμάντη, που τύχη καλή του επέτρεψε ύστερα από μήνες σωματικής αδυναμίας να ξαναδιαβάσει τις τελευταίες εκείνες ημέρες. Ξεδίπλωσε εικόνες των έργων του που είχαν σφραγίσει διάφορες περιόδους της ζωής του. Τον ήθελε συγγραφέα βαθύτατα ερωτικό και καθόλου ηθογράφο. Μιλούσε συνέχεια μέχρι που η κούραση έφερε τη σιωπή. Όταν μετά από ένα διάστημα ξανάρχισε να μιλά, μέσα από δικούς του συνειρμούς, αναλύοντας τα τρέχοντα γεγονότα μου είπε. «Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει τίποτε έξω από τον άνθρωπο και την ηθική του διάσταση». Έτσι τελείωσε το απόγευμα.

Από την επόμενη ημέρα έπαψε να διαβάσει και να χαίρεται τη μουσική.

Κυκλικά φρουρημένες οι μνήμες του σε τείχη βαριά και στέρεα, διατήρησαν ανέπαφο το μύθο του. Ο ίδιος θέλησε για πολλά να σωπάσει διατηρώντας περιοχές ολόκληρες της ψυχής του σε άβατο Ιερό. Χρέος μας είναι να δεχθούμε την άγνοιά μας, να σεβαστούμε και να προστατεύσουμε τη σιωπή του, όπου ο ίδιος το θέλησε.

Στέφανος Πεσμαζόγλου

Πάντειο Παν/μιο

Ο «ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ» ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Η εισήγησή μου αποσκοπεί σε μια απλή καταγραφή του περιεχομένου που προσδίδει ο Νίκος Σβορώνος στη σύλληψή του για τον «αντιστασιακό χαρακτήρα» της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*. Η παρουσίαση στηρίζεται κυρίως στην *Επισκόπηση της Νεο Ελληνικής Ιστορίας* στις μελέτες ή δοκίμια που αναδημοσιεύονται στα *Ανάλεκτα* όπως επίσης σε ορισμένες διευκρινήσεις που δόθηκαν στα πλαίσια της τελευταίας συνέντευξης του Νίκου Σβορώνου που δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση *Σύγχρονα Θέματα* στις αρχές του 1989 («...Εβύθισα τη σκέψη μου στην πάσαν ώραν...»).

Από την ανάλυση της δομής, του περιεχομένου και της γλώσσας της Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας προκύπτει ανάγλυφα πως μία Κεντρική Ιδέα διαπνέει και συνέχει το βιβλίο: Ο «Αντιστασιακός χαρακτήρας» της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού. Γύρω από την ιδέα αυτή δομείται η Επισκόπηση και οργανώνεται η ύλη του βιβλίου αλλά και των περισσοτέρων δοκιμίων του.

Εδώ εξετάζουμε αναγκαστικά συνοπτικά και σχηματικά τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της όλης θεώρησης όπως αναδύονται από τα σχετικά έργα του Νίκου Σβορώνου, κατόπιν αναφερόμαστε στις βιωματικές αφετηρίες του σχήματος τα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης, για να καταλήξουμε στη συσχέτισή του με το εκάστοτε παρόν.

Πιστεύω πως στη φάση αυτή προέχει το ξεκαθάρισμα του βασικού

---

* Μια βαθύτερη μελέτη θα προϋπέθετε (α) Την αναζήτηση της ιστορικής διαδρομής της έννοιας (και στο έργο του Σβορώνου), (β) τη ένταξή της στην ιδεολογικο - πολιτική διαπάλη κυρίως της δεκαετίας του 1940. (γ) Την ανίχνευση συγκλίσεων, επιρροών και αποκλίσεων ως προς την Ευρωπαϊκή και Βαλκανική ιστοριογραφία. (δ) Τη σύγκριση με τις πρότερες, συγχρονικές και μεταγενέστερες χρήσεις αντίστοιχων ή παραπλήσιων εννοιών (πάντα με το "εθνικό" συστατικό) στην Ελληνική ιστοριογραφία. Μια τέτοια, διερεύνηση εκκρεμεί και θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα γόνιμη.

σχήματος έτσι όπως έχει διατυπωθεί. Δεν γνωρίζω αν θα είμασταν έτοιμοι να το εντάξουμε σε γενικότερους θεωρητικούς προβληματισμούς της μεταπολεμικής περιόδου (καθόσον είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες οι σχετικές μελέτες ή εξαιρετικά αποσπασματικές).

Ο αντιστασιακός χαρακτήρας της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού από το απώτατο παρελθόν της γένεσής του, μέσα από τις εκατονταετίες διαμόρφωσής του, ως τη δεκαετία του 1940 ακόμη και του 1980, διατρέχει ως συνεκτικός ιστός το έργο του Ν. Σβορώνου. Αποτελεί ταυτόχρονα για τον ίδιο πηγή αισιοδοξίας για το μέλλον. Το όλο σχήμα ενδιαφέρει διττά: και ως ιστοριογραφικό σχήμα ερμηνείας αλλά και ως εργαλείο προσέγγισης του «καφτού» παρόντος. Η κεντρική θέση συμπυκνώνεται ως εξής: Στη Σκιαγραφία της Κοινωνικής και Πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα. (Ανάλεκτα, σελ. 277).

«Το ελληνικό έθνος γεννήθηκε στο τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και στεριώθηκε μέσα από την αντίθεση και την αντίσταση ενάντια στην ξενική κατοχή, που ήταν δυτική για ορισμένες περιοχές και οθωμανική για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας».

Οι αφετηρίες αυτής της αντίστασης ανιχνεύονται από την ιστορική στιγμή που η εθνική ιδέα συγκρούεται με τη ρωμαϊκή ιδέα και επιβάλλει νέα ιδεολογία. Συνεχίζεται με την αντίδραση στη φραγκική κυριαρχία, με τη διαμόρφωση αυτόνομων κρατών (Αυτοκρατορία Νικαίας, Ήπειρος και Πελοπόννησος) και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης». (Βλ. σχετικά, Η Ιστορία του Ελληνισμού από την Ρωμαϊκή μέχρι την Φραγκική κατάκτηση (1204) *Ανάλεκτα*..). Στο κείμενό του: «Βυζάντιο, εσωτερική κρίση και πτώση (1028-1453)» θα γράψει πως: «Την ύστατη αντίσταση προβάλλουν οι εθνικές δυνάμεις του Ελληνισμού στο Δεσποτάτο της Πελοποννήσου και μετά το 1440 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στην Κωνσταντινούπολη».

Το ίδιο σχήμα στο συνειδησιακό επίπεδο θα διατυπωθεί στις “Περιπέτειες της Εθνικής Συνείδησης”. Μετά από μια περίοδο απομάκρυνσης από την Ελληνική ιδέα επιβάλλεται μια άλλη ιδέα, η Ρωμαϊκή και μετά η Χριστιανική. Στον 11ο αιώνα, θα τοποθετήσει τις απαρχές της νεοελληνικής συνείδησης ως ξεχωριστής οντότητας που την επανασυνδέει με την Αρχαία. Αναφέρει μάλιστα στη συνέντευξή του: «Δεν μπόρεσα ποτέ μου να κάνω το διαχωρισμό ανάμεσα στο Βυζάντιο και το Νέο Ελληνισμό». «Η προσπάθειά μου ήταν πάντα να δω πώς η κίνηση μέσα στη Βυζαντινή ιστορία οδηγεί στο Νέο Ελληνισμό».

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, ολόκληρη η Τουρκοκρατία, από τον 16ο αιώνα σφραγίζεται κατά το Σβορόνο από τα κινήματα. «Δεν υπάρχει πόλεμος» θα παρατηρήσει, «είτε βενετοτουρκικός, είτε αυστροτουρ-

κικός, είτε ρωσοτουρκικός, όπου, να μην ξεσηκώνονται οι Έλληνες εναντίον των τούρκων».

Στα προλεγόμενα της ελληνικής έκδοσης (Επισκόπηση ... 1975) θα μιλήσει για διάφορες μορφές αντίστασης: Εθνική συντήρηση από τη μια με κύριους φορείς την Εκκλησία και τους Φαναριώτες, και ένοπλη αντίσταση από την άλλη, αρματολοί.

Ως προς την κοινωνική σύνθεση των αντιστεκομένων σημειώνει: «Το αυθόρμητο κίνημα της αντίστασης στους Τούρκους πήγαζε από την αγροτιά και δεν είχε ούτε οργάνωση ούτε σαφές πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Οι πρόκριτοι πιστοί προς την τουρκική εξουσία, εξεδήλωναν το πολύ κάποιο εθνικό συναίσθημα παρασύροντας μερίδα των προκρίτων να συμμετάσχει σε επαναστατικά κινήματα που υποκινούσαν οι Χριστιανοί και σε μερικές περιπτώσεις να τα κατευθύνουν». (Σκιαγραφία... σελ. 281-282).

Τις μορφές αντίστασης την περίοδο της Τουρκοκρατίας—τις εντοπίζει στη διαμόρφωση των αντάρτικων σωμάτων, αμέσως μετά την Άλωση, και στους θεσμούς αυτοδιοίκησης, που γενικεύονται τις παραμονές της Επανάστασης με την καθολική αντίσταση και την επιβολή του νέου ελληνικού κράτους. Στα πλαίσια αυτά εντάσσει και το χαρακτήρα που πήρε ο ελληνικός διαφωτισμός, με τη διασύνδεση λογίων με τα λαϊκίζοντα κινήματα μέσα στην Τουρκοκρατία.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα το σχήμα είναι σαφές: από τη μια οι ξένες δυνάμεις, το παλάτι, ο στρατός, η ολιγαρχία. Από την άλλη όλες οι άλλες κοινωνικές ομάδες: Η αγροτιά σε συνεχείς ξεσηκωμούς, οι μεσο-αστικές τάξεις και οι πρώτες εργατικές συσπειρώσεις: Ένα πλατύ κίνημα διαμαρτυρίας που καταλήγει στο Γουδί το 1909 (Σκιαγραφία ... σελ. 295).

Στο μεσοπόλεμο θα εντοπίσει τις πολιτικές δυνάμεις εκείνες που διαμορφώνονται (Δημοκρατικοί Βενιζελικοί και ΚΚΕ) και αφού παραμεριστούν ή διωχθούν στη Μεταξική περίοδο θα αποτελέσουν τη μαγιά για τη δεκαετία του 1940. Το ίδιο το αντιστασιακό πνεύμα έχει παίξει «ρυθμιστικό ρόλο, έστω και ανοργάνωτα και χωρίς σαφείς κατευθύνσεις ή στόχους» μέχρι πολύ πρόσφατα: Εθνική Αντίσταση, Εαμικό κίνημα και μετά δημοκρατικές δυνάμεις, αντι-δικτατορική πάλη. «Παθητική και ενεργητική αντίσταση της συντριπτικής πλειοψηφίας του Ελληνικού λαού». (Σκιαγραφία ... σελ. 308-309). Συνέχεια του ιδίου πνεύματος θεώρησε αρχικά πως είναι κάποια πιο πρόσφατα πολιτικά μορφώματα.

Συνοπτική έκφραση του όλου σχήματος θα μπορούσε να θεωρηθεί η εξής: «Το αντιστασιακό πνεύμα που επικράτησε στην ελληνική ιστορία είναι το πιο γνήσιο και το πιο παραδοσιακό ελληνικό φαινόμενο».

Πάνω από μια δεκαετία αργότερα, αποσαφηνίζοντας την έννοια, σημειώνει (Διαβάζω, Μάρτιος 1979):

«Τι εννοώ “αντιστασιακό χαρακτήρα” και τι εννοώ “αντίσταση”; Αντίσταση δεν εννοώ μόνο την ένοπλη αντίσταση. Αυτή είναι μορφή αντίστασης, μπορώ να πω με κίνδυνο να παρεξηγηθώ, η πιο εύκολη. Πολλές φορές γίνεται σαν πράξη απελπισίας και είναι ορισμένοι που μπορούν να το κάνουν. Αντίσταση εννοώ επίσης τη συνεχή αντίσταση, τη συνεχή αντίθεση εναντίον κάθε θεσμού ο οποίος είναι ξένος από εκείνο τον οποίο πιστεύεις, τον οποίο θέλεις».

Η αναζήτηση κεντρικών ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών είναι μια εξαιρετικά σύνθετη και δύσκολη διαδικασία ενίοτε επικίνδυνη όταν και αν έχει κάποιο νόημα. Γενικές θεωρήσεις, γενικευτικές τοποθετήσεις μπορούν να οδηγήσουν σε χαρακτηρολογικές τυπολογίες εθνών που περιγράφουν την ταυτότητά τους.

Με σημείο αναφοράς την ως άνω ένσταση, η όλη σύλληψη διευκρινίζεται ως εξής:

«Δεν θεωρώ τον αντιστασιακό χαρακτήρα σαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελληνισμού. Θεωρώ ότι ο ελληνισμός βρέθηκε σε τέτοιες αντικειμενικές καταστάσεις ώστε να είναι από τους λίγους λαούς οι οποίοι απόκτησαν εθνική συνείδηση, ακριβώς μέσα σε ευρύτερα σύνολα και σε αντιπαράθεση μ' αυτά. Κυρίως σαν κατακτημένος λαός. Και το ότι διατήρησε τη γλώσσα του, την εθνική του συνείδηση, για μένα τούτο είναι αντιστασιακό φαινόμενο. Μολονότι έδωσε στον εαυτό του το εθνικό όνομα «Ρωμιός», δεν νομίζω πως πίστεψε σοβαρά, ότι ταυτίστηκε εθνικά, αλλά μόνο πολιτικά, με τους Ρωμαίους. Φτάνει μια στιγμή όπου ο Χαλκοκονδύλης, π.χ., μιλά σχεδόν ειρωνικά για τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες, διότι δεν καταδέχονταν να πουν ότι είναι Έλληνες. Διαπιστώνει ότι πήραν το όνομα των Ρωμαίων, ενώ ο λαός στον οποίο βασίλευαν δεν είχε καμιά σχέση με τους Ρωμαίους. Μ' άλλα λόγια ο αντιστασιακός χαρακτήρας δεν είναι γνώρισμα του ελληνικού λαού, αλλά γνώρισμα της ελληνικής ιστορίας.

Λοιπόν, η αντίθεση με όλα αυτά τα φαινόμενα για μένα είναι αντίσταση. Δηλαδή δεν θεωρώ αντίσταση απλώς και μόνο να πάρεις τα όπλα να ανεβείς στα βουνά. Αυτό είναι εύκολο πράγμα, σχετικά εύκολο. Το πρόβλημα είναι να μένεις αυτό που είσαι, και αυτό βέβαια συνδυάζεται με την πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού· με το γεγονός, ότι όταν κατακτήθηκε ο ελληνικός λαός, είτε από τους Ρωμαίους αρχικά είτε αργότερα από τους Τούρκους, είχε εθνική ενότητα και συνείδηση της ενότητας αυτής. Υπήρχε μια λαϊκή ενότητα με τη γλώσσα, με τη ήθη και τα έθιμα, και είχε συνείδηση της ταυτότητάς του αυτής, η οποία του επέτρεψε να αντισταθεί, να αντισταθεί στην απορρόφηση από άλλους λαούς οι οποίοι ήταν κατακτητές του. Με αυτή την έννοια, το φαινόμενο αυτό μπορεί να το δει κανείς και σ' άλλους λαούς. Δεν είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελληνικού λαού. Το

ίδιο φαινόμενο μπορεί να το δει κανείς σε όλους τους λαούς της Κεντρικής Ευρώπης και στους άλλους βαλκανικούς λαούς, οι οποίοι όχι βέβαια με τον ίδιο ρυθμό, ανέπτυξαν τα εθνικά τους κινήματα. Πάντως η αντίσταση αυτή γίνεται ιδιαίτερα χαρακτηριστικό της ελληνικής ιστορίας, γιατί ο ελληνισμός είχε αυτή την πορεία για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα».

Σειρά επί μέρους ερωτημάτων σίγουρα προκύπτουν για τον τρόπο ένταξης των επι μέρους υποπεριόδων στο συνολικό αντιστασιακό σχήμα, όπως π.χ. ως προς τη φύση της πρώτης αντι-ρωμαϊκής ελληνικής συνειδησης και τη συσχέτισή της με μεταγενέστερα αντιστασιακά φαινόμενα, την έκταση και τη σημασία των αντάρτικων σωμάτων επί Τουρκοκρατίας, το ρόλο των ίδιων των ξένων δυνάμεων στη διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους μέσα στο πλέγμα των εξαρτήσεων και, τέλος, τις πραγματικές διάρκειες και την έκταση των κοινωνικών αναφορών. Όμως εδώ θα σταθούμε σε ένα από τα προβλήματα που ανακύπτουν. Γνωρίζουμε πόσο εξαιρετικά δύσκολο είναι να οδηγηθούμε σε ανθρώπινες χαρακτηρολογίες, ακόμη περισσότερο κοινωνικών ομάδων και τάξεων. Ως εκ τούτου η ανίχνευση κάποιου καθοριστικού χαρακτηριστικού ενός ολόκληρου έθνους και μάλιστα στην πολύ μεγάλη διάρκεια 1500-2000 ετών, θα είναι στην καλύτερη περίπτωση μονοσήμαντη, στη χειρότερη κενή περιεχομένου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η «αντιστασιακή» εικόνα της νεοελληνικής ταυτότητας θα μπορούσε να εκληφθεί ως μονοσήμαντα κολακευτική και από κάποια σκοπιά εξιδανικευτική.

Στην ένσταση αυτή στα πλαίσια της συνέντευξης θα πεί... «Έχω γράψει στο παρελθόν ότι πρέπει να πάψουμε να θεωρούμε ότι είμαστε ο περιούσιος λαός της ιστορίας, όπως οι Εβραίοι πίστεψαν ότι είναι ο περιούσιος λαός του Κυρίου. Είμαστε κι εμείς ένας λαός όπως οι άλλοι. Οι περιστάσεις όμως, μας έκαναν να έχουμε μια συνέχεια. Το ξαναλέω με την ελπίδα να γίνω σαφής. Το αντιστασιακό πνεύμα δεν το θεωρώ ως κύριο χαρακτηριστικό του Έλληνα, αλλά της ιστορίας του». Για να συμπληρώσει: πως, «σε όλα τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη τα γεγονότα εκδηλώνονται μ' αυτό τον αντιστασιακό χαρακτήρα».

Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού βρίσκεται μια άλλη που αναζητεί τις ιδιαιτερότητες στις αδράνειες: αδράνειες θεσμών, δομών, συλλογικών συνειδήσεων: Η «φθίνουσα καμπύλη» του Νέου Ελληνισμού.

Η θεώρηση αυτή αντιμετωπίζεται από το Νίκο Σβορώνο ως κοινός τόπος - κοινό πλαίσιο αναφοράς για την εξελικτική πορεία των περισσότερων χωρών του κόσμου.

Θα σημειώσει: «Λίγοι λαοί έζησαν τις ιστορικές περιπέτειες που έζησε ο ελληνικός λαός. Υπήρχαν άλλοι που δεν είχαν ανάγκη ενός τέτοιου

φαινομένου, γιατί δεν ήταν υποταγμένοι πουθενά. Η εθνική τους συνείδηση αναπτύχθηκε κάτω από άλλες συνθήκες. Η Γαλλία ήταν ένα από τα πρώτα εθνικά κράτη. Αλλά η ανάπτυξη αυτή της εθνικής συνείδησης των Γάλλων έχει άλλες αιτίες και άλλες εκδηλώσεις... Επομένως, οι αδράνειες υπάρχουν και στην ελληνική ιστορία, όπως υπάρχουν σ' όλες τις ιστορίες, όλων των λαών του κόσμου. Το πρόβλημα είναι να απομονώσεις ορισμένα πράγματα, τα οποία χαρακτηρίζουν ορισμένες συγκεκριμένες εκδηλώσεις ενός λαού σε ορισμένες συγκεκριμένες καταστάσεις».

Θα αποτολμούσα τη διασύνδεση του αντιστασιακού σχήματος με μια άλλη διατυπωμένη θέση του Νίκου Σβορώνου: για την πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού. «Θεωρώ» θα πεί, «τη συνέχεια αυτή ως ένα δυναμικό φαινόμενο με διαφορετικές φάσεις. Δεν πιστεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια. Δεν κάνω ζωολογία, κάνω ιστορία. Δεν ξέρω τι είναι ανθρωπολογικά η ελληνική φυλή ή ο ελληνικός λαός ή το ελληνικό έθνος. Είναι ανακατεμένα, όπως συμβαίνει με όλους τους ιστορικούς λαούς του κόσμου. Για το ότι υπάρχει, όμως, από παλιά, πολύ παλιά, ένας ελληνικός λαός που έχει συνείδηση της ενότητάς του και της διαφοράς από τους άλλους λαούς, και έχει συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του και της πολιτισμικής του συνέχειας, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία» (Συνέντευξη στα Σύγχρονα Θέματα).

Το εθνικο-συνειδησιακό περιεχόμενο του αντιστασιακού χαρακτήρα διαφοροποιείται εντόνως ανάμεσα στις διαφορετικές ιστορικές φάσεις: *Ελληνική εθνότητα* με πλήρη συνείδηση της ιστορικής της συνέχειας τη στιγμή της ρωμαϊκής κατάκτησης που περιχαρακωμένη πίσω από έναν κοινό πολιτισμό, κοινή γλώσσα και παιδεία *αμύνεται*. Η κατηγορία αυτή μεταβάλλεται και διαφοροποιημένη από εκείνη του ολοκληρωμένου και συγκροτημένου Έθνους, όπως αναδύεται στον 11ο αγώνα, συνεχίζει και ενυπάρχει στους αιώνες μετά την Άλωση μέχρι που αρχίζει να αχνοφαίνεται στα τέλη του 18ου αιώνα αρχές 19ου η ιδέα της *εθνικότητας*, του *έθνους-κράτους*, ιδέα που έχει ήδη ανάψει φωτιές σε όλη την Ευρώπη.

Το εθνικο-συνειδησιακό περιεχόμενο του αντιστασιακού χαρακτήρα μπορεί να ανεξαρτητοποιείται σε διάφορες φάσεις της ιστορίας, συνδέεται όμως και με το *κοινωνικό* ή ταξικό περιεχόμενο των αγώνων. Πολύ σχηματικά θα λέγαμε πως ξεκινάει ως κυρίαρχα εθνικό, μετατοπίζεται σε εθνικό και κοινωνικό (18ο, 19ο αρχές 20ου) για να γίνει κυρίαρχα κοινωνικό μετά την Εθνική Αντίσταση.

Το διπλό αντιστασιακό νόημα στην όλη ιστορική σύλληψη του Νίκου Σβορώνου πηγάζει σε μία από τις ελάχιστες και βραχείες επικές στιγμές της νεοελληνικής ιστορίας στην οποία συμμετείχε ενεργά: την Εθνική Αντίσταση 1941-44. Θα σημειώσει ο ίδιος: «Ανήκω στους ιστορικούς που πιστεύουν ότι η προβληματική του σύγχρονου ιστορικού πλουτίζεται από

την προβληματική της εποχής τους. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι συνέλαβα την έννοια αυτή, του αντιστασιακού χαρακτήρα της ιστορίας μας, από τη μέθεξή μου στον αντιστασιακό αγώνα που έζησα το 40-44. Το ότι η έννοια αυτή, όμως, ανταποκρίνεται στην ελληνική ιστορία, τουλάχιστον από ένα σημείο και πέρα, είναι άλλο πράγμα. Η σύλληψη και η διαπίστωση αυτής της ιδέας γίνεται τότε. Δεν σημαίνει όμως ότι η αντιστασιακή αυτή πορεία δεν προϋπήρχε, ότι η αντίληψη αυτή δεν έχει αντικειμενικότητα».

Το Σεπτέμβριο του 1981 θα διατυπώσει την άποψη πως το ιδιότυπο λαϊκιστικό μόρφωμα που έμελλε να κυβερνήσει στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, αποτελεί συνέχεια του Εαμικού αντιστασιακού πνεύματος. (Βλ. σχετικά Ανάλεκτα). Αυτή τη φορά όμως μια διαφορετική προσέγγιση μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως ήδη είχαμε γίνει μάρτυρες μιας παρατεταμένης και επιταχυνόμενης αποδιάρθρωσης του κοινωνικο-πολιτικού ιστού. Αντί δηλαδή της οργάνωσης των αντιστάσεων να βρισκόμαστε μπροστά στη διάβρωση και παράλυση των όποιων αντιστάσεων: επομένως την αντιστροφή του γνήσια λαϊκού Εαμικού έπους, και όχι τη συνέχειά του.

Το ιστοριογραφικό αντιστασιακό σχήμα, αφού συμπληρώνεται με την πολιτική αντιστασιακή θεώρηση και πράξη (ΕΑΜ, αντιδικτατορικός αγώνας, «δημοκρατικές δυνάμεις») συνδέεται στο έργο του Ν. Σβορώνου με το μελλοντικό όραμα. Σε δοκίμιο που μέχρι το τέλος της ζωής του ρητά τον εκφράζει θα πει: «Ο ιστορικός και γενικά ο διανοητής, όπως και ο πολιτικός, εμφανίζεται στην περίπτωση αυτή ως ένας από τους πιο υπεύθυνους παράγοντες που πλάθουν ένα ιδανικό κίνητρο ιστορικό, και το έργο τους γίνεται δράση πολιτική και κοινωνική...» (Σκέψεις για μια Εισαγωγή ... *Ανάλεκτα*).

Έχω ακόμη την εντύπωση, πως στο έργο του Νίκου Σβορώνου η ίδια επιλογή των χρονικών περιόδων ή φάσεων στις οποίες συγκεντρώνονται οι ερευνητικές του αναζητήσεις (80 - 11ος αιώνας, 18ος), η επιλογή της θεματικής του αλλά και η έμφαση που δίνει στην οικονομική και κοινωνική ιστορία, δραστικά επηρεάστηκαν από τα προβλήματα και τα βιώματα του παρόντος και από το Μαρξισμό ως κοσμοθεωρητική σύλληψη και ιδεολογική κατεύθυνση. Η Μαρξιστική θεώρηση έρχεται να ενισχύσει με τα εργαλεία της το κοινωνικό στοιχείο της αντιστασιακής θεώρησης, στηρίζοντας ταυτόχρονα την επιστημολογική του τροχιά στο χώρο της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας. Ταυτόχρονα με ορισμένες από τις μελέτες του και κυρίως με τα δοκίμια και την Επισκόπηση... τροφοδότησε τις μεταπολεμικές και μεταπολιτευτικές ιδεολογικο-πολιτικές διαπάλες. Γνώμη μου είναι ακόμα πως οι εκλεκτικές αυτές συγγένειες παρόντος και παρελθόντος όπως σχηματοποιούνται στην αντιστασιακή θεώρηση του Νίκου Σβορώνου δεν οδήγησαν στην επιλεκτική αναζήτηση και ανίχνευση εκείνων μόνο των δια-

χρονικών πτυχών — ιστορικών γεγονότων, ιδεών, αντιλήψεων — που την εξυπηρετούν.

Αναφέρθηκα στην επίδραση της ζωντανής ιστορίας της πολιτικής συμμετοχής ως καθοριστικό στοιχείο στη σύλληψη του Αντιστασιακού σχήματος. Όμως ορισμένες φορές πέρα από τη μακροκλίμακα της κοινωνίας και των κινήματων της, υπάρχει και η μικροκλίμακα των φίλων, της οικογένειας, του σχολείου που “υπόγεια” επηρεάζουν αποφασιστικά συχνά τις επιλογές μας, την πορεία μας. Θάθελα λοιπόν να τελειώσω με απόσπασμα, αφήγησης του Σβορώνου που μας φέρνει στη Λευκαδίτικη παιδική ηλικία του: «Θα σας πω ένα συμβάν. Όταν μας δίδασκαν την τελευταία περίοδο του ελληνισμού, με την προσπάθεια του Ιουλιανού, μας εξήγησε ο καθηγητής καλά-στραβά, μάλλον καλά, τον περίφημο χρησμό: *«Εἶπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ πέσε δαίδαλος ἀλλά, οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβην, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσιν, ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ»*. Τότε με πήραν τα κλάματα. Ήταν μια βιωματική συμμετοχή στην ιστορία».

Σίγουρα όσοι από σας διαβάσατε τη συνέντευξη θα προσέξατε τη σχετική αναφορά. Αυτό όμως που ίσως δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτό στις τυπωμένες αράδες είναι πως 60 χρόνια μετά — μπορώ νομίζω να σας διαβεβαιώσω — ακούγαμε και βλέπαμε σαφώς μπροστά μας το μαθητή Νίκο Σβορώνο.

Λένος Μαυρομμάτης

Ιστορικός Ε.Ι.Ε.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η πατρότητα του όρου Βυζαντινή Ιστορία ανήκει στο γερμανό λόγιο Hieronymus Wolf (ΙΣΤ' αι.) και καθιερώνεται στο διεθνές επιστημονικό κοινό τον ΙΖ' αι., όταν στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΔ' δίνεται σημαντική έμφαση στη μελέτη της ιστορίας του Βυζαντίου και στην ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών. Η σχετικά παράδοση επινόηση του ονόματος οφειλόταν στην άρνηση των ελληνομαθών και ελληνολατρών δυτικοευρωπαίων μελετητών να αποδώσουν σε ένα κόσμο, τη ρωμαϊκή ταυτότητα, παρ' ότι ο ίδιος μέσα από αυτήν αναγνώριζε τον εαυτό του. Η ρωμαϊκή ιστορία είχε τελειώσει με την κατάλυση του δυτικού *ρωμαϊκού* κράτους και η πολιτική μονάδα, που είχε κέντρο την Κωνσταντινούπολη - Βυζάντιο δεν μπορούσε να θεωρηθεί συνέχεια του *imperium romanum*. Έχει ιδιαίτερο βάρος και σημασία η επιλογή «Βυζάντιο» και η ταυτόχρονη — όπως και για τη Δύση— θεώρηση χιλίων χρόνων ιστορίας ως μεταβατικής περιόδου (Μεσαίωνας) ανάμεσα στην αρχαιότητα και το νεότερο κόσμο. Ο Διαφωτισμός δεν ανέστειλε τη μελέτη του Βυζαντίου, του οποίου όμως αρνήθηκε την ταυτότητα και απέρριψε το σύστημα αξιών ως σκοταδιστικό. Ο Ρομαντισμός έφτιαξε μια καινούργια σχέση και του αναγνώρισε το ρόλο του οχήματος της πνευματικής παραγωγής της αρχαιότητας και την προσφορά του για την ανάπτυξη ενός σημαντικού πολιτισμού¹.

Αυτή την εποχή, που στην Ελλάδα κυριαρχούν οι εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες, οι λόγιοι με κύριο εκπρόσωπό τους τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, εγκύπτουν στην ιστορία του Βυζαντίου για να αποδείξουν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους και την καθαρότητα της φυλής. Έτσι «ανακαλύπτεται» ο ρόλος του Βυζαντίου ως θεματοφύλακα της κλασικής παιδείας και κιβωτού της ελληνικής ορθοδοξίας, αναγκαία ιδεολογικά στηρίγματα της μαχόμενης Ελλάδας. Οι ιστορικοί της εποχής λειτουργούν ταυτόχρονα ως τιμητές του σύγχρονου εθνικού βίου. Ο Παπαρρηγόπουλος δεν διστάζει να ταυτίσει το Θεμιστοκλή με το Φώτιο, με υπερηφάνεια για τον ελληνισμό

---

1. Πβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα, 1978, τόμ. α', σελ. 47-75.

τους αλλά και πικρία για την ηθική τους έκπτωση, μοίρα αδυσώπητη του έθνους, προς το οποίο ο ίδιος απευθύνεται προκειμένου να νουθετήσει τους σύγχρονους με αυτόν πολιτικούς άνδρες². Τέλος, η πλειοψηφία των ελλήνων ιστορικών καθώς και των φιλολόγων, αρχαιολόγων, «λαογράφων» κ.λπ. στρατεύεται στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας για να στηρίξει τα δικαιώματα της νεότερης Ελλάδας στο παρελθόν της και το παρόν της.

Παρ' όλο που οι έλληνες ιστορικοί του Βυζαντίου είχαν, και ως ένα μεγάλο βαθμό έχουν και σήμερα, κύριο χαρακτηριστικό τον ελληνοκεντρισμό και οι ευρωπαίοι ήταν κληρονόμοι της αρχαιογνωσίας των περασμένων αιώνων, κατόρθωσαν να αναπτύξουν τη Βυζαντινή Ιστορία ως ιδιαίτερο κλάδο της ιστορικής επιστήμης, ο οποίος διεκδικούσε τη θέση του.

Η σύντομη αυτή αναφορά σε τεσσάρων αιώνων ιστορία της Βυζαντινής Ιστορίας, επιτρέπει να συλλάβουμε τη βραδύτητα και τις αδυναμίες στην εξέλιξη των θεωριών και των μεθόδων της. Οι αδυναμίες αυτές γίνονται πιο έκτυπες, επειδή στις μέρες μας ολοκληρώνεται η εγκατάλειψη της ανθρωπιστικής θεώρησης του παρελθόντος και αναζητείται ο άνθρωπος πίσω από κάθε ιστορικό γεγονός. Έτσι, χωρίς να απεμπολούνται τα κεκτημένα, εγκαταλείπονται η παραδοσιακή ανάγνωση και γραφή της ιστορίας, που ως κύριό τους στόχο έθεταν την καταγραφή των γεγονότων και τη διατύπωση κρίσεων ανάλογα με τον ηθικό κώδικα της εποχής, επαναπροσδιορίζεται ο ρόλος του ιστορικού ως προς το αντικείμενο της επιστήμης του αλλά και μέσα στην κοινωνία καθώς και ο χώρος ή πιο σωστά το πεδίο του ιστορικού και οι σχέσεις του τόσο με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας όσο και με τις επιστήμες της φύσης. Ακόμη περισσότερο, δοκιμάζονται θεωρίες και μέθοδοι, που διευρύνουν τους ορίζοντες της ιστορικής επιστήμης και αξιοποιούνται στο μέγιστο βαθμό η ποσότητα και η ποιότητα των πληροφοριών, που είτε υπάρχουν στη διάθεση του ιστορικού είτε τον οδηγούν στην ανάπτυξη νέων, συχνά μέσα από τις κατακτήσεις των άλλων επιστημών.

Ο ιστορικός δεν είναι άμοιρος της θεωρίας και των μεθόδων, που επιλέγει για να προσεγγίσει ένα ιστορικό γεγονός όντας ο ίδιος φορέας συγκεκριμένης ιδεολογίας. Συχνά, συνειδητά ή ασυνειδητά, παρεμβαίνει στην ανάγνωση της πληροφορίας και προβάλλει πάνω της αυτό που θέλει να

---

2. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, 1932, τόμ. γ', σελ. 311: «Ο Θεμιστοκλής και ο Φώτιος υπερεμάχησαν αμφότεροι υπέρ της ανεξαρτησίας του έθνους ... ουδέτερος είχε δυστυχώς αποχρώσαν την ηθικήν εκείνην δύναμιν, ήτις αποτελεί την κυριωτάτην του δημοσίου ανδρός αρετήν ... αλλά τα έθνη τα παραδίδοντα την τύχην αυτών εις άνδρας μη έχοντας την αρετήν εκείνην δύνανται άραγε να συντηρηθώσι και να ευδαιμονήσωσι; Ζήτημα καίριον δια το ενεστώς και το μέλλον ημών...»

της εκμαιεύσει. Έτσι, αναγνωρίζουμε δύο ειδών αναγνώσεις και γραφές της ιστορίας:

- α) αυτή που περιορίζεται στην επίπεδη αποτύπωση της ακολουθίας των συμβάντων μέσα στο χρόνο και που παραμένει το καταφύγιο των συντηρητικότερων εκφραστών της ιστορικής επιστήμης.
- β) αυτή που ανιχνεύει σχέσεις και αιτιολόγηση των ιστορικών συμβάντων.

Για τους ιστορικούς της πρώτης κατηγορίας η αναζήτηση ή η αμφισβήτηση της ιστορίας ως γίνεσθαι και ως επιστήμης σημαίνει ταυτόχρονα την αμφισβήτηση των αξιών εκείνων, που απορρέουν από τη γενικότερη ιδεολογική τους τοποθέτηση.

Αν την ανθρωπιστική αντίληψη για την ιστορία διαδέχθηκε εκείνη που αναζητεί τον άνθρωπο, δε σημαίνει ότι δεν έχουν διαμορφωθεί μέσα στην αντίληψη αυτή διάφορες απόψεις για το ρόλο του ανθρώπου στην ιστορική διαδικασία, στο ιστορικό γίνεσθαι. Σχηματικά μπορούμε να διακρίνουμε δύο τουλάχιστον κύριες και ακραίες τάσεις:

- α) αυτή που δέχεται ότι η ιστορική εξέλιξη είναι ανεξάρτητη από τη βούληση του ανθρώπου και καθορίζεται από παράγοντες, δυνάμεις έξω από αυτόν (Θεός, Φύση, συλλογικό ή ατομικό ασυνείδητο κ.λπ.)
- β) αυτή που δέχεται ότι η ιστορία είναι αποτέλεσμα της συνειδητής δράσης του ανθρώπου.

Στο διάλογο των ιστορικών της εποχής μας, στις επιλογές που κάνουν, είτε αναφερόμενοι στην Ιστορία γενικά είτε ασκώντας την ιστορική έρευνα, και μέσα στις ποικίλες εκφράσεις και διασταυρώσεις των θέσεων, ο ιστορικός του Βυζαντίου αρχίζει να μετέχει με αμηχανία. Αμηχανία, που οφείλεται ενδεχόμενα στο ότι θητεύει ακόμη στην περίοδο της αυτάρκειας, την οποία όμως η ιστορική επιστήμη στο σύνολό της έχει σημαντικά αποβάλλει, εγκαταλείποντας τον ηγεμονισμό της, πάνω στις άλλες επιστήμες, επειδή συνειδητοποιεί ότι το έργο του ιστορικού δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά με ένα consensus για θεωρίες και μεθόδους με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας.

---

3. Συνοδευμένο από την τραγικότητα και τη μοναδικότητά του, παραμένει γόνιμος οδηγός για τη σχέση ιστορικού-Ιστορίας το έργο του M. Bloch, *Apologie pour l'Histoire ou métier d'historien*, Paris, 1974 (την έκδοση αυτή προλογίζει άλλος σημαντικός ιστορικός του Μεσαίωνα, ο G. Duby). Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία παραθέτω ενδεικτικά: E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, Paris, 1973 και το συλλογικό τρίτομο έργο υπό τη διεύθυνση των J. Le Goff - P. Nora, *Faire de l'Historien*, Paris, 1975.

Το Βυζάντιο παραμένει ως ένα μεγάλο βαθμό ένας άγνωστος χώρος, για τον οποίον πρόσφατα οι ιστορικοί άρχισαν να διατυπώνουν ερωτήματα, τα οποία έχουν ήδη τεθεί για το Δυτικό Μεσαίωνα, το Ισλάμ και την Άπω Ανατολή. Αυτό οφείλεται κυρίως στις δυσκολίες, που ο σημερινός ιστορικός αντιμετωπίζει, μια και οι προηγούμενες γενιές του κληροδότησαν μια ορισμένη αντίληψη για τη Βυζαντινή Ιστορία και ένα υλικό επεξεργασμένο έτσι ώστε να αποκρίνεται αποκλειστικά και μόνο σε εκείνη την αντίληψη. Ακόμη, μια σειρά παραγόντων, που συχνά βρίσκονται έξω από τη βούληση του ιστορικού, δρούν ανασταλτικά.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι ερευνητές παραμένουν εγκλωβισμένοι στην παραδοσιακή ανάγνωση του υλικού. Η ακόμη διάσπαρτη πληροφορία αναγκάζει τους οπωσδήποτε ολιγάριθμους ιστορικούς του Βυζαντίου να αφιερωθούν στη συλλογή και επεξεργασία του υλικού, αναπτύσσοντας τις λεγόμενες «βοηθητικές επιστήμες» (διπλωματική, νομισματική, επιγραφική, κωδικολογία κ.λπ.), όπου κυριαρχεί ως optimum η κατασκευή τυπολογίας, της οποίας βέβαια δεν αμφισβητεί κανείς τη σημασία και ιδιαίτερα στις πρώτες φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας. Έτσι, οι ιστορικοί συχνά παγιδεύονται στην προαγωγή και την αυτονόμηση των κλάδων αυτών, οι οποίοι συνήθως δεν επικοινωνούν καν μεταξύ τους, χωρίς να επιχειρούν να περάσουν, με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από το υλικό που οι ίδιοι επεξεργάζονται, στο χώρο της Ιστορίας.

Μεγάλο μέρος του υλικού είναι κακά εκδεδομένο, απροσπέλαστο ή άγνωστο. Η ιδιαιτερότητα των ιστορικών τυχών των Βαλκανίων δεν επέτρεψε να φθάσει ως εμάς η γραπτή εκείνη πληροφόρηση, που θα έκανε με σχετική ευχέρεια προσπελάσιμη στην ιστορική έρευνα την οργάνωση της μεσαιωνικής κοινωνίας και της οικονομίας της. Αυτό αφορά κυρίως τα έγγραφα της καθημερινής πρακτικής (φορολογικές απογραφές, πωλήσεις δωρεές, διαθήκες κ.λπ.), αυθεντικούς μάρτυρες των γεγονότων. Οι μελετητές των εγγράφων παρέχουν στην επιστημονική κοινότητα το υλικό με βραδείς ρυθμούς. Έτσι, ο ιστορικός του Βυζαντίου δεν έχει ποτέ την

---

4. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκέψεις και θέσεις του J. Topolski, Προβλήματα Ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας, Αθήνα, 1983.

5. Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο οι ιστορικοί του Δυτικού Μεσαίωνα έχουν επιχειρήσει να προσεγγίσουν από ποικίλες οπτικές γωνίες, τα προβλήματα με αφετηρία πάντα μια νέα ανάγνωση των πηγών. Περιορίζομαι να παραπέμψω στο δίτομο έργο του R. Fossier, *Enfance de l'Europe*, Paris, 1982, όπου ο αναγνώστης μπορεί να βρει πλούσια βιβλιογραφία για το Μεσαίωνα. Για την αμέσως μετά το Μεσαίωνα περίοδο, πολύτιμο δείγμα γραφής αποτελεί το τρίτομο έργο του F. Braudel, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme*, Paris, 1979.

άνεση, που έχει ο ιστορικός του δυτικού μεσαίωνα, να κινηθεί μέσα σε συστηματοποιημένες πληροφορίες, που η κρίσιμη μάζα τους επιτρέπει χειρισμούς τέτοιους, ώστε να γίνεται σχετικά δυνατή η ασφαλής συσχέτιση των στοιχείων με στόχο την ανασύσταση του ιστορικού γίνεσθαι. Αυτός, είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο μόλις τώρα επιχειρείται η εισαγωγή της μέτρησης, δηλαδή της ποσοτικής ιστορίας για τη βυζαντινή περίοδο. Ο μικρός συνολικά αριθμός των εγγράφων της καθημερινής πρακτικής, τα οποία καλύπτουν περίπου έξι αιώνες και αφορούν σε ορισμένες μόνο περιοχές και κυρίως η έλλειψη ποικιλίας στην πληροφορία καθιστούν δυσχερή την ποσοτική μέτρηση (στατιστική, δημογραφική, φορολογική κ.λπ.). Εξάλλου, ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει γνώσεις για την οργάνωση της βυζαντινής κοινωνίας, τις οποίες ακόμη ο ιστορικός δε διαθέτει, είτε διότι δεν έχει ανεύρει την απαραίτητη πληροφορία, είτε διότι δεν έχει επεξεργασθεί την ήδη υπάρχουσα (π.χ. ύπαρξη και οργάνωση κτηματολογίου, φιλοσοφία φορολογικής κλίμακας).

Οι ιστορικοί του δυτικού μεσαίωνα παρ' ότι διαθέτουν άπειρα περισσότερα έγγραφα και πληροφορίες βρίσκουν συχνά και αυτοί εμπόδια στη συσχέτισή τους. Τα μεγέθη όμως είναι εντυπωσιακά για τον ιστορικό του Βυζαντίου: π.χ. οι πληροφορίες που περιέχονται στις *tratte* της Φλωρεντίας (κατάλογοι φλωρεντιανών πολιτών υποψηφίων για την ανάληψη κρατικών λειτουργημάτων) και οι οποίες εδώ και μερικά χρόνια είναι αντικείμενο επεξεργασίας μέσω της πληροφορικής (Πανεπιστήμιο του Harvard), ανέρχονται σε εκατομμύρια ήδη μέχρι το 1530⁶. Δεύτερο επίσης εντυπωσιακό παράδειγμα είναι ότι μόνο για την περίοδο 1457-1509 διασώθηκαν στην Πίζα και αποτελούν αντικείμενο έρευνας μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή 21000 πράξεις βαφτίσεων (Πανεπιστήμιο του Münster)⁷.

Χωρίς να παγιδευθεί ο ιστορικός στη μαγεία των μεγεθών που θα τον οδηγούσε ενδεχόμενα στην επιλογή της θετικιστικής μεθοδολογίας, η οποία απορρέει από την αντίληψη ότι η πρόοδος στη γνώση του παρελθόντος συμβαδίζει με την απλή αύξηση των παρατηρήσεων, δηλαδή του αριθμού των ιστορικών γεγονότων, πράγμα που οδηγεί στη συμβαντολογική ιστορία, δεν μπορεί, προκειμένου για το Βυζάντιο, παρά να δηλώσει μια βασική αδυναμία, δηλαδή την απουσία μεγάλου αριθμού πληροφοριών.

Στην αποτίμηση των δυσχερειών για την προσπέλαση των όσων και

6. Βλ. *Le Médiéviste et l'ordinateur*, Paris, No 4, 1980, σελ. 2-3.

7. Βλ. *Le Médiéviste et l'ordinateur*, Paris, No 4, 1980, σελ. 3-9. Άλλες πληροφορίες για τη χρήση και τις δυνατότητες της πληροφορικής για το Μεσαίωνα μπορεί κανείς να αναζητήσει στην ίδια σειρά (έκδοση E.H.E.S.S. - I.R.H.T. - E.R.A 173, Paris). Βλ. και υποσημ. 9.

όποιων σωζομένων αρχείων, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ακόμη μία, η οποία οφείλεται στο ότι ο κύριος όγκος τους είναι συγκεντρωμένος στον Άθω και αποτελούν ζωντανά κομμάτια της Ορθοδοξίας και αναπόσπαστα στοιχεία της ζωής των μοναστηριών.

Παρ' ότι το Βυζάντιο άφησε σημαντική σε ποσότητα και ποιότητα γραπτή πνευματική παραγωγή, το υλικό σε μεγάλο βαθμό παραμένει ακόμη αντικείμενο μελέτης των θεολόγων και των φιλολόγων με αποτέλεσμα ο ιστορικός να είναι μέχρι σήμερα δέσμιος μιας σιωπηρής σύμβασης, ότι μία σειρά πηγών είναι έξω από το πεδίο της δράσης του, περιοριζόμενος αυστηρά στα καθ' εαυτά ιστορικά κείμενα. Έτσι, ενώ θα μπορούσε από τους βίους των Αγίων να προσεγγισθεί η ιστορία των νοοτροπιών (*histoire des mentalités*), να αντληθεί πληροφορία για τον κοινωνικό και οικολογικό περίγυρο του Αγίου, τις συνθήκες του υλικού βίου, τη γλώσσα κ.λπ. τώρα μόλις οι ιστορικοί αποτιμούν τις δυνατότητες που προσφέρονται από πηγές, που είχαν συνηθίσει να αποκαλούν «ήσσονες».

Η τέτοιου είδους διάθεση των γραπτών πληροφοριών οδηγεί τον ιστορικό, προκειμένου να συμπληρώσει ως ένα σημείο τα κενά, να αποταθεί στην αρχαιολογία. Κι εδώ όμως προσκρούει στην αισθητική αντίληψη της αρχαιολογίας για το αντικείμενό της, σύμφωνα με την οποία αναζητείται το μνημείο και όχι η κοινωνία που το παρήγαγε και το χρησιμοποίησε. Έτσι, ο αρχαιολόγος δεν αναζητεί τα κατάλοιπα του υλικού βίου, τα οποία μάλιστα συχνά καταστρέφει οριστικά μπροστά στο δέλεαρ της ανακάλυψης του έργου τέχνης. Στην Ελλάδα ειδικότερα, παρεμβαίνει ένας επί πλεον ανασταλτικός παράγοντας, η «ζωή» του μνημείου, που είναι συνδεδεμένη με την Εκκλησία-Ορθοδοξία. Η όποια, λοιπόν, απόπειρα της Ιστορίας να δει στο μνημείο ή στην εικονογράφησή του την κοινωνία, η οποία το κατασκεύασε, προσκρούει στο λατρευτικό χαρακτήρα του μνημείου και του έργου τέχνης. Η σύζευξη Ιστορίας και Αρχαιολογίας για τη βυζαντινή περίοδο είναι ακόμη σε εκκώλαψη.

Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας του ιστορικού του Βυζαντίου και του αντικειμένου του έχει ξεκινήσει. Οι ιδιαίτερα γόνιμες για τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας δύο τελευταίες δεκαετίες έδρασαν καταλυτικά για τους ιστορικούς, οι οποίοι διαφοροποιούν τη θεώρησή τους και τις μεθόδους τους για την περίοδο και τα φαινόμενα που εξετάζουν. Οι κατακτήσεις της κοινωνιολογίας, της εθνολογίας, της γλωσσολογίας, της ψυχολογίας ή των οικονομικών επιστημών κινητοποιούν τον ιστορικό προς τη διερεύνηση του χώρου του για μία «άλλη» Ιστορία του Βυζαντίου ή όπως δειλά ακόμη λέγεται για όλη

την Ιστορία του Μεσαίωνα⁸ για μία «νέα» Ιστορία, που αναζητεί είτε στη μικρή διάρκεια είτε στη μακρά διάρκεια, εξωεθνικά, να συλλάβει και να ανασυστήσει σε βάθος την ιστορική διαδικασία.

---

8. Πβ. J. Le Goff, *Pour un autre Moyen-Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*. Paris 1977.

Νίκος Σιδέρης

Ψυχίατρος - Ψυχαναλυτής

ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ ΚΑΙ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Πρωτοσυνάντησα το Νίκο Σβορώνο μια βροχερή μέρα του 1978, στο σπίτι του, σ' ένα προάστιο του Παρισιού. Μου έκανε εντύπωση και ο λόγος του ανθρώπου και ο τρόπος της ζωής του.

Πέντε χρόνια αργότερα συναντηθήκαμε ξανά, στα πλαίσια ενός τηλεοπτικού διαλόγου γύρω από τα «οράματα και θάματα» του Μακρυγιάννη. Παρουσίασα μια ψυχοδυναμική ανάλυση της «εν φαντασία και λόγω» υποκειμενικής συγκρότησης του στρατηγού. Άκουγε με προσοχή ένα επιχείρημα στηριγμένο σε έννοιες που προφανώς δεν του ήταν οικείες. Προσπαθούσε να συλλάβει αυτό το νέο εννοιολογικό σύστημα και να το τοποθετήσει στο ευρύ πλαίσιο της σύνδεσης ατομικού και συλλογικού στην ιστορική διαδικασία.

Δύο χρόνια αργότερα ταξιδεύαμε μαζί από τη Λευκάδα στην Αθήνα. Τον ρώτησα ποιο ήταν, κατά τη γνώμη του, το θεμελιώδες ζήτημα που όφειλε ν' αντιμετωπίσει, στην παρούσα φάση της, η ιστορική επιστήμη. Απάντησε ότι αυτό ήταν ο τρόπος συνένωσης, σύνθεσης, απαρτίωσης των στοιχείων του κοινωνικού σχηματισμού και της ιστορικής διαδικασίας σε ένα «όλον».

Θά 'θελα να τιμήσω σήμερα τον άνθρωπο και τη σκέψη του καταθέτοντας ορισμένους στοχασμούς γύρω από το ασυνείδητο και την αιτιότητα στην ιστορική διαδικασία.

Θα ξεκινήσω από το δεύτερο σκέλος, δηλ. την έννοια της αιτιότητας.

Υπάρχουν δύο μεγάλες αντιλήψεις-εκδοχές για την αιτιότητα.

Η πρώτη, παραδοσιακή, εκλαμβάνει την αιτιότητα σαν διαδικασία *γραμμική*: Κάτι προκαλεί κάτι άλλο. Αιτιότητα είναι η σχηματική παραγωγή καθορισμένων αποτελεσμάτων από καθορισμένες αφετηριακές συνθήκες.

Δεν θα επεκταθώ εδώ σε κριτική των περιορισμών αυτής της αντίληψης που κατά κανόνα καταλήγει σε ανυπέρβλητες *απορίες* (π.χ. «η δουλοκτησία παρήγαγε το Χρυσό Αιώνα — γιατί όμως και τα άλλα δουλοκτητικά συστήματα δεν παρήγαγαν τον αντίστοιχο δικό τους Χρυσό Αιώνα;») ή σε *αντιστόρητες μυθοπλασίες* (π.χ. «η ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού οφεί-

λεται στη φυλετική ιδιαιτερότητα των «Ελλήνων». Γι' αυτό συγκεκριμένα ο Ν. Σβορώνος λέει: «Δεν πιστεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια (του Ελληνισμού). Δεν κάνω ζωολογία, κάνω ιστορία».

Μια πιο σύγχρονη αντίληψη για την αιτιότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *συστηματική*. Είναι οικία στη σύγχρονη επιστημολογία τόσο στις θετικές όσο και στις επιστήμες του ανθρώπου. Οπτική της γωνία δεν είναι η σχέση μεμονωμένων «αιτιών» και «αποτελεσμάτων», αλλά η σκοπιά του όλου, του συστήματος — δηλ. ενός συνόλου στοιχείων με συστηματικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις που διέπονται από κανόνες.

Σ' αυτή την προοπτική, η αιτιότητα δεν είναι «η αιτία του αποτελέσματος», αλλά η λογική του διαλόγου που αναπτύσσεται στα πλαίσια του συστήματος μέσα στον ιστορικό χρόνο. Και οι νέες πτυχές αυτής της «αιτιακής λογικής» είναι: Η *κυκλικότητα* των αιτιακών διαδικασιών (δηλ. η επανάδραση του εκάστοτε «αποτελέσματος» πάνω στην όλη κατάσταση του συστήματος που το «προκάλεσε») η *αυτορύθμιση* του συστήματος, που προκύπτει κυρίως μέσω τέτοιων μηχανισμών επανάδρασης, η *στρωμάτωση* των αιτιακών καθορισμών και διαδικασιών (δηλ. οι αιτιακοί καθορισμοί και διαδικασίες είναι ποικίλοι, πολύπλοκοι και ετερογενείς, και σε κάθε επίπεδο οργάνωσής τους αντιστοιχεί μια ιδιαίτερη λογική)· και τέλος, ο αιτιακός καθορισμός μέσω επιβολής *καταναγκασμών* στη λειτουργία του συστήματος — δηλ. επιταγών που περιορίζουν τους βαθμούς ελευθερίας του συστήματος, τόσο στην εκάστοτε συγχρονική δομή του, όσο και στη δυναμική της διαχρονικής του εξέλιξης (π.χ. αρρώστια: επιδυνημία, συμβάν υς. διάρκεια, «αιτία» υς «καταναγκασμός»: κοινωνία χωρίς αντιβιοτικά, υψηλή νοσηρότητα και θνησιμότητα, ...).

Σχηματικά, η λογική της συστηματικής αιτιότητας στην ιστορική διαδικασία θα μπορούσε να παρασταθεί ως εξής:

Κάθε «ιστορικό σύστημα», δηλ. κάθε κοινωνικός σχηματισμός σε δεδομένη ιστορική στιγμή, εμπεριέχει ένα (υπο)σύστημα «*δυνατικών όρων*» και *καταναγκασμών*. Ο διάλογος μεταξύ των δύο δημιουργεί μια σειρά προβλήματα-προκλήσεις-ερωτήματα, για τα οποία το κοινωνικό σώμα (όλο ή μέρος του) οφείλει να επεξεργασθεί απαντήσεις. Οι απαντήσεις αυτές αρχικά διατυπώνονται με τη μορφή διανοητικών - και - πρακτικών «*προτάσεων*». Ο αριθμός αυτών των προτάσεων, καθώς και η πιθανότητα διατύπωσης και εφαρμογής τους, δεν είναι απεριόριστα, αλλά συνάρτηση των συγκεκριμένων «δυνατικών όρων». Η διατυπούμενη πρόταση υποβάλλεται σε δοκιμασία, καθώς οφείλει να «αντιμετωπίσει» τους χαρακτηριστικούς καταναγκασμούς που διέπουν το σύστημα. Κάποιες προτάσεις, σ' αυτή τη διαδικασία, αποδεικνύονται *ασύμβατες* με τη λογική (ανάγκες και δυνατότητες) του συστήματος και ακυρώνονται, αποδεικνύονται απρόσφορες, και ατελέσφο-

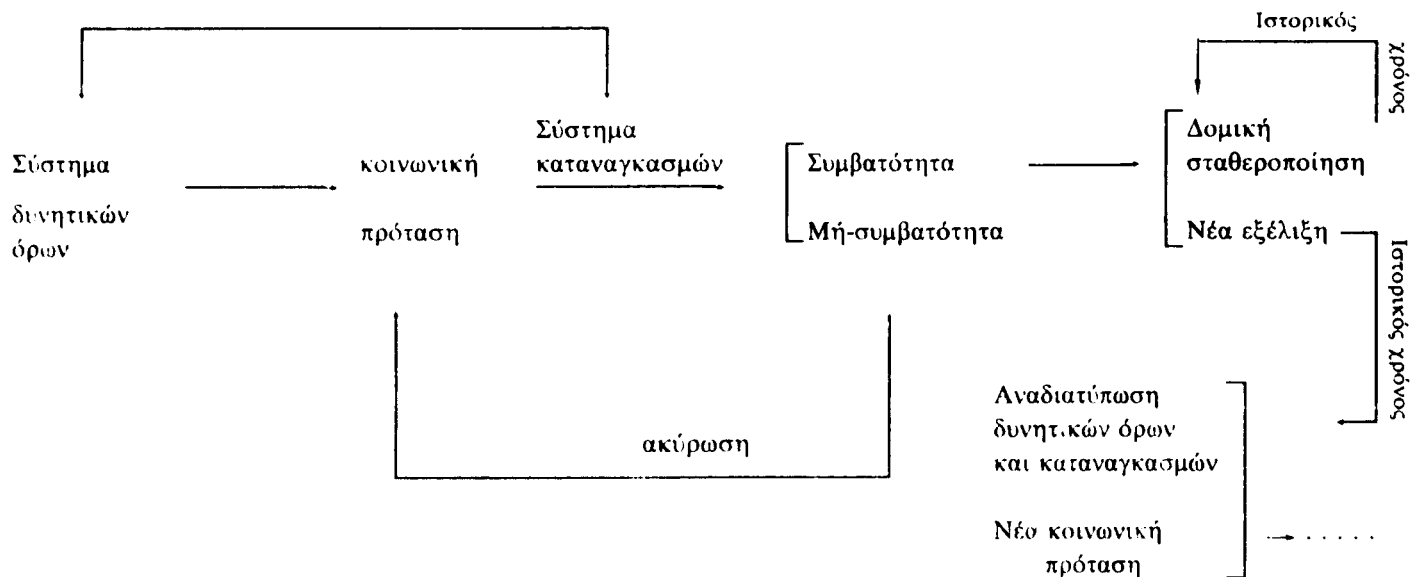
I. ΓΡΑΜΙΚΗ
ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

Αφετηριακό
σύνολο παραγόντων

Συνθήκες

Αποτέλεσμα

II. ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ
ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

ρες. Κάποιες άλλες προτάσεις όμως αποδεικνύονται *συμβατές* με τη λογική που διέπει τη διατήρηση (ομοιοστασία) ή τη μεταβολή (εξέλιξη - μετασχηματισμός - μορφογένεση) του συστήματος.

Η υλοποίηση, με άλλοτε άλλους τρόπους, των συμβατών αυτών προτάσεων μπορεί να οδηγήσει σε ενίσχυση της ομοιοστασίας και της *δομικής σταθερότητας* του συστήματος (τυπικό παράδειγμα, οι επιτυχημένοι θεσμοί). Μπορεί όμως να διανοίξει και νέους, απρόβλεπτους λίγο-πολύ, διαύλους *εξέλιξης* του συστήματος. Ο *θεμελιώδης μηχανισμός* αυτής της εξέλιξης είναι η *αναδιατύπωση των καταναγκασμών* που διέπουν εφεξής το σύστημα και, συνεπώς, η *αναδιατύπωση και των δυνατικών όρων* που το χαρακτηρίζουν. Έτσι διαμορφώνεται και το νέο πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα διατυπωθούν οι νέες κοινωνικές προτάσεις κ.ο.κ.

Αυτό το σχήμα συστηματικής αιτιότητας μας επιτρέπει να διερευνήσουμε και την ιδιαίτερη *θέση και βαρύτητα του ασυνείδητου* μέσα στην ιστορική διαδικασία.

Θα υπενθυμίσω, με άκρα συντομία και σχηματικότητα, την έννοια του *ασυνείδητου*.

Ορισμένα ψυχικά περιεχόμενα και διαδικασίες υφίστανται χωρίς η συνείδηση να έχει επίγνωση της εκάστοτε κατάστασής τους ή και αυτής της ύπαρξής τους. Είναι δε οργανωμένα με συστηματικό τρόπο και διέπονται από ορισμένους κανόνες.

Τα περιεχόμενα του ασυνείδητου είναι *ίχνη* αντιλήψεων ή σκέψεων, που η συνείδηση τα κρίνει απαράδεκτα, γιατί αντιβαίνουν στην προσωπική ηθική ή εικόνα του εαυτού, εκφράζοντας «απαράδεκτες» τάσεις (*ενορμήσεις*, ουσιαστικά ερωτικού και βίαιου χαρακτήρα). Η λειτουργία του ασυνείδητου διέπεται από τους κανόνες της *πρωτογενούς διαδικασίας*, κατά την οποία οι παραστάσεις πραγμάτων και λέξεων είναι ισότιμες (*μορφές* φορτισμένες από την προσωπική ιστορία του υποκειμένου, φορείς των ενορμήσεων, οργανωμένες σε *φαντασιώσεις*, που εκφράζονται, σαν δειλία σε μία γλώσσα αναλογική, πλαστική, σαν αυτή των εικαστικών τεχνών. Η λογική του ασυνείδητου διέπεται από την *αρχή της ευχαρίστησης*, αδιαφορώντας για την *αρχή της πραγματικότητας*. Η δυναμική του ασυνείδητου εκφράζεται με τρόπο αντιληπτό παίρνοντας τη μορφή των ονείρων, των παραπαραξιών και των συμπτωμάτων.

Το ασυνείδητο είναι λοιπόν ένας λόγος εν εξέλιξει, λόγος εκτός ελέγχου της συνείδησης, λόγος ενός «ξένου», του Άλλου που βρίσκεται μέσα μας. Καθοριστικό τμήμα κάθε υποκειμενικότητας, περισσότερο ή λιγότερο σπουδαίος όρος κάθε διανοητικής δραστηριότητας, ψυχικής εκδήλωσης, ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τόπος του επώδυνου και του απαγορευμένου, των αχαλίνωτων επιθυμιών και φαντασιώσεων, προνομιακός τόπος διαμόρ-

φωσης του προσωπικού και πρόληψης του υπερπροσωπικού λόγου, το ασυνείδητο μετέχει περισσότερο ή λιγότερο καθοριστικά σ' όλα τα κομβικά σημεία της αιτιακής διαδικασίας:

— Η «υποκειμενική» πάντοτε ανάγνωση και, εν τέλει, *δομική παραγνώριση* της πραγματικότητας, σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη του ασυνείδητου, η δε ιστορική εξέλιξη των ιδιαιτεροτήτων αυτής της συλλογικά αποδεκτής παραγνώρισης, που είναι ο κάθε πολιτισμός (κουλτούρα), υποδηλώνει ένα τρόπο εμπλοκής του ασυνείδητου στις πολύ μακρές διάρκειες της ιστορίας με τη μορφή μείζονος *καταναγκασμού*. (Ας σημειωθεί ότι μια σειρά «αρχαϊσμοί», «επιβιώσεις» ανθίστανται στον αυστηρά εννοιολογικό χωρισμό, γιατί ενδεχομένως εκφράζουν βαθύτερες και μεγαλύτερες ιστορικές διάρκειες «συνέχειες»). Και, γενικότερα, οι μακρές και πολύ μακρές διάρκειες της ιστορίας δεν μπορούν χωρίς κόστος ν' αγνοούν την ύπαρξη του ασυνείδητου.

— Η δυνατότητα διαλόγου και μεταγραφής των ασυνείδητων ενορμήσεων, φαντασιώσεων και επιθυμιών με όρους των εκάστοτε διαθέσιμων συλλογικών κωδίκων επηρεάζει, με ποικίλους τρόπους και ένταση, τη μορφολογία του συστήματος των *δυνητικών όρων* επεξεργασίας και διατύπωσης, διανοητικής και πρακτικής, κάθε *κοινωνικής πρότασης*, καθώς και τη *συμβατότητά* της με τη λογική των συλλογικών συμπεριφορών (όρος υιοθέτησης κάθε καινοτομίας).

— Και κάθε αναδιατύπωση των δυνητικών όρων και καταναγκασμών, στα πλαίσια της ιστορικής εξέλιξης, ζητά ή εξυπονοούμενα οφείλει να διαθέτει «πρόβλεψη» και για τη λογική του ασυνείδητου.

Έτσι, κάθε *κουλτούρα* τείνει όχι μόνο να απωθεί ορισμένα υλικά, αλλά και να οργανώνει τις διαπροσωπικές σχέσεις με βάση, από τη μια, την έκλυση ορισμένων προνομιακών αμυντικών μηχανισμών και από την άλλη, την ενεργοποίηση ορισμένων κατά κανόνα ασυνείδητων φαντασιώσεων. Ιστορικές περιστάσεις διέπουν, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, την εναλλαγή αυτών των φαντασιώσεων, που λειτουργούν σαν ιδεώδη, σαν πρότυπα ταυτοποίησης και νόρμες συμπεριφοράς, αλλά και σαν οδηγός σχήματα για τη δόμηση της εμπειρίας των μελών της κοινωνίας.

Παράδειγμα (σχηματοποιημένο): Στις συνθήκες της επανάστασης, που τη διεξήγαγαν άτακτες ομάδες ανταρτών, οι φαντασιώσεις αυτές θα ήταν πιο αποτελεσματικές αν συμπεριλάμβαναν στοιχεία όπως ο ήρωας που σώζει τη μητέρα (πατρίδα) ή η αγαθή πατρική μορφή που δεν ανταγωνίζεται, αλλά συμμαχεί με τον ήρωα. Αντίθετα, με το πέρασμα στο ανεξάρτητο κράτος, η φαντασίωση που είναι πιο πρόσφορη για την υποταγή/αποδοχή του νόμου θα έτεινε μάλλον να αναφέρεται σε μια σχέση όπου ο κυβερνήτης απαγορεύει στο υποκείμενο την προσπέλαση στο μητρικό αντικείμενο (ο

Μακρυγιαννικός λόγος παρέχει, σε σχέση ιδιαίτερα με τον Κωλέττη, άφθονες τέτοιες ενδείξεις).

Από την άλλη, η παρουσία του Τούρκου προσφέρει έτοιμο ένα αντικείμενο/έκδοχο όλων των κακών ιδιοτήτων και φορέα και στόχο των επιθετικών τάσεων, κινητοποιώντας έτσι μηχανισμούς διάσπασης, προβολής και μετατόπισης. Ενώ το πέρασμα σε συνθήκες νόμιμης Ελληνικής κυβέρνησης εξαλείφει αυτό το αντικείμενο και συνεπώς σπάζει την προηγούμενη διάταξη των αμυντικών μηχανισμών, προωθώντας στη θέση τους την απώθηση ή την ταυτοποίηση. Συνεπώς, οι αντιστάσεις και οι μηχανισμοί που εμπλέκονται στην ιστορική διαδικασία εκτείνονται μέχρι τα βάθη της ψυχικής δομής του υποκειμένου.

Συνεπώς, κάθε αντίληψη για την αιτιότητα και, ευρύτερα, για την ιστορική διαδικασία, οφείλει να λαμβάνει υπόψη της και την ύπαρξη και δυναμική του ασυνείδητου ψυχισμού. Το ασυνείδητο είναι ιδιότυπος λόγος και το πεδίο ένταξής του στην ευρύτερη κοινωνική ζωή είναι το πεδίο του λόγου, *σ' όλες του τις εκφάνσεις*: Ρηματικές ή μη ρηματικές, εργαλειακές ή ποιητικές, με λέξεις ή με εικόνες ή με χειρονομίες, έκδηλα συμβατικά μηνύματα ή μύχιες προσωπικές φαντασιώσεις.

Η θέση αυτή του ασυνείδητου είναι μια πρόσθετη ένδειξη για το ότι το πεδίο του λόγου, (ειδοποιό γνώρισμα του ανθρώπου), είναι ένας «προνομιακός υποψήφιος» για την κατανόηση των διαδικασιών απαρτίωσης των επιμέρους στοιχείων στο όλο της κοινωνικο-ιστορικής διαδικασίας — για να τελειώσουμε ξαναγυρίζοντας στο κεντρικό, κατά το Σβορώνο, ζήτημα της σύγχρονης ιστορίας.

Πιστεύω ότι η μεγαλύτερη τιμή στους μεγάλους είναι η έκφραση της αλήθειας και γι' αυτούς τους ίδιους. Και θεωρώ ότι ένας από τους περιορισμούς της σκέψης του Ν. Σβορώνου (και όλης της κατάστασης πνεύματος που εκφράζει) είναι η αγνόηση ή απρόσφορη εννοιολογικά προσέγγιση του ασυνείδητου μέσα στην ιστορική διαδικασία. Όταν ο Ν. Σβορώνος θέλει να μελετήσει την «πολιτισμική συνέχεια του Ελληνισμού» και περιορίζει αυτή τη μελέτη στο «συνειδησιακό περιεχόμενο αυτού του λαού», τότε υποδεικνύει έναν περιορισμό της σκέψης του κι ένα δρόμο ίσως τον οποίον οι κατοπινοί του θα όφειλαν να μην τον αγνοούν.

---

* «Ο λόγος του Μακρυγιάννη: ψυχοδυναμική θεώρηση», περιοδικό Διαβάζω, τ. 101, 5-9-84, σελ. 106-107. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ψυχανάλυση και Ιστορία», Περιοδικό Σύγχρονα θέματα, τ. 35 - 36 - 37, Δεκ. 1988, σελ. 223-225.

Θ. Καλαφάτης - Ζ. Δεμαθάς

Ιστορικός, Παν/μιο Πειραιώς - Οικονομολόγος, Πάντειο Πα/μιο

ΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ
«ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»
ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αποτελείται από πέντε μέρη. Στο πρώτο, την εισαγωγή δίνεται μια γενική εικόνα της προσέγγισης. Στο δεύτερο αναπτύσσονται ορισμένες σκέψεις για το ερμηνευτικό περίγραμμα της «Επισκόπησης». Στο τρίτο μέρος γίνονται μερικές εξειδικευμένες σκέψεις για το εμπορικό κεφάλαιο, το κράτος και τις τράπεζες. Η παρουσίαση μιας ειδικής περίπτωσης ακολουθεί στο τέταρτο μέρος με αντικείμενο την καπιταλιστική εξέλιξη, το κράτος και την ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη. Η όλη προσέγγιση ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση της μικρής ιδιοκτησίας στη γη, ως καθοριστικού παράγοντα συγκρότησης της νεοελληνικής κοινωνίας και, ταυτόχρονα, ως περιοριστικού παράγοντα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Από το όλο έργο του Ν. Σβορώνου αναδεικνύεται ένα συνεκτικό ερμηνευτικό σχήμα για το οικονομικό και κοινωνικό γίνεσθαι του Νέου Ελληνισμού. Το περίγραμμα αυτό εντοπίζεται κυρίως στις αναλύσεις που επιχειρούνται στο «Εμπόριο της Θεσσαλονίκης», τα «Ανάλεκτα» και την «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας» και δομείται ιδιαίτερα με τα «Προλεγόμενα» στην ελληνική έκδοση της «Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας».

Το σχήμα αυτό, που είναι καρπός και σύνθεση πολλαπλών ατομικών ερευνών και πορισμάτων αλλά και συμπερασμάτων τρίτων, προφανώς αναδεικνύει την ιστορική φιλοσοφία του Ν. Σβορώνου και ανοίγει σειρά θεμάτων προς διερεύνηση.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σχέση του ιστορικού έργου του Ν. Σβορώνου προς προγενέστερους και σύγχρονους του Έλληνες ιστορικούς, την επιβεβαίωση ή την απόρριψη θέσεων που σχετίζονται με τα πορίσματα της «Επισκόπησης» μέσα από μια συστηματική μελέτη και σύγκριση με εξειδικευμένα έργα νέων ιστορικών και τη σχέση του Σβορωνικού έργου με τις

νέες τάσεις που κυριαρχούν στην ελληνική ιστοριογραφία και την ιστορική έρευνα.

Η παρούσα εργασία δεν πρόκειται να επεκταθεί σε βάθος στα προηγούμενα ερωτήματα· θα επικεντρωθεί κυρίως στο σχολιασμό ορισμένων πλευρών της γενικής ερμηνευτικής σκέψης του Ν. Σβορώνου και μέσα απ' αυτή την ανάλυση θα επιχειρήσει να ανοίξει ή να ανιχνεύσει το δρόμο της μελέτης του έργου του και της παραπέρα εμβάθυνσής του.

— Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παρουσίαση αυτή περιορίζεται στη διατύπωση ορισμένων σκέψεων με αφετηρία τη σημασία που προσδίδεται σε δύο στοιχεία με κυρίαρχο οικονομικό χαρακτήρα στην *«Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας»* του Ν. Σβορώνου. Πρόκειται για τον τραπεζικό-χρηματιστικό τομέα και για τη σημασία των εγγείων σχέσεων στην οικονομική εξέλιξη της χώρας. Τα δύο αυτά ειδικά στοιχεία προσδιορίζουν και τα χρονικά όρια της θεώρησης αυτής, καθώς αυτά προκύπτουν από την περίοδο εκείνη, κατά την οποία, τα συγκεκριμένα δύο φαινόμενα εμφανίστηκαν σε όλη τους την ένταση, ενώ ταυτόχρονα και προσθετικά σχηματίστηκαν ιδρύματα και θεσμοί που συνδέονται άμεσα μαζί τους. Προφανώς, πρόκειται για την περίοδο που αρχίζει με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, καταλαμβάνοντας έτσι μεγάλο μέρος του 19ου και του 20ου αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή συγκροτούνται όλοι εκείνοι οι θεσμοί που επιτρέπουν την παρακολούθηση και τη διερεύνηση της σημασίας των δύο αυτών στοιχείων στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

— Ο σκοπός της διερεύνησης των δύο αυτών στοιχείων στο συγκεκριμένο έργο του Ν. Σβορώνου, και η διατύπωση ορισμένων σκέψεων που στηρίζονται στη δουλειά του ίδιου συγγραφέα, είναι διπλός. Από τη μια φιλοδοξεί να τονίσει τον πλούτο των ιδεών που το σφαιρικό και συνοπτικό αυτό έργο περιέχει, όχι γενικά και αφηρημένα, αλλά με τη βοήθεια ειδικών και συγκεκριμένων παραδειγμάτων από τα οποία το ένα αποτέλεσε τη διέξοδο του υπό συγκρότηση ελληνικού κεφαλαίου, και το άλλο, το φραγμό μιας οικονομικής εξέλιξης, αν θεωρηθεί ως τέτοια η βιομηχανική παραγωγή μεγάλης κλίμακας σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής.

— Από την άλλη, η συγκεκριμένη προσέγγιση τοποθετημένη στο ευρύτερο πλαίσιο του έργου του Ν. Σβορώνου, όπως ο ίδιος το προσδιορίζει με αυτό που ονομάζει «κεντρικές κατευθυντήριες γραμμές» και «μέθοδο», σκοπό έχει να διαμορφώσει τα στοιχεία εκείνα, τα οποία θα επιτρέψουν την τοποθέτηση του προβληματισμού, που στις μέρες μας αναπτύσσεται, σχετικά με τα ζητήματα της ιστορίας και της οικονομίας στους προηγούμενα αναφερόμενους άξονες του έργου του Ν. Σβορώνου.

Θα πρέπει, ίσως, στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι ορισμένες από τις σκέψεις που στη συνέχεια αναπτύσσονται, παρουσιάζονται κατά τρόπο εξαιρε-

τικά σχηματικό. Αυτό γίνεται για δύο λόγους. Ο ένας προκύπτει άμεσα από τη μορφή και το ύφος του κειμένου της «Επισκόπησης» και ο άλλος συνίσταται στην πολυπλοκότητα των δύο ζητημάτων από τα οποία προέρχονται τα υπό διερεύνηση παραδείγματα. Τόσο στην περίπτωση του χρηματιστικού-τραπεζικού κεφαλαίου όσο και στην περίπτωση των εγγείων σχέσεων, οι ιστορικές διαδικασίες οδηγούν σε μια πολυμορφία των φαινομένων, η οποία εγείρει πολλά ερωτηματικά και ως προς τις διαδικασίες αυτές καθ' αυτές, και ως προς τις στιγμές συγκρότησης των κατηγοριών κατά ιστορικό δόκιμο τρόπο. Άλλωστε, αυτή ακριβώς η διαδικασία συγκρότησης του οικονομικού και κοινωνικού χώρου είναι και το ζητούμενο, παράλληλα με την αντανάκλαση και πρόσληψη της διαδικασίας αυτής στο χώρο της θεωρίας. Όμως, αυτή η οπτική δεν μπορεί να παρακάμψει ορισμένα ζητήματα διερεύνησης των σχέσεων του παρόντος δηλαδή της περιόδου που διερευνάται, με το παρελθόν. Κι αυτό φαίνεται εγχείρημα περίπλοκο. Γιατί, για παράδειγμα, με ποιά κριτήρια μπορεί να διερευνηθεί η ύπαρξη συνολικά «πρωτογενών» κοινωνικών σχηματισμών, δηλαδή αγροτικών κοινοτήτων ή στοιχείων τους, σε σχέση με το ζήτημα της συλλογικής ή ιδιωτικής ιδιοκτησίας γης. Και ποιο ακόμη είναι το περιεχόμενο της «ιδιοκτησίας» όταν αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε αυστηρά πεδία που η νομική επιστήμη καθορίζει; (Tokei, 1989, σελ.17 *u.an.*).

Αυτός ο προβληματισμός παραπέμπει ταυτόχρονα σε δύο χώρους που ο καθένας διέρχεται κατά διαφορετικό τρόπο την κρίση του. Στη συζήτηση των τρόπων παραγωγής, άρα στο χώρο της θεωρίας, και στην ιστορική έρευνα, η οποία καθώς η θεωρία υφίσταται τις συνέπειες της κρίσης δεν μπορεί παρά να διέπεται από έναν εμπειρισμό που εμφανίζεται ως η είσοδος και ο θρίαμβος του ιστορισμού στην ίδια τη θεωρία.

Με την έννοια αυτή η σχηματοποίηση της προσέγγισης που ακολουθεί, αποτελεί κίνηση περίπου υποχρεωτική η οποία, όμως, ταυτόχρονα προσλαμβάνει και προγραμματικό χαρακτήρα.

2. Το Περίγραμμα

Είναι φανερό ότι το γενικό ερμηνευτικό σχήμα που παρουσιάζεται στην «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας» δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς τα πορίσματα του «Εμπορίου της Θεσσαλονίκης» και είναι στενά συνδεδεμένο με τον τρόπο διαμόρφωσης της εμπορικής αστικής τάξης στον ευρύτερο ελληνικό χώρο τα τέλη του 18ου αιώνα. Οι λαμπρές αναλύσεις του Κ. Μαγξ για το Εμπορικό Κεφάλαιο (Κ. Μάωξ, 1978, σελ. 338-492) συνιστούν ένα σημαντικό ερμηνευτικό κλειδί για παρόμοιες προσεγγίσεις και η χρήση του γίνεται αναγνώσιμη εύκολα στα έργα των νέων Ελλήνων

ιστορικών Ν. Σβορώνου και Σ. Μαξίμου που επιχειρούν την ανάλυση του πρώιμου καπιταλισμού στην Ελληνική περιφέρεια.

Η διερεύνηση των οικονομικών σχέσεων και των συναφών κοινωνικών και πολιτικών δομών μέσα σ' ένα πολυεθνικής υφής πλαίσιο, όπως σημειώνει ο Ν. Σβορώνος και ταυτόχρονα εθνικής ιδιοτυπίας (διπλή υπόσταση στοιχείων υποταγμένων σε ξένους κατακτητές και συγχρόνως ηγετικών εν σχέσει με τον υπόλοιπο πληθυσμό) (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 12*) φέρνει στο κέντρο της ανάλυσής του από τη μια τα κοινωνικά στρώματα και από την άλλη τις έννοιες *εθνότητα - κράτος - ιδεολογία*. Είναι ακριβώς αυτές οι δύο αναλυτικές κατηγορίες που διαπερνούν το Σβορωνικό έργο και βασανίζουν τον ιστορικό. Πρόκειται, δηλαδή, για τις δύο κύριες αναλυτικές όψεις, εκείνες της υλικής βάσης από τη μια και του εποικοδομήματος από την άλλη.

Οι κατευθυντήριες γραμμές ανάλυσης του Ν. Σβορώνου που αναφέρονται στην «υλική βάση» σχετίζονται από την μια με τον αντιστασιακό χαρακτήρα που διέπει ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία και από την άλλη με την απουσία καθαρών γραμμών στη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών. (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 12-13*).

Η προηγούμενη απουσία σχετίζεται, συνεχίζει ο Ν. Σβορώνος, με τις μικρές διαφορές στην οικονομική βάση των διαφόρων ηγετικών ομάδων του έθνους, ενώ τίθεται σαν αφετηριακό σημείο για την κοινωνική ανάλυση του ελληνικού χώρου, το θεμελιακό γεγονός ότι τα αστικά στρώματα αναπτύσσονται ευθύς εξαρχής κάτω από την ώθηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, στην Ανατολική Μεσόγειο, των Δυτικών Δυνάμεων, από τις οποίες παραμένουν άμεσα εξαρτημένες. (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 13-14*). Αυτή η εξάρτηση αποτυπώνει τον εμπορευματικό-διαμετακομιστικό χαρακτήρα της αστικής τάξης, που η πιο ισχυρή της ομάδα δρα έξω από τα ελλαδικά όρια, με αποτέλεσμα η συγκεκριμένη εξωελλαδική ομάδα που χρεώνεται τη μεταφορά πλεονάσματος κεφαλαίου στο εσωτερικό, να ασκεί ηγετικό ρόλο στις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις. Ρόλο, βέβαια, που κατά το Ν. Σβορώνο ασκείται κατά ένα νόθο τρόπο, ώστε να αμβλύνονται οι κοινωνικές αντιθέσεις. Έμποροι-τραπεζίτες δρουν ταυτόχρονα σαν γαιοκτήμονες, και σαν χρηματιστές δανείζοντας το κράτος. (*Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 15*).

Ταυτόχρονα, κάτω από τους ίδιους ιστορικούς λόγους, η ελλαδική αστική τάξη, με ενοποιημένα τα τμήματά της, παίζει ένα πρωταγωνιστικό ρόλο στην ιστορία του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους, από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τα πρόθυρα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα την υποροχή της απέναντι στα αγροτικά στρώματα και τη φαινομενική αντίφαση

μιας χώρας αγροτικής με πολιτικές δομές προηγμένων χωρών της Δύσης. (Ν. Σβορώνος, 1976, «Επισκόπηση», σελ. 16).

Από την προηγούμενη επισκόπηση των κύριων σημείων του γενικού ερμηνευτικού πλαισίου για την εξέλιξη του νέου Ελληνισμού επισημαίνονται εύκολα:

- Η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στο χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης, στην επίδραση του ευρύτερου πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, και στη στρατηγική του εμπορικού κεφαλαίου.
- Ότι είναι ο ευρύτερος χρονικός ορίζοντας που μας επιτρέπει να εξετάσουμε με ασφάλεια και να ερμηνεύσουμε πιο σωστά την πορεία του νέου Ελληνισμού.
- Ότι η ανάλυση των οικονομικών φαινομένων και οικονομικών σχέσεων, αποτελεί πρώτηστη φροντίδα για τον ιστορικό, έστω και αν δεν υπογραμμίζεται εμφαντικά.

Σχετικά με τη στρατηγική του εμπορικού κεφαλαίου αξίζει να διερευνήσουμε δύο κατευθύνσεις συμπεριφορών που υπονοούνται στο γενικό ερμηνευτικό σχήμα: Εμπορικό Κεφάλαιο - Επενδύσεις στη Γή, Εμπορικό Κεφάλαιο - Χρηματιστικές Δραστηριότητες - Τράπεζες.

3. Το Εμπορικό Κεφάλαιο - Κράτος - Τράπεζες

Το Εμπορικό Κεφάλαιο εμφανίζεται στη Σβορωνική ανάλυση κυρίως ως κεφάλαιο της ομογένειας, που επιχειρεί τη διείσδυσή του στον καθ' αυτό ελληνικό χώρο, από το πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα και μετά, σε διάφορες χρονικές στιγμές, είτε πιεζόμενο από τον ανταγωνισμό στις χώρες δράσης του, είτε κρίνοντας ευνοϊκά τις περιστάσεις για την είσοδο στον κυρίως ελλαδικό χώρο, όπου την ίδια ώρα δραστηριοποιούνται τμήματα του εγχώριου εμπορικού κεφαλαίου παράλληλα με την επέκταση των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων. Και για τα δύο τμήματα του εμπορικού κεφαλαίου βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια σειρά από προβλήματα.

- Το εξωτερικό εμπορικό κεφάλαιο δεν μπορεί ή δεν θέλει να δραστηριοποιηθεί ουσιαστικά προς την πλευρά της βιομηχανίας, μέχρι τουλάχιστον τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενώ η εσωτερική εμποροαγροτική ανάπτυξη που σημειώνεται από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, κατακερματίζεται και δεν μετεξελίσσεται σε μια μορφή βιομηχανικού καπιταλισμού. 1990 Θ. Καλαφάτης - Αγροτική Πίστη.

Κάτω από τις δύο αυτές εξελίξεις αποκτά μια άλλη διάσταση η περιγραφόμενη στην οικονομική φιλολογία εκσυγχρονιστική Τρικουπική προσπάθεια για την εκβιομηχάνιση, η οποία συγκεντρώνεται στην προώθηση της

βιομηχανίας μέσα από τη στήριξη της γεωργίας, σ' αντίθεση με την Κουμουνδουρική επιλογή - Αγγλικό μοντέλο, του ελεύθερου ανταγωνισμού - της στήριξης κατ' αρχήν της βιομηχανίας, και επέκτασης στη συνέχεια της γεωργίας.

Η συνέχεια και τα αποτελέσματα της εκσυγχρονιστικής Τρικουπικής προσπάθειας, που λυγιά, εκτός των άλλων από το βάρος της αποτυχίας του θεσσαλικού πειράματος έρχεται να δικαιώσει τη Σβορωνική ανάλυση σχετικά με το χαρακτήρα των νέων εμπορικών-γαιοκτητικών στοιχείων, που διαμορφώνουν νέους όρους εμπράγματος σχέσεων στο θεσσαλικό χώρο. Από την άλλη μεριά, η ίδια ανάλυση δε φωτίζει καθαρά τις ταξικές συσχετίσεις όπως αρθρώνονται και συνθέτουν την υφή της κρατικο-παρεμβατικής εξουσίας την κρίσιμη περίοδο 1870-1900.

Την ίδια όμως περίοδο, και αργότερα μέχρι το 1920 έχουμε να κάνουμε με μια άλλη όψη της διαπλοκής των σχέσεων κράτους - κυρίαρχης εμπορο- χρηματιστικής ομάδας. Το κράτος δρα μέσα σ' ένα κενό κοινωνικών και παραγωγικών όρων, που διαμορφώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο. Στην ουσία, δεν υπάρχει καμιά αξιολογη εργατική τάξη, την οποία πρέπει να χειραγωγήσει και να συμμορφώσει κάτω απ' ένα πλαίσιο κανονιστικό και θεσμικό, ώστε να τεθεί απρόσκοπτα και αποτελεσματικά στην υπηρεσία των κεφαλαιοκρατών.

Αν το κράτος δεν μπορεί να προσφέρει αυτή την υπηρεσία, παρέχει μια άλλη εκδούλευση στην κυρίαρχη εμποροχρηματιστική ομάδα: στην προσπάθειά του να εμπεδώσει ή να νομιμοποιήσει την κυκλοφορία του νομίσματος (γεγονός που φαίνεται να επιτυγχάνεται πολύ αργότερα με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας), παραχωρεί στο εμπορικό κεφάλαιο τη δυνατότητα να αναπτυχθεί μέσα από το κράτος, δανείζοντας το ίδιο το κράτος, και διαμορφώνοντας τους όρους για τη δημιουργία ιδιωτικών κρατικοεισοδημάτων.

Απ' ένα σημείο και μετά, αυτή η διαπλοκή χρηματιστικού-τραπεζικού κεφαλαίου και κράτους αποκτά μια δική της αυτονομία, και η οποιαδήποτε ερμηνεία απαιτεί μια σε βάθος ανάλυση του κράτους σαν φορέα οικονομικών συσχετισμών και ιδεολογικών εκπροσωπήσεων.

Στο τέλος αυτής της περιόδου έχουμε μια καινούργια ανάπτυξη με τη διαμεσολάβηση του διεθνούς οικονομικού παράγοντα, την άνθηση (μούμ) των τραπεζικών δραστηριοτήτων. Πρόκειται για ένα θέμα που έρχεται και ξανάρχεται στη σκέψη του Σβορώνου.

Από τα προηγούμενα, φαίνονται καθαρά τα όρια και οι δυνατότητες της Σβορωνικής ανάλυσης στο συγκεκριμένο τομέα, αλλά και τα προβλήματα που μπαίνουν προς διερεύνηση.

4. Καπιταλιστική Εξέλιξη - Νεοελληνικό Κράτος - Ιδιωτική Ιδιοκτησία στη Γη.

- Το ζήτημα της γης εισάγεται σε όλα σχεδόν τα σημεία της «Επισκόπησης» όπου διερευνώνται οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις πριν και μετά τη δημιουργία του Νεοελληνικού Κράτους. (Ν. Σβορώνου «Επισκόπηση», 1976, σελ. 52, 72, 102, 104 κ.α.).

- Κατά κανόνα το ζήτημα της γης, δηλαδή, ο μετασχηματισμός των διάφορων καθεστώτων νομής σε καθεστώς πλήρους κυριότητας της γης που περιγράφει τη διαδικασία αποδιάρθρωσης της Οθωμανικής Δεσποτείας παρουσιάζοντας περισσότερες παραλλαγές στα εδάφη της (π.χ. μωαμεθανικές - χριστιανικές χώρες, σλαβικές και ελληνικές περιοχές) για να βρει τη νομοθετική του ρύθμιση σε μια σειρά πολιτειακών πράξεων και σημαντικών νομοθετικών ρυθμίσεων, όπως η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και οι προσπάθειες μεταρρύθμισης και αστικού εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τίθεται κατά τρόπο άμεσο και έμμεσο. Άμεσα, τίθεται στις περιπτώσεις εκείνες, όπου διερευνάται η συγκρότηση της ιδιοκτησίας (μεγάλη προεπαναστατική ιδιοκτησία στην Πελοπόννησο, ιδιοποίηση εθνικών γαιών από τους προκρίτους στην παλιά Ελλάδα, διανομή και καταπάτηση εθνικών γαιών, τοποθετήσεις παροικιακού κεφαλαίου σε τσιφλίκια στη Θεσσαλία, αγροτική μεταρρύθμιση κ.λπ.), και έμμεσα, στις περιπτώσεις όπου διερευνώνται οι στιγμές συγκρότησης της νεοελληνικής κοινωνίας και εντοπίζονται οι κοινωνικές ομάδες που δρουν σ' αυτήν (πρόκριτοι προεστοί, κλέφτες και αρματωλοί, κάτοικοι τσιφλικιών και ελεύθερων χωριών, τεχνίτες βιοτέχνες της υπαίθρου, έμποροι ασχολούμενοι με το εξωτερικό και εσωτερικό εμπόριο, οπλαρχηγοί και αγωνιστές, κλήρος, διοικητικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι, πάροικοι, χρηματιστές, τραπεζίτες και τσιφλικάδες, κ.λπ.).

Πρέπει να σημειωθεί ότι αν και επισημαίνεται η κυριαρχία της αγροτιάς στην ελληνική κοινωνία (Ν. Σβορώνος «Επισκόπηση», 1976, σελ. 79), η αιχμή της ανάλυσης κατευθύνεται στη διερεύνηση των δυνάμεων εκείνων, αλλά και των θεσμών, που συνέβαλαν στην αποδιάρθρωση της δεδομένης αγροτικής οικονομίας και οδήγησαν στους μετασχηματισμούς εκείνους, που έφθασαν να διαμορφώσουν τη σύγχρονη εικόνα της νεοελληνικής κοινωνίας επαναπροσδιορίζοντας τη θέση των κατοίκων της υπαίθρου.

Κι αυτό είναι σωστό, γιατί τα στοιχεία του καινούργιου, δηλαδή, της συγκρότησης μιας σύγχρονης αστικής κοινωνίας, πρέπει να αναζητηθούν στη συγκρότηση του ίδιου του κεφαλαίου και των τμημάτων του (εμπορικού, ναυτιλιακού, τραπεζικού, βιομηχανικού αλλά και εγγείου), που στο δεδομένο διεθνές πλαίσιο αποτελεί την υλική βάση της κοινωνίας αυτής.

Με το ίδιο ενδιαφέρον που αναζητούνται οι μηχανισμοί αποδιάρθρωσης του παλιού και εγκατάστασης του καινούργιου, πράγμα που συνήθως αποτελεί τον κανόνα της έρευνας, θα πρέπει να αναζητηθούν και οι «αποκλίσεις», που συγκεκριμένες οικονομίες, όπως π.χ. και η ελληνική, παρουσιάζουν από ένα ευρείας αποδοχής γενικευμένο σχήμα καπιταλιστικής ανάπτυξης, το οποίο συνδυάζοντας τη συγκεκριμένη εξέλιξη της υπό εξέταση οικονομίας, με την ευρύτερη κίνηση του κεφαλαίου και τη διαμόρφωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, διαμορφώνει και τα όρια εντός των οποίων κινείται η υπό διερεύνηση οικονομία προσδιορίζοντας «κανονικότητες» και «αποκλίσεις».

Η διερεύνηση της εξέλιξης παρουσιάζει επομένως ενδιαφέρον, τόσο ως προς την αναζήτηση των παραγόντων εκείνων που την επιταχύνουν, διαμορφώνοντας συγκεκριμένες ιδιομορφίες κάθε φορά προς την αναμενόμενη κατεύθυνση, όσο και ως προς τη διερεύνηση των παραγόντων εκείνων, που λειτουργώντας κατά αντίθετη φορά προς τη «θεωρητικά» αναμενόμενη κατεύθυνση του γενικευμένου και αφαιρετικού σχήματος, διαμορφώνουν τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν, τις περισσότερες φορές, τα στοιχεία της υλικής βάσης των ιδιαιτεροτήτων αυτών.

- Κεντρικό στοιχείο της εξέλιξης αυτής δηλαδή του οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που προοδευτικά θα αποτελέσουν το νεοελληνικό κράτος, είναι ο αστικός εκσυγχρονισμός, στα πλαίσια του οποίου συγκροτείται θεσμικά αλλά και μέσα από κοινωνικές διεργασίες, η ιδιωτική αστική ιδιοκτησία σε έγγεια αγαθά δηλαδή, στη γη (αγροτική και αστική).

- Η διαδικασία αυτή, με διαφορετική ένταση, εξελίσσεται με μικρή χρονική διαφορά στις επαρχίες του νεοϊδρυμένου βασιλείου αλλά και στις χώρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αποτελεί τον κύριο «αστικό» εκσυγχρονισμό της περιόδου. Πρόκειται για διαδικασία, που αποτελεί την προϋπόθεση συγκρότησης αστικών σχέσεων στο σύνολό τους, ανοίγοντας το δρόμο στην εμπορευματοποίηση των πάντων και προφανώς και της εργατικής δύναμης των κατοίκων των συγκεκριμένων κρατών, που προκύπτουν κατά την πλήρη ανάπτυξη της διαδικασίας αυτής.

Για τη δημιουργία αυτών των προϋποθέσεων εμπορευματοποίησης των πάντων, η συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης, τελικά, δεν παίζει κανένα ρόλο, όσο κι αν αυτή στη συνέχεια καθορίζει με τη σειρά της τις εξελίξεις. Επίσης, δεν παίζει κανένα ρόλο, αν στη μια περίπτωση το αστικό, με την έννοια αυτή, καθεστώς αποτελεί συμβιβασμό της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, που ανέχονται τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, προσπαθώντας η κάθε μια να το εντάξει στα συμφέροντά της, ενώ στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι μεταρρυθμίσεις που ακολου-

θούν χωρίς, βέβαια να συνδέονται άμεσα με τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, σε μεγάλο βαθμό είναι σύμφωνες με την επεκτατική οικονομική πολιτική των Δυνάμεων και με την αδυναμία διατήρησης της αυτοκρατορίας ως έχει σε ένα μετασχηματιζόμενο κόσμο.

Οι αυθόρμητες και πηγαίες εξελίξεις σε ορισμένες περιοχές της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων σ' αυτές και των εδαφών που θα αποτελέσουν τις πρώτες επαρχίες του νεοελληνικού κράτους (π.χ. στη Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες), οδηγούσαν προς την κατεύθυνση συγκρότησης αστικών σχέσεων, στη βάση του ισχύοντος εθιμικού δικαίου, το οποίο, βέβαια, μπορούσε να περιλαμβάνει εκτός από τα στοιχεία λαϊκού δικαίου, και στοιχεία δικαίων που κυριάρχησαν κατά το παρελθόν (Ρωμαϊκό, Βυζαντινό, Ενετικό, κ.λπ.), πράγμα που από μόνο του αποτελεί ένδειξη της πολυπλοκότητας του φαινομένου και πηγή προβληματισμού. Όμως, η διαδικασία αυτή παρέμενε ανολοκλήρωτη στο βαθμό που οι κρατούσες σχέσεις κυριαρχίας δεν επέτρεπαν την υπέρβαση της καταστάσεως αυτής και τη συγκρότηση είτε μιας νέας εξουσίας, που θα αποτελούσε την προϋπόθεση παγίωσης των εξελίξεων σε θεσμούς, είτε ενός νέου δικαίου που θα ανταποκρίνονταν στις ιστορικές επιταγές. Η κατάσταση αυτή ήταν ακόμα πιο περίπλοκη εξ αιτίας της σοβούσης κρίσης θεσμών και λειτουργιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τη συγκεκριμένη περίοδο, την όλο και μεγαλύτερη ένταξη του χώρου της αυτοκρατορίας στην τροχιά της οικονομικής δράσης των διαμορφωνόμενων δυναμικών καπιταλιστικών οικονομιών της Δύσης και των διεθνών επιπλοκών του σχηματιζόμενου πολιτικού παιχνιδιού που θα αποτελέσει στη συνέχεια το *Ανατολικό Ζήτημα*.

Εσωτερικές αδυναμίες και πιέσεις, συνδυασμένες με εξωτερικές επιδράσεις και περιορισμούς, διαμόρφωναν έτσι μια κατάσταση, στις απαιτήσεις της οποίας μόνο η δημιουργία προϋποθέσεων μιας καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή αστικού δικαίου μπορούσε να ανταποκριθεί, καθώς, τυπικά, αλλά και με σημαντικές επιπτώσεις πρακτικά, που εκφράζονταν συνήθως σε αυθαιρεσίες των αρχών, ίσχυε το οθωμανικό δίκαιο. Ένα δίκαιο σύμφωνα με το οποίο, καθοριζόνταν η απουσία ουσιαστικά οποιασδήποτε ατομικής ιδιοκτησίας στη γή, εκτός από την ιδιοκτησία των θρησκευτικών ιδρυμάτων (βακουφικές δωρεές). Η γή θεωρείτο ότι ανήκει στο σουλτάνο, χαλίφη, δεσπότη της αυτοκρατορίας και αρχηγό των πιστών. αυτός είχε δικαίωμα να την εκμεταλλεύεται απεριόριστα.

Από εδώ πηγάζει η ταύτιση ιδιωτικού και δημόσιου στοιχείου στις έγγιες σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και από εδώ πηγάζει, εκτός των άλλων, κάθε αυθαιρεσία των κυριαρχών, που περιορίζει σημαντικά τη συσσώρευση πλούτου, κι ακόμα περισσότερο τη συγκρότηση σύγχρο-

νων παραγωγικών διαδικασιών (μανουφακτούρες, εργοστάσια, κ.λπ.). (Π. Αντερσον, 1986, σελ. 366 κ.αλ.).

- Αυτήν την έλλειψη σύγχρονου θεσμικού υποβάθρου, δηλαδή αστικού δικαίου, ήλθε να πληρώσει, εκτός των άλλων, η δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Έτσι δόθηκε στο ζήτημα της γης η μόνη ιστορικά δυνατή λύση την εποχή εκείνη, που κινήθηκε προς τη συγκρότηση ιδιωτικής ιδιοκτησίας και διαμόρφωση ενός αποθέματος γης, των Εθνικών Γαιών, οι οποίες πέρασαν από το οθωμανικό στο νεοελληνικό κράτος. Μια κι όμως το νεοελληνικό κράτος δεν μπορούσε το ίδιο ή δεν αντιμετώπιζε στον ορίζοντα της πολιτικής του κάποια άμεση εκμετάλλευση των γαιών αυτών, σύμφωνα με τις ιδέες της εποχής, οι γαίες αυτές χαρακτηρίστηκαν προς διανομή ή προς «καταπάτηση». Άλλωστε, η δυνατότητα εκμετάλλευσης των γαιών αυτών από το ίδιο το κράτος περιοριζόταν σημαντικά από τη σχέση πληθυσμού, ιδιοκτητών γης, ακτημόνων και καλλιεργήσιμης γης.

Η προσωρινή ενοικίαση και η καλλιέργεια κυρίως ετήσιων φυτών ήταν μια ενδιάμεση λύση, η οποία μπόρεσε να αναπτυχθεί χάρη στο σύστημα αγροληψίας, με τίμημα, τελικά, την κατά κάποιο τρόπο διανομή του προϊόντος (διάφορα κολληγικά συστήματα, σέμπροι, κ.λπ.). Στις πολυετείς καλλιεργείες η τάση ήταν να αποφεύγονται οι εμφυτεύσεις και η ενοικίαση «φυτειών», μια κι αυτό οδηγούσε, σύμφωνα με άλλα εθιμικά ισχύοντα, σε χρησικτησία.

Το σύστημα αυτό, που οι πηγές του βρίσκονται στις διαδικασίες της αποδιάρθρωσης του προηγούμενου καθεστώτος αγροληψίας και οργάνωσης της παραγωγής και της εμπορευματοποίησης της παραγωγής, του τσιφλικιού, επέτρεπε ταυτόχρονα τη συγκρότηση παραγωγικών διαδικασιών τέτοιων ώστε η ποικιλία των προϊόντων να επιτρέπει την αναπαραγωγή της καλλιεργητικής μονάδας, που συνήθως ήταν η οικογένεια τριών γενιών αλλά περιορισμένου αριθμού ατόμων αλλά και την τροφοδοσία της αγοράς με ορισμένα εμπορευματικά προϊόντα (σιτηρά, μπαμπάκι, καπνός, ελιές). Μ' αυτήν τη μορφή, άλλωστε, καλλιεργήθηκαν και όλες οι μεγάλες ιδιοκτησίες, εκκλησιαστικές και κρατικές ανεξάρτητα από το αν εδώ προβλέπονταν ενοίκια καθώς σε γενικές γραμμές η μικρή ιδιοκτησία που λειτουργούσε παράλληλα δεν αποδέσμευε εργατικά χέρια ούτε καν για τις ανάγκες αιχμής στη γεωργία αυτού του τύπου. Εξαίρεση αποτελούν οι εποχιακές και συστηματικές μετακινήσεις ακτημόνων εργατών γης ή μικρο-μικροιδιοκτητών, δηλαδή κατόχων εξαιρετικά περιορισμένων εκτάσεων, από τις περιοχές της χώρας που επικρατούσε, σε γενικές γραμμές, η μονοκαλλιέργεια της ελιάς και της σταφίδας δηλαδή από τα Επτάνησα και τη Δυτική Ελλάδα, με στόχο την εξασφάλιση συμπληρωματικών πόρων από οίονει μισθωτή εργασία με αμοιβή σε είδος και σε χρήμα. Όμως, το φαινόμενο αυτό στηρί-

ζεται στο διαφορετικό παρελθόν των συγκεκριμένων χωρών και στο καθεστώς που διαμόρφωσε σ' αυτά η κυριαρχία των Ενετών είτε πολιτικά είτε οικονομικά.

Παρά τις κατά τόπους παραλλαγές του, ο τρόπος αυτός αγροληψίας, το κολληγικό σύστημα, φαίνεται ότι αναπτυσσόταν παράλληλα με τη μικρή ιδιοκτησία της γης. Σε μερικές περιπτώσεις φαίνεται, μάλιστα, ότι η κολληγία και η μικρή ιδιοκτησία λειτουργούσαν κατά συμπληρωματικό τρόπο (Κωπαΐδα).

Όμως, ας αναφερθεί εδώ, ότι η καλλιέργεια, με τη μορφή της κολληγίας, προϊόντων που απευθύνονται κύρια στην αγορά (π.χ. δημητριακά), αποτελεί εξαιρετικά ασταθή κατάσταση, όσον αφορά τις κοινωνικές σχέσεις που την προσδιορίζουν. Η σταθερότητά της εξαρτάται ακριβώς από τις εξελίξεις του κρίκου εκείνου που συνδέει τις παραδοσιακές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τα πρόσωπα που συμμετέχουν σ' αυτή (γαιοκτήμονες, καλλιεργητές και επιστάτες), με το εκσυγχρονιζόμενο περιβάλλον τους, που δεν είναι άλλο από την αγορά. Έτσι, οι κολληγικά καλλιεργούμενες ιδιοκτησίες τείνουν στην εξάλειψη της μιας πλευράς των παραδοσιακά συμβαλλομένων και καταλήγουν είτε στη δημιουργία πολλών σχετικά μικρών αγροτών ιδιοκτητών είτε σε συγκέντρωση της ιδιοκτησίας της γης και στη διαμόρφωση καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία. (*J. S. Mill, 1878, σελ. 371 κ.αλ. Βιβλίο II*).

Το κλειδί, που ρυθμίζει την κατεύθυνση προς την οποία θα κινηθεί η διαδικασία αποδιάρθρωσης, βρίσκεται στην παγκόσμια αγορά και στις τιμές που τα βασικά καλλιεργούμενα προϊόντα επιτυγχάνουν σ' αυτή, στις συγκρούσεις των παραδοσιακών τελεστών δηλ. των παραγόντων που συμμετέχουν στις διαδικασίες παραγωγής και κατ' επέκταση ανταλλαγής, και στις περιπτώσεις εκείνες, όπου η διαδικασία αποδιάρθρωσης εξελίσσεται αργά και με έντονες συγκρούσεις, η λύση του ζητήματος έρχεται με τη μορφή της κρατικής πολιτικής και της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Μετά την παρέμβαση αυτή προς την κατεύθυνση της δημιουργίας των προϋποθέσεων καπιταλιστικής (αστικής) ανάπτυξης στο νεοϊδρυμένο ελληνικό κράτος, μέσα από τη συγκρότηση ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη, ας εξετάσουμε τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιείται, αλλά προσλαμβάνει και τη βασική ιδιομορφία της, που συνίσταται στη διαμόρφωση ενός καθεστώτος σταθερής μικρής εγγείου ιδιοκτησίας.

Ο καλύτερος τρόπος να παρακολουθηθεί η διαδικασία αυτή είναι η αναζήτηση των κοινωνικών στοιχείων που διαμορφωνόμενα σταδιακά, συγκροτούν τη νεοελληνική κοινωνία και διαμορφώνουν με την εξέλιξή τους τις συγκεκριμένες σε κάθε φάση της ανάπτυξής της, κυρίαρχες σχέσεις.

Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί, ότι ο ιστός των επιχειρημάτων στην

«επισκόπηση», παρ' όλο που αποσκοπεί ακριβώς στα παραπάνω, αναπτύσσεται σε δύο παράλληλους κατά κάποιο τρόπο άξονες. Στον άξονα που χαρακτηρίζεται από τις κοινωνικές και αργότερα οικονομικές εξελίξεις και στον άξονα που χαρακτηρίζεται από τις διαδικασίες συγκρότησης και εξέλιξης του νεοελληνικού κράτους (επαναστατικό κράτος, απόλυτη μοναρχία, συνταγματική μοναρχία, κ.λπ.), συνδέοντας έτσι την υλική βάση και τους αντίστοιχους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας από τη μια με την πολιτική υπερδομή από την άλλη με σχέσεις αλληλεπίδρασης. Άλλωστε, και μόνο η σημασία του κράτους στη συγκρότηση ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη που αναπτύχθηκε προηγούμενα, δείχνει τη σημασία της διατήρησης σε τέτοιου τύπου θεωρήσεις της ενότητας της υλικής βάσης και εποικοδομήματος.

5. Η Μικρή Ιδιοκτησία Γης Καθοριστικός Παράγοντας Συγκρότησης της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Περιοριστικός Παράγοντας της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης.

Στηριζόμενοι τώρα στα προηγούμενα, μπορούμε να προχωρήσουμε στην παρουσίαση χαρακτηριστικών στοιχείων του ερμηνευτικού πλαισίου της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης της νεοελληνικής κοινωνίας, τοποθετώντας στο κέντρο της θεώρησης την προοδευτική εγκατάσταση της νομικά αγκυρωμένης ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη. Μιας διαδικασίας, δηλαδή, που συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους.

Η συνολική ανάπτυξη του ζητήματος της γης, και η επανεξέταση, στη συνέχεια, της ιδιομορφίας, που προσλαμβάνει η νεοελληνική κοινωνική και οικονομική εξέλιξη, ακριβώς λόγω της κυριαρχίας σ' αυτήν της μικρής ιδιοκτησίας και της αντοχής και σταθερότητας της τελευταίας, αποτελούν ζητήματα, η διεξοδική διαπραγμάτευση των οποίων υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της παρουσίασης αυτής. Άλλωστε, στόχος της παρουσίασης αποτελεί η ενδεικτική διαπραγμάτευση του ζητήματος της ιδιοκτησίας της γης ως μηχανισμού συγκρότησης και σταθεροποίησης της νεοελληνικής κοινωνίας. Ενός μηχανισμού που, περιορίζοντας τις δυνατότητες «απαλλοτριώσεως των παραγωγών», περιόριζε σημαντικά εκτός των άλλων, τις δυνατότητες, ανάπτυξης στην κατεύθυνση της αξιοποίησης του παραγωγικού κεφαλαίου, οδηγώντας τα υπό ελληνική διαχείριση κεφάλαια, που κατά κανόνα συγκροτούνταν εκτός των περιοχών του νεοελληνικού κράτους, στην αναζήτηση άλλων διεξόδων κίνησής τους.

Μια από τις διεξόδους αυτές ήταν η δράση τους στο χρηματιστικό-τραπεζικό τομέα, που παρουσιάστηκε προηγούμενα για να τονισθεί η ενότητα

φραγμών και διεξόδων της ανάπτυξης που αποτελούν την ιδιομορφία της νεοελληνικής περίπτωσης.

- Η περίοδος που εξετάζεται στη συνέχεια είναι ο 19ος αιώνας. Όπως, όμως, θα φανεί οι μηχανισμοί που περιγράφονται μπορούν, τηρουμένων των αναλογιών, να επεκταθούν και σε μεγάλο μέρος του 20ου αιώνα.

- Η περίοδος χωρίζεται σε υποπεριόδους. Την περίοδο πριν από την επανάσταση, την περίοδο της επανάστασης, την περίοδο μέχρι το 1882, την μετά το 1882 περίοδο.

Σε απόκλιση με την «Επισκόπηση» ο διαχωρισμός αυτός των περιόδων γίνεται με κριτήριο τις μορφές και το μέγεθος της ιδιοκτησίας της γης και όχι την ευρύτερη εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για μια περιοδολόγηση, έναντι της οποίας μπορούν να εγερθούν για περισσότερους λόγους ενστάσεις. Όμως, επαρκεί για να αναδείξει την κύρια όψη του ζητήματος, που εδώ εξετάζεται.

- Στην πρώτη περίοδο, μέχρι το 1821, δεν υπάρχει στο κύριο μέρος των χωρών που θα αποτελέσουν το νεοελληνικό κράτος, ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη, τουλάχιστον επικυρωμένη τυπικά. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης τίθεται, σχεδόν από την αρχή της, το ζήτημα της διανομής των γαιών που περιέρχονται στο νεοελληνικό κράτος (Εθνικές Γαίες). Έτσι, η επανάσταση αποκτά άμεσα και κοινωνική διάσταση, πράγμα που της προσδίδει τη δύναμη και την καθιστά τη μόνη επιτυχημένη επανάσταση της περιόδου (Hobsbawm, 1990, σελ. 159 και 170 κ.α.). Ταυτόχρονα το ζήτημα της απόκτησης γης αποτελεί και μια από τις πηγές των συγκρούσεων που τη χαρακτηρίζουν. (Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση» 1979, σελ. 67-78).

- Στη δεύτερη περίοδο, μετά την επανάσταση, προοδευτικά το ζήτημα της γης στο νεοελληνικό κράτος οδηγείται από την προσπάθεια συγκρότησης μεγάλης ιδιοκτησίας στην αποδιάρθρωσή της και στην επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας.

- Η τελευταία περίοδος, που συνδέεται με την εδαφική επέκταση του νεοελληνικού κράτους στη Θεσσαλία και σε περιοχές της Ηπείρου, αποτελεί φάση εγκατάστασης της μεγάλης ιδιοκτησίας στις περιοχές αυτές, που πρακτικά προηγήθηκε της εθνικής ολοκλήρωσης, με ταχύτατη ουσιαστικά αποδιάρθρωση του συγκεκριμένου ιδιοκτησιακού πρότυπου στη συνέχεια. Εδώ προκύπτουν δύο ζητήματα, που αν και δεν εξετάζονται μπορούν να αναφερθούν. Το ένα συνίσταται στην τάση κίνησης προς την περιοχή των Ελλήνων παροίκων ακτημόνων που αγόραζαν τη γη και το άλλο στην αντίστοιχη υποχώρηση των Οθωμανών γαιοκτημόνων.

- Η εξέλιξη, χαρακτηριστικό της οποίας είναι, σε όλες τις περιόδους, η τάση προς τη μικρή ιδιοκτησία, οδηγεί στη διατύπωση του ερωτήματος

γιατί οι κυρίαρχες ομάδες, οι οποίες και πριν από την ανεξαρτησία αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο διαμεσολαβητές της εξουσίας, ενώ ανέλαβαν τη διαχείρησή της, μετά την ανεξαρτησία δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν σταθερή μεγάλη ιδιοκτησία, ή, με άλλα λόγια, στην αναζήτηση των μηχανισμών που οδήγησαν στη συγκρότηση της μικρής ιδιοκτησίας.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι σύνθετη και περίπλοκη, καθώς ανάγεται σε μια σειρά κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων. Η αλληλεπίδραση των παραγόντων αυτών κατά τέτοιο τρόπο, ώστε, άλλοτε ένας και άλλοτε άλλοι κ.λπ. να αποτελούν τον καθοριστικό παράγοντα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αποτελεί το μηχανισμό εξήγησης του φαινομένου, του οποίου οι συνέπειες είναι κοινές. Δεν αποδεσμεύεται συστηματικά εργατικό δυναμικό για δραστηριότητα σε άλλους τομείς και έτσι η οικονομική εξέλιξη ακολουθεί τους δρόμους που καθορίζονται από αυτή την αναπαραγόμενη σταθερότητα των σχέσεων με τη γη και τον παραδοσιακό προσανατολισμό του κεφαλαίου προς εμπορικές, χρηματιστικές και μεταφορικές (ναυτιλιακές) δραστηριότητες, στα πλαίσια της διεθνούς αγοράς και των όρων που αυτή επιβάλλει. Άλλωστε και αυτές οι δραστηριότητες τείνουν σχετικά γρήγορα να κατευθύνονται προς την έγγειο ιδιοκτησία αναπαράγοντας τον κύκλο.

- Μια πρώτη απάντηση μπορεί να επιχειρηθεί συνολικά. Στο κοινωνικό επίπεδο είναι η ανάγκη διαμόρφωσης και διασποράς ιδιοκτησίας ως θεμελίου της κοινωνίας. Αυτή η ανάγκη οδηγεί στη θέσπιση του συγκεκριμένου αστικού δικαίου, αλλά πρακτικά, τα όρια επιβολής του διαγράφονται από τη σχέση των προηγούμενων, λανθανόντων ίσως, στοιχείων δικαίου με το νέο δίκαιο και την κοινωνική δυναμική. Έτσι, το καθεστώς νομής του παλαιού καθεστώτος δημιουργεί, ταυτόχρονα, δικαιώματα, που πρακτικά ισοδυναμούν με περιορισμό της πλήρους κυριότητας, περιορίζοντας τις εν δυνάμει τάσεις εξαθλίωσης τμημάτων του πληθυσμού.

- Η κατάσταση αυτή, όπου συνδυάζονται, στις περισσότερες περιοχές, μια οικονομία επιβίωσης, με την παράλληλη καλλιέργεια ενός προϊόντος (σιτηρά, καπνός, σταφίδα, κ.λπ.) για την αγορά, διαμορφώνει, παράλληλα με τους περιορισμούς που η κοινωνική σύγκρουση από τη μια και η περιορισμένη και προοδευτικά διαμορφωνόμενη ομοιογένεια των κυρίαρχων επιβάλλουν, μια κατάσταση εκμετάλλευσης της γης, όπου επιβιώνουν οι μικρο-ιδιοκτήτες καλλιεργητές πλάι στη μεγάλη ιδιοκτησία η οποία καλλιεργείται με τη μορφή των κολληγικών σχέσεων.

Σχέσεις που είναι και ασταθείς ενδιάμεσες ή υβριδικές (*Godelier, 1987, σελ. 34*) και που τείνουν είτε σε καθαρές μορφές καπιταλιστικής εκμετάλλευσης της γης του τύπου ιδιοκτήτης-ενοικιαστής-εργάτης γης είτε σε μορφές μικρής ιδιοκτησίας, του τύπου της ιδιόκτητης καλλιεργητικής μο-

νάδας, και απασχόλησης στη βάση της οικογένειας (ίσως διαφόρων τύπων και ίσως κάποιας πρόσθετης σε εποχιακή βάση απασχολούμενης εργασίας για τους λόγους που παραπάνω αναφέρονται).

Η κυρίαρχη μορφή εκμετάλλευσης ήταν το τσιφλίκι, που διατήρησε σε πολλές περιοχές της χώρας το όνομά του αλλά προσέλαβε νέο περιεχόμενο σχέσεων παραγωγής και νέο προσανατολισμό στα προϊόντα του, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συγχύσεις ως προς την συγκεκριμένη ιστορική μορφή που πήρε η σχέση αυτή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκεί κατά το παρελθόν έτεινε περισσότερο προς μια μορφή προσωπικής εξάρτησης, χωρίς τη ρητή απαγόρευση των μετακινήσεων, αλλά στα πλαίσια του καθεστώτος δουλείας που η δεσποτική μορφή της Αυτοκρατορίας και η θρησκεία των καλλιεργητών προδιέγραφε. Το νέο αυτό σε περιεχόμενο τσιφλίκι, παράγει κυρίως για την αγορά.

- Παράλληλα με το κοινωνικό αυτό στοιχείο, η οικονομική διάσταση του νέου τσιφλικιού, δηλαδή, οι συγκεκριμένες αγροληπτικές σχέσεις, η σχετική στασιμότητα στην εξέλιξη των καλλιεργειών, που άμεσα συνδέεται με τις προηγούμενες, η φορολογία και η περιορισμένη ανάπτυξη των στοιχείων εκείνων, που σήμερα ονομάζουμε τεχνική υποδομή στην ύπαιθρο, αλλά πρώτα απ' όλα τα παραγόμενα προϊόντα αυτά καθ' αυτά συνέβαλαν στο να μην εξαθλιωθεί η αγροτιά, αλλά και να αποδιαρθρωθεί αντίθετα η κολληγικά αξιοποιούμενη ιδιοκτησία μεγάλης μορφής σε πολλές μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

- Με τη σειρά του, το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, παράλληλα με τη διαμόρφωση σταθερής μικρής ιδιοκτησίας, περιόριζε κάθε δυνατότητα δράσης κεφαλαίων σε τομείς παραγωγικούς. Έτσι, όταν κατά τη περίοδο του τελευταίου τρίτου του αιώνα τα αποικιοκρατικά συστήματα μετασχηματίστηκαν σε ιμπεριαλιστικά (*Ψυρούκης, 1977, σελ. 187 κ.ακ.*) και οργανώθηκαν τα εθνικά βαλκανικά κράτη, το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο ζήτησε διέξοδο σε τραπεζικές χρηματιστικές επιχειρήσεις που συμπλήρωναν το παραδοσιακό πεδίο δράσης του κρατικού δανεισμού, σε επενδύσεις στη γη, δηλαδή στην εξαγορά Οθωμανικών ιδιοκτησιών στα «υπό ενσωμάτωση» εδάφη της Θεσσαλίας και λίγο αργότερα στη «νέα» ατμήρη ναυτιλία, όπου συνάντησε όσους από τους παλιούς караβοкураίους κατάφεραν να επιβιώσουν.

- Στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται κατά το τέλος του 19ου αιώνα, συνεχίζονται ή επανασυντάσσονται οι παραδοσιακές δραστηριότητες των αρχών του ίδιου αιώνα, με βασική διαφορά τη συγκρότηση ενδιάμεσα του ελληνικού κράτους, του οποίου η σημασία ως οικονομικού τελεστή όλο και μεγαλώνει (*Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση», 1976, σελ. 40 κ.ακ. αλλά και σελ. 100 κ.ακ. «Σκιαγραφή», 1976, σελ. 5 και 6, 10, 13 κ.αλ.*) και την ένταξη

της ελληνικής οικονομίας στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, κατά τέτοιο τρόπο ώστε, αφενός να βρίσκεται σε άμεση επαφή με τις δραστηριότητες της μητρόπολης δηλαδή, των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα από το εφοπλιστικό, το παροικιακό και το μεταπρατικό τμήμα της, ενώ αφετέρου, στην ίδια τη χώρα η οργάνωση και η σταθερότητα του συγκεκριμένου γεωργικού παραγωγικού πρότυπου, περιορίζοντας σημαντικά τις δυνατότητες δράσης του παραγωγικού κεφαλαίου, συνέτεινε στην ανάπτυξη μη παραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Διαμορφώνεται έτσι μια «σταθερή» κοινωνία, όπου η εξαθλίωση αλλά και η βιομηχανική ανάπτυξη συναντούσαν εμπόδια στο δρόμο τους. Παράλληλα, διαμορφώνονται και παγιώνονται οι πόλοι της «υλικής βάσης» της εξάρτησης της χώρας, και η προοδευτική ομογενοποίηση των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων σε αντιστοιχία με την όσωση της σύνθετης εξαρτημένης και ασταθούς αυτής υλικής βάσης.

Αυτή η διαδικασία δεν εμπόδισε, βέβαια, τη δημιουργία ομαδοποιήσεων στους κόλπους των κυρίαρχων αυτών ομάδων, με στόχο την εξουσία και την ιδιοποίηση μέσω αυτής των άμεσων οφελών από την άσκησή της. Ταυτόχρονα, η σχετικά εύκολη επίλυση του ζητήματος της γης, δηλαδή της διαμόρφωσης της υλικής βάσης των αγροτών, της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού, περιόρισε τη δυνατότητα κινητοποιήσεων προς ριζοσπαστικές κατευθύνσεις στο εσωτερικό. Το ζήτημα της γης λυνόταν κατά διαδοχικές φάσεις και δεν δημιουργούνταν, σε σημαντικό αριθμό, ομάδες ακτημόνων ούτε, καθώς δεν αναπτύσσονταν σημαντικά η βιομηχανία εργοστασιακού τύπου, σχηματίζονταν ομάδες κοινωνικά υποβαθμισμένων τεχνιτών δίπλα στους βιομηχανικούς εργάτες.

— Οι παραδοσιακές δραστηριότητες του κεφαλαίου, το εμπόριο μικρής και μεγάλης κλίμακας και οι μεταφορές λειτουργούσαν συμπληρωματικά στο συγκεκριμένο παραγωγικό πρότυπο, καθώς παράλληλα με τις συγκεκριμένες λειτουργίες τους, εξασφάλιζαν διέξοδο είτε σε τυχόν συσσωρευμένα κεφάλαια είτε σε πλεονάζον (εποχιακό) εργατικό δυναμικό. Το ίδιο και ο τραπεζικός-χρηματιστικός τομέας της οικονομίας που απλωνόταν μέσα από την κυκλοφορία χρήματος στη χώρα, καθώς οι ανάγκες του δημοσίου σε δάνεια καθιστούν την κυκλοφορία τραπεζογραμματίων υποχρεωτική, ολοκληρώνονταν αρμονικά στο σχήμα τράπεζα-κράτος-πολύ μικροί πελάτες, έμποροι και γαιοκτήμονες, αποκτώντας και για αυτό τον πρόσθετο λόγο κυρίαρχη θέση στην αγορά. (*Dedoussopoulos, 1986, σελ. 231-290*).

— Προς την κατεύθυνση της σταθερότητας δρούσαν και η πολιτική εξέλιξη και η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, η Μεγάλη Ιδέα. Η Μεγάλη Ιδέα, ανεξάρτητα από τις παραλλαγές, τη χρήση και τις καταχρήσεις της, δεν έπαυε να εκφράζει το αίτημα της εθνικής ολοκλήρωσης δίνοντας έτσι

μία κατεύθυνση της ελληνικής πολιτικής στον ευρωπαϊκό χώρο (δεν παίζει εδώ ρόλο η γεωγραφική φορά της επέκτασης του κράτους). Έτσι συνδέονταν η οικονομική διάσταση της εξάρτησης με τη διπλωματική της μια και η εθνική ολοκλήρωση ήταν τμήμα του «Ανατολικού Ζητήματος» και, μέσω αυτού, προσέκρουε στο παγκόσμιο σύστημα κυριαρχίας των Βρετανών και του ελέγχου του δρόμου προς την Ινδία (Κρήτη, Κύπρος, Μέση Ανατολή, Αίγυπτος).

- Έτσι, μετά από μια επανάσταση, στην οποία κυριάρχησε το στοιχείο της λαϊκής εξέγερσης, η πολιτική, τόσο κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, όσο και κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας που ακολούθησε, φάνηκε να αποστασιοποιείται από το λαό και να αποτελεί αντικείμενο των διευθυντριών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας. Οι ομάδες αυτές μέσα από τα άμεσα, πολλές φορές αντιφατικά, οικονομικά τους συμφέροντα και μέσα από τις διεθνείς διαστάσεις των συγκεκριμένων προβλημάτων, συγκρούονταν με διακύβευμα την κρατική εξουσία και τον άμεσο μετασχηματισμό της σε υλικά οφέλη.

Τη σύγκρουση αυτή την ακολουθούσε και ο λαός, διαρθρωμένος σ' αυτήν περισσότερο κατά κάθετο τρόπο μέσα από τα πελατειακά συστήματά του, που κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή, παρά μέσα από μια σύγχρονη κοινωνική διαφοροποίηση με αντιστοιχίες στην πολιτική ζωή. Έτσι, η έντονη πολιτική ζωή φαινόταν να διαχωρίζεται από τη, σε γενικές γραμμές, σταθερή οικονομική εξέλιξη με την έννοια της σταθερής συγκρότησης κυρίαρχα μικρής ιδιοκτησίας και της διατήρησης της μορφής αυτής ως κυριάρχου σχήματος.

- Στο σταθερό αυτό σύστημα, η κρίση εισάγεται είτε στο οικονομικό είτε στο πολιτικό επίπεδο, όταν διασαλεύεται ο μηχανισμός άρθρωσης της νεο-ελληνικής οικονομίας και πολιτικής στο διεθνή της περίγυρο.

- Πρόκειται στην πρώτη περίπτωση για κρίσεις απορρόφησης των βασικών αγροτικών προϊόντων από τη διεθνή αγορά (πτώση τιμών, υπερπαραγωγή, κ.λπ.) που διαρκούν όσο διαρκεί η αναπροσαρμογή του παραγωγικού πρότυπου στις νέες συνθήκες της διεθνούς αγοράς. Στις περιπτώσεις αυτές οι σχέσεις ισορροπίας και σταθερότητας στην ύπαιθρο διασαλεύονται. Η λύση δίνεται από τη μετανάστευση προς τις νεαρές πόλεις του βασιλείου, προς την πρωτεύουσα, στα αστικά κέντρα της Ανατολής (Θεσ/νίκη, Πόλη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, κ.λπ.) και στις υπερπόντιες χώρες. Το σταφιδικό αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας που συνδέει όλα όσα αναφέρονται παραπάνω. Κατάληψη γης, νομιμοποίηση, εμπορευματική παραγωγή, υπερπαραγωγή, κρίση, αναζήτηση διεξόδων, μετανάστευση αλλά και παράλληλη δράση στο χώρο εμπορών, πολιτικών και πιστωτικών ιδρυμάτων. Πάντως εκτός από τους μετανάστες που έφυγαν χωρίς να χά-

νουν, σε οικογενειακή τουλάχιστον βάση, τα αμπέλια τους κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αυτής, το κράτος έχασε σε όρους ιδιοκτησίας σημαντικό μέρος των «εθνικών γαιών».

– Στο πολιτικό επίπεδο, τρεις μηχανισμοί διαμορφώνουν τα στοιχεία της κρίσης. Το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης, που φθάνει μέχρι συγκεκριμένες γενικές συγκρούσεις, το ζήτημα της εξάρτησης, που οδηγεί σε άμεσες παρεμβάσεις και επεμβάσεις των Δυνάμεων και το ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος, που, παρόλο ότι συνήθως αποτελεί εσωτερική διαδικασία των κυρίαρχων ομάδων, έχει την τάση να παρασύρει στις συγκρούσεις και μέρος των λαϊκών στρωμάτων με κίνδυνο να έλθει στο προσκήνιο η λανθάνουσα κοινωνική αντίθεση πάντα με τον τρόπο που παραπάνω περιγράφεται.

– Συγκροτείται έτσι, από όσα σχηματικά αναφέρονται στα προηγούμενα, με βάση όσα αναπτύσσονται σχετικά στην «Επισκόπηση» ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, το οποίο στηριζόμενο στις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης, παράλληλα με την ανάπτυξη των τμημάτων του ελληνικού κεφαλαίου, επιτρέπει και την κατανόηση των στοιχείων εκείνων, που αποτέλεσαν φραγμό της ανάπτυξης αυτής και συνέβαλαν έτσι στη συγκρότηση της ιδιομορφίας της συγκεκριμένης εξέλιξης η οποία συνίσταται στην ευρύτατα διαδεδομένη σταθερή μικρή ιδιοκτησία.

Μπορούμε τώρα να ολοκληρώσουμε τη συνοπτική παρουσίαση διατυπώνοντας την άποψη ότι το συνολικό αυτό σχήμα επιδέχεται προεκτάσεις. Αν αυτές γίνουν προς την κατεύθυνση του χρόνου οδηγούν την ανάλυση προς το παρόν και μεταθέτουν το κέντρο βάρους της ανάλυσης προς τη διερεύνηση της σταθερότητας που παρουσιάζουν οι ήδη διαμορφωμένοι κοινωνικοί όροι. Αν αυτές γίνουν ως προς το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων το σχήμα εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία, όπως ο μεταβαλλόμενος και αυξανόμενος ρόλος του νεοελληνικού κράτους στην οικονομική διαδικασία, το νέο πλαίσιο των κοινωνικών συγκρούσεων, οι νέες διεθνείς οικονομικές σχέσεις, κ.λπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- N. Svoronos (1956), «*Le Commerce de Salonique au XVIIIeme siecle*», P.U.F., Paris 1956.
 N. Γ. Σβορώνου (1976), «*Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*», Αθήνα 1976, Θεμέλιο (πρώτη γαλλική έκδοση P.U.F. 1972).
 N. Σβορώνου (1976), «*Σκιαγραφία της Κοινωνικής και Πολιτικής Εξέλιξης στην Ελλάδα*», Αθήνα 1976, έκδ. Θούριου, μετάφραση από ομάδα της ΕΚΟΝ Ρήγας Φερραίος, πρώτη δημοσίευση στο *Les Temps Modernes*, 25ος χρόνος αρ. 276, 1969 (Dossier: Aujourd'hui la Grece) σελ. 7-36, συμπεριλαμβάνεται και στο Σβορώνος 1982, σελ. 275-309.

- Ν. Γ. Σβορώνου (1982), «*Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*», Αθήνα, 1982, Θεμέλιο.
- Ν. Γ. Σβορώνου (1980) Η Ελληνική οικονομία, και κοινωνία το 1820: Ένα γαλλικό υπόμνημα στον τόμο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980.
- Π. Άντερσον (1986), «*Το Απολυταρχικό Κράτος*», Αθήνα 1986, Οδυσσέας, (πρώτη έκδοση, ΝΛΒ 1978), Μετάφραση: Ελένη Αστερίου.
- Α. Δεδουσόπουλος (1986), «*Capitalism. Simple Commodity Production and Merchant Capital. The Political Economy of 19th Century Greece*», Kent, (of Canterbury), 1976.
- Γ. Δερτιλής (1985), «*Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909*», Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Μ. Godelier (1987), «*Η Θεωρία της Μετάβασης στον Μάξ*», Αθήνα 1987, Gutenberg, Μετάφραση: Π. Πολέμη - Λ. Δεμαθά - Ζ. Δεμαθάς, Αθήνα 1987.
- Ε. J. Hobsbawm (1990), «*Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*» Μ.Ι.ΕΤΕ. Αθήνα (1990) (πρώτη έκδοση, 1962), Μετάφραση: Μαριέτα Οικονομοπούλου.
- Θ. Καλαφάτη «*Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*», τομ. Α. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1990.
- Γ. Κορδάτου (1930), «*Εισαγωγή στη Ιστορία της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας*», Αθήνα 1930.
- Σ. Μάξιμος, (1973), «*Η Ανγλή του Ελληνικού Καπιταλισμού*», Στοχαστής, τρίτη έκδοση Αθήνα 1973.
- Κ. Μάρξ (1978), «*Το Κεφάλαιο*», Τόμος τρίτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- J. S. Mill (1878), «*Principles of Political Economy*», in two volumes, 8th ed., London 1878
- F. Tökei (ed) 1989, «*Primitive Society and Asiatic Mode of Production*», Budapest, 1989
- Ν. Ψυρούκη, (1977) «*Ιστορία της Αποικιοκρατίας*», τόμος Δ', Αθήνα 1977.

II. Ελληνική κοινωνία-Ελληνικό κράτος

Dimitri Nicolaïdes

Ιστορικός - Paris I

«LA FRANCE ET LES GRECS SOUS LA REVOLUTION FRANCAISE»

Nicolas Svoronos s'est toujours intéressé à l'histoire commune de la Grèce et de la France, et c'est certainement pour l'avoir lu au préalable que j'ai pris la direction qui a été la mienne tout au long de mes recherches. Ce qui m'a frappés surtout à la lecture de ses livres, c'est cette impression que les liens qui unirent Grecs et Français apparaissent, dans la période qui m'intéresse, comme beaucoup plus rêvés que vécus; et je crois qu'il y a là une clé de lecture tout à fait originale pour comprendre ce grand rendez-vous manqué qu'est à mon sens l'histoire des relations franco-grecques q autour de la Révolution. Car au delà de la conjoncture politique, il serait utile d'aller chercher des explications à ce phénomène aussi du côté des mentalités, justement mon domaine d'investigation.

Pour résumer mon sujet, on peut dire qu'il s'agit d'étudier «la représentation des Grecs par les Français sous la Révolution». Alors pourquoi une telle approche, quel est l'intérêt de ce sujet? Outre l'intérêt *méthodologique* que j'espère démontrer à travers les articulations se mon exposé, je crois qu'il est double:

Premièrement, il y a la *connotation* d'un tel sujet et d'abord pour les Français du XVIIIème siècle, car il faut bien prendre conscience qu'à l'époque, parler de la Grèce c'est immédiatement faire référence à l'Antiquité; et le référent antique n'est pas seulement un procédé rhétorique, il a une valeur structurelle, il structure l'univers mental des Français, toute la sphère intellectuelle, de la poésie à la politique. Il y a donc d'un côté le référent antique, let de l'autre la dure réalité celle d'un peuple esclave, dégénéré comme le qualifie fréquemment les Français. Il y a donc une contradiction à surmonter,

---

* Ce texte est le résumé d'un Mémoire soutenu à la Sorbonne in 1988 sous le direction de Monsieur Michel Vouelle. Un article sera par ailleurs bientôt publié dans la «Revue de Science Social» (Athènes).

et, étant donné l'importance du référent antique, on verra à quel point l'enjeu ici est grand.

Le deuxième élément qui justifie l'intérêt que l'on peut porter à ce sujet, c'est la *limitation temporelle* que je me suis imposé — et pas seulement pour des raisons de commodités — c'est-à-dire l'époque de la Révolution française et partiellement de l'Empire napoléonien. C'est d'abord intéressant du point de vue de l'histoire des mentalités dans la mesure où l'on considère généralement que les mentalités ne peuvent s'étudier que dans la longue durée, tandis que la rupture serait la caractéristique exclusive de l'événement, de la courte durée. Est-ce qu'on ne pourrait pas apporter quelques restrictions à cette vérité là? C'est ensuite intéressant du point de vue de la période choisie, car l'extrême nouveauté de la Révolution française c'est la place laissée au discours, l'inflation considérable de la parole. On assiste ainsi à une idéologisation de la réalité et donc des représentations de cette réalité. La représentation des Grecs peut du coup apparaître comme un très bon miroir du Français «en Révolution», tout en constituant malgré tout un compromis entre idéalisme et pragmatisme, pareillement nécessaires comme nous le verrons.

I

Mais il n'est bien-sûr pas dans mon intention de gommer ou de sous-estimer le poids des mentalités stables, de l'ensemble des représentations traditionnelles qui constituent l'univers mental des Français du XVIIIème siècle. Ainsi, le premier niveau d'analyse de la représentation sera le plus évident, celui qui nous fait passer de la perception à la représentation à travers le filtre de cet univers mental quasi immobile, où le stéréotype joue le rôle indispensable de décomplexification d'une réalité parfois un peu opaque.

Il résulte de cette analyse une image double du Grec, dualité qui correspond à une distinction géographique, mais surtout qui s'accompagne dans chacun des cas de pré-supposés idéologiques tout à fait spécifiques.

Le première image est celle qui domine dans nos sources. c'est-à-dire celle du Grec dégénéré. Celui-ci n'est jugé qu'en fonction d'un Age d'Or révolu, est donc toujours dévalorisé par contraste avec les Anciens, à tel point qu'on va parfois jusqu'à nier sa propre identité de Grec. Mais cette vision des choses permet surtout d'établir une filiation directe entre la Grèce de Sophocle et la France de Voltaire — et les comparaisons sont fréquentes — et nous avons alors une opposition entre un Occident héritier de l'Antiquité, et un Orient du côté duquel le Grec moderne est rejeté, notamment grâce au

procédé de l'amalgame où le Grec est identifié au Turc: il s'agit bien de deux peuples esclaves sous un gouvernement tyrannique, caractérisés par leur fanatisme et leur ignorance.

Mais l'idée même de dégénérescence contient celle de régénérescence, et ici intervient l'«homme civilisé» pour qui rendre ses droits au peuple grec est un devoir, une mission sacrée. Là encore il y a une idée implicite, celle du Grec dépendant, incapable de s'émanciper seul. Car en attirant la compassion sur ces hommes privés de liberté, aveugles au milieu des Ténèbres, on rend du même coup nécessaire l'intervention extérieure et incontestable la supériorité de l'Occidental, en particuliers de la France des Lumières. D'où toute une rhétorique paternaliste, infantiliste, comme chez cette Elève Vice-Consul à Smyrne qui suggère «d'imiter avec les Grecs le bon père de famille qui instruit ses enfants en se jouant d'eux», ou ce Général des îles ioniennes qui fait de ce fait une tare congénitale puisque «divisé par des haines profondes en deux parties irréconciliables, (ce peuple) aime mieux être gouverné par des Etrangers que de se gouverner lui-même».

Ainsi, en nous faisant passer de l'Antiquité au XVIIIème siècle par un procédé continu de dégénération, on nie du même coup la complexité de l'Histoire, on coupe en droite ligne à travers les méandres d'un cheminement politique et culturel qui représente l'héritage du peuple grec. Mais heureusement, et ci apparaît la deuxième image du Grec, il est possible de le décrire une autre Grèce. celle-ci immuable, intemporelle, qui permet de dépasser la contradiction. Elle correspond à une géographie mythique, dans les montagnes du Magne ou de l'Epire, ou dans des îles comme Hydra, où vivent des peuples indépendants et vertueux.

Mais ici encore, la représentation est fortement connotée idéologiquement. Elle évoque tout un aspect de la philosophie des Lumières, notamment celle de Rousseau. Tous les éléments de l'idéal rousseauiste sont en effet présents: la Nature, à la fois généreuse et protectrice; le «bon sauvage» qui se nourrit du fromage de ses chèvres, mène une vie ascétique et connaît un bonheur simple; la Vertu qui est une qualité naturelle et non culturelle chez ces hommes et ces femmes qui mettent leur honneur au dessus de tout; enfin il y a surtout la Liberté, et sa manifestation politique, l'indépendance, qui s'exprime à travers des actes de bravoure cent fois décrits, eu un mépris de la mort qui est aussi un mépris de la vie, de la vie matérielle par opposition à une vie plus spirituelle. Ce Grec là est donc, selon un schéma hégélien, l'exacte figure inversée de celle du Grec esclave, c'est un vainqueur tel les soldats de l'an II, et la devise de la République française. «la Liberté ou la Mort», pourrait très bien être la sienne.

Mais cette représentation là n'est pas seulement une simple illustration d'un certain idéal — celui de Rousseau et de toute la Révolution française en général —, elle est avant tout un justificatif. Ces «descendants des Spartiates» ont en effet une importance symbolique considérable, car ils touchent à l'essence même de la Révolution française et de la conscience politique des révolutionnaires. Ils sont un justificatif du «mythe révolutionnaire», et pour le comprendre, je voudrais en appeler à Marx et à son analyse de la Révolution française. Celui-ci en effet montre du doigt la principale limite de ce grand bouleversement, à travers sa dénonciation de «l'illusion du politique» qui correspond à un fourvoiement idéologique des nouveaux dirigeants dans la mesure où ils ne séparent pas infrastructure et superstructure, où ils ne savent apporter que des solutions politiques à des problèmes sociaux¹. Le but de la Révolution est en quelque sorte de passer de l'homo economicus au citoyen, de fondre la société civile dans la société politique. D'où la tendance des militants révolutionnaires à identifier leur vie privée à leur vie publique et à la défense de leurs idées. Et ailleurs, le seul exemple vivant réussi, en dehors de toute construction théorique, la seule concrétisation de cet idéal, ce sont ces montagnards héritiers des Lacédémoniens, qui apparaissent comme le lien nécessaire entre théorie et pratique.

Nous avons donc ces deux images du Grec, complémentaires, mais qui obéissent à des motivations de nature différente. Ainsi nous n'avons pas un système exhaustif permettant de construire une image totale du Grec, mais au contraire une image qui témoigne de l'hétérogénéité de la réalité, et qui passe par un discours de l'exception, de l'anecdote. Au bout du compte, cette image est beaucoup plus ambiguë que celle désirée par les fonctionnaires français.

II

D'où l'intérêt de passer par un deuxième niveau de lecture de la représentation où il n'est plus question d'étudier le contenu de celle-ci, mais les mécanismes de son élaboration, la logique de sa construction. L'enjeu pour les Français est en effet de clarifier, et pour ce faire il doit situer l'autre

---

1. «Loin de percevoir dans le principe de l'Etat la source des tares sociales, les héros de la Révolution française perçoivent, au contraire, dans les tares sociales la source des maux politiques. C'est ainsi que Robespierre ne voit dans l'extrême pauvreté et l'extrême richesse qu'un obstacle à la *démonstration pure*. C'est pourquoi il désire établir une frugalité générale à la Spartiate». (Karl Marx, *Glosses éritiques en marge de l'artiste (Le Roi de Prusse et la Réforme sociale par un Prussien)*).

par rapport à soi, en réduisant toute opposition à une alternative simple: le similaire et le différent. L'avantage est alors de faire entrer dans un système cohérent tous les protagonistes qui gravitent autour des Grecs. On peut ainsi prendre l'exemple du Juif: en le rapprochant du Grec, on dévalorise ce dernier, on le réduit à un peuple-marchand sans Patrie. Mais face aux Français, en les séparant on souligne le caractère irrécupérable du Grec pro-Russe face au Juif reconnaissant vis-à-vis de la République française é ancipatrice. Si on prend l'exemple du Turc, on peut voir que celui-ci n'est pas toujours le pôle négatif qui permet comme on l'a vu à travers le procédé de l'amalgame de dévaloriser le Grec. Car le Turc, très concrètement, est d'abord le détenteur du pouvoir, et, en tant qu'autorité, il est le seul interlocuteur valable pour des fonctionnaires, des représentants de l'Etat français.

Mais le Français n'est pas systématiquement ce tiers exclu qui s'identifie à l'un des termes de l'opposition. Il peut arriver, lors d'arriver, lors de passage d'un état à l'autre, d'une identité à l'autre, qu'il ait à régler brusquement la question à la fois de sa propre identité et de celle d'autrui: le premier cas exemplaire est celui de l'occupation des îles ioniennes, au cours de laquelle on assiste à une miraculeuse métamorphose chez ces «nouveaux citoyens» qui de grossiers et brutaux deviennent sages et modérés. Le deuxième cas est celui, inverse, des mariages mixtes qui corrompt le Français et où les thèmes religieux de la perte, de la souillure sexuelle, de la Femme tentatrice surprennent en ces temps révolutionnaires. La peur de la contagion est telle! que ces mariages sont interdits au personnel consulaire sous la Révolution,

Mais l'autre enjeu dans cette opération qui consiste à «ramener l'autre au même», ce n'est pas seulement de clarifier, rendre intelligible, c'est aussi rendre présent, Car désormais la France est de plus en plus absente physiquement, c'est une période de crise pour ses intérêts dans la région. Le grand problème des Français est donc un problème de reconnaissance, qui s'exprime au travers de l'obsession de l'opinion de l'autre. Cette opposition doit apparaître comme claire, tranchée, — l'Amour ou la Haine — et les nuances, le sentiment partagé ne sont pas d'une grande utilité dans cette opération. Si l'on constate des sentiments contradictoires, alors il vaut mieux les présenter comme successifs, conjoncturels, que comme simultanés, structurels. Mais la réponse que le miroir grec leur renvoie n'est pas très satisfaisante. Le Français n'est pas jugé pour ce qu'il est, mais pour qui il aime (les Turcs ou les Russes), ou pour ce qu'il pense (l'esprit catholique ou l'esprit révolutionnaire).

Globalement, l'image du Grec qui en ressort est donc toujours une

image indirecte, biaisée, et il ne reste alors plus qu'à intervenir directement pour modifier la représentation.

III

Nous abordons là notre troisième (et dernier) niveau d'analyse de la, représentation, qui se situe géographiquement là où nous sommes tous réunis puisqu'il s'agit des îles ioniennes. C'est ici en effet que s'opéra le contact entre la France et les Grecs, et que les représentations furent mises à l'épreuve des faits. L'intérêt est de mesurer le décalage entre le discours et l'action, décalage qui implique mensonges, hypocrisie et maucaise foi, mais qui provoque aussi des transformations, des adaptations du discours à la réalité. Mais le langage prend ici une dimension d'autant plus formidable qu'il s'agit de la Révolution française avec tout le pouvoir des symboles. le triomphe des Grands Principes. La grille de lecture des Français devient purement idéologique: *dire la Liberté, l'Egalité...* c'est les réaliser. On est ainsi témoin d'un processus d'abstraction tout à fait caractéristique. On peut l'analyser à deux niveaux (réalité/imagination):

D'abord au niveau du réel: l'étroite combinaison de l'action et du discours est certainement le trait spécifique de l'occupation française des îles ioniennes. Déjà avant, la nouvelle de la Révolution se transmettait via un univers de signes, de symboles (feuilles d'information, assemblées démocratiques, bateaux rebaptisés, port de la cocarde tricolore...). Les Français avaient aussi recours à la propagande par voie d'affiches, ou grâce à des agitateurs comme les frères Stéphanopoli envoyés dans le Magne par le Directoire et Bonaparte. Après l'occupation, la même logique est suivie: l'apprentissage des lois, la traduction de la Constitution, les inscriptions autour de jeunes arbres de la liberté et les nombreux discours, tout cet exhibitionnisme de la parole n'est pas purement symbolique, c'est un élément central du nouvel ordre social.

Mais quelle est la place des Grecs dans ce nouvel ordre social? Ils ne sont pas appréhendés en tant que peuple mais en tant qu'individus, citoyens potentiels d'une République universelle: Cela se traduit par exemple par la marginalisation de l'Eglise orthodoxe, la principale expression de l'identité culturelle de la communauté; mais cela se traduit aussi par l'intégration des Grecs, y compris du Continent, à la gestion des îles.

Mais pour les Français, cette expérience hellénique fut très limitée à la fois géographiquement et temporellement. Devant leur impuissance à agir,

ceux-ci ont tendance à se régugier dans un univers fantasmagorique. Donc on assiste aussi à ce processus d'abstraction au niveau del'imaginaire. C'est surtout autour de l'expédition d'Egypte, au moment où convergent les intérêts des deux peuples, que se multiplient plans d'attaques, projets d'invasions et mémoires et tout genre. De façoà symptomatique, Napoléon exprimera dans son *Mémorial de Sainte Hélène* le regret de n'avoir pas libéré la Patrie dex Anciens: «La Grèce attend un libérateur! Ce sera une belle couronne de gloi(e. Il inscrira son nom à jamais avec ceux d'Homère, de Platon et Epaminondas. Je n'en ai pas été loin!»

Ce phantasme peut conduire jusqu'aux utopies les plus délirantes, comme celle mentionnée par Coraï, le projet d'une République franco-hellénique à Chypre et en Crète, dans le cas où les Coalisés envahiraient la France! Mais le nouveauté est ici de voir les Français et les Grecs à pied d'égalité. L'idéologie de la Révolution a ainsi surtout réussi à humaniser le regard des Français, à transformer l'image du Grec. La Fraternité est une nouvelle valeur qui impose une représentation modifiée, où les Grecs y gagnent en autonomie et les Français en modestie. Ce nouvel état d'esprit qnnonce un changement des dispositions , en quelque sorte les prémisses du philhellénisme eomantique.

Dimitri NICOLAIDIS

le 23 Juillet 1990

7 rue Cels

75014 PARIS 14ème

A Monsieur Georges Kontogiorgis,

Recteur de l'Institut d'Etudes Politiques et Sociales d'Athènes.

Monsieur,

veuillerz trouver ci-joint le texte de mon intervention au colloque de Leukada auquel vous m'avez fait l'honneur de m'inviter. J'au eu beaucoup de plaisir à découvrir cotre belle île, surtoutà cette époque de l'année, J'espère qu'il n'y aura pas trop de problème de traduction, mais vous pouvez bien-sûr prendre toute liberté avec le texte. Je vous remercie encore, et vous prie d'agréer l'expression de mes sentiments distigués.

CC à Madame Réna Stavridi-Patrikiou.

Γιώργος Δημ. Κοντογιώργης

Πολιτικός Επιστήμων - Πάντειο Παν/μιο

ΠΡΟΥΧΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ ΤΟΥ 18ου ΚΑΙ 19ου ΑΙΩΝΑ

1. Θα επιχειρήσω, στην ανακοίνωσή μου, να διευκρινίσω ορισμένες πτυχές του παρακοινωνικού φαινομένου και κυρίως να απομονώσω ορισμένες καίριες κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες που εμπεριέχονται στη σχέση παρακοινωνιών και πολιτικής ηγεσίας στη Λευκάδα. Ο σκοπός μου, επομένως, δεν είναι ιστορικός : δε σκοπεύω, σε καμιά περίπτωση, να καταγράψω την εξέλιξη της παρακοινωνικής παρουσίας ή παρεμβολής στη λευκαδική πολιτική και κοινωνική ζωή.

Πριν, ωστόσο, ανατρέξω στο συγκεκριμένο αρχαιακό υλικό για να στηρίξω τις υποθέσεις μου και να αντλήσω τα συμπεράσματά μου, θεωρώ αναγκαίο να προβώ σε κάποιες υπαινικτικές αναφορές σχετικά με τα θεωρητικά προβλήματα που θέτει η ενασχόληση με το παρακοινωνικό φαινόμενο, προκειμένου να αποκατασταθεί μια κοινή εννοιολογική γλώσσα.

Η αναφορά αυτή στα θεωρητικά προβλήματα που θέτει η αναγνώριση του παρακοινωνικού φαινομένου είναι, επίσης, αναγκαία διότι στην περίπτωση της Λευκάδας εμφανίζει μια ιδιομορφία που επιβάλλεται να επισημανθεί από την αρχή. Πρόκειται για μία σχέση που δεν αναπτύσσεται στο πλαίσιο της ίδιας κοινωνικής και πολιτικής ενότητας, αλλ' ανάμεσα σε δύο διαφορετικές κοινωνικές και πάντως χωριστές επικρατειακές ενότητες. Η προϋχοντική ηγεσία της Λευκάδας υπάγεται, μαζί με τους κατοίκους των υπόλοιπων Ιονίων Νησιών στο σύνολό τους, σε διαφορετικό κάθε φορά, σύστημα κυριαρχίας. Οι ποικίλες παρακοινωνικές ομάδες που έχουμε να αντιμετωπίσουμε, δρουν βασικά και κατά κανόνα έλκουν την αφετηρία τους από το απέναντι οθωμανικό έδαφος.

Η ιδιαιτερότητα αυτή θέτει ένα ερώτημα ουσιαστικό: Σε ποια έκταση το θεωρητικό σχήμα, που θα επικαλεστούμε αμέσως παρακάτω, έχει εφαρμογή και φυσικά με ποια έννοια, στην περίπτωση της παρακοινωνικής δράσης στη Λευκάδα.

Είναι ένα ερώτημα που θα επιχειρήσω να απαντήσω από την πρώτη στιγμή, στο δεύτερο μέρος της ανακοίνωσής μου, καθώς θα δοκιμάσω το

σχολιασμό ορισμένων χαρακτηριστικών, κατά τη γνώμη μου, εγγράφων, του *Αρχαιοφυλακείου Λευκάδος*.

2. Το πρώτο που πρέπει να επισημάνει κανείς είναι η φύση της κοινωνίας στην οποία αναφερόμαστε. Πρόκειται, σε γενικές γραμμές, για μια παραδοσιακή, προκαπιταλιστική κοινωνία με προέχον γνώρισμα τον αγροτικό τρόπο παραγωγής. Αλλά και με έντονα στοιχεία εκχρηματισμού και εμπορευματοποίησης. Η αρχική αυτή υπογράμμιση έχει τη σημασία της, παρόλο που στη συνέχεια θα χρειαστεί να δοθούν κάποιες περισσότερες διευκρινίσεις, για τον προσδιορισμό του συγκεκριμένου παρακοινωνικού φαινομένου αλλά και της φρόνιμης πολιτικής ηγεσίας.

Ένα δεύτερο σημείο που επιβάλλεται να επισημανθεί στο σημείο αυτό είναι ότι στη συγκεκριμένη οθωμανική κοινωνία το παρακοινωνικό φαινόμενο παίζει, για λόγους που ξεφεύγουν από τις προοπτικές της ανακοίνωσής μου, ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, ώστε η αγνόησή του δεν θα αποτελούσε απλή παράλειψη ενός κοινωνικού φαινομένου που διαπιστώνεται να υπάρχει και να δρα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης κοινωνίας, αλλά και επικίνδυνη αφαίρεση, που δεν επιτρέπει τη συνολική γνώση και διαπραγμάτευση της φρόνιμης κοινωνίας. Πόσο ελλειπτική είναι η εικόνα και επομένως πόσο απαραίτητη για την κατανόηση της φρόνιμης κοινωνίας είναι η πραγματικότητα της παρακοινωνίας, το διαπιστώνομε από την ανάγνωση των πηγών αλλά και από μια προσεκτική προσέγγιση του δημοτικού τραγουδιού. Στο δημοτικό τραγούδι, που αποτελεί τη λαϊκή εκδοχή για τη δομή και τις λειτουργίες της δοσμένης κοινωνίας, η διάκριση ανάμεσα στη φρόνιμη και στην παρακοινωνική πραγματικότητα είναι θεμελιακή.

Η έννοια του φρόνιμου αποδίδει τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις και διαδικασίες που βασίζονται αφενός στις συνθήκες κατοχής και εκμετάλλευσης της γης και της παραγωγής και αφετέρου στις εξουσιαστικές δομές και σχέσεις που απορρέουν από τις πραγματικότητες της φρόνιμης κοινωνίας και της κατάκτησης. Παρακοινωνίες είναι, από την άποψη αυτή, κυρίως τα κλέφτικα και ως ένα βαθμό τα αρματολικά οπλικά σώματα. Προβάλλουν ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό και δικαιοϊκό πρότυπο ζωής και δράσης που βασίζεται στη λεβεντιά και εδραιώνεται με το οπλικό επιχείρημα. Παρουσιάζουν συνεπώς μια δομική, ιδεολογική και ηθική αυτονομία απέναντι στις φρόνιμες κοινωνίες και τοποθετούνται ανταγωνιστικά σε σχέση με τη φρόνιμη κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα και ηγεσία¹.

1. Περισσότερα για τις έννοιες «φρόνιμος», «φρόνιμη κοινωνία» και «παρακοινωνία» βλέπε στις μελέτες μου, «Οι ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην τουρκοκρατία. Οι συνθήκες διαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*

Με την έννοια αυτή, οι παρακοινωνίες δεν αποτελούν, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, αυτοτελείς κοινωνικούς σχηματισμούς, ούτε ταυτίζονται με τα περιθωριακά κοινωνικά στοιχεία που ζουν, απλώς στη σκιά, στο περιθώριο της φρόνιμης κοινωνίας.

Διαπιστώνεται, έτσι, ότι το ηρωικό ή λεβέντικο πρότυπο ζωής και δράσης, που υιοθετεί η παρακοινωνία, αντιδιαστέλεται προς τις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες που προτείνουν οι φρόνιμες κοινωνικές δυνάμεις και κυρίως προς την ιδέα της κοινωνικής ιεράρχησης και δυναμικής, που προτάσσεται από τη φρόνιμη ιδεολογική αρχή. Ακριβώς αυτή η εκδοχή της παρακοινωνικής ιδεολογίας, που συνοψίζεται κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας σε μια ειδική αντίληψη της *λεβεντιάς*, της *ελευθερίας* και του χρήματος, οδήγησε τους θιασώτες της να επιδιώξουν τη συμμετοχή τους στις υλικές και κοινωνικές προσόδους της φρόνιμης πραγματικότητας μέσα από πολιτικές διαδικασίες που συνάδουν περισσότερο με το λεβέντικο πρότυπο δράσης².

Η παρεμβολή της παρακοινωνικής πραγματικότητας εξηγεί άλλωστε και μια άλλη προβληματική περιοχή πολλών παραδοσιακών κοινωνιών— εννοείται και εκείνης του δημοτικού τραγουδιού — η οποία συνδέεται με την υποτονικότητα της ίδιας της κοινωνικής και πολιτικής τους δυναμικής. Η υποτονικότητα ακριβώς αυτή, αν δεν υπήρχε η παρακοινωνική πραγματικότητα θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι εκφράζει μια αντίστοιχη *αποδοχή* του κρατούντος συστήματος από τα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα.

Αν, ωστόσο, δεχτούμε την υπόθεση ότι η οθωμανική κοινωνία δε διέθεται επαρκείς — φρόνιμους — αποεμπλοκικούς μηχανισμούς, θα πρέπει επίσης να καταλήξουμε ότι το παρακοινωνικό φαινόμενο αποτέλεσε μια κάποια άποψη ή προέκταση της φρόνιμης κοινωνικής δυναμικής και ειδικότερα των φρόνιμων κοινωνικών αντιθέσεων. Έχοντας προτείνει την εκδοχή αυτή, υποστηρίζουμε, εντούτοις, ότι η σύγκρουση ανάμεσα στα παρακοινωνικά στοιχεία και στη φρόνιμη κοινωνική και πολιτική ηγεσία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, υπό την πλήρη έννοια, ταξική, στο μέτρο που δεν αναπτύσσεται με βάση και με στόχο τις φρόνιμες παραγωγικές συνθήκες.

Με τη διατύπωση αυτή δεν αρνούμαστε επίσης την πολλαπλή συγγένεια των λαϊκών στρωμάτων με τους παρακοινωνούς, ούτε τη συμπληρωματικό-

---

(Εισαγωγή-επιμέλεια Γ. Κοντογιώργη), Αθήνα, Εκδ. Εξάντας, 1977, σελ. 6 επ. *Ηελλαδική λαϊκή ιδεολογία, Πολιτικο-κοινωνική μελέτη του Δημοτικού Τραγουδιού*, Αθήνα, Εκδ. Νέα Σύνορα, 1979. «Το δημοτικό τραγούδι. Υποθέσεις για μια πολιτική και κοινωνική προβληματική», στο περ. *Οικονομία και κοινωνία*, 15.1980, σελ. 64 επ.

2. Βλ. σχετικά, Γ. Δ. Κοντογιώργη, *Ηελλαδική λαϊκή θεολογία*, σελ. 103 επ.

τητα ορισμένων βασικών στόχων, όπως η εκδίκηση, η κοινωνική δικαιοσύνη και κυρίως η κοινωνική αυτονομία.

Ο χαρακτηρισμός της σύγκρουσης ως διακοινωνικής θέλει να υπογραμμίσει: Πρώτον, τη διαφορετικότητα των κοινωνικών και ιδεολογικών προτύπων ζωής και δράσης. Και δεύτερον, τη διαφορετικότητα, πιο συγκεκριμένα, της κοινωνικής και πολιτικής διαδικασίας σε σχέση με εκείνη που αναπτύσσεται ανάμεσα στις φρόνιμες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις.

Άλλο είναι το πρόβλημα αν η ιδεολογία του παρακοινωνικού, ειδικότερα, τραγουδιού εκφράζει και ορισμένα φρόνιμα κοινωνικά στρώματα, κυρίως τα λαϊκά αγροτικά. Τούτο συμβαίνει βασικά διότι:

α) Τα στρώματα αυτά τροφοδοτούν με ανθρώπινο υλικό τις παρακοινωνικές ομάδες. Υπάρχει λοιπόν μια κοινή καταγωγή και συνήθως η αιτία κλεφτοποίησης: η καταπίεση, η εναντίωση στην κοινωνική ηθική ή την εξουσία, η στέρηση κ.λπ.

β) Οι φορείς αυτής της φρόνιμης κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας, είτε είναι μωαμεθανοί είτε χριστιανοί, αποτελούν, άσχετα από τα ειδικότερα κάθε φορά αίτια, τον κοινό στόχο δυσaréσκειας και εναντίωσης.

γ) Πάντως, η δράση του παρακοινωνού, που κατορθώνει να προκαλέσει τη φρόνιμη κοινωνική και πολιτική εξουσία, να εκδικηθεί και να ανέβει κοινωνικά, προκαλεί το θαυμασμό των φρόνιμων «θητικών» στοιχείων. Στη χειρότερη περίπτωση ο υποταγμένος χωρικός βλέπει στον παρακοινωνό, το συντοπίτη που απόκτησε την αυτονομία του ή τουλάχιστον τη δυνατότητα απονομής μιας ορισμένης (προσωπικής ή μη) αντίληψης για τη δικαιοσύνη.

δ) Τέλος, στην προσχώρηση των λαϊκών αγροτικών στρωμάτων στην παρακοινωνική ιδεολογία φαίνεται να συνέβαλε σημαντικά και η πολιτική επιρροής, πελατείας και αρωγής, που προκύπτει αβίαστα από το δημοτικό τραγούδι, ότι εφάρμοσε ο παρακοινωνός στο εσωτερικό των φρόνιμων κοινωνιών.

Θα περίμενε όμως κανείς ορισμένες σημαντικές διαφορές να απομάκρυναν τους φρόνιμους χωρικούς από την παρακοινωνική ιδεολογία. Όπως:

α) Ο τρόπος ζωής. Η φρόνιμη ζωή απορρέει, όπως είδαμε, από τον τρόπο κατοχής και εκμετάλλευσης της γης και της παραγωγής και κινείται στο πλαίσιο του θεσμικού και δημοσιονομικού καθεστώτος της κατάκτησης. Η παρακοινωνική ζωή στηρίζεται, κατά βάση, στην ηρωϊκή ή λεβέντικη αρχή που αρθρώνεται γύρω από την ευψυχία και την οπλική ισχύ ή εκβίαση.

β) Ο τρόπος δράσης. Ακόμη και όταν τα παρακοινωνικά στοιχεία εμπλέκονται στις φρόνιμες κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, ενεργούν, σε

μεγάλη έκταση, κατά το παρακοινωνικό πρότυπο, μετέρχονται δηλαδή την ευψυχία και την οπλική δεξιότητα.

Τέλος γ) η φρόνιμη κοινωνία είναι νόμιμη και ολοκληρωμένη. Η παρακοινωνία αντιμετωπίζεται συνήθως ως παράνομη και πάντως υπό τις συνθήκες της κατάκτησης παραμένει μεταβατική, ατελής και συχνά ζημιογόνα ακόμα και για τον αγροτικό πληθυσμό.

Εντούτοις, οι ιδιαιτερότητες αυτές δεν συντείνουν απαραίτητα στη διαφοροποίηση των φρόνιμων λαϊκών στρωμάτων από την παρακοινωνική ζωή και ιδεολογία. Η ελευθερία, ως αίτημα ζωής και λιγότερο υπό τη συγκεκριμένη παρακοινωνική μορφή της, συνεγείρει το χωρικό. Και η παρακοινωνική διέξοδος, παρόλο που δεν προβάλλεται ως ιδανικό ζωής, τοποθετείται πολλές φορές αναγκαστικά στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του φρόνιμου χωρικού. Εξάλλου, η λεβεντιά αποτελεί στάση ζωής, γνώριμη και στις φρόνιμες κοινωνίες, που εκφράζεται είτε με την πρόκληση ή άρνηση υποταγής στην εξουσία, είτε με τη μορφή «συνεισφοράς» προς το κοινωνικό σύνολο. Έτσι, η λεβέντικη στάση του παρακοινωνού, αφενός, τροφοδοτεί με υλικό την επική ανάγκη του χωρικού και αφετέρου, ενεργεί λυτρωτικά οσάκις, προκαλεί ή αμφισβητεί τη φρόνιμη ηγεσία. Σημαντική προς την κατεύθυνση αυτή, υπήρξε, ως φαίνεται, η παρουσία του κατακτητή και η ενσωμάτωση της προυχοντικής τάξης στο κοινωνικό και πολιτικό του σύστημα. Όστε, το συγκεκριμένο παρακοινωνικό πρόβλημα εμφανίζεται στενά συνυφασμένο με μια ορισμένη υπολειπургικότητα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού και με το κενό εξουσίας που παρουσιάζει στο τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο το οθωμανικό κέντρο.

Από το άλλο μέρος, το παρακοινωνικό φαινόμενο παρουσιάζει μια ενότητα. Διαφοροποιείται, όμως, στις επιμέρους εκδηλώσεις του ως προς την εσωτερική δομή, νομιμότητα και ιδεολογία, ανάλογα με το βαθμό προσήλωσης, κάθε φορά, στον κλέφτικο δικαϊκό πρότυπο ζωής και δράσης. Γι' αυτό, για παράδειγμα, ο αρματολισμός είναι λιγότερο παρακοινωνία από ό,τι η κλεφτουριά που ζει στο λημέρι.

Το γεγονός ακριβώς αυτό εξηγεί και τις περισσότερες εκφάνσεις του παρακοινωνικού φαινομένου: τις ποικίλες ληστρικές υπό στενή έννοια, παρακοινωνικές ομάδες, τους κοινωνικούς ληστές, τα κλέφτικα νομαδικά και μη στρώματα, τις πολυάριθμες αρματολικές παρακοινωνίες κ.ά. Όπως γίνεται αντιληπτό, η διάκριση υπαγορεύεται από συστηματικούς καθαρά λόγους. Στην πραγματικότητα δεν είναι τόσο εύκολη και ίσως όχι πάντοτε επιθυμητή, αφού η μετάβαση από τη μια παρακοινωνική κατηγορία στην άλλη είναι τρέχουσα υπόθεση.

Ένα τελευταίο σημείο που θεωρώ χρήσιμο να επισημάνω, ειδικότερα, αφορά στο χαρακτήρα της κοινωνικής και πολιτικής σχέσης που συνδέει

τα παρακοινωνικά στοιχεία με τις φρόνιμες κοινωνίες. Οι σχέσεις αυτές, αν εξαιρέσουμε, ως ένα βαθμό, τον αρματολισμό, είναι άτυπες. Αναπτύσσονται, άλλοτε στη βάση της *μπέσας*, με τα φρόνιμα ηγετικά στοιχεία, και της *πολιτικής πελατείας*, με τα λαϊκά στρώματα, και άλλοτε πιο δυναμικά. Το σημαντικό είναι ότι συνήθως η εμπλοκή των παρακοινωνιών στις φρόνιμες πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες και συσχετισμούς, γίνεται όχι σύμφωνα με τους φρόνιμους κανόνες και πρότυπα, αλλά κυρίως με βάση τη λεβέντικη κοινωνική και πολιτική πρακτική.

3. Είδαμε παραπάνω τις βασικές συνιστώσες του παρακοινωνικού φαινομένου, όπως αυτό εμφανίζεται να λειτουργεί στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας υπό το οθωμανικό κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Απομένει να διερευνήσουμε πώς αυτό λειτουργεί και επηρεάζει τη λευκαδική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα στη συμβολή του 18ου με τον 19ου αιώνα.

Θεωρώ αναγκαίο να ξαναθυμήσω την ιδιομορφία του χώρου. Ότι δηλαδή η σχέση ανάμεσα στις παρακοινωνίες και στη φρόνιμη πολιτική ηγεσία της Λευκάδας δεν αναπτύσσεται, *βασικά*, με αφετηρία την ίδια κοινωνική περιοχή, αλλά γειτονικές περιοχές, οι οποίες μάλιστα ανήκουν σε διαφορετικές επικράτειες.

Το ερώτημα επομένως που τίθεται είναι διπλό: Η σχέση τους διακαθορίζεται με βάση την παραδοσιακή έννοια της κρατικής γειτνίασης ή περιέχει συγχρόνως τα στοιχεία μιας αμεσότερης παρακοινωνικής εμπλοκής, η οποία, είτε μέσα είτε και ανεξάρτητα από το κρατικό γεγονός, μπορεί να αναχθεί στο γενικό θεωρητικό σχήμα της παρακοινωνίας; Το ερώτημα, όπως γίνεται αντιληπτό, είναι όχι αν οι κλεφταρματολοί λειτουργούν στη Στερεά σύμφωνα με την παρακοινωνική λογική, *αλλ'* αν η σχέση τους με τη Λευκάδα και ειδικότερα με την κοινωνική και πολιτική ηγεσία της, στο μέτρο που διαπιστώνεται ιστορικά πως υπάρχει, στηρίζεται σε παρακοινωνικές βάσεις.

Η άποψη στην οποία οδηγήθηκα από τη μελέτη των σχετικών εγγράφων είναι ότι η σχέση ανάμεσα στις παρακοινωνίες της Στερεάς και στην κοινωνία της Λευκάδας υπήρξε *βασικά* παρακοινωνική, χωρίς εντούτοις να στερείται από πολλά και σημαντικά στοιχεία φρόνιμης νομιμότητας που απορρέουν από τη λειτουργία της απλής επικρατειακής γειτονίας.

Θα επιχειρήσω να αντιμετωπίσω τη σχέση αυτή σε μια τρισδιάστατη βάση: Η μία, αφορά τις σχέσεις γειτονίας όπως διαμορφώνονται από τις παρακοινωνικές πραγματικότητες που ισχύουν κυρίως στην απέναντι από τη Λευκάδα οθωμανική περιοχή. Η άλλη καλύπτει τις πραγματικότητες που δημιουργούνται εξαιτίας, *αλλ'* όχι με αφετηρία την επίσημη σχέση γειτονίας.

Η τρίτη εντοπίζεται στα προβλήματα που δημιουργεί η παρακοινωνική παρουσία στο εσωτερικό της Λευκάδας.

Η πρώτη δέσμη της παρακοινωνικής δράσης στη Λευκάδα είναι δύσκολο να αποτιμηθεί. Οι αρματολοί της Στερεάς εμφανίζονται συχνά να δρουν ή να απευθύνονται αυτόνομα, δηλαδή ανεξάρτητα από τις οθωμανικές αρχές, στη λευκαδική ηγεσία³.

Πέρα όμως από την υπηρεσιακή σχέση ο αρματολός αναπτύσσει κάποιες παράλληλες δραστηριότητες παρακοινωνικού χαρακτήρα. Διατηρεί, ασφαλώς, στενές προσωπικές σχέσεις με τους Λευκαδίτες προύχοντες, που στηρίζονται στη *μπέσα* και καλύπτουν ένα ευρύτατο αντικείμενο. Σε έγγραφο του 1804 ο αρματολός της Βόνιτσας ζητάει από την πολιτική ηγεσία της Λευκάδας να του στείλει *μία πέροδικα με το κλουβί της — γιατί έχει ρεντζά πολύ και το θέλει χάριν από την ενγένειαν της* — Δεν παραλείπει όμως στο ίδιο αλλά και με άλλα γράμματα να αξιώνει από τη λευκαδική διοίκηση να παρέμβει και να εξαναγκάσει τους χασάπηδες της Λευκάδας να τον πληρώσουν, ή να απολύσει έναν άνθρωπο δικό του, εννοείται για να ρυθμίσει με άλλο τρόπο το ζήτημα.

Σχετική είναι και η δράση που αναπτύσσουν οι αρματολοί αυτοί σε βάρος των λευκαδίων εργατών ή εμπόρων — που περνάνε στην ακαρνανική ακτή — με διάφορα προσχήματα, όπως για παράδειγμα με αφορμή τη μη αποτελεσματική δίωξη των παρακοινωνικών στοιχείων που διαχειμάζουν ή διαφεύγουν στη Λευκάδα: «χωρίς εξαίρεσιν γδένουν και σκλαβώνουν τους εργατικούς του νησιού και τις βάρκες μας και γι'α να τους απολύσουν έπειτα τους κλομπίζουν (τους επιβάλλουν πρόστιμο)»⁴.

Ανάλογα θα είχε να παρατηρήσει κανείς και για την τρέχουσα συνοχή, των αρματολών και συνοργάνωση της παρακοινωνικής δράσης με κλέφτες σε βάρος των τσιφλικιών που υποτίθεται ότι όφειλαν να προστατεύουν. Σε έγγραφο του 18ου αιώνα, με αφορμή το φημισμένο κλέφτη Γιώργο Θώμο, οι προύχοντες της Λευκάδας απαντούν στις οθωμανικές αρχές ότι Ακαρνάνες προύχοντες τον καλύπτουν ενώ «όταν θέλουν ημπορούν να τον σκοτώσουν ή να τον ησυχάσουν. Οι κλέπτες όταν δεν έχουν ορτα (κάλυψη) τους αρματολούς δεν τολμούν να κάμουν κλεψιές»⁵.

3. Ανάμεσα στα άλλα, τα έγγραφα που δημοσιεύουν οι Ν. Σβορώνος, «Έγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς». Ανάτυπο *Επετηρίδας Μεσαιωνικοί Λογχείοι* (Α: 1939), Αθήνα, 1940, σελ. 112-113' Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, Αθήνα, Εκδ. Εταιρίας Λευκαδικών Μελετών, 1982, τ. Β', σελ. 113 επ. Επίσης στα εδώ δημοσιευόμενα έγγραφα.

4. Τα έγγραφα στου Π. Ροντογιάννη, *όπ. παρ.*, σελ. 134 επ.

5. *Όπ. παρ.* σελ. 138. Επίσης παρακάτω το γράμμα του κλέφτη Γιάννη Παραβόλα.

Συχνά, ωστόσο η παρακοινωνική ή άλλη δράση των αρματολών της Στερεάς εκτείνεται στο εσωτερικό της Λευκάδας, όπου ήδη έχουν δημιουργήσει σχέσεις εμπιστοσύνης με αγροτικά ή καθαρά παρακοινωνικά στοιχεία του νησιού. Αξίζει όμως να σταθώ σε μια κάπως ειδική αλλά χαρακτηριστική περίπτωση παρακοινωνικής λειτουργίας των αρματολών Απόστολου και Χρίστου Κατσικογιάννη.

Οι αρματολοί αυτοί βρίσκονταν, καθώς φαίνεται, σε αντιδικία με τους αδελφούς Κολοβελόνη σχετικά με το αρματολίκι. Στις αρχές του 1804 ο Κατσικογιάννης μπήκε στη Λευκάδα με τους άνδρες του και απήγαγε την οικογένεια των τελευταίων από το χωριό Κοντάραινα όπου είχε φυγαδευθεί. Το επεισόδιο αυτό έδωσε αφορμή για μια σειρά από ενδιαφέροντα έγγραφα που θίγουν σημαντικές πτυχές συμβατικού αλλά και παρακοινωνικού δικαίου.

Οπωσδήποτε, η ενέργεια των Κατσικογιανναίων αποτέλεσε «ένα παράστρατον οπού ποτέσ δεν εστάθη», αφού «καταπάτησαν το πλέον ιερόν δίκαιον της πολιτείας με δυναστικό τρόπο». Αναμφίβολα όμως δεν αποτέλεσε μοναδική περίπτωση «παρακοινωνικής» παράβασης των τυπικών κανόνων του δικαίου και των συμφωνιών που κατά καιρούς συνήπταν οι δύο επικράτειες⁶.

Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλέπε και τις παρατηρήσεις της πολιτικής Διοίκησης του Νησιού το 1800, παρακάτω.

6. Για την υπόθεση αυτή παραθέτουμε τα ακόλουθα έγγραφα.

Τοις πανευγενεστάτοις προέδροις της νήσου αγίας μαύρας

Πανευγενέστατοι κύριοι.

23 Ιανουαρίου 1802

μετά την ταπεινήν προσκύνησιν ειδοποιώ, ότι ευθύς όπου έμαθα το παράστρατον φέρσιμον του αφρονονούρκα είπα με τον εαυτόν μου, ότι ο υπέρτατος αυθέντης μου, όχι μόνον δεν είχε ειδήσιν αλλά ούτε καμπούλη είχε να το κάμη αυτό, με όλον όπου προς αθώοσίν του είχε μηνίση πολα, πως οι αγιομαυρήτες έχοντας συντοπίτες τους κατζηκογιαννέους τους εφύλαγαν και τους φυλάγουν μέχρι σήμερον μέσα και έξω εις τα χοργιά τους και έκαμαν τόσα κακά εις τον τούρκικον τον τόπον, και ότι δεν ευχαριστήθηκαν με αυτό, παρά έβαλαν και τον αρματολό καπετάνο τους δια να τον σκοτώση με μπέσα. Τούτα όλα αποδοκιμάζοντάς τα το ύψος του, έστειλε σφοδράς προσταγάς δια να απολίκη και τους δήο πιασμένους με αφορμήν ότι είναι κλεφτογιατάκιδες, και του τα έστειλα σήμερα με μαζούζικον άνθρωπον, του λέγει φανερά ότι αν παρακούση όχι μονάχα χισμεκιάρη του δεν τον στοχάζεται, αλλά και ως τους κλεφτοκατζηκογιαννέους έχει να τον στοχασθή και εμένα με προστάζει να σας δώσω την ειδήσιν ότι από σήμερα εις τας τέσερες πέντε ημέρες το πολύ, αν δεν κάμει (. . . .) να λογίζεται και από μέρους σας όχι μόνον εχθρός σας αλλά και αφεντικός. μου φανερώνη ότι έχει να στείλη και μαζους άνθρωπον δια να τον κατατρέξη, και η ευγένειά σας όπου και αν τον εξανοίξετε (= δήτε) αυτόν και τους ανθρώπους του ποδάρι μην αφήσετε, μα συσταλήτε ποσος και κρατείτε το παρόν μου ταπεινόν

‘Αλλωστε, οι ίδιες οι ρυθμίσεις οι σχετικές με την παρακοινωνική δράση και ειδικότερα με τα αδικήματα των κλεφτών άφηναν σημαντικά περιθώρια στις παρακοινωνικές ενεργητικότητες των αρματολών της Στερεάς.

δι’ απολογία προς τον αφέντην μου και ότι κακόν ημπορέσετε να τους κάμετε ζωντανούς ή αποθαμένους το ύψος του χάζει θα το κάμει, επειδή και του αποστάτη(;) ύστερα από τόσες υπερεσίες όπου του έκαμε όπου του είχε χαρίσει και την ζωήν και ήρθεν η ώρα του όπου θα την ματαχάση. ως τόσον να παραγκείλετε τους ανθρώπους σας όπου μην τύχη και γελασθούν να βαρέσουν ή να πειράξουν άλλον έξω από τους νουρκέους, ότι μονάχα δι’ αυτινούς σας είμαι γαράντες και όχι δια όλους. Ταύτα με φιλικάς και ταπεινός, τα δε έτη σας θεόθεν πλείστα και πανευτυχεί.

20 Ιανουαρίου 1802

Σαλαόρα

εις τους ορισμούς σας πρόθυμος δούλος

(.....)

Τω εξοχτάτω κυρίω (...) και προεστότα της αγίας μαύρας προσκυνητής

Την εξοχώτητά της ταπηνως προσκυνω.....

31 Ιανουαρίου 1804 Πλαγήαν

και της δίνω την ιδησιν ότι η Κολοβελοβαίοι είναι κλέφτες και ετούτην την όραν μου ήλθεν ιδησις ότι ο σκαμπιδόννης ήτον αυτου εις την πολητείαν σας τόσον είναι η αλήθεια όπου εσεργιανούσε και εις το παζάρι με όλον τούτο επύρεν και καϊκι και μου ήλθεν απο το αυτόθι και πήγη εις την Λευκάδα όπου εκει έχουν και ταις φαμελίες τους, εγω με τω να έχω δυνατες προσταγες απο τον υψηλότατον αυθέντη μου και τους άνωθεν κολοβελοναίους που όπου τους μάθω ευθεις να πυγαίνο και να τους βαρέσω και αν τύχουν και οι φαμίλιες τους να ήθελεν τις πιάσο, αφού λοιπόν έμαθον τον σκαμπιρδόννη όπου εκίνησε με καϊκι απο τα αυτόθι δεν έλειψα απο το χρέος μου αλλα ευθεις έστिला των αδελφων μου και μερικά παληκάρια και υπάγη δια να κάμη το χρέος του όθεν των εύρη, πλην υξεύροντας των υψηλότατων αφέντι μου όπου έχει μεγάλην αγάπην της ρεμπούπλοικας, δια τούτο εξοχώτατε σου δίνω την ιδησιν όπου να προστάξης τα άρματά σου δια να εύγουν να κυνηγήσουν και να τους σκοτώσουν τους άνωθεν κολοβελογαίους όπου οποιοι ευρίσκονται την σήμεραν δια κλέφτες, ταύτα και με όλον τω σέβας την ξαναπροσκυνώ.

της υμετέρας εξοχώτητας ταπηνως

δούλος και πρόθυμος

Χρίστος Κατσικογιάννης

Προς τον υψηλότατον και Μεγαλοπρεπέστατον Βεζηρ Αλη πασα Βελη πασαζαδε διοικητήν Ιωαννίνων.

Μία ανήκουστος κακοπραξία του αποστόλη Κατζικογιάννη όπου κράζεται άνθρωπος σας, και εις την δούλευσιν σας, εκτελεσμένη εναντίον κάθε καλης τάξεος με βιασμόν και ύβριν της τοπαρχίας μας στενοχωρα το σενάτον να ενοχλίση την δικεοσύνην της υψηλότητός σας δια την πρεπούμενην εκδίκησιν. Την ύστεριν του Ιανουαρίου απερασμένου ο Καπεταν Χρίστος Κατζικογιάννης έπεμψεν ένα παλικαριόν του εις αγίαν Μαύραν με γράμμα προς τον εκήσε πρύτανον όπου του ανέφερεν ότι ο κλέπτης Κολοβελόννης ήχε καταφύγει εις το Νησίον και ότι δια προσταγης της υψηλότητός σας έστिलε τον άνωθεν αποστόλη αδελφόν του με νάρκαν αρματομένην δια να τον κινιγήσι δια θαλάσις, επιδη

‘Ετσι, η Επτανησιακή Πολιτεία έκρινε, κάθε φορά, σκόπιμο να επιδιώξει τη νομική και πολιτική κάλυψη των υπηκόων της, έστω και αν η δράση τους στη Στερεά ήταν καθαρά παρακοινωνική. Γι’ αυτό και γύρω από το πρόβλημα

και εβεβεώθι ότι εμίσευσεν από το Νησίον. Ο πρύτανος ενεργώντας τας δινάτας προσταγας του σενάτου κατα τον κλέπτον, έκαμεν ευθις ακριβήν εξέτασιν δια να πληροφορηθι αν ο κακούργος Κολοβελόνης αλιθός απεκούμισεν εις την λευκάδα, όθεν λαβον ήδισιν ότι ουχι αυτός αλλα οι γυναίκες του ήχαν καταφύγη εις χορίον Κοντάρενα έπεμψε δίχος αναβολην κερου αρκετους στρατιώτας με έναν οφικιάλον δια να πιάσουν την αυτην φαμήλιαν του κλέπτη και τον οικοκίρην του οσπιτίου οπου ταις εδέχθη εναντίον εις τας αυθεντικας προσταγάς. Φθάσαντες όμως εις το χορίον οι αυθεντικοι άνθρωποι έμαθον με θαυμασμον τους ότι απελθον εκι προλαβον ο ειρημένος αποστόλης Κατζικογιάννης με δεκαπέντε παλικάρια και ευρον εις το οσπήτιον τινον αδελφιον πολήτη μίαν γρέαν και δύο κορίτζια απο την φαμηλήαν του Καλοβελόνη, τας έπιασε και τας έπηρε μαζί του μισεύοντας ευθις δια την στερεαιάν με μίαν γαήταν όπου ηύρεν εις το βλιχο στενεύοντας με την δυναστιάν τον караβοκύρην να τους ευγάλη εις τον αγίον γεόργιον. πόσον μας επίκρανεν η είδησις ταύτη όπου με εξεπίτηδες βάρκαν μας έδωσεν ο πρίτανός μας ημπορι να το συμπεράνη η υψιλότη σας. Απορρητο σενάτον πός έλαβεν τόσην τόλμην ο Κατζικογιάννης να καταπατήσι το πλέον ιερον δίκαιον της πολιτής και διναστικο τρόπο να πράξη παρόμιον πράγμα όπου εις κανέναν καιρον δεν ακολούθισε ούτε ημπορούσε να συνέβη. Η αρετή σας και φρόνισής σας γνωρήζι καλως τούτον αν είναι σιμπατισμένον τινός να ισεβη με το άρμα του εις ετέραν επικράτηαν και να εργάση μίαν εξουσήαν όπου απετη μόνης της διοικήσεος. Αν η κινότης ήθελεν αντικρούση την δινάμιν με την δινάμιν πίων κακον δεν ήθελεν ίνε αίτιος ο αυθαδέστατος Κατζιγιάννης; Το σενάτον ευχαριστα την θείαν πρόνια όπου δεν ακολούθισε κανένα δινον εις εκήνη την περίστασιν, πλην δεν ημπορη να υποφέρη τόσον ύβριν ούτε ημπορι να πιστεύσι ποτε ότι δια προσταγής σας να έπραξε τέτιαν δυναστιάν εις τον τόπον μας αυτός ο ασελγής. Αν η φαμηλήα του κλέπτου ήτον εις το Νησίον μας η διοίκησις ήχε την εξουσίαν να την κατατρέξη και να την πιάσι κατα τους διορισμούς μας και ουχι τινας άλλος. Αν αυτός είναι εις την δούλευσίν σας και ήξευρε ότι εις το χωρίον Κοντάρενα ευρίσκονταν αποκριμέναις η γυναίκες του κολοβελόνη εύθανε μόνον να δώση την ιδησιν του πρίτανου και αν αυτός ήθελεν αμελήσι την ενέργιαν τον προσταγον του σενάτου, το σενάτο τον επέδευε πρεπόντος. Ζητούμεν λιπον με όλιν την θερμότητα απο την δικεοσύνην σας ετίμιν και δηνατην εκδίκισιν δια την ύβριτα όπου έλαβεν η διοίκησις με την πρεπούμενην αυστηράν πεδιάν του παρανόμου κατζικογιάννη και τον ακολούθον του δια φρόνησίν τους και δια παντοτινον παράδειγμα κάθε άλλου. δεν ημπορι να είναι καμία προφασις προς αθώοσίν τους, διατι μάλιστα η πράξεις του ταράτη εκήνιν την αγάπιν και καλην αρμονίαν όπου τώρα ολίγον απεσφραγήσαμεν ανάμεσόν μας με τον πλέον δυνατον δεσμον μιας ηληκρινης φιλίας και αλιθης ανταποκρίσεος. Αν επιθυμάτε, ος καθος ποθούμεν ημiz, να μείνη ασάλευτος και αιώνιος, θέλι το γνωρίσομεν εις τούτην την περίστασιν. Η δικαία εκδίκησις όπου ζητούμεν από την αγαθότητά σας θέλι είναι η απόδιξις όπου προσμένομεν. Ημiz δε εκ του ετέρου παρατηρώντας τας υποσχέσις μας με άλλον τον ζήλον εκδώσαμεν αποφασιστικον ορισμον δια την πρεπούμενην πέδευσιν τον παραβατον αδελφον πολίτη όπου ετόλμισαν να δώσουν άσιλον εις την κατικίαν τους της κλεπτοφαμηλήας. προσμένομεν

των στοιχείων που συνθέτουν την εξουσιαστική αρμοδιότητα και επομένως την υπηκοότητα, την κατοικία, και το επάγγελμα των φυγοδικών αναπτύχθηκε μεγάλη πολιτική αντιδικία ανάμεσα στις δύο όμορες χώρες. Παραπέμπω σχετικά στην αμφισβήτηση που γέννησε η δράση κάποιου Ιωάννη Γεωργάκη στη Στερεά, όπως προκύπτει από έγγραφο της οθωμανικής περιοχής: «του Ιωάννου Γεωργάκη δεν του πρέπει διαυθέντευσis από καμμίαν διοίκησιν, διατί το αξιοκατάκριτον πολίτευμά του, κάνει να απαρθενεύη πολλών τόπων· αυτός δεν αμφιβállωμεν εις την μαρτυρίαν του, το να εγεννήθη αυτού πλην ζη υπήκοος υποκάτω πολλών διοικήσεων, αυτόν αν τον ζητήσης σύν-

με ανησιχάν πληροφορητικήν σας ταχίαν απόκρισιν δια φος μας, τα δε έτη της υμετέρας υψηλότητος είησαν θεόθεν πλήστα και πανευδέμονα.

Εκ του σενάτου εις Κοριφους τη 6 φέβρου 1807

Όλος προθυμότατος και φίλος ιλικρινίς
Γιανδράκος Μελισινος υποπρόεδρος

Εξοχώτατε Πρύτανι της Πόλεως και Νίσου Αγίας μαύρας
Δικεότατε.

Οι ταπινοι Γιαννάκης και Νικόλαος Κολοβελόνι υπήκοοι Οθωμανικοι ακατοικούσαν προ κιερου με όλοιν τους την φαμελειάν εις το χοριο Κανδάρενα της Λευκάδος. Δια διστιχίαν τους εκιρίχθησαν κλέπται απο τον υψηλον Βεζύρη αναπάνδεχα, και ανέλπιστα, ότοι λογηs αυτος συνηθίζει δια θέλη να αποφασίζει ένα και τον αυτον τώρα ως κλέπτην, τώρα τώρα ως καλον, και άλλο τε πάλιν ως κακόν, καθως ακολουθη ολοένα εις τους Κολοβελόνη. Δια τούτο οι κακοι Κατζικογιάννιδες καταπατώντας με απιστίαν, και πολλην αχαριστείαν τα χώματα της Επανήσου Επικρατείας, εκεί όπου με πολλήν φιλανθρωπειάν εκρίφθησαν, και επιλάχθησαν τότε οπόταν εκινδίνεβαν, καταπατόντας λέγω οι Κατζικογιάννιδες το χορίον της Κονδάρενας έπιασαν με επιβουλιν την φαμελειάν των διστιχισμένων Κολοβελόνη, και ευρίσκειται ολοένα θυσία της ευσπλαχνίας του Βεζίρι, πράγμα τούτο σπου όσον σπάνιο να συνέβει εις τα Νησία της Ρεπούμπλικας, άλλο τόσον είναι και καταφρονετικόν, και μισητόν. Δεν τελιόνει έως εδω των Κολοβελόνη η διστηχεια, δεν υστερίται μοναχα την ηγαπιμένιν του φαμελία, αυτοι χάνουν και το περισότερον πράγμα δια να μιν ηπω όλον και έμιναν σχεδον πένης πενίτων, και ποίως το επίρε τα αδέλφια Πολίτη, οι Ευγινης Σπίρος και Αποστόλις όπου ολοένα η κραtea δεξιά της δικιεοσύνης τους τιμορη και τους πεδέβη; και πία τάχα απόδιξης είναι ότοι αυτοί οι πολίται έκλεψαν, και άρπαξαν των Κολοβελόνων το πράγμα; οι ίδιοι το ομολωγούν, αλλά σκεπάζουν, και μεταμορφόνουν την κλεψίαν, λέγουν ότοι το πράγμα αυτο να το έκριναν εις τον λόγγον, και εκη εκλέφθη απο άλλους, ως τιούτοτρόπος ομολωγων τρόπο τινα χωρίς να θέλουσιν ως πτέστεs τον ευατόν τους. Προστρέχη δια τούτο εις την εσπλαχνείαν της δικιεοσύνης οι διστυχης Κολοβελόνη με το μέσον εμου του εποτρόπου τους, και ταπινοs ζητουν την επιστροφιν του πράγματός τους δια μικριν παριγορίαν της μεγάλης διτυχίας τους της εστέρισε και της φαμελειάς τους. Η εσπλαχνή η δικιεοσύνη της Νεογιεννημένηs Ρεπούμπλικας είναι μεγάλη και ελπίζουν ότοι θέλη ισακουστη το ζήτημά τους. θέται τε έσοθεν ανδίγραφον της Επιτροπικής, και η νότα του κλεμένου πράγματος. Χάρητες.

Σπύρος Μπέλος επίτροπός τους.

τροφον και οπαδόν μαζί τούρκων, αρματολών τον ευρίσκεις, αν τον ζητήσης να ζηεις την υπηρεσίαν της λαμπράς Αυλής ως ραγιάς με χαρατζοχάρτια τον ευρίσκεις αν τον ζητήσης για εγκλήματα (ως κλέφτη) τον ευρίσκεις φορτωμένον»⁷.

7. Επίσης στου Ν. Σβορώνου, *όπ. παρ.*, σελ. 122' και τα παρακάτω έγγραφα:
Τω εξοχωτάτω και ακριβώ μοι φίλω πρύτανι αγίας Μαύρας
Κω Κω Δημητρίω Φοσκάρδη

Εξοχώτατε φίλε μου πρίτανε της Αγίας Μαύρας ειδήως ασπαζόμενος σας χαιρετω

Το έκλαμπρον σημειωμένον 9 του τρέχοντος Γράμμα σας με εχαροποίησεν διατι μου δίδεις νέας αιτίας να βάλω εις πράξιν τας προσταγας του αυθεντος μου και της διαθέσεώς μου δια την ησυχίαν και όφελος αυτών των κατοίκων. Δια το χατήρι σας λοιπον ιδου οπου γράφω με το περικλειόμενον των χαρατζήδων να επιστρέψουν το άλογον του μπαλωτη οπου του κρατουν δια το χαράτζι. Μου φαίνετε όμως οπου το ζητημά του να μην επιστηρήςεται εις το δίκαιον και εις τον ορθον κανόνα της πολιτικης. αυτος είναι γέννημα και θρέμα του ξυρομέρου, ολίγοι είναι οι χρόνοι της αυτόθι διατριβής του : αυτος εξουσιάζει εκει κτήματα και χοράφια και απολαμβάνει όλον ένα με τους αδελφους του με τους οποίους συζη εδο εις αδελφώτη του τους καρπους τους και αυτοι καθημενοι εις έξω και εις τα αυτόθι, αποκρίνονται εις τα βασιλικά δοσήματα. αυτός δια την αιτίαν οπου η Εξοχώτη σας τον εβάλετε εις την δούλευσίν σας στοχάζεται πως φθάνει να αποτυνάξη τον χαρακτήρα του βασιλικου ραγια και να ονομάζεται της ρεπούμπληκας, αυτη η πρόφασις δεν αρκει μου φαίνεται δια να αποφύγη το δογματισμένον και τόσον νόμημον δόσημον του χαρατζίου, δια μέσον του οποίου διακρίνονται οι ραγιάδες δια να αποκτήση αυτο το προτέρημα στοχάζομαι να χρειάζονται άλλα δίκαια και νομιμότερης αιτίας και εις αρμοδιότερας περιστάσεις. δεν ηξεύρω αν είναι τόσον εύκολον να υιοθετηθή ένας ξένος ραγιας απο μίαν άλλην διοίκησιν με αυτο μόνον το προτέρημα. Διδόσθω τούτο δεν θέλει λαβουν αιτίας των ραγιάδων του δοβλετίου όταν θέλουν, δια να απέλθουν απο τους τόπους τους και να καταφύγουν εις περι τούτου να έγινε πρόβλεψις μεταξύ του δοβλετίου και της ρεπούμπληκας. εγω ζητω συγχώρησιν εις την φιλικήν και χρεωστουμένην παρέκβασίν μου η οποία αποβλέπει την διατήρησιν της γειτονικής αρμονίας και όχι να εξικριβώσω πολιτικά δικαιώματά, μου φθάνει δια τώρα να σας βεβαιώσω καθως και εις το παρελθόν του, ούτως και εις τούτο και εις κάθε άλλο σας ζήτημα, ότι θέλετε με εύρει ένθερμον και άοκνον συμπράκτωρα εις το κοινόν όφελος και εις την ασφάλειαν των πτωχων. επιθυμώντας και εγώνα με ανταποκρίνονται εις τας γειτονικας χρείας και τα ζητηματά μου να απολαμβάνουν την αυτήν έκβασιν' χρεωστώ όμως να σας ειδοποιήσω με κακοφαιισμόν μου οπου η υπόθεσις του Μίτζου Τζόκα τζεφτιλικιώτη του αυθεντος μου οπου σας εσύστησα ήλπιζα ευτυχήν έκβασιν. αυτός ο κακόπιστος κλέπτης ευρέθη εις την μπούντα γυμνός και τετραχληλησμένος. ο τζόκας συμπονώντας τον εδέχθη εις το σπίτι του και τον επεριποιήθη δια πολυν καιρον εις ανταπόδωσιν όμως όταν ήυρε την ευκερίαν του εσύντριψε την κασέλαν, του έκλεψε τα άσπρα και απήλθε, κατέφυγεν εις τα αυτόθι, η δικαιοσύνη μανθάνου σου το γεγονος (ως μοι είπον) τον φυλάκωσεν, ο τζόκας το έμαθεν και απέρασεν προς την εξοχώτητά σας συστημένος με Γράμματά μου και εγύρησεν άπρακτος. η Εξοχώτη σας το ηξεύρετε οπου καμίαν σας υπόθεσιν δεν αποπέρασα ατελείωτην, παρακαλώ να αλιβερίσετε εις την ειδικήν μας κατά το δίκαιον και σας ευχόμεθα θεόθεν παν αγαθόν

Πρέβεζα 10 Μαρτίου 1804

Της Εξοχώτητός της
φίλος ειλικρινέστατος
μητζεμπονος

4. Φαίνεται, ωστόσο, ότι το διακρατικό στοιχείο δεν εμπόδισε τις παρακοινωνίες της Στερεάς και της Νότιας Ηπείρου να επιχειρήσουν την εισαγωγή στις μη οθωμανικές κτήσεις συνθηγιών και πρακτικών που ήταν τρέχουσες στην οθωμανική περιοχή.

Θα επικαλεστώ τρία πολύ σημαντικά έγγραφα που αναφέρονται στην προσπάθεια κάποιας παρακοινωνικής ομάδας να εκβιάσει την παραχώρηση του «μειντανιλικίου» μιας ενετικής κτήσης, σ' αυτήν⁸.

Το πρώτο, απευθύνεται στους προύχοντες. «Από εμέ τον καπετά Θόδωρο και από τον Γιώργο Ντουνιστιάνο και από το Γιώργο Αβασιώτη και από το Δήμο Σπαρτιώτη σε σένα κυρ Γέρο (Vechio,) Ρίζο και Νικολό Μπατσιγιάννη και υπόλοιποι της πόλης όλους σας χαιρετούμε και σας γράφομε να ξέρετε περάσαμε και ήρθαμε στην περιοχή σας και θέλομε το μειντανιλίκι με το καλόν αν μας αγαπάτε και (θέλετε) την δική μας φύλαξη και να ησυχάσουμε και εμείς (να μονιμοποιηθούμε) σ' ένα τόπο. Εμείς το ξέρομε πως θέλετε να τοποθετήσετε ή μάλλον να διορίσετε άλλους, είναι κα-

---

Εκλαμπρότατε και εξοχώτατε φίλε μου Πρίτανε της αγίας Μαύρας

Η αιτία όπου δεν απεκρίθην εις το πανέκλαμπρον γράμμα σας του απελθόντος όπου έγραψα του καπεταν Κατζικογιάννη να έλθη για να μου απολογηθῇ για τα όσα μου σημειώνετε περι του Μαμαλούκου και μην ευκαιρώντας απο αυθεντικές υπηρεσίες προχθές ήλθεν μόνον περαστικός και έως τόνον με επρόλαβε και το άλλον (. . . . .) του τρέχοντος και αποκρίνομαι και εις τα δυο. αυτος απέστηλλε πολλά δικαιολογήματα κατά του Μαμελούκου, τα οποία είναι τα ακόλουθα: Πος είναι ραγιας βασιλικος και πατρίδα του η Ζαβέρδα. πως κατοικη ακόμη εκει και πληρώνη πάντοτε χαράτζι και επλέρωσε και φέτος. Πως αυτος αυθαδίασε και έδηρε ένα παλικάρι του όπου είναι ένα έγκλημα βαρύτατον και δεν πρέπει να μείνη ατιμόρητον και λυτρώνωντας με την φυγήν του την παιδείαν του του έπειασε τα πράγματα εκείνο όμως όπου με πικρένη είναι όπου εκρατείτο με βία από τον αυθέντη μας και ο καιρός δεν εσυγχωρούσεν νε εξετασται το πράγμα, όντας βεβαρυμένος και εγω από μεγαλότατες φροντίδες, με την επιστροφήν του όμως θέλω το θεωρήσω και σας τάζω να τελειώση φιλοδικαίως. Επληροφορήθην από την περιγραφην της δια την υπόθεσιν του Μήτζου Τζόκα και παρακαλώ αν φανερωθῇ να εμείνουν και άλλα άσπρα του κλέπτου ή απο του μισθου τους όπου ως έμαθα ευρίσκεται στη δούλευσί σας να μην μήνη ζημιωμένος ο Τζόκας. σας περικλύω εις την έσωθεν σχετικην ομολογίαν η οποία αγκαλα και να φένεται εις το όνομα του μοσκόπουλου επίσης;) όμως άσπρα του γραμματικού μας και παρακαλώ αν είναι τρόπος να πληρωθῇ και να μας σταλθῇ η πλερομη της. Ταύτα και προσμένουμε θεώθεν παν αγαθόν.

Πρέβεζα 17 Ιουνίου 1804

Της εξοχότητός σας
φίλος ειλικρινέστατος
Μέτζο Μόνος

8. Αν κρίνουμε από τα ονόματα των προυχόντων πρόκειται μάλλον για την Πρέβεζα. Θα είχε όμως επίσης εφαρμογή σε μια ενετική κτήση τόσο κοντινή στη Στερεά όπως η Λευκάδα.

λύτερα να βάλετε εμάς και μην πιστεύετε πως βάζοντας άλλους θα έχετε ησυχία γιατί τώρα ήρθαμε ως 15 άνδρες κι αύριο θα έρθομε με 56 και συγκεντρωθείτε όλοι να ορίσετε (να αποφασίσετε) για να μας στείλετε απάντηση μέχρι αύριο το βράδυ και μην κάμετε αλλιώς και να σας βρεί το γράμμα μας υγιείς και καλά από όλους τους άλλους πολλούς χαιρετισμούς».

Το δεύτερο, στέλνεται στον τοπικό ενετό διοικητή. «Εγώ ο καπετά Θόδωρος έγραψα και ταπεινά απευθύνομαι στην εξοχότητά σου με όλους τους ανθρώπους μου γονατιστός ζητάω συγχώρεση από την εξοχότητά σου που δεν σας εγράψαμε προτιήτερα σαν αγράμματοι που είμαστε. Και τώρα γράφομε στην εξοχότητά σου εμείς σουδήτοι (υπήκοοι) του πρίγκηπά μας (του δόγη) και θέλομε να είμαστε κοντά στον πρίγκηπα και αν μπορούμε να έχομε μια fede (πιστοποίηση) από την εξοχότητά σου εαν μας αγαπάς να μείνομε στη σκιά σου και εμείς θα αφήσομε τη ληστρική ζωή (το κακό) και είμαστε ένοχοι πρώτα στο θεό και δεύτερα στο πρίγκηπα και για αυτό γράφομε και παρακαλούμε την εξοχότητά σου να μας δώσεις μία fede για να μείνομε ως μείντάνηδες γιατί παρατηρούμε και εμείς πως οι χωριάτες μας χρειάζονται απέναντι στους τούρκους και στους κακούς ανθρώπους και αναλαβαίνουμε να τους σώσουμε και να μας γράψεις για αυτό μια απάντηση με το χέρι σου για να ξέρομε και εμείς θα σταθούμε άντρες θα το ιδείτε».

Από τη σύγκριση των δύο εγγράφων προκύπτει ένα διαφορετικό ύφος, που ωστόσο δεν μπορεί να εξηγηθεί από τη διαφορά των παραληπτών. Κατά τη γνώμη μου, μια προσεκτικότερη ανάγνωση των κειμένων κάνει φανερό ότι η αποστολή του πρώτου εγγράφου στους προύχοντες έγινε ακριβώς για να θέσει το θέμα και να επισημάνει τις συνέπειες της μη ανάθεσης του «αρματολικιού» σ' αυτούς. Ανάθεση όμως που δεν πρέπει να αμφιβάλομε πως τα παρακοινωνικά στοιχεία γνώριζαν σε ποια έκταση ήταν αρμόδιοι οι προύχοντες. Με άλλα λόγια, η εκβίαση των προυχόντων έγινε ώστε να εισηγηθούν ή να μεσολαβήσουν οι τελευταίοι στην ενετική διοίκηση για τη δική τους τοποθέτηση στο μείντανιλίκι. Η πρακτική αυτή υπήρξε άλλωστε τρέχουσα στην οθωμανική κοινωνία. Το διαφορετικό στην περίπτωση αυτή είναι η παλαιότητα του εγγράφου. Χρονολογείται από το 1719 και είναι από τις πιο παλιές περιπτώσεις του είδους που γνωρίζομε.

Το ύφος, και το περιεχόμενο του δεύτερου εγγράφου δεν αφήνει αμφιβολία ότι έγιναν ήδη οι σκοπούμενες διαβουλεύσεις και επιτεύχθηκε καταρχήν η συγκατάθεση των ενετικών αρχών με τη μεσολάβηση των προυχόντων. Αποτελεί, από την άποψη αυτή, μια τυπική πράξη που όμως δεν παύει να υποκρύπτει και ένα ουσιαστικό περιεχόμενο. Αναγνωρίζει την ενετική παρουσία και εξουσία — ζητάει συγχώρεση από τον ενετό διοικητή που δεν απευθύνθηκε πρώτα σ' αυτόν! — και δηλώνει τη νομιμοφροσύνη τους σ' αυτήν. Συνεπώς, το έγγραφο προς τον ενετό διοικητή δεν αποτελεί παρά το επόμενο

βήμα που επισγραφίζει το αποτέλεσμα της προγενέστερης εκβίασης των προυχόντων και των ενετικών αρχών από τους παρακοινωνούς. Και προσθέτω, που σώζει τα προσχήματα σχετικά με το κύρος της ενετικής παρουσίας και εξουσίας στην περιοχή.

Αυτό ακριβώς αφήνει να διαφανεί το τρίτο έγγραφο, απάντηση τη φορά αυτή του ενετού διοικητή στον καπετά Θόδωρο: «Κύριε καπ. Θόδωρε. Έλαβα το γράμμα σου και δέχτηκα με ευχαρίστηση την έκφραση των αισθημάτων σας, καθώς είμαι υποχρεωμένος να αναφέρω όλα στους ανωτέρους μου έτσι αρμόζει να γράψω σ' αυτούς τα αιτήματά σας και θα το κάμω από καρδιάς και με ζήλο, για ό,τι με διατάξουν θα ειδοποιηθείτε σε 4-5 μέρες και στο μεταξύ μέινετε σταθεροί στα αιτήματα που μου υποβάλατε και σας ευχαριστώ».

5. Ερχόμαστε στην τελευταία περίπτωση που εισάγει άμεσα τις παρακοινωνικές πρακτικές στις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες του νησιού.

Είναι γνωστό ότι η Λευκάδα και τα γύρω νησιά αποτέλεσαν καταφύγιο για τους κλεφταρματολούς της Στερεάς και τις οικογένειές τους. Λειτουργήσαν, επίσης, και για τη διαχείμαση αλλά και ως ορμητήριο για τη δράση τους.

Οι παρακοινωνοί, με τον τρόπο αυτό, δημιούργησαν μια νέα κατάσταση στο νησί. Διότι: α) Μετέφεραν ή εδραίωσαν έναν παρακοινωνικό τρόπο ζωής και σε λευκαδικά κοινωνικά στοιχεία. β) Δημιούργησαν ή διεύρυναν τις πελατειακές τους σχέσεις και την επιρροή τους στον πληθυσμό του νησιού, πράγμα που θα μπορούσε, από μίαν άποψη, να μεταφραστεί με μια αντίστοιχη αποδυνάμωση της Διοίκησης. Τέλος, γ) αποκατέστησαν άμεσους και στενούς προσωπικούς δεσμούς, αμοιβαία χρήσιμους, με την ηγετική τάξη του νησιού. Η σχέση αυτή υπήρξε χρήσιμη για τον κλέφτη γιατί του εξασφάλιζε την ανοχή αν όχι και την κάλυψη της πολιτικής ηγεσίας. Για την τελευταία, γιατί απομάκρυνε την σύγκρουση μαζί τους, επανεξήγε κατά κάποιο τρόπο την παρακοινωνική τους ενεργητικότητα στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα ενίσχυε δυναμικά τις κοινωνικές τους δυνατότητες.

Δεν είναι σαφές ποιο υπήρξε το ακριβές οικονομικό και πολιτικό αντίκρυσμα της προυχοντικής -παρακοινωνικής σχέσης στη Λευκάδα και για αυτό κρίνω σκόπιμο να παρακάμψω, για την ώρα, το ακανθώδες αυτό ζήτημα.

Σχετικά, ωστόσο, με το άσυλο που παρεχόταν στα παρακοινωνικά στοιχεία στη Λευκάδα είναι απαραίτητο να επισημάνομε δύο πράγματα: α) Ότι η πολιτική ηγεσία του νησιού ανεχόταν, κατά κανόνα, την παρουσία παρακοινωνικών στοιχείων, στο μέτρο που η αξίωση για την εκδίωξή τους δεν γινόταν φορτική, ώστε να αντιπαρέρχεται τους κινδύνους που εμπεριείχε η σύγκρουση μαζί τους. Τέτοια υπήρξε η περίπτωση του Αλή Πασά. Και

β) ότι πάντως, η ανοχή αυτή δεν συνδεόταν, σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, με εθνικά ελατήρια⁹.

Ο κλέφτης που διώκεται δεν παραλείπει να εκδικηθεί, ενώ συχνά η σχέση ανάμεσα στις ιδιότητες του κλέφτη και του αρματολού παραμένει συγκεχυμένη και πάντως χαρακτηρίζεται από μεγάλη κινητικότητα. Και οι δύο αυτοί παράγοντες συνδέονται στενά με το κενό εξουσίας που αναγνωρίσαμε κιόλας ότι είχε επιβαρύνει τις συνθήκες νομιμότητας στην οθωμανική επικράτεια και το οποίο, άλλωστε, επισημαίνεται ρητά από τους λευκαδίτες προύχοντες¹⁰.

Θα επικαλεστώ τρία σημαντικά, κατά την κρίση μου, έγγραφα που οδηγούν και φωτίζουν επαρκώς τις υποθέσεις αυτές.

Το πρώτο, είναι γράμμα του κλέφτη Ραφτογιάννη, ο οποίος μαζί με άλλους διώχθηκε από το νησί υπό την πίεση του «κυρ κουμαντάντε της Ρόσκας» από τους «επίλοιπους άρχοντες (δηλ. τους προύχοντες) της Αγίας Μαύρας», και έχει χρονολογία «1799 Αυγούστου». Ο Ραφτογιάννης επανέρχεται στην πολιτική ηγεσία της Λευκάδας, και της επισημαίνει ότι «όπως έχει και η εντιμότης τους νόμο, οπού ο κλέφτης να προσκηνάγη, ό,τι πάρει να το δόση, έτσι έχομε και εμείς (οι κλέφτες) νόμο, οπού όποιον πιάσομε τα ό,τι έκαμε να πλερώση.... Όμως σας μιλώ να μην ντέσω καέναν από αυτούθε μέσα, όχι φτωχός να ειπή, όχι φίλος να ειπή και τον πάρη ο θάρρος, διατί, μα του Θεού τ' όνομα, είναι γελασμένος και πολύ βασανισμένος, γιατί αν ξαγοράζετε πέντε, δεν ξαγοράζετε δέκα, δεν ξαγοράζετε. Και είναι φτωχός, θε λα πάρητε την ευχαρίστηση τη μύτη και τ' αφτιά και όποιος τα βαστάγει αυτά ας έβγη ούθε θέλει να περπατή, θέλεις εις το πέλαγο, θέλεις εις τη στεριά,... Εγώ έλεγα να κάμω το(ν) παλιογαλαντόμο, μα σα με γνωρίσετε για ζαβό, εγώ είμαι, οπού σας άδειασα τον τόπο· με γειά σας με χαρά σας! μονάχα να διαβάσετε το χαρτί να τ' αγκούση η φτωχολογιά να μη με λένε άπιστον. Αν δεν φτειάσ'τι το τουφέκι ασημένιο δε(ν) τραυώ άπαρτο το κισμέτι. Και α δε(ν) το διαβάσετε πούπλικι. ό,τι ζαράρι έλθη είναι το κρίμα εις το λαιμό του εκείνου, οπού να κρύψει το χαρτί. Βλάχος είμαι και ατζαμής και ελληνικά δεν ηξεύρω και βλάχικα αποκρίθηκα, μα νά 'χω το συ(μ)πάθιο»¹¹.

9. Βλέπε τα έγγραφα στους Π. Ροντογιάννη, *όπ. παρ.*, σελ. 113 επ. και Ν. Σβορώνο, *όπ. παρ.*, σελ. 114, 116. Οπωσδήποτε, η ανεκτική αυτή στάση της πολιτικής ηγεσίας της Λευκάδας απέναντι στα παρακοινωνικά στοιχεία υπαγορεύτηκε και από ορισμένους άλλους παράγοντες όπως η βούληση του εκάστοτε διαφεντευτή των Ιονίων να τα χρησιμοποιήσει για να ασκήσει πίεση στην οθωμανική εξουσία κ.λπ.

10. Παραπάνω στη σημείωση υπ αρ. 5.

11. Στου Ν. Σβορώνου, *όπ. παρ.*, σελ. 111.

Το δεύτερο γράμμα είναι του Γιάννη Παραβόλα, με χρονολογία 9.9. 1799. Απευθύνεται στους «εκλαμπρότατους αφεντάδες της Αγίας Μαύρας» και διαμαρτύρεται επειδή αυτοί ενέδωσαν στην αξίωση του αρματολού της Στερεάς του καπετάν Χρίστου (Κατσικογιάννη;) να κυνηγηθεί από το νησί: «Τί μεγάλα κάζα έκαμα εις τους τόπους σας και με κυνηγάτε; Εγώ δεν επήραξα κενενός μίνια κόττα στανικώς, όξου α με φιλέψη κανένας. Με τη(ν) Τουρκιά, οπού έχω να κάμω, μου επήρανε δύο τρεις φορές το γείδος μου και με κυνηγάνε και μένανε και τους πειράζω κ' εγώ. Τώρα εγώ με τους τόπους σας δεν έχω να κάμω, μούνε μου έρχεται παράπονο, οπού δίχως να σας πειράζω να με κυνηγάτε, οπού μ' έχετε πατριώτη και θε να με κάμετε να την αφήκω τη(ν) πατρίδα μου· και λέτε όπως σας στενεύει ο κεπετάν Χρίστος και σας λέγει να του δώκετε θέλημα να με κυνηγήση με Τούρκους μέσα στους τόπους σας. Δώτε του να φέρει και Τούρκους μέσα ευτού να σας προδώκη τη χώρα, σα(ν) και πρώτα. Και σας λέγει όπως με φυλάτε ευτού μέσα και δε(ν) του λέτε όπως με φυλάγει ο γίδιος, ωσα(ν) και πέρσι, οπού μ' έβανε να χαλάσω τα τσιφλίκια του πασά και τώρα αυτείνου με φυλάνε, διατί άνι με κυνηγήσουνε, τους σκοτώνω τα βόδια τους και τους ανθρώπους τους και τα γεννήματά τους τα καίγω και ό,τι μπορέσω θε να τους κάμω κ' εδώ γείμαι κι ας με κυνηγήση. Να κάμη ζάπι τον edικό του τόπο, όχι χαλεύει να ζαπίση και της εκλα(κλα)(μ)πρότη(ς) σας τους (σ) τόπους! Δε(ν) του λέτε να πάγη στο(ν) τόπο του ο καθένας; Τι σας εφορτώθηκε και πολεμάγει να ορίση το(ν) τόπο σας και σας λέγει, όπως όποιος μου δίνει ψωμί να τότε κυνηγάτε. Εγώ μου δίνει όλος ο κόσμος ψωμί, διατί α δε μου δώκη, του σκοτώνω τó βόδι του, γή το μουλάρι του, γή τ' άλογό του, γή και τον ίδιο. Φυλάγω μες στη πόρτα του και τότε σκοτώνω. Τώρα γη εκλαμπρότη σας το γνωρίζετε, μούνε θέλετε να παιδεύετε τους ραγιαδες (σ)ας και σας περικαλώ να μην ακούτε τα μοναφίκικα ψέματα και παιδεύετε τους γειτόνου(ς) σας, διατί εγώ θε να κάμω ό,τι να μπορέσω εκεί, όπου μου επήρανε το γείδος μου και γη εκλαμπρότη σας κάμετε όπως ορίσετε. Και ανίσως και σας γράψω και κανένα ενάντιο, ας έχω και συμπάθιο, διατί γείμαι γιδιώτης. Και το γράμμα μου να το διαβάσετε όλοι γοι αφεντάδες σας περικαλώ· και άνι σας έκαμα κακό, ας το εύρω. Και όποιοινε έβλαψα να μου το φανερώσετε και κείνονε οπου με κυνηγάει να τότε ξέρω»¹².

Το τρίτο έγγραφο είναι της πολιτικής διοίκησης της Λευκάδας προς την Ιόνια Γερουσία, το 1800, και εξηγεί γιατί είναι αδύνατη η καταστολή της παρακοινωνικής παρουσίας και δράσης στο νησί. «Το πέραςμα, γράφει, από τη νόμιμη ζωή των αρματολών σ' εκείνη των κλεφτών είναι πολύ συχνό

12. Όπ. παρ., σελ. 112-113.

κι εξαρτάται μοναχά από τη θέληση του ανώτατου εξουσιαστή της γειτονικής Στερεάς. Αν εκείνος που παρανομεί, αν εκείνος που κακοποιεί... καταδιώκονταν σταθερά και ετιμωρούνταν, το κακό θα σπόρπαι και θα τέλειωνε. Η πραγματικότητα όμως είναι εντελώς διαφορετική και συχνά βλέπουμε το φονιά και τον τύραννο των αθώων να απολαμβάνει τη φιλία εκείνου, που όφειλε να τον τιμωρήσει.... Ο διαβόητος Ραφτογιάννης... που τους περασμένους μήνες είχε τόσο ταράξει τον τόπο μας που είχε βάλει φορολογία στους πιο φιλήσυχους κατοίκους, που είχε πιάσει ομήρους και σε βάρος τους έκαμε φριχτά πράγματα, αυτός που πολλές φορές είχε απασχολήσει την Κυβέρνηση, ζει τώρα μια χαρά και ήσυχα στο οθωμανικό έδαφος και απολαμβάνει την εύνοια του Αλή Πασά»¹³

Και αλλού: «Οι κλέπτες και οι ληστές είναι εδική σας ραγιαδες, εις τον τόπον σας πράζουν ζουλούμια (αρπαγές) οι αρματολοί σας τους φυλούν ή τους κάνουν χάζι».

Η κινητικότητα αυτή ανάμεσα στους κλέφτες και τους αρματολούς αποτελεί, συνεπώς, ένα σημαντικό πρόβλημα που κάνει εξαιρετικά σύνθετη την παρακοινωνική παρουσία στο νησί. Και όπως αβίαστα προκύπτει από τις πηγές της εποχής, αφορά τόσο την παρακοινωνική ηγεσία (λ.χ. οι Κατσικογιανναίοι) όσο και τον απλό *παρακοινωνό*. Έτσι, κάποιος Στράτος στα 1802, προσπαθεί να διασκεδάσει την κατηγορία, ότι είναι κλέφτης ισχυριζόμενος στους *καλιαφεντάδες* της Αγίας Μαύρας ότι «τέτοιοι δεν είμιστιν... εμείς, γράφει, έχομι καπετάνο τον καπετάν Φώτο... εμείς κινηγούμε κλέφτες»¹⁴.

Αν θα είχαμε να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα για όσα πολύ διαγραμματικά διαπιστώσαμε μέχρι τώρα, θα επισημαίναμε ακριβώς την παρακοινωνική, επίσης, λειτουργία των κλεφταρματολών μέσα ή προς την κατεύθυνση της Λευκάδας καθώς και την άμεση εμπλοκή της πολιτικής ηγεσίας του νησιού σ' αυτήν.

Η σχέση ανάμεσα στους δύο αυτούς κοινωνικούς παράγοντες παρόλο που τοποθετείται σε μια ευρύτερη βάση και προοπτική από εκείνη την οποία καλύπτει η οθωμανική επικράτεια, έχει εντούτοις να επιδείξει έναν κοινό παρονομαστή: την παρακοινωνική παρουσία και λειτουργία και κάποιες σημαντικές κοινές συντεταγμένες. Ορισμένες από αυτές επιχείρησα να εντοπίσω στα έγγραφα.

Ακριβώς όμως η ιδιομορφία αυτή επιβάλλει, κατά τη γνώμη μου, μια ευρύτερη μελέτη του φαινομένου ώστε να φωτιστεί σε όλη του την έκταση.

13. Στου Π. Ροντογιάννη, *όπ. παρ.*, σελ. 121.

14. Ν. Σβορώνου, *όπ. παρ.*, σελ. 119.

Δήμος Μαλακάσης

Λαογράφος

ΜΙΚΡΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΑΠΟΜΥΘΟΠΟΙΗΣΕΙΣ (1850 - 1950)

Στον πρόλογο της μεγαλύτερης εργασίας αναφέρομε πως κύριο θέμα είναι οι Τέχνες και τα Επαγγέλματα στη Λευκάδα τον περασμένο αιώνα. Όμως, ερευνώντας τα συμβόλαια των ετών 1840-1900, κέντρισε το ενδιαφέρον μια άλλη πλευρά του θέματος, πιο ζωντανή κι ανθρώπινη. Τα επαγγέλματα και τα μαγαζιά ήταν έννοιες αφηρημένες κι απρόσωπες, παρολόνότι ζωντάνευαν κι έπαιρναν συγκινητικές διαστάσεις απ' τη βαθύτερη έννοια της ίδιας της σύμβασης, σαν μέρος κι αυτής της ανθρώπινης ζωής. Αντίθετα, ολοένα, με την ανάγνωση των συμβολαίων, αποκαλύπτονταν ένα άλλο λευκαδίτικο παρελθόν, που ήταν μέχρι σήμερα ανεξερεύνητο κι άγνωστο. Μέσα απ' τις παγερές, πολύλογες και πολλές φορές ανούσιες και επαναλαμβανόμενες φράσεις των διηγηματικών μερών των συμβολαίων, ξεχύνονταν ένας κοχλαστικός χείμαρρος, που πλημμύριζε τα στεγανά μέρη μιας άλλης ζωής της Αγίας Μαύρας.

Έτσι, η αποκάλυψη αυτή, που φορτίζονταν κι' απ' τον ανθρώπινο παράγοντα, μας έδωσε την ευχέρεια να χωρίσουμε την εργασία μας σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει τα μαγαζιά και τα επαγγέλματα, τις τέχνες και τα εργαλεία, και το δεύτερο περιλαμβάνει την κοινωνική ζωή και τις ασχολίες των «ηρώων» μας, στον ίδιο χρονικό περίγυρο, έτσι ακριβώς όπως αναφέρονται στις συμβολαιογραφικές πράξεις που υπογράφουν αυτοί οι ίδιοι.

Οι σελίδες των συμβολαίων, όπως μισθωτήρια, συστάσεις εμπορικών εταιριών, εργολαβικά, προικοσυμβόλαια, δάνεια, αγοραπωλησίες και διαθήκες, και οι άλλες εξωσυμβολαιογραφικές πηγές που μεταχειρίζεται η εργασία αυτή, στάθηκαν συγκλονιστικές, αλλά και τόσοں απαγοητευτικές για τους μέχρι σήμερα «παραδεγεμένους» θεσμούς και τα πρόσωπα των «δρώντων ηρώων». Γι αυτούς, που σαν άνθρωποι, εμείς οι θνητοί, διατηρούσαμε σεβασμό και σαν λευκαδίτες υπερηφάνεια και εθνική συγκίνηση.

Μέχρι σήμερα ενεργούμε στις διάφορες πολιτιστικές και άλλες κοινωνικές μας συμπεριφορές, μέσα απ' το πλέγμα των δύο αυτών πολυσήμαντων, αλλά και τόσο διαφορετικών μεταξύ τους συναισθημάτων, χωρίς να γνωρίζομε τις αφανέρωτες συμπεριφορές των μυθικών αυτών προσώπων, τις άγνω-

στες σε όλους μας ενέργειές τους και γενικά να αγνοούμε το σκοτεινό πλαίσιο των ιδιωτικών τους ασχολιών, εργασιών και εμπορικών τους ενδιαφερόντων, που ασκούσαν με δαιμονικές ικανότητες. Και για ν' αποφύγουμε οποιαδήποτε παρεξήγηση πρέπει να πούμε πως οι απομυθοποιούμενοι ήρωές μας αρχίζουν απ' τους Ιππότες και δόκτορες και φτάνουν μέχρι τα νόθα τέκνα και τις δούλες, απ' τους αξιοπρεπείς Ιερομονάχους μέχρι τους καντηλανάπτες και τους νόντσολους, απ' τους Κυβερνήτες Ιερών Μονών και εμποροκτηματίες μέχρι τους μαραγκοκαλαφάτες. Έτσι η απομυθοποίηση δεν είναι μονόπλευρη και εξειδικευμένη, αλλά πολύπλευρη και πλατιά και καλύπτει όλες εκείνες τις κοινωνικές τάξεις που άκμασαν και χάθηκαν μέσα στο χώρο αυτής της πόλης. Αντίθετα, αν ήταν μονόπλευρη, θα υπήρχε ο κίνδυνος να φανούμε αγνώμονες σε όσα πρόσφεραν στα γράμματα, στην ποίηση και σε εθνικές εξάρσεις, ορισμένοι απ' τους απομυθοποιούμενους ήρωές μας.

Ωστόσο, για να είμαστε αντικειμενικοί δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε πως, σαν άνθρωποι κι' αυτοί που ήταν, δεν θα προέβαιναν και στις παρακάτω πράξεις (αναφέρονται εδώ ενδεικτικά), όπως:

1) Να υπογράφουν, περιώνυμοι Ιππότες, κτηνομισθώσεις για τις ετοιμόγεννες προβατίνες τους ή να νοικιάζουν τα καφενεία τους μαζί με τις τράπολες και τις σερμπεντιέρες, τις κίκαρες και τα χαβάνια τους.

2) Να προβαίνουν, με τρίτο ενδιαμέσο, σε σύνταξη συμβολαίων εμπορικής συντροφίας για φούρνο (δηλαδή να κάνει περιώνυμος Ιππότης και βάρδος τον φούρναρη) με εμφανή φούρναρη τον υπηρέτη του κύριον Θωμάν Ευαγγελάτον.

3) Να συσταίνει, ο άλλος Ιππότης, αδελφός του πρώτου, Ευγενής Κύριος Ξ.Ι.Β., εταιρίαν Κιτρίνου Κηρίου και Στεαρίνας, και με την ιδιαίτερη ρήτρα να πωλεί ο ίδιος τα κεριά και να παίρνει τα τρία τέταρτα των κερδών.

4) Να συσταίνουν, περιβόητοι εμποροκτηματίες, εταιρίες για εμπορικές εργασίες παντός είδους «των οποίων είναι επιδεκτική ή Νήσος αυτή και εργασιών τραπεζικών και άλλων κερδοσκοπικών εντός και εκτός της Νήσου ταύτης και του Ιονίου Κράτους...».

5) Να ασκούν, ιερομόναχοι, το κερδοφόρο επάγγελμα του εφοπλιστή και του τοκογλύφου και περαιτέρω «να περιάπτουν τον τύπον της εκτελέσεως» σε δικόγραφα για πλειστηριασμούς φτωχών περιουσιών, ή ακόμα και ν' αγοράζουν οι ίδιοι καϊκια και βρατσέρες.

6) Να υπογράφουν, περίβλεπτοι και επιφανείς ευγενείς και μεγαλοκτηματιούχοι, μισθωτήρια των κλιβάνων τους και να βάζουν ρήτρες και όρους στους φουρναραίους της πόλης να παραδίνουν στις υψηλές οικίες και οσπίτιά τους «την αναγκαία ποσότητα αποσυναδίων και στάκτης»,

την δωρεάν ημερήσια τροφοδοσία τους με ψωμί και το δωρεάν ψήσιμο των νταβάδων τους, εκτός απ' το συμφωνούμενο μίσθωμα.

Όμως, για να κρίνουμε σωστά πρέπει ν' αντιμετωπίσουμε την διαφορετική αυτή όψη με αντικειμενικότητα και ιστορικήν ακρίβεια. Έτσι, επιβάλλεται, ευθύς εξ αρχής, να προσδιορίσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται οι πράξεις αυτές των «ηρώων» και να πούμε τα εξής.

Α) Ότι έζησαν και έδρασαν κάτω από διαφορετικούς για τη σημερινή εποχή θεσμικούς νόμους, ήθη και έθιμα, και Β) Ότι το χρονικό εκείνο διάστημα (1800-1900) ήταν για τον ελλαδικό χώρο μια σκληρή περίοδος που σηματοδεύτηκε, ιδιαίτερα στον Ιόνιο χώρο, από τα ιστορικά γεγονότα της στάσης των λευκαδίων χωρικών, της μεγάλης ελληνικής επανάστασης, της γενικότερης εξέγερσης των άλλων νησιών του Ιονίου, της ένωσής των στα 1864 και απ' τα γενικότερα ελλαδικά μετέπειτα κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα.

Ως προς τα πρώτα δεδομένα: Οι διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές στα Ιόνια νησιά μέχρι το 1864, κρατούσαν τις ρίζες τους απ' το φεουδαρχικό ευρωπαϊκό χώρο και συνεπώς, στο διάστημα αυτό, διέπονταν από ξεχωριστούς εθμικούς κανόνες, νόμους και διατάγματα, που εκπορεύονταν απ' τους ξένους Τοποτηρητές και Αρμοστές. Και από το «μοναδικό πολιτικό τεχνούργημα» — όπως λέει ο Ούγος Φώσκολος — των προστατών Άγγλων, δηλαδή την Ιόνιο Βουλή, που τερατογεννήθηκε μεταξύ των ετών 1817 και 1818 στη Κέρκυρα απ' τον Λόρδο Μαίτλανδ. Οι νόμοι και τα διατάγματα της Βουλής αυτής ψηφίζονταν απ' τους γερουσιαστές και βουλευτές, που κι αυτοί με τη σειρά τους ψηφίζονταν και εκλέγονταν όχι απ' το λαό, αλλά απ' τους διορισμένους ντόπιους ευγενείς δημογέροντες και εκπροσώπους, δηλαδή τους «οφφικιαλίους μουνιτζιπαλίους». Έτσι οι ήρωές μας, σαν συνετοί και νομιμόφρονες υπήκοοι που ήταν, εκτελούσαν ευσυνείδητα τα καθήκοντά τους και σαν άνθρωποι συμπεριφέρονταν ανάλογα.

Ως προς τα δεύτερα δεδομένα: Στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, μετά το τέλος του μεγάλου απελευθερωτικού αγώνα, παρατηρήθηκαν τα προοίμια κοινωνικής και οικονομικής παρακμής και αποσύνθεσης. Οι προσδοκίες των επανησίων ποπολάρων και ριζοσπαστών του ενωτικού αγώνα πνίγηκαν στο βόρβορο της γενικότερης σήψης, και οι ευγενείς, της προηγούμενης προ της ενώσεως περιόδου, προσαρμόστηκαν άνετα με την προηγούμενη «οθωνική καμαρίλα», που διατήρησε τους πλοκάμους της και στα ανάκτορα του νέου βασιλιά απ' τη Δανία. Τα δείγματα της παρακμής στη πεντηκονταετία 1850-1900, είναι σαφή και ιστορικά παραδεγμένα. Ο ίδιος ο Εκλαμπρότατος Ιππότης Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, πληρεξούσιος της Αγίας Μαύρας στην Ιόνιο Βουλή και βουλευτής στη Βουλή των Ελλήνων μετά την ένωση,

«αηδιασμένος», ομολογεί, σε ιδιωτικές επιστολές του, το ρουσφέτι και τα «ανεβοκατεβάσματά του» στα διάφορα υπουργεία για να διορίσει ή και να μεταθέσει κάποιον ψηφοφόρο ή κάποιον κομματικό του αντίπαλο (ο ίδιος ήτανε «Κομμουνδουρικός»)

Η οικονομική χρεοκοπία και η επιβολή του «Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου» κατά την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα εκ μέρους των Μεγάλων Προστάτιδων Δυνάμεων στη φτωχιά Ελλάδα, στάθηκε η βάση για την ολοκληρωτική πολιτική και οικονομική εξάρτηση της υπανάπτυκτης χώρας μας και ο δονκιχωτικός πόλεμος του 1897 στερέωσε τα δεσμά της εξάρτησης. Η δολοφονία του Δεληγιάννη στα σκαλιά της «Βουλής των Ελλήνων», τα «Ευαγγελικά», «το γλωσσικό» και η «αμφιλεγόμενη» δολοφονία του βασιλιά μας Γεωργίου, την άλλη μέρα ενός νικηφόρου πολέμου, ήταν απτά δείγματα σήψης.

Τα αποστήματα διαπυήθηκαν με τον εθνοκτόνο Διχασμό και οι πληγές βρήκαν τη λύτρωσή τους στα 1922, στα στενά του Αλή Βεράν και στις αλμυρές ερήμους της Μικράς Ασίας, με το οριστικό ξερίζωμα του ελληνισμού και το σβύσιμο της Μεγάλης Ιδέας. Έτσι με αυτά τα δεδομένα και μέσα στο απίθανο αυτό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, οι συμπεριφορές και οι πράξεις των ηρώων μας ήταν δικαιολογημένες και σε κάθε περίπτωση προσαρμοσμένες.

Γι' αυτούς τους λόγους, οι αποθυμοποιήσεις δεν σκοπεύουν προς τη «θεωρητική» ανάλυση όσων «διέτρεξαν» στην περίοδο του 1850-1940, αλλά στην παράθεσή τους με μια εύθυμη διάθεση, ή με μια αρκετή δόση σαρκασμού, αλλά «μετά συμπαθείας».

Κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στη μικρή αυτή εισαγωγή μία απ' τις εξωσυμβολαιογραφικές πηγές των «απομυθοποιήσεων», που ανατρέχει στο έτος 1841. Η πηγή αυτή είναι ο 3ος τόμος του «Νέου Ελληνομνήμονα», που εκδίδονταν απ' τον Καθηγητή της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπυρίδωνα Λάμπρου. Στις σελίδες 440 επόμενου αυτού του τόμου ο αείμνηστος ιστοριοδίφης ασχολείται με κάποιο «Τορευτόν Αγγείον Καλαρυτιωτικής Τέχνης», ιχνογράφημα του οποίου προσφέρθηκε από «Επιτροπή Ιονίων Κυριών» που προεδρεύονταν «παρά της Λαίδης Πετριτσοπούλου» και «συγκειμένη» απ' τις Ευγενείς Κυρίες Βαλαωρίτη, Λαΐδην Βιλέττα Χαλικοπούλου, Λαΐδην Γαγγάδην, Κόμισσαν Δελαδέτση και Μαρία Πετριτίνη. Το δώρο αυτό οι Κυρίες το πρόσφεραν, στις αρχές του 1841, στη Λαΐδη Δούγλας (Ντάγκλας), σύζυγο του Άγγλου Αρμοστή «ως τεκμήριον της ευγνωμοσύνης» των «επί τη αναχωρήσει» της εκ της νήσου Κερκύρας. Ας δούμε όμως τι γράφει η επίσημη Εφημερίδα της Κέρκυρας (Εφημερίς των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων) στα τεύχη της 541, 546 και 547, στις σελίδες 14-15, 7 και 11, 7 επομ. αντίστοιχα. Με μακάρια αμεριμνησία

ο Σπυρίδων Λάμπρου μεταφέρει στο τόμο 3 του περιοδικού του (Νέος Ελληνομήμων, έτους 1906) απ' την επίσημη αυτή εφημερίδα, και διαβάζομε και εμείς σήμερα, τα παρακάτω: «Κερκύρα 7 Μαΐου έ. ν. Χθες την ώραν μίαν μετά μεσημβρίαν, Επιτροπή Ιονίων Κυριών, προεδρευομένη παρά της Λαίδης Πετритσοπούλου και συγκειμένη από τας Ευγενείς Κυρίας Βαλαωρίτη, Λαίδην Βιλέττα Χαλικιοπούλου, Λαίδην Γαγγάφην, Κόμησαν Δελλαδέτσιμα, Κούρτσολα και Μαρίαν Πετритίνη, επαρουσίασεν εις την Λαίδην Δούγλας προσφώνημα και την ιχνογραφίαν χρυσοῦ Σκεύους, κατασκευαζομένου ολονέν από εγχώριον τινά τεχνίτην, το οποίον αι Ιόνιοι Κυρίαι, δια γενικῆς αὐτῶν συνδρομῆς, προσφέρουν εις την προμνημονευθεῖσαν Λαίδην τώρα ὅτε μέλλει να εγκαταλείψῃ την Νήσον ταύτην, ως τεκμήριον της ευγνωμοσύνης των δια τας τοσαύτας προς αὐτάς ευπροσηγορίας Της κατὰ την εις το Κράτος τούτο διαμονήν της...»

Ποιές ἦταν οι ευγενεῖς Κυρίες του Ιονίου Κράτους, μία προς μία, δεν ενδιαφέρει τη μικρή αὐτή εισαγωγή. Ωστόσο, μας ενδιαφέρει η Λαίδη Πετритσοπούλου περί της οποίας θα γίνει και μία μικρή πρόχειρη απομυθοποίηση. Η Λαίδη Πετритσοπούλου ἦταν σύζυγος, ἀπὸ δεύτερο γάμο της, του Ἰππότη Πέτρου Πετритσόπουλου, Προέδρου της Ιονίου Βουλῆς, απ' τη Λευκάδα και οι δυο τους. Ο πρώτος σύζυγός της ἦταν ο Ευγενῆς Κύριος Φίλιππος Καλκάνης και το βαπτιστικὸ της ὄνομα ἦταν Χρυσούλα θυγατέρα Χαλικιοπούλου ευγενούς ἐπίσης γένους. Δεν καταδέχονταν ποτέ να υπογράψει τα συμβόλαιά της ἐλληνικά. ἀλλὰ πάντα με το «Δορίνα Πετритσοπούλου» και ὁπότε ο ταλαίπωρος συμβολαιογράφος ἔλεγε στα χαρτιά του «υπογράφει ἰταλιστί καίτοι γνωρίζει την γραικικήν». Ἐτσι ἀπὸ Χρυσούλα (ὄνομα κοινὸ ἀγιομαυρίτικο) ὑπόγραφε ἰταλιστί «Dorina Petritsopolo».

Ὅπως προκύπτει απ' τις πράξεις των νοταρίων της πόλης η Κυρία Χρυσούλα Πετритσοπούλου στάθηκε ἄτυχη στους γάμους της και η μοίρα θέλησε να απολαύσει την πικρία της χηρείας δύο φορές. Πρωτοστεφανώθηκε τον Ευγενῆ Κύριο Φίλιππο Καλκάνη με τον οποίον ἔκαμε μια μεγάλη οικογένεια. Πεθαίνοντας ο πρώτος αὐτὸς σύζυγος, η Κυρία Χρυσούλα, δυναμική και με προοδευτικὲς ιδέες σ' ὅλες τις ἐκφάνσεις της κοινωνικῆς και πολιτιστικῆς ζωῆς της, ἔρχεται σε δεύτερο γάμο με τον Ἐκλαμπρότατον Ἰππότην Πέτρον Πετритσόπολον. Βλέπει ἔτσι την πραγματοποίηση των ἀπώτερων φιλοδοξιῶν της με την ἀπονομή του τίτλου της Λαίδης και ο σύζυγός της, γέρων και ἡμιπαράλυτος, προσονομάζεται, σαν Πρόεδρος της Βουλῆς, sig, δηλαδή Λόρδος. Μετά το θάνατο του Ἐκλαμπρότατου στα 1850, η Κυρία Χρυσούλα, διοχετεύει την ἀκάματη δραστηριότητά της μετὰ τῆς ἐκπολιτιστικῆς ζωῆς της Αγίας Μαύρας, ἰδρύοντας τη Φιλαρμονική Εταιρία Λευκάδας (1853) και των ἀτέρμονων δικαστικῶν της ἀγῶνων σε κληρονομικὲς διεκδικήσεις και περιουσιακὲς διαφορές. Δηλαδή

ήταν σαν ένα είδος που λέμε σήμερα «κουλτουριάρα» και η πρώτη φεμινίστρια της Αγιομαύρας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 η Κυρία Χρυσούλα ορίζει πληρεξουσισμό της, για να ζητήσει για λογαριασμόν της απ' το Ιεροδικείο της Πόλεως Αγίας Μαύρας, άδεια τελέσεως τρίτου γάμου της. Οι συμβολαιογραφικές πηγές μας σταματούν εδώ και δεν γνωρίζουμε αν πήρε την άδεια για τον τρίτο γάμο, ωστόσο σε μετέπειτα πράξεις πωλήσεων, τα πληρεξούσια φέρνουν τη Χρυσούλα Πετριτσοπούλου σαν κάτοικο τότε του Γκίντς της Ελβετίας και τότε του Λονδίνου.

Αλλά θα πρέπει να δούμε τι αναφέρεται στη μεγάλη συνταρακτική απογραφή της κληρονομιάς του «αλησμόνητου» δεύτερου γηραιού συζύγου της, του Λόρδου Ιππότη Πέτρου Πετριτσοπούλου, που άρχισε ο νοτάριος Κων/νος Μικρώνης στις 3/15 Φεβρουαρίου και την τερμάτισε άπρακτη τον Ιούλιο του 1851. Στην απογραφή αυτή η Λαΐδη Χρυσούλα αντιπροσωπεύονταν απ' τα παιδιά του πρώτου της γάμου και είχε σφοδρότατη αντιδικία με την άλλη Ευγενή Κυρία Μαριάννα χήρα δόκτορος Δημητρίου Πετριτσοπούλου, του γένους Ζαμπελίου, δηλαδή της μητριάς του συζύγου της, γιατί ο πατέρας του Πέτρου, ο Ευγενής Δημήτριος Πετριτσόπουλος, ήταν παντρεμένος δύο φορές. Οι δεύτεροι ή και οι τρίτοι γάμοι, την αλησμόνητη εκείνη εποχή, επήγαζαν απ' την ανάγκη της διαιώνισης του γένους, αλλά και την αποφυγή των λεγομένων «κουτσομπολιών». Άλλο να ήταν μια γυναίκα χήρα και άλλο παντρεμένη. Ωστόσο μπορεί κανείς να πει ήταν και μέσα στα πλαίσια των ιδανικών «Οικογένεια, Πατρίς, Θρησκεία», που τότε, σαν νεότευκτα ιδανικά, είχαν φανατικούς οπαδούς.

Αλλά ας δούμε τι αναφέρει ο Νέος Ελληνομνήμων στη συνέχεια της υποδοχής της Κας Δούγλας, Λαΐδης εννοείται.... Και μέσα σ' αυτήν την πότε ευφρόσυνη και πότε «πικραμένη» ατμόσφαιρα, σηκώθηκε η Αυτού Υψηλότης Πέτρος Πετριτσόπουλος και είπε τα εξής: «εν μέσω ζωηρών και επανειλημμένων επευφημιών»: «Εράσμιοι Κυρίες και Ευγενείς Κύριοι, είναι αυθόρμητον το αίσθημα το οποίον μας εμπνέει η παρουσία της εξόχου και εναρέτου φιλοξενουμένης μας. Δι' ο αποτεινόμενοι εις μόνην την καρδιαν σας δια να σας ζητήσω να την επευχηθείτε μακράν και πλήρη ευτυχίαν. Και η εύγλωττος φωνή της χήρας και του ορφανού τας οποίας Αύτη τοσούτον ευσεβώς και παρηγόρησεν και συνέδραμεν, ας ακουσθεί ευμενώς, ως είναι σύνηθες, παρά του Υψίστου, δια να την αξιώσει της ουρανίας αμοιβής. Ζήτω Λαΐδη Δούγλας...»

Ποιός ήταν όμως ο Λόρδος Δούγλας, χάριν του οποίου δόθηκε η περίλαμπρη εκείνη χοροεσπερίδα: «... Υποστηρίζων την προπαγάνδα του λουθηροκαλβινισμού, έζηπτε το χωρικόν στοιχείον, εξώρισεν ικανούς ιερείς και διδασκάλους εις τους σκοπέλους της Επτανήσου (στα ξερονήσια εννοεί..) και απηγόρευσε την εισαγωγήν αθηναϊκών εφημερίδων καθ' όλον το κρά-

τος. Ο πόλεμος κατ' αυτού εξερράγη τότε εν αυτή τη Βουλή. Δυσανεστηθείς ανέστειλε τας εργασίας αυτής, ο δε λαός ταχθείς μετά της αντιπολιτεύσεως, κατηγορεί την κυβέρνησιν ως τυρρανόφρονα. Ότε τω 1837 ανεκλήθη εις έκτακτον σύνοδον η Βουλή, η αντιπολίτευσις επετέθη κατ' αυτού ως σπαταλήσαντος εις άχρηστα έργα και ιδίαν ωφέλειαν το δημόσιον χρήμα και εχαρακτήριζον αυτόν δια των «Πρωϊνών Χρονικών» του Λονδίνου και των εφημερίδων των Αθηνών ως μισέλληνα» (Βλέπετε Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια στον τόμο ΙΓ' στη σελίδα 83.).

Έτσι μέσα απ' όποιο γραφτό, παρελαύνουν τα φαραωνικά πρόσωπά τους, άπλετα φωτισμένα από το φως των κατόπτρων τους μέσα από τους δικούς τους καλειδογράφους. Έμποροι και κτηματίες, μεσίτες και μεταπράτες, τοκιστές και τοκογλύφοι, μεγαλόσχημοι και ταπεινής καταγωγής, Δικηγόροι, υποδικηγόροι και γραφείς, γιατροί και δόκτορες, φαρμακοποιοί και φαρμακοτρίφτες, ιατροχειρουργοί και ιεροψάλτες, Ιππότες και βοσκοί προβατινών της γέννας, Εκλαμπρότατοι με μισθώσεις προβιζαστών, μισιθρών και αρμεγμάτων, Ευγενείς και οικιακές δούλες δοχεία ηδονής των ευγενών νεοσσών των Εξοχωτάτων, που στο τέλος τις προικοδοτούσαν οι πονόψυχοι αφέντες τους κατά το γάμο τους με άλλον δούλον «με εν ελαιοστάσιον εξ οκτώ ελαιοδένδρων». Νόθοι και θεσπέσιες δεσποσύνες που στα προικοπαραδοτικά τους αναφέρονταν σαν «χαϊδοοικοκυροπούλαι». Καλοφαγάδες και φιλάργυροι, τσιγκούνηδες και απλοχέρηδες, που στα οικογενειακά τους κατάστιχα καταχωρούσαν την αγορά μισής λίτρας ζάχαρης και μιας λίτρας κρέατος τράγιου την Πέμπτην της εβδομάδος και βόιου το Σάββατον και που κάποιο έκτακτο έξοδο στερούσε το κονδύλιον της αύριον στο ισουψές του εξόδου κονδύλιο (Βλέπετε ισολογισμούς του μεγαλεμπόρου Μεγαγιάννη που άκμασε στην ευτυχισμένη και αλησμόνητη εποχή των αρχών του περασμένου αιώνα). Μαραγκοί και μπακάληδες που κοιμόντανε στα μαγαζιά τους μαζί με τις αρμυροσαρδέλες και τα κανελλογαρούφαλα.

Άλλοι συμφυρόμενοι στον έβδομο κύκλο της Κόλασης και άλλοι διήγον τον βίον των στις Μαδέρες και στη Μαγιόρκα λόγω ασθενειών. Άλλοι εξυψώνοντο στο απέραντο φως της καλωσύνης και της τιμιότητος και άλλοι καταβαρυνόνταν στη χρεοκοπία και στους ατέρμονες πλειστηριασμούς που επέσπευδαν οι Ευγενείς δανειστές. Άλλοι μισαλλόδοξοι και άλλοι αλλτρουϊστές, αγράμματα σύζυγοι δοκτόρων ευγενών και εκλαμπροτάτων, που δήλωναν άγνοια γραμμάτων στα βαρύτιμα προικοπαραδοτικά τους. Οικογένειες Ευγενών που σπαράσσονται από ενδοοικογενειακές έριδες και από μίση αβυσσαλέα. Δεσποσύνες που τις συζυγικές απιστίες υπέμεναν στωϊκά μέχρι «τρυγός», όπως αναφέρεται σε μια ένορκη βεβαίωση που θα διαβάσετε, πιστές έως θανάτου «εις τα τίμια στέφανά τους» και άλλες δυνα-

μικές και αποφασισμένες να φθάσουν μέχρι τρίτου διαζυγίου, για τέταρτο στεφάνι στο Ρέδκιαβικ της Ισλανδίας, λόγω του ότι η Ανατολική Ορθόδοξος του Χριστού Εκκλησία δεν αναγνώριζε τότε το τρίτο στεφάνι, πράγμα «αμαρτωλόν και της Κολάσεως γεγονός»....

Τέλος, οι αμέτρητοι πλειστηριασμοί πτωχών μεταπρατών που με ιδιαίτερη προσήλωση και ενδιαφέρον, έσπευδαν αυτοί οι ίδιοι που τους κινούσαν, για να πλειοδοτήσουν, εγκαταλείποντας τους περιφερόμενους δίσκους της κυριακάτικης λειτουργίας, στις οποίες έκαναν μεγάλους σταυρούς ως ευσεβείς χριστιανοί και επίτροποι των ενοριακών Ναών (Βλέπετε πλειστηριασμό έξωθεν του Ιερού Ναού του Παντοκράτορος, με πλειοδότην σεβάσμιον Επίτροπο ευγενή και Ιππότην, και τον οποίον ο επί του πλειστηριασμού υπάλληλος, ανέμενεν «...ίνα εξέλθη της Εκκλησίας του Ιερού Ναού δια να πλειοδοτήσει...» όπως αναφέρεται στην Έκθεση Πλειστηριασμού).

Όλα αυτά χαράσσουν την αφετηρία της Απομυθοποίησεως, που είναι και το θέμα του Βιβλίου αυτού. Γιατί αυτές οι ίδιες μεγαλόσχημες υπογραφές τους που έθεταν κάτω από μύριες πράξεις που συνέτασσαν, τους αποδυναμώνουν. Και έτσι ξεσχίζοντας, αυτοί οι ίδιοι την επιδερμίδα του μύθου που τους σκέπαζε μέχρι σήμερα, αποκαλύπτουν τα σπαρακτικά τους πρόσωπα, τα άλλοτε κωμικά και ιλαρά, και άλλοτε τραγικά ή σπουδαιοφανή και ασήμαντα.

Δήμος Μαλακάσης

Λαογράφος

Η ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1850 - 1950

(Εισαγωγή στην εργασία: «Μαγαζιά, Τέχνες στη Λευκάδα - Απομυθοποιήσεις»)

Η εκατονταετία του 1850-1950 ήταν μία περίοδος κρίσιμη για τη Λευκάδα, κι' αποτέλεσε σταθμό για την παραπέρα κοινωνικοοικονομική της ανάπτυξη. Σ' αυτή την περίοδο, μέσα στα στενά πλαίσια του νησιού και ειδικά της Χώρας της Αγίας Μαύρας, αναπτύχθηκαν, έφθασαν στο ύψιστο σημείο της ακμής και τέλος αφανίστηκαν, τρεις κοινωνικές τάξεις. Οι τάξεις αυτές ήταν α) των ευγενών κτηματιούχων (ιπποτών και εκλαμπροτάτων), β) των εμποροκτηματιών και γ) των μεγαλεμπόρων αστών. Ωστόσο, μέσα σ' αυτά τα απόρθητα στεγανά και στα υψηλά οικονομικά τείχη που ύψωσαν οι τρείς αυτές ανεπανάληπτες τάξεις, υπήρξε χώρος και για μιαν άλλη τάξη· την τάξη των μικροεπαγγελματιών, που την αποτέλεσαν οι βιοτέχνες, όπως οι ναυπηγοί, βυρσοδέψες, σαπουνοποιοί, τσαγκάρηδες, αλλαντοποιοί κ.λπ. και οι μικρομεταπράτες (μικρομαγαζάτορες), όπως οι μπακάληδες, καφετζήδες, υφασματέμποροι, κρεοπώλες, μεταπράτες κ.λπ. Η τάξη αυτή των μικροεπαγγελματιών-μεταπρατών, αν και οικονομικά αδύνατη, ανέπτυξε αυτοδύναμη εμπορική δραστηριότητα, μέσα σε δικά της οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια, του δικού της κόσμου, με τα ιδιόμορφα συναλλακτικά και εμπορικά της ήθη και τη δική της νοοτροπία και συμπεριφορά.

Για τη μικρή κοινωνία της Λευκάδας η αυτοδυναμία και οικονομική αυτονομία της «τέταρτης» αυτής τάξης των μικροπωλητών-μεταπρατών, ήταν ένα θαυμαστό επίτευγμα για τις ασφυκτικές οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στα μέσα του περασμένου αιώνα. Απ' τα παλιά συμβόλαια (νοταριακά έγγραφα των ετών 1840-1866) γενικά αυτής της εκατονταετίας, προκύπτει η καταπληκτική δραστηριότητα των μικροεπαγγελματιών μεταπρατών σ' όλους τους παραγωγικούς τομείς της μικρής και κλειστής οικονομίας της Αγίας Μαύρας. Η μικρή, αλλά θαυμαστή ιστορία της είναι και το κύριο θέμα αυτής της εργασίας.

Αλλά, ας δούμε ποια ήταν η τύχη των τριών μεγάλων τάξεων στη Λευκάδα και να εξετάσομε ποιες καταλυτικές δυνάμεις και ενέργειες μεσολά-

βησαν, με αποτέλεσμα να σωριαστούν κατασυντριμμένα τόσο τα αλογάριαστα κι' αμύθητα πλούτη που σωρεύτηκαν, κι' απ' τις τρεις αυτές τάξεις, σ' εκείνη τη μαγική αυλή της Αγίας Μαύρας, όσο και η μυθική τους δύναμη.

Κάθε τάξη διατηρήθηκε χωριστά και κινήθηκε μέσα στα δικά της, καθορισμένα χρονικά, οικονομικά και επαγγελματικά της όρια. Απ' τις γραμμές των συμβολαίων πηγάζουν και ξεπηδούν αβίαστα και αναμφισβήτητα, χωρίς να χρειαστεί κανένας σχολιασμός, τόσον οι εμπορικές τους συμπεριφορές και ενέργειες, όσο, γενικά, και ο τρόπος που σκέφτονταν, ενεργούσαν και κινούνταν στις δουλειές και στις άλλες κερδοσκοπικές ασχολίες τους. Η εκατονταετία του 1850-1950 σφραγίστηκε, μαζί με τ' άλλα, και από δύο κοσμοϊστορικά γεγονότα, που συγκλόνισαν όλο τον κόσμο: τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Ο πρώτος παγκόσμιος του 1914, επιτάχυνε την πτώση της τάξης των εμποροκτηματιών, αλλά και την αντίστοιχη άνοδο στο οικονομικό και κοινωνικό προσκήνιο, της τάξης των μεγαλεμπόρων, που μέχρι τότε έπαιζαν τον τρίτο ρόλο των μικροκερδοσκόπων και των μεσιτών, κάτω απ' την καταθλιπτική σκιά των παντοδύναμων εμποροκτηματιών και ευγενών κτηματιούχων. Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος του 1939 επιτάχυνε την πτώση των μεγαλεμπόρων αστών και την αντίστοιχη καταπληκτική άνοδο των μικρομεταπρατών-μικροαστών και ειδικότερα απ' τα 1950 μέχρι σήμερα. Τα υπολείμματα των κτηματιούχων ευγενών, όσα μπόρεσαν να επιζήσουν απ' τη βιβλική λαίλαπα των εμποροκτηματιών, κατόρθωσαν να τελευτήσουν το δρόμο της στάσιμης και πλαδαρής ζωής τους μέσα στη δεκαετία του 1920. Άλλωστε, κράτησαν τη δύναμή τους πάνω από διακόσια χρόνια.

Απ' τα μέσα ακόμη του περασμένου αιώνα, άρχισε η παρακμή και η σήψη των ευγενών κτηματιούχων, η δε ολοένα αναπτυσσόμενη εμπορευματική-εμποροκτηματιουχική τάξη, πήρε τη θέση τους. Η δημιουργία, η ακμή και το δυνάμωμα της νέας αυτής τάξης των «εμποροκτηματιών», απ' τα μέσα ακόμα της δεύτερης δεκαετίας του περασμένου αιώνα, υπήρξε για το «κατεστημένο» των ευγενών, ανελέητη και κατακλυσμική. Αλλά, ας δούμε ποια ήταν και πως σχηματίστηκε στο νησί της Λευκάδας η «ιδιόρρυθμη» αυτή τάξη των εμποροκτηματιών, που η αιφνίδια εμφάνισή της στο νησί, την κάνει να ξεφεύγει απ' τις αναγνωρισμένες ευρωπαϊκές ιστορικές και οικονομικές διεργασίες και διαδικασίες της ίδιας εποχής.

Τον όρο «εμποροκτηματίας» τον βρίσκομε στα παλιά συμβόλαια των λευκαδίων συμβολαιογράφων, σαν δηλωτικό επαγγέλματος, κυρίως από το έτος 1860 μέχρι τις αρχές του αιώνα μας και αναφέρεται στους προσδιορισμούς των επαγγελματιών των συμβαλλομένων και των μαρτύρων. Η καθιέρωση του όρου από μέρους των συμβολαιογράφων δεν ήταν τυχαία, αυθαί-

ρετη ή και αβάσιμη. Ο προσδιορισμός και ο καθορισμός του επαγγέλματος των συμβαλλομένων στα συμβολαιογραφικά έγγραφα έπρεπε να είναι σαφής και ανεπίδεκτος αμφισβήτησης. Η ευσυνειδησία και η τυπικότητα που πρέπει να διακρίνει το συμβολαιογράφο ήταν τότε, και είναι και σήμερα, αναπτυγμένη σε μεγάλο βαθμό, διατηρημένη από μία διηνεκή κι' απαρασάλευτη επαγγελματική παράδοση. Ο όρος εμποροκτηματίας, στην απλή του ερμηνεία, δήλωνε, ένα επάγγελμα με διπλή ιδιότητα: την ιδιότητα του εμπόρου και εκείνη του κτηματία. Σ' αυτό συνέβαλαν πολλοί αντικειμενικοί και υποκειμενικοί παράγοντες, που θ' αναπτυχθούν παρακάτω.

Εκείνοι που αποτέλεσαν την εμπορική τάξη αυτής της εκατονταετίας ήταν ξενόφερτοι και όλοι όσοι διακρίθηκαν στο εμπόριο δεν είχαν τις ρίζες τους στο νησί. Απ' τα τέλη ακόμα του 18ου αιώνα, κυρίαρχη και δυναμική, η τάξη αυτή, άπλωσε τη δράση της σ' ολόκληρο το οικονομικό κύκλωμα του νησιού, που τότε (1750-1850), ήταν απίθανα καθυστερημένο και σχεδόν ανύπαρκτο. Το έδαφος, συνεπώς, των εμπορικών τους ασχολιών και ενδιαφερόντων ήταν ελεύθερο, παρθένο και προσοδοφόρο για πολλούς λόγους. Πριν εγκατασταθούν στη Λευκάδα και γενικά στο νησί οι ξένοι έμποροι, η οικονομική δραστηριότητα ήταν περιορισμένη, γιατί η Βενετία κηδεμόνευε και «προστάτευε» ολόκληρο το διακινούμενο εμπόριο με δικούς της ανθρώπους Βενετούς ή με πιστούς της παρακεντέδες κάθε λογής φυλών και με δικά της πλοία (Ν. Σβορώνου, Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας, έκδοση β', σελ. 36).

Μετά την ένωση, το εμπόριο στα επτάνησα αναπτύχθηκε και ακολούθησε τη γενικότερη άνθηση που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο και κυρίως μετά τα 1862-1875 με την ορθή πολιτική του Χαρ. Τρικούπη (βλ. ομ. σελ. 100). Κύριος και βασικός λόγος, εξάλλου, ήταν η έλλειψη πιστωτικών ιδρυμάτων και άλλων κεφαλαιουχικών οργανισμών, όπως τραπεζών. Η Ιονική Τράπεζα, που είχε ιδρυθεί στην Κέρκυρα το 1830, δεν ήταν σε θέση να επεκτείνει τη δραστηριότητά της και στο νησί μας. Οι φτωχότερες μεταπρατικές τάξεις (όπως οι μικροεπαγγελματίες μακαλάδες, οινοπώλες, τσαγκάρηδες, βυρσοδέψες και άλλοι), που διακινούσαν το θλιβερό τους μικρεμπόριο και τις πρωτόγονες μικροβιοτεχνίες τους, (όπως ναυπηγοί, σαπουνοποιοί, κηροποιοί, βυτοποιοί), στα στενά σοκάκια της Χώρας, έμεναν στο έλεος των ξενοφερμένων εμπόρων, όπως των σιτεμπόρων, οινεμπόρων, λαδεμπόρων και σαράφηδων. Η μεγάλη πίστη προς την εργασία τους, ο φόβος απ' τους τοκογλύφους και η καταβολή υπεράνθρωπης προσπάθειας εκ μέρους όλων των μικροεπαγγελματιών, τους έκαμε να επιπλεύσουν και να ζήσουν, έστω και υποτυπωδώς, γύρω απ' τα μεγάλα τείχη που έζωναν την αγορά της Λευκάδας. Για τους αγρότες και τους γεωργούς της «εξοχής», δεν μπορεί να γίνει λόγος, γιατί όλοι τους ταν ήακτήμενες ή

με ελάχιστες έγγειες ιδιοκτησίες, που ακόμα κι αυτές υπήρξαν το αντικείμενο πληθώρας πλειστηριασμών και κατασχέσεων απ' τους τοκογλύφους της χώρας. Έτσι, οι έμποροι κυριάρχησαν στη Λευκάδα με την εμπορική τους πιστωτική δύναμη και το αναμφισβήτητο εμπορικό τους δαιμόνιο και αισθητήριο. (Βλέπε δημοσιευμένη εργασία: «Το χρονικό των εμποροκτηματιών της Αγίας Μαύρας 1820-1920»).

Βέβαια, την ίδια εποχή (1800-1850) και οι ευγενείς-κτηματιούχοι δάνειζαν τα χρήματά τους σε άλλους, αλλά με μια ιδιαίτερη «διακριτικότητα» και φινέτσα. Αυτό όμως δεν θα πεί πως ασκούσαν «κατ' επάγγελμα» το δανεισμό «επί τόκω» όπως κι' όπως ή και με οποιονδήποτε, όπως έκαναν οι ξένοι έμποροι. Τις σοβαρές τοκογλυφικές συμβάσεις δεν τις αναλάμβαναν, αλλά διαμεσολαβούσαν στους εμπόρους, οι οποίοι δεν ήταν και τόσο αχάριστοι. Επίσης τις συμβάσεις επί τόκω τις ανέθεταν και σε γνωστούς εκπρόσωπούς τους, οι οποίοι ενεργούσαν, όπως γράφονταν στα συμβόλαια, δια το «ένδυσμά τους», δηλαδή, για λογαριασμό τους. Αν οι ίδιοι ευγενείς εκλαμπρότατοι παρίσταντο αυτοπροσώπως σε δανειστικά συμβόλαια επί «νομίμω τόκω», θα επρόκειτο για δανειζόμενο πρόσωπο «υψηλού επιπέδου», δηλαδή δανειστής και οφειλέτης θα ήσαν «αμφοτέροι» κτηματιούχοι ευγενείς. Επιπαραδείγματι, στο υπ' αριθμόν 2958 από 12 Μαΐου 1856 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Λευκάδας Σπυρίδωνος Βλάχου (και σε άλλους συμβολαιογράφους, όπως Κ. Μικρώνη, σελίδες 186, 187 και 188), βλέπομε πως ο Ευγενής Δόκτωρ Κύριος (Αρ) ποτέ Ιππότου (Βαλ) δανείζει στην Ευγενή Κυρία Μαριάννα Πετριτζοπούλου, τάλλαρα αυστριακά χίλια τετρακόσια τρια, με τόκο. Και επειδή η Ευγενής Κυρία Μαριάννα — που υπογράφει ιταλιστί, ως μη γνωρίζουσα την γρεκικήν και που όμως είναι γόνος εξ αγχιστείας και εξ αίματος παλαιών Λευκαδίων ευγενών οικογενειών που έλαμψαν στο παρελθόν ως λαμπιδόνες — δεν μπορούσε αυτοπροσώπως να μεταβεί στο συμβολαιογραφείο, λόγω ευγενούς αξιοπρεπείας ή για τη μυστικότητα της χρείας της (εκείνη την εποχή η Ευγενής Κυρία είχε πολλές «κρισιολογίες», δηλαδή δίκες, με μέλη της δευτερόγαμης οικογενείας της) ή και για να αποφύγει τον συμφυρμό με κατωτέρας τάξεως μάρτυρες, εκλήθη ο συμβολαιογράφος εις το «υψηλόν οσπίτιον» του άλλου Ευγενούς Δόκτωρος Ιωάννου Ζεμπελίου «κείμενον εις την ενορίαν του Αγίου Νικολάου», εις ταύτην την πόλιν», για να συντάξει το δανειστικό συμβόλαιο.

Αντίθετα, η ορμή και η ρώμη των ξένων νεοφερμένων εμπόρων, ποδοπάτησε, αγνόησε και κυριολεκτικά κατασπάραξε με απονία κάθε αξία, που βρήκε στο νησί καθιερωμένη απ' την ενετοκρατία και που διατηρήθηκε με τις άλλες προστασίες και κατοχές που επακολούθησαν στα επτάνησα. Βέβαια, όταν οι έμποροι εγκαταστάθηκαν στην Αγία Μαύρα και άρχισαν τις επιχειρήσεις και τις καταπληκτικές αγοραπωλησίες τους, δεν βρήκαν

και καμιά Χρυσή Βίβλο με ονόματα καθιερωμένα και καταξιωμένα με ειδικούς τίτλους ευγενείας, όπως συνέβηκε στα άλλα νησιά του Ιονίου. Ήλθαν, ωστόσο, αντιμέτωποι με την καθιερωμένη διάνοηση και την αναμφισβήτητη πνευματική καλλιέργεια των ευγενών. Οι αμέριμνοι γόννοι τους στοχάζονταν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια απερίσπαστοι από οικονομικά προβλήματα. Γι' αυτούς υπήρχαν τα εισοδήματα των απέραντων ιδιοκτησιών των πατέρων τους, τα μισθώματα των ατέρμονων περιβολιών τους και τα ενοίκια των εργαστηρίων και υψηλών οσπιτίων τους.

Έτσι, οι έμποροι στα λογιστικά τους βιβλία (*libri crediti*), κατέγραφαν ονοματεπώνυμα οφειλετών και συνυπόγραφαν στις αγορές τους στα συμβόλαια, με ονόματα πωλητών που πριν απ' το επώνυμό τους προηγούνταν ο τίτλος του Ιππότη, του Ευγενούς Δόκτορος, του Εκλαμπρότατου, του Διδάκτορος της Νομικής ή του Ιατροχειρουργού. Στη σκληρή όμως γλώσσα των λογαριασμών και των πιστώσεων, των αγορών και των πωλήσεων, των ισπανικών ταλλήρων ή των αυστριακών διαστήλλων (που τόσο άριστα γνώριζαν οι εμποροκτηματίες), οι τίτλοι ευγενείας ήταν τελειώς άγνωστοι και παράταιροι και από μιας απόψεως αστείοι, για τους εμπόρους και τα εμπορικά τους βιβλία.

Οι εμποροκτηματίες εφού εδάνειζαν έπρεπε να εισπράξουν και τα λεφτά τους με τόκο και με το αζημίωτο. Χωρίς δισταγμούς και συναισθηματικές αναστολές, έβγαζαν σε πλειστηριασμούς τα ακίνητα των οφειλετών τους, πτωχών και πλουσίων ευγενών. Σε μερικούς όμως εμποροκτηματίες, αλλά και σε μερικούς ευγενείς, (για να μην αδικηθεί κανένας), δεν άρεσε η διαδικασία του πλειστηριασμού και το αποτέλεσμα το προτιμούσαν ζεστό, άμεσο και ρεαλιστικό. Δηλαδή, ακολουθούσαν την απλή διαδικασία της λεγόμενης «παραχώρησης». Σε τέτοια συμβόλαια κυριαρχούσε η τυπική συμβολαιογραφική φράση «...λογαριασθέντες σήμερα... προέκυψεν οφειλέτης (σημ: αυτός ήταν ο πωλητής)... δια κεφάλαιον, τόκους, δικαστικές δαπάνας δραχμών... παραχωρεί σήμερα εν αγοραπωλησία προς τον... (σημ.: αυτός ήταν ο τοκογλύφος δανειστής), τα κατωτέρω ακίνητα κτήματά του, ήτοι...». Έτσι, οι γέροντες λευκαδίτες, ακόμα και σήμερα, δεν μπορούν να ξεχωρίσουν πως μία «παραχώρηση», είναι το ίδιο με μια δωρεά ή με μια προίκα ή με μια αγοραπωλησία, και επιμένουν στην «παραχώρηση», όταν θέλουν να δωρίσουν στα παιδιά τους. Και εννοούν με τον όρον αυτόν ότι «παραχωρούν» γενικά όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία.

Μ' αυτούς τους τρόπους και τις συμπεριφορές με τα λεφτά τους και με τον ιδρώτα του προσώπου τους, οι περισσότεροι έμποροι γίνονταν και κτηματίες. Και αναφέρονται στα συμβόλαια σαν «εμποροκτηματίες». Η προϋπάρχουσα, όμως, «κτηματιουχική ευγενής τάξις», που λάμπρυνε στο παρελθόν την Αγία Μαύρα με επιστήμονες, γιατρούς, ποιητές, δικηγόρους, φαρμακοποιούς,

προξένους, πρεσβευτές, τραπεζίτες και ανώτατους λειτουργούς, αιφνιδιάστηκε απ' την εισβολή αυτή και την πλημμυρίδα των «βαρβάρων» και μη έχοντας άλλο σκαλί να πατήσουν πιο κάτω, πάντρευαν τις θυγατέρες τους με τους εμποροκτηματίες, συντάσσοντας προικοπαραδοτικά αμύθητης αξίας, 'Ετσι, οι εμποροκτηματίες αύξαναν τις περιουσίες τους και τα αγαθά τους, συγγενεύοντας με ευγενή γένη και αποκαλούμενοι πλέον απ' τους συμβολαιογράφους στα δημόσια έγγραφα «ο ευγενής κύριος τάδε, εμποροκτηματίας και δόκτωρ» — γιατί εν τω μεταξύ η νέα γενιά σπούδαζε κι αυτή, αδελφωμένη με την άλλη των καθαρόαιμων ευγενών, στα ιταλικά και άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και αποκτούσαν και τον τίτλο του «διδάκτορος».

Ξέχωρα απ' τις υποκειμενικές αυτές συνθήκες που δημιούργησαν τη νέα τάξη των εμποροκτηματιών, υπήρξαν και άλλοι αντικειμενικοί παράγοντες δημιουργίας της. Η ιστορική νομοτέλεια με τα γεγονότα της Γαλλικής επανάστασης, με την άνοδο του Καβούρ, στην Ιταλία, με την επικράτηση των καρμπονάρων και την τελειωτική κατάρρευση της τάξης των ευγενών στον ευρωπαϊκό χώρο, ανάγκασε την κτηματιουχική ευγενή τάξη της Αγίας Μαύρας, να υποστεί το μαρτύριο της συμβίωσης με τους χωρίς τίτλους εμποροκτηματίες. 'Ετσι, με το πέρασμα του χρόνου, με τους μοιραίους και αναπόφευκτους συμβιβασμούς και τις δημιουργούμενες συγγένειες με τη νέα τάξη των εμποροκτηματιών, δημιουργήθηκε στη Λευκάδα η ιδιόρρυθμη αυτή τάξη των εμποροκτηματιών.

Κάτω απ' τις συνθήκες αυτές και τις οικονομικές διαδικασίες που επικράτησαν, οι εμποροκτηματίες όργωσαν τη Χώρα, την πλησιόχωρη πεδιάδα της Αμαζικής και τα χωριά του νησιού, δανείζοντας τάλλαρα σε πλούσιους και φτωχούς. 'Ετσι, αποκτούσαν σκούνες και βρίκια για τις εμπορικές μεταφορές σταριών και λαδιών, απ' το Ιόνιο Πέλαγος μέχρι το Βόσπορο και τη Μαύρη θάλασσα, κι' απ' το Λονδίνο μέχρι την Τριέστη και την Αδριατική της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας. Αγόραζαν απέραντες γραναρίες (σιταποθήκες) στην παραλία της πόλεως, οйнаποθήκες και ελαιαποθήκες, έχτιζαν πολυάριθμα ελαιοτριβεία μέσα στην πόλη, δεκάδες φούρνους (κλιβάνους) και εργαστήρια, αποκτούσαν αμέτρητα σπίτια και οικοδομούσαν άλλα, αγόραζαν ελαιώνες, περιβόλια και αμπελώνες και ολόκληρους κάμπους απ' τη Λυγιά μέχρι την πλησιόχωρη πεδιάδα της πόλης προς την Αγία Μαρίνα. Όμως δεν γνοιάστηκαν και ούτε ασχολήθηκαν με βιοτεχνικές εργασίες ή με επενδύσεις των κεφαλαίων τους σε παραγωγικότερες εργασίες με ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό ενδιαφέρον. Απώτερος στόχος και μοναδική φιλοδοξία τους ήταν οι, με όσον το δυνατόν περισσότερες αγορές, επαυξήσεις των περιουσιακών τους στοιχείων και των ιδιωτικών «πεκουλίων τους», ο ενοικιασμός των κτημάτων τους, οι καταστρώσεις λεπτομερών λογαριασμών στα λογιστικά τους βιβλία, η σύνταξη λεοντείων καρπομι-

σθωτηρίων και παραχωρητηρίων. Βεβαίως, μερικοί, τουλάχιστον οι «πιονέροι» και απόμαχοι, δεν ήταν μελετητές κλασικών έργων, όπως του Σακεσπήρου και ειδικά του έργου του «Ο Έμπορος της Βενετίας» (που τόσο άρεσε να διαβάζουν οι ευγενείς πολύ παλιότερα). Ωστόσο, οι έμποροι, είχαν ακουστά μερικά έργα του Ιταλού ποιητή Αλιγκιέρη Δάντη, όπως επι-παραδείγματι την «Κόλαση» και το ρητό της ότι δηλαδή «η δόξα παρέρχεται». Επίσης εγνώριζαν, σαν ευσεβείς επίτροποι εκκλησιών της Χώρας και κηδεμόνες των Ιερών Μονών του νησιού, που ήσαν όλοι τους, ότι η επίγεια ζωή είναι μάταιη και καθιέρωσαν έτσι την ευζωία. Βέβαια έτρεφαν και τις Μούσες, ειδικά στα μελοδράματα, που ιδιαίτερα άρεσε η γνωστή άρια απ' το «Ριγκολέτο» του Βέρντι. Και για την πραγμάτωση της απαραίτητης αυτής ψυχαγωγίας των ίδρυσαν και Μουσικές εταιρίες μαζί με αυστηρά προ-σωπικές Λέσχες.

Η αυγή του εικοστού αιώνα βρήκε την οικονομική δύναμη των εμπορο-κτηματιών στο λυκόφως της και ο ορυμαγδός του πρώτου παγκόσμιου πολέμου έσβυσε για πάντα το φωτεινό και έκπαγλο μετέωρό τους. Την ίδια περίπου εποχή, στη Λευκάδα, έδιναν την τελευταία τους μάχη οι ευγενείς κτηματιούχοι με το δικό τους κόσμο και με τον άλλον των ανερχόμενων εμπόρων αστών. Το καλοκαίρι του έτους 1904, στο Πρωτοδικείο Αθηνών, κατατέθηκε αίτηση περί πτωχεύσεως της «εν Αθήναις εδρευούσης Εταιρίας υπό την επωνυμίαν Βαλαωρίτης Μαύρος και Σία». Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, ο ίδιος ο πτωχεύσας Τραπεζίτης κύριος Π.Β. ποτέ Ιππότου Σλυρίδωνος, πωλούσε (με πτωχευτικό συμβιβασμό, κι' αυτό θα πει: όσο κι' όσο) στους εμποροκτηματίες, μέρος απ' την κολοσσιαία περιουσία του. Ήταν άλλωστε και οι τελευταίες αγορές που έκαναν οι ολοένα παρακμάζοντες εμποροκτηματίες της Λευκάδας. Μερικά κοψίδια, όπως κτηματάκια και χαμηλοπατωμένα σπίτια, άρπαξαν, μέσα στο στρόβιλο των αλλεπάλληλων πωλήσεων και μερικοί κερδοσκόποι εμπορομεσίτες και μεταπράτες έμποροι, που γι' αυτούς πλέον χάραζε στον ορίζοντα η αυγή και το πρώτο ελπιδοφόρο φως της ανόδου των. Μέσα στις κοσμογονικές αυτές διαφοροποιήσεις, που εκτυλίσσονταν στην αρωματισμένη ατμόσφαιρα μιας «ωραίας εποχής», ανέμελης και αστραφτερής από περιδέραια και κοσμήματα, κολώνιες και μουσικά κονσέρτα και καντάδες (1900-1910), άρχιζε η άνοδος της καθαρής αστικής τάξης (της εμπορικής τάξης) της Λευκάδας. Οι έμποροι αυτοί «θύματα» αλλά και νεροκουβαλητές των προηγούμενων κοινωνικών και οικονομικών τάξεων, ανεπαίσθητα κι' αθόρυβα, χωρίς τυμπανοκρουσίες και αυθάδειες, ανέβαιναν τα σκαλοπάτια εκείνα, που οι εμποροκτηματίες είχαν πρώτοι πατήσει και καταξιώσει με τις συναλλαγές και το εμπορικό τους δαιμόνιο.

Οι αστοί έμποροι όμως πέρασαν κι ατσαλώθηκαν μέσα στο καμίνι της

κερδοσκοπίας που είχαν ανάψει οι εμποροκτηματίες, χρηματιστές, σαράφιδες, μεσίτες και οι τραπεζίτες λίγα χρόνια πριν, αλλά και με το δημιουργημένο από πολλά χρόνια «συναίσθημα κατωτερότητας» έναντι των ευγενών και εμποροκτηματιών (που τους είχαν υπαλλήλους τους και νεροκουβαλητές τους), δεταχειρίζονταν, εκτός απ' τ' άλλα επιτρεπόμενα σε μια ασύδοτη φιλελεύθερη κι αχόρταγη οικονομία, και ειδικές μεθόδους εμπορίου. Επί παραδείγματος χάριν, στις αποθήκες ελαιολάδου αστού μεγαλεμπόρου της περιόδου 1880-1912, βρέθηκαν ξέστες που είχαν διπλό πάτο. Αγορανομικός έλεγχος, έννοια άγνωστη και ανύπαρκτη για εκείνη την εποχή, δεν υπήρχε, λόγω ελλείψεως σχετικών νόμων και διατάξεων. Εξάλλου η τιμιότητα των τότε εμπόρων, των κτηματιούχων, των μεσιτών και των τοκιστών ήταν «εκ των προτέρων» αναμφισβήτητη και πολλές φορές τυχόν αμφισβήτηση ήταν τελείως ανεπίτρεπτη, ο δε τυχόν «αμφισβητίας» χαρακτηριζόνταν ως άθεος και αναρχικός....

Όλα, έτσι, κυλούσαν ήσυχα, αμέριμνα και επιφανειακά ευτυχισμένα το δρόμο τους στα σοκάκια της Χώρας, μέχρι το Νοέμβριο του έτους 1917. Ο απόηχος του συνταρακτικού αυτού χρονικού ορόσημου, που συντάραξε την παγκόσμια προγενέστερη κατάσταση, που ανατάραξε την παγκόσμια μακαριότητα και ξεθεμέλιωσε θεσμούς, θρόνους και αυτοκρατορίες αιώνων, έφτασε και στα κράσπεδα της κοινωνίας της μικρής πόλεως της Αγίας Μαύρας. Οι εμποροκτηματίες και οι ευγενείς κτηματιούχοι, ακολουθώντας την παγκόσμια τύχη τους, κατέρρευσαν ολοκληρωτικά και τελεσίδικα. Ή μάλλον αυτοκτόνησαν από φόβο. Απ' τον φόβο του φάσματος του λεγόμενου τότε «σοσιαλισμού και μπολσεβικισμού» και της επερχόμενης, κατά τη φαντασία τους, παγκόσμιας, κοινοκτημοσύνης που απεργάζονταν (όπως επιπόλαιο κι αμελέτητα πίστευαν) οι εβραίοι και οι μπολσεβίκοι. Έτσι, χωρίς καμιάν αιτία και χωρίς εξαναγκασμούς ή κρατικές παρεμβάσεις, μεταξύ των ετών 1917 έως τα 1927, μέσα σε μια δεκαετία, αναδύεται απ' τα συμβολαιογραφικά έγγραφα, με δαιμονιακή σπουδή, η επιθυμία των εμποροκτηματιών και των ευγενών και των επιγόνων τους, να απεκδυθούν των αμύθητων περιουσιακών τους στοιχείων. Στην περίοδο αυτή πουλήθηκαν απ' τις δυο αυτές τάξεις εκατοντάδες αστικά και αγροτικά ακίνητα, μαγαζιά, κλίβανοι, σιταποθήκες, ελαιοτριβεία, τριώροφα σπίτια, απέραντα ελαιοστάσια και περικλεισμένα περιβόλαιοι, αγροί, και αμπελώνες, απ' τις αγαπημένες θέσεις Μόρφη και Μορφάκη, Αγρίλια και Αγία Άννα, Καλλιγόνι και Παρασπόρια, Αφιδάντζα και της Αγγελοπούλας το Μύλο, Βαρδάνια και Αγία Μαρίνα, Κουζούντελη και Άγιος Ιωάννης Αντζούσης. Αγαθά που σωρεύτηκαν με κόπους και μόχθους, περνούσαν σε άλλα χέρια και ιδιοκτήμονες. Προικώα εκποιούνταν κατά εκατοντάδες απ' τους πανικόβλητους εμποροκτηματίες προικολήπτες. Χρυσαιφικά και ασημένια αντικείμενα οικια-

κής χρήσεως, λαιμαργιές χρυσών αλυσίδων πολλών «καράτε», τρέμολες και μπόκολες, ταβολίνια εκ Σορέντο της Ιταλίας και έπιπλα εκ «μαονίου», ολόκληρες βιβλιοθήκες με χιλιάδες τόμους, εκποιούνταν, αφού περνούσαν πρώτα απ' τους σπεκουλαδόρους και τους μεσίτες της πιάτσας και τα μπακάλικά γέμιζαν από βιβλία και έγγραφα σπανίων εκδόσεων και περιεχομένου για να τυλίγονται αρμυροσαρδέλες και σολομοί. Τα μυθικά πρόσωπα των λευκαδάρχων και οι επίγονοί τους, πανικοβλημένα και φοβισμένα, έριχναν στους ανίδεους δρόμους της Αγιομαύρας και έδιναν σε τελείως άσχετα πρόσωπα κάθε ιερόν και όσιον που κληροδότησαν οι πατεράδες τους, διεπόμενοι από ανεξήγητο αίσθημα φυγής και αυτοκαταστροφής. Τις πωλήσεις ακολουθούσε και η αναχώρηση των κυριούχων απ' το νησί, και η εγκατάστασή τους στην Αθήνα ή στην Ευρώπη. Σκορπισμένοι άλλωστε και αποκομμένοι απ' τη λευκαδίτικη ρίζα και το χώμα που δέχτηκε τις απαλές παιδικές τους παλάμες, στα παιδικά τους παιγνίδια, δεν ένιωσαν όσο έπρεπε τη σημασία των πράξεών τους και δεν συνειδητοποίησαν με πληρότητα το τέλος, που οριστικοποιήθηκε με τον ερχομό της τρίτης δεκαετίας του αιώνα μας. Έτσι χάθηκαν στο απέραντο ρυμοτομικό πλέγμα της Αθήνας, στο ανώνυμο πέλαγος των προσφύγων της Μικρασίας, που έσερναν τη δυστυχία της ματωμένης Μεγάλης Ιδέας στους ελλαδικούς δρόμους και κάμπους. Άλλοι έγιναν υπάλληλοι των τότε «αναπτυσσόμενων» ελληνικών σιδηροδρόμων, άλλοι τραπεζικοί υπάλληλοι, άλλοι υπάλληλοι υπουργείων ή του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς. Αλλά, οι πλέον ευγενείς και οι έχοντες σεβαστά εισοδήματα απ' τις πωλήσεις των, αγόραζαν ακίνητα στην Ελβετία ή στη Γαλλία και έτσι γίνονταν «εισοδηματίαι». Τότε βέβαια το φορολογικό σύστημα ήταν στα σπάργανα, αλλά και οι νόμοι δεν προέβλεπαν την «προστασίαν του Εθνικού νομίσματος», κι έτσι η εξαγωγή χρημάτων ήταν φανερή, εύκολη και επιτρεπτή.

Μετά απ' τις παραπάνω διαφοροποιήσεις, η αρχή της δεκαετίας του 1920 βρίσκει σε ακμή και άνοδο την αστική εμπορική τάξη της Λευκάδας, έπειτα απ' τις αγορές των αγαθών που πραγματοποίησε απ' τα 1917 μέχρι τα 1925. Την τάξη αυτήν αποτέλεσαν οι έμποροι, οι μεσίτες, οι μεταπράτες, βιοτέχνες και βιομήχανοι. Οι έμποροι του μεσοπόλεμου (1920-1940), ήξεραν τι ήθελαν και το δημιούργησαν και το κατέκτησαν με ριψοκίνδυνες επιχειρήσεις και πρωτοβουλίες στον οικονομικό τομέα, πρωτόφαντες για το νησί. Δημιούργησαν ό,τι δεν είχαν σκεφτεί ή δεν θέλησαν να δημιουργήσουν οι εμποροκτηματίες, πριν πενήντα χρόνια. Έτσι, στα χρόνια αυτά, η πόλη απέκτησε ηλεκτρισμό, υδραγωγείο, οινοποιεία, παγοποιείο και άλλες παραγωγικές επιχειρήσεις, όπως καπνοκοπτεία, βυρσοδεψεία, αλλαντοποιεία και σαπουνοποιεία με οργανωμένες και ορθολογικές υποδομές και μηχανήματα. Μαζί με την οικονομική ανάπτυξη ακολούθησε και η εργα-

τική και συνδικαλιστική δραστηριότητα. Έτσι ιδρύθηκε παράρτημα της νεοϊδρυμένης στην Αθήνα Εργατικής Συνομοσπονδίας (Εργατικό Κέντρο), που μαζί με το Ταμείο Αμύνης Οиноπαραγωγών Λευκάδος (ΤΑΟΛ), που ιδρύθηκε το έτος 1915 από φωτισμένους χωρικούς, διαμόρφωσαν άλλες διαδικασίες στο εμπόριο και στη συναλλακτική συμπεριφορά των εμπόρων. Η βαθύτερη έννοια των «χρηστών συναλλακτικών ηθών» έπαιρνε σάρκα και οστά με διάφορες θεσμικές διατάξεις ή και απλώς ακόμα με αστυνομικές διατάξεις. Ο έμπορος, στις συναλλαγές του, γνώριζε πως μια άδικη εμπορική του συμπεριφορά ή τυχόν αισχροκέρδειά του, θα περνούσε απ' το ακροατήριο του Πλημμελειοδικείου. Και όλ' αυτά είχαν μεγάλη σημασία για τις παραπέρα εξελίξεις που θα ακολουθούσαν τα αμέσως επόμενα χρόνια.

Αναμφισβήτητα η Λευκάδα μέσα στην περίοδο 1920-1940, γνώρισε νέους ανθρώπους ικανούς και προοδευτικούς, όπως ξυλεμπόρους, οινεμπόρους, ελαιεμπόρους, πράκτορες ατμοπλοϊκών γραμμών, μεσίτες και χονδρεμπόρους, βιομηχάνους, αλλά και ολίγους «αεριτζήδες». Παντού τα πάντα. Οι έμποροι αυτοί επί μίαν τριακονταετία «την γην έπαιζαν και (αν μερικοί μόνο την κέρδιζαν) την γην έχαναν». Έπαιρναν, αλλά και έδιναν. Στη περίοδο αυτή οι εμπορικές αντιζηλίες και οι κερδοσκοπικοί ανταγωνισμοί, δημιουργήσαν τις βασικότερες προϋποθέσεις για μια γρήγορη, αλλά και τόσο απρόσμενη κατάρρευση όλων όσων επιτελέστηκαν απ' τους εμπόρους-αστούς της Λευκάδας. Η σήψη ήταν βαθιά, αλλά και αφανέρωτη, ενέδρευε όμως στην πρώτη στροφή των καιρών...

Και ο καιρός έφτασε με τον ερχομό του Σεπτέμβρη του έτους 1939 με την κήρυξη του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου που βρίσκει τους αστούς εμπόρους επάνω στην ακμή τους. Έπειτα από πέντε χρόνια, στα 1950, ή μάλλον για να ακριβολογήσουμε, μετά την ανακωχή, στα 1945, το παν κατέρρευσε γύρω τους. Η σήψη των περασμένων ετών, που είχε αρχίσει με το απόστημα του παγκόσμιου οικονομικού «κράχ» στα 1932-33, εκδηλώθηκε μέσα στα φριχτά χρόνια της κατοχής. Το χρήμα, το εργαλείο δηλαδή με το οποίο κινούσαν το εμπόριό τους, έχασε την αγοραστική του αξία, κι έτσι αμάθητοι και καλοζωισμένοι, που ήταν όλοι τους, ένιωσαν τη δύναμη του τρομερού χτυπήματος.

Μετά, στα 1950 άρχισε η ομαδική κάθοδος των χωρικών κάτω στη Χώρα. Οι χωρικοί, άλλοι κυνηγημένοι και διωγμένοι «απ' τα οργανωτικά» και τις υπερβολές που κληροδότησε ο εμφύλιος πόλεμος, τότε, τρέπονταν αλαφιασμένοι προς την Πρέβεζα και προς τις δυτικές συνοικίες της Αθήνας και άλλοι με μια απλή «δήλωση» αναχωρούσαν για την Αυστραλία, Γερμανία, Βέλγιο και νότια Αμερική. Η κάθοδος των χωρικών στη χώρα, δεν είχε την εικόνα της φτωχούλας εκείνης άπλερης επιθυμίας των χωρικών

της περιόδου του μεσοπολέμου να κατεβούν δηλαδή κάτω στη Χώρα «ν' ανοίξουν μαέρκο», αλλά ήταν μία δυναμική κάθοδος και μία θεληματική παρουσία, με κραυγαλέες απαιτήσεις και συγκεκριμένους στόχους. Οι έμποροι αστοί και άλλοι μπουρανέλλοι στην κάθοδο αυτή έδωσαν μια δική τους επωνυμία. Την είπαν «κάθοδο των Κάφρων».

Κι' όμως η «επωνυμία» ήταν άδικη και αψυχολόγητη για τους παρακάτω λόγους. Καταπίεση και αφανισμός, ανάληψη και βάνουση μεταχείρησή τους αιώνων και απ' τις τρεις προηγούμενες τάξεις στα τελευταία εκατό χρόνια, έκαμε την κάθοδο των χωρικών αιφνιδιαστική και μοιραία για τους αμέριμνους αστούς εμπόρους, που η μοίρα τους επιφύλαξε να πληρώσουν όλες τις προηγούμενες αδικίες των προκατόχων τάξεων. Η νοοτροπία των χωρικών και η σκέψη τους, σ' όλους τους τομείς του κοινωνικοοικονομικού φάσματος, άλλαξαν αιφνίδια, αφού βαφτίστηκαν κι ατσάλωσαν στον πύρινο φούρνο του κολαστηρίου της κατοχικής περιόδου των ετών 1941-1945. Σ' αυτή τη λιγοστή κατοχική περίοδο, οι χωρικοί γνώρισαν τη δύναμή τους. Ήξεραν τι ζητούσαν και με ποιούς τρόπους θα το διεκδικούσαν. Κατεβαίνοντας κάτω στη χώρα, αγόραζαν συνεχώς ακίνητα των παλαιών εμποροκτηματιών, που είχαν περιέλθει στα χέρια των εμπόρων, που ολοένα εγκατέλειπαν το παν. Η δεκαετία του 1950 ήταν μία περίοδος αμέτρητων αγορών των χωρικών, που σε λίγα χρόνια θα αποτελέσουν τη νέα εμπορική αστική τάξη των επαγγελματιών της Λευκάδας. Τα τιμήματα των αγοραπωλησιών συγκεντρώνονταν απ' τους αδελφούς, θείους, πατεράδες, που ξενητεμένοι, απ' τα τέλη του περασμένου αιώνα και τις αρχές του εικοστού, στις λάντσεσ των εστιατορίων του Μπρούκλιν και του Μόντρεαλ, στις φάμπρικες του Σικάγου και στις σιδηροτροχιές των ανατολικών σιδηροδρόμων των Η.Π.Α., έστελναν δολάρια με το τσουβάλι (κι' αυτό δεν είναι υπερβολή, γιατί συνέβηκε). Οι χωρικοί και οι ξενητεμένοι σκόπευαν με σιγουριά: Αγόραζαν όσα κτήματα οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους πότισαν με ιδρώτα, δάκρυα και αίμα με τις λεόντειες αγρομισθώσεις με τους πλειστηριασμούς και τις παραχωρήσεις. Τη φράση που μεταχειρίστηκαν στα συμβόλαιά τους οι εμποροκτηματίες και οι κτηματιούχοι του 19ου αιώνα, δηλαδή το «λογαριασθέντες σήμερα...», οι χωρικοί της δεκαετίας, του 1950-19560, την έκαμαν στόχο τους. Και ο «λογαριασμός» στη δεκαετία αυτή ήταν ο τελικός και ο ολοκληρωτικός. Οι λογιστικές στήλες του «δούναι» και του «λαβείν», στο Γενικό Λογιστικό Βιβλίο του «διπλού πάτου» της ξέστας, ήταν ισοσκελισμένες.

Έτσι, τα «παθήματα» των τάξεων αυτών, κατέληξαν, «δι' ελέου και φόβου» στη κάθαρση. Ήταν μία ιστορική διαδικασία γνωστή για την πορεία της και αναπόφευκτη για το τέλος της. Όλα κρίνονται μέσα στις αεικίνητες δομές της κοινωνίας.

Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος

Ιστορικός — Πάντειο Παν/μιο

«ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΚΑΙ ΟΘΩΝ: ΤΟΜΗ Ή ΣΥΝΕΧΕΙΑ;»

Σκέψεις και ερωτήματα

για την περιοδολόγηση και τη μεθοδολογία της έρευνας*

Η επανάληψη της μεθοδολογικής αρχής, σύμφωνα με την οποία η εννοιολόγηση στην ιστορία αποτελεί έργο του ιστορικού, μπορεί να φαίνεται σήμερα κοινότυπη ή περιττή σε όποιον εμπλέκεται στη διαδικασία δια της οποίας παράγεται το ιστορικό έργο. Είναι όμως απαραίτητη, όταν οι συνέπειες της εμπειριοκρατικής αντίληψης, που για χρόνια διέτρεχε τη συμβατική ιστοριογραφία, δεν έχουν γίνει πλήρως αντιληπτές.

Αυτό συμβαίνει, κατά τη γνώμη μου, στην περίπτωση της ελληνικής ιστορίας, ιδιαίτερα μάλιστα σε ό,τι αφορά στα μετά την Επανάσταση και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Οι εσωτερικές καταταμήσεις της μετεπαναστατικής εποχής («καποδιστριακή περίοδος», «οθωνική περίοδος») έχουν καθιερωθεί σαν φυσικές και αυτονόητες και έχουν, κατ' επέκταση, επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε το πραγματολογικό υλικό και το χαρακτήρα των μελετών που εκπονούμε. Οι διαιρέσεις όμως αυτές δεν είναι απαλλαγμένες από συγκεκριμένο φορτισμό, αφού «Καποδίστριας και Όθων» σημαίνει κατ' ουσίαν «Καποδίστριας versus Όθων». Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι η τομή αυτή έχει κατισχύσει στην αντίληψή μας δε σημαίνει πως παρέχεται απευθείας από το ίδιο το πραγματολογικό υλικό: η αίσθηση της ασυνέχειας μπορεί να φαίνεται φυσική, αλλά δεν παύει να είναι κι αυτή προϊόν των ιστορικών, ακόμη κι όταν αυτοί δεν έχουν επίγνωση της αναπόφευκτης εννοιολογικής τους επέμβασης ή δεν την ομολογούν.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε οι συμβατικές διακρίσεις της πολιτικής ιστορίας έχουν καταστεί τομές καθολικής εμβέλειας και έχουν προβληθεί σε ολόκληρο το φάσμα της περιόδου που ακολουθεί την Επανάσταση,

* Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται σε ιδέες που αναπτύχθηκαν σε παρέμβαση κατά το Συμπόσιο για τον Ι. Καποδίστρια που έγινε το Σεπτέμβριο του 1991 στο Ναύπλιο.

προσδίδοντας συγκεκριμένη σημασία σε οποιαδήποτε απόπειρα ερευνητικής προσέγγισης του υλικού που προέρχεται από το συγκεκριμένο χρόνο. Η διαδοχή του Καποδίστρια από τον Όθωνα θεωρείται διαδοχή καθ' όλα ανόμοιων ιστορικών εποχών — μετάβαση από μια συνολικά ομοιογενή περίοδο σε μιαν άλλη, εξίσου «αυτόνομη» και ριζικά διαφορετική. Τα κριτήρια όμως δια των οποίων συντελείται και υποστηρίζεται μια τέτοια τομή είναι άκρως συμβατικά. Είναι τα μονομερή και, ας μου επιτραπεί, απλοϊκά κριτήρια της πολιτικής ιστορίας, που υιοθετούνται και γενικεύονται άκριτα για να «διακόψουν» το συνεχές του ιστορικού χρόνου και να νοηματοδοτήσουν ανάλογα οποιαδήποτε προσπάθεια ανασύνθεσης και ανάλυσής του.

Ως εδώ κανένα πρόβλημα, θα μπορούσε να πει κανείς. Η συγκεκριμένη περιοδολόγηση είναι πράγματι συμβατική και προϊόν των ιστορικών — πώς θα μπορούσε άλλωστε να γίνει διαφορετικά; Όμως αυτό δεν την καθιστά αυτόχρονα προβληματική. Γιατί δεν μπορεί να παραμείνει και να συνεχίσει να καθοδηγεί τη ματιά μας σε όσα ακολούθησαν την Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού κράτους; Γιατί πρέπει να αμφισβητηθεί;

Στην ενδεχόμενη αντίρρηση αυτού του τύπου — απόλυτα θεμιτή και σεβαστή — θα είχα να απαντήσω τα εξής: Η αποκάλυψη της συμβατικότητας και της ιστορικότητας μιας τόσο διαδεδομένης αντίληψης για τον τρόπο που προσλαμβάνουμε τον παρελθόντα χρόνο αποτελεί ήδη κάποιο βήμα, το οποίο δεν είχε ως τα τώρα γίνει. Με την έννοια αυτή, εγείρει αυτόματως πρόβλημα διατήρησης της συγκεκριμένης περιοδολόγησης, τη θέτει υπό αμφισβήτηση, την εγκαλεί ως προς την ορθότητα και την καταλληλότητά της. Από τη στιγμή που κάτι παύει να θεωρείται αυτονόητο και φυσικό, είναι επόμενο να αναρωτηθούμε κατά πόσο μας είναι απαραίτητο και χρήσιμο.

Ποιοι είναι οι γνώμονες με τους οποίους καλούμεθα να απαντήσουμε σε αυτήν την πρόκληση; Με ποιον τρόπο δηλαδή θα αποφασίσουμε να διατηρήσουμε ή να τροποποιήσουμε ή και να απορρίψουμε τη συγκεκριμένη περιοδολόγηση; Πιστεύω πως, με δεδομένη τη μεθοδολογική συμφωνία γύρω από την ιστορικότητα και το συμβατικό χαρακτήρα κάθε εννοιολόγησης στην ιστορία, τα βασικά κριτήρια δια των οποίων μπορούμε να κρίνουμε την ορθότητα και την καταλληλότητα ενός περιοδολογικού σχήματος είναι δύο: πρώτον, η εσωτερική λογική του άρθρωσης και, δεύτερον, η χρηστικότητά του ως ευρετικού εργαλείου για τη διενέργεια εμπειρικών μελετών.

Με βάση όμως αυτά τα κριτήρια, η «εδραία» αντίληψη περί τομής ανάμεσα στην καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο δε φαίνεται και τόσο σταθερή. Οι λόγοι είναι πάλι δύο και στοιχούν προς τα κριτήρια

δια των οποίων καλούμεθα να κρίνουμε τη διατήρησή της. Εν πρώτοις, η άκριτη αποδοχή και η γενικευμένη προβολή μιας τμηματικής, μονομερούς, αποκλειστικά «πολιτικής» διάκρισης περιόδων, γεννά αμφιβολίες ως προς τη λογική αρτιότητά της. Η σημασία της εναλλαγής του Καποδίστρια από τον Όθωνα είναι αναμφίβολα μεγάλη, όμως το εύρος των συνεπειών της απομένει να διερευνηθεί· δεν μπορεί να προϋποτίθεται δίχως σοβαρή αμφισβήτηση. Κατά δεύτερο λόγο, ο κατακερματισμός του παρελθόντος χρόνου δημιουργεί νοητικά σχήματα που δυσχεραίνουν αντί να διευκολύνουν την προσπάθεια της συνολικής σύλληψης και ερμηνείας του. Η ενιαία, ατεμάχιστη ζωή σε όλα τα επίπεδα (οικονομία, θεσμοί, πολιτισμός) κερματίζεται έτσι χάριν της γενίκευσης μιας άκρως συμβατικής, θεματικά, στενής και μεθοδολογικά αμφισβητήσιμης διάκρισης.

Ας δούμε το ζήτημα λίγο πιο προσεκτικά. Σύμφωνα με την παραδεδεγμένη αντίληψη, η διαφορά μεταξύ καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου είναι καθολική. Έτσι, η αποτυχία στο οργανωτικό πεδίο (και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στα οικονομικά) θεωρείται ολοκληρωτική και αναμφισβήτητη για την καποδιστριακή περίοδο, σε αντιδιαστολή με τις προσπάθειες που έγιναν στο ίδιο επίπεδο κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου. Είναι όμως αυτός ο ορθός και ενδεδειγμένος τρόπος να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε τα πράγματα; Ή μήπως οι ιστοί της συνέχειας είναι στην περίπτωση αυτή ισχυρότεροι από τις τομές της ασυνέχειας;

Η υπόθεση που διατυπώνω συνίσταται στο εξής. Αν ξεφύγουμε από τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς που η εμμονή στην ασυνέχεια επιβάλλει, τότε θα μπορούσαμε να θέσουμε (και ίσως να απαντήσουμε) σημαντικότερα ερωτήματα, που τώρα θεωρούνται αδιανόητα. Θα έχουμε, επί παραδείγματι, τη δυνατότητα να εξετάσουμε κατά πόσον η δημιουργία εθνικής οικονομίας αποτέλεσε σταθερή κρατική μέριμνα καθ' όλη τη διάρκεια και της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου. Ή να ερευνήσουμε αν η οικονομική ανάπτυξη, όσο κι αν ήταν καθυστερημένη, υπήρχε ως κρατική σύλληψη και επιδίωξη από το τέλος της Επανάστασης και εντεύθεν.

Ανάλογα ερωτήματα, που τώρα αποκλείονται από την οπτική μας, μπορούν να διατυπωθούν σε σχέση με την κρατούσα άποψη για την καποδιστριακή και την οθωνική οικονομική πολιτική — άποψη που παραβλέπει το γεγονός ότι η συγκρότηση εθνικής οικονομίας συνεπάγεται ούτως ή άλλως τη στοιχειώδη διαμόρφωση και εφαρμογή οργανωτικού προγραμματισμού, ιδιαίτερα μάλιστα σε συνθήκες όπως αυτές που συνόδευαν το νέο, περιορισμένο και αδύναμο κράτος. Η προσπάθεια να περισθθούν και να διαφυλαχθούν οι καρποί μιας δίχως άλλο περιορισμένης πολιτικής νίκης έθεταν, αναπόφευκτα, την οποιαδήποτε πολιτική εξουσία κάτω από πολύ συγκεκριμένους καταναγκασμούς, από τους οποίους ήταν αδύνατο να ξεφύ-

γει, όποιος κι αν ήταν ο χαρακτήρας της. Η οργάνωση της οικονομίας ήταν αναπόδραστη επιταγή επιβίωσης για το νέο κράτος. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο και επί Καποδίστρια και επί Όθωνος σημειώνονται σύντονες προσπάθειες οικονομικού σχεδιασμού. Μόνο που ο σχεδιασμός αυτός αντέβαινε αναπόφευκτα στην παραδοσιακή τάξη πραγμάτων. Έπληττε καίρια εκείνους ακριβώς τους θεσμούς (τις αυτόνομες κοινότητες, τον άτακτο στρατό, την ανεξάρτητη εκκλησία) δια των οποίων είχαν αναδειχθεί τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα (οι προεστοί, οι οπλαρχηγοί, ο κλήρος) — εξ' ου και η αντίσταση των κοινωνικών αυτών ομάδων σε οποιαδήποτε απόπειρα της πολιτικής εξουσίας να σχεδιάσει, να τυποποιήσει και να οργανώσει. Όμως η επιτυχία ή η αποτυχία της αντίστασης στην μία ή την άλλη περίπτωση δεν αλλάζουν το ενιαίο του οργανωτικού εγχειρήματος — και είναι λάθος των ιστορικών να το καταργούν χάριν της επιπόλαιας εμμονής σε μια περιοριστική περιοδολόγηση.

Όλα αυτά νομίζω πως αποτελούν επαρκείς λόγους για να εξετάσουμε τις δεδομένες προσλήψεις της μετεπαναστατικής εποχής. Το πρόβλημα δεν είναι προφανώς αν ο Όθων αποτελεί, αδιάκριτα και χωρίς διαφοροποίηση, «συνέχεια» του Καποδίστρια. Μια τέτοια σύλληψη θα ήταν εξαιρετικά αφελής και θα υπέκυπτε σε ανάλογη με τον αντίποδά της μονομέρεια. Το πρόβλημα δεν έγκειται στην απλή αντιστροφή των όρων της περιοδολόγησης, αλλά στο κατά πόσο θεωρείται λογικά παραδεκτό και μεθοδολογικά χρήσιμο να υιοθετούμε και να αναπαράγουμε άκριτα καθολικές τομές που εγκλωβίζουν την ιστορική έρευνα δίχως λόγο. Το πρόβλημα στη συγκεκριμένη περίπτωση συμπυκνώνεται στο αν και πώς θα αποφασίσουμε να διατηρήσουμε και να χρησιμοποιούμε όρους που αποτελούν παράγωγα των περιοριστικών αντιλήψεων για την εποχή και που, κατά συνέπεια, φέρουν συγκεκριμένο εννοιολογικό φορτισμό: «βαυαροκρατία», «συνταγματική μοναρχία» και τα σχετικά, πρέπει κατά τη γνώμη μου, να επανεξεταστούν και ως προς το εύρος της σημασίας που έχουν και ως προς τις συνέπειες στις οποίες χρησιμοποιούνται.

Αλλιώς είναι, πιστεύω, αδύνατο να ανασυνθέσουμε το χρόνο που ακολουθεί την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ούτως ώστε να αντιληφθούμε τους καταναγκασμούς της μετεπαναστατικής εποχής και να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα έλλογα κοινωνικά υποκείμενα τους προσλαμβάνουν, αντιδρούν σε αυτούς και τους αναμορφώνουν. Αλλιώς, είναι αδύνατο να αντιληφθούμε γιατί και πώς ο Όθων «ακολουθεί» τον Καποδίστρια, γιατί και πώς οι συνταγματικοί «διαδέχονται» τους μοναρχικούς, γιατί και πώς οι προοδευτικοί «κερδίζουν» και οι συντηρητικοί «χάνουν», γιατί και πώς οι ριζοσπάστες είναι «πατριώτες» και οι μεταρρυθμιστές «προδότες», γιατί και πώς οι εκσυγχρονιστές «συλλαμβάνουν» τα μηνύματα του καιρού

τους» και οι παραδοσιακοί «συλλαμβάνονται στον κήπο του σπιτιού τους». Εν κατακλείδει, το πρόβλημα είναι αν έχουμε την ικανότητα και την τόλμη να αντικρύσουμε με καινούργια ματιά, όσα το ιστορικό γίγνεσθαι έχει παράσχει με συνολικό και αδιαίρετο τρόπο και οι ιστορικοί προηγούμενων εποχών διαίρεσαν και μας κληροδότησαν τεμαχισμένα.

Στέφανος Π. Παπαγεωργίου

Ιστορικός — Πάντειο Παν/μιο.

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΕΛΙΞΗΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΟΥ 1834:

Η περίπτωση της οικογένειας
Βάσου Μαυροβουνιώτη

Η ίδρυση του ελληνικού Βασιλείου και η εγκαθίδρυση συγκεντρωτικής και αυταρχικής πολιτικά εξουσίας, επέφερε, πέραν των άλλων, και σημαντικές ανακατατάξεις στον ελληνικό κοινωνικό ιστό. Η επιβολή του νέου καθεστώτος, έφερε σε δεινή θέση και αμχανία τα παραδοσιακά ηγετικά στρώματα, τα οποία αντλούσαν αλλά και επέκτειναν την ισχύ τους, από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, όπως αυτές χαράχθηκαν και εμπεδώθηκαν κατά την Τουρκοκρατία. Η σύγκρουση μεταξύ των υποστηρικτών της παλαιού τύπου διακυβέρνησης και κοινωνίας της οθωμανικής περιόδου, και εκείνων που επεδίωκαν την προώθηση του νέου πολιτεύματος και μιας δυτικά προσανατολισμένης κοινωνίας, είχε αρχίσει να εκδηλώνεται από τον πρώτο χρόνο του Αγώνα. Καμία, όμως, από τις δύο παραπάνω τάσεις δεν κατόρθωσε να επικρατήσει στο διάστημα αυτό.

Το καποδιστριακό καθεστώς, αρχικά, και το οθωνικό, κατόπιν, με πλέον έντονο τρόπο, επιχείρησε να θέσει σε λειτουργία σειρά μέτρων [ενιαία νομοθεσία, διοικητική κάλυψη όλης της επικράτειας κατευθυνόμενη από το κέντρο, πλήρης υπαγωγή των ενόπλων δυνάμεων στην κεντρική εξουσία κ.ά.] που στόχο είχαν την επιβολή ενός δυτικού τύπου κράτους. Ωστόσο, η ελληνική κοινωνία, παραδοσιακή και καθόλα διαφορετική, αντιμετώπισε τα μέτρα αυτά με δυσπιστία και εχθρότητα.

Οι παλιές παραδοσιακές ομάδες της άρχουσας τάξης, ωθήθηκαν στο περιθώριο της πολιτικής ζωής στη διάρκεια της πρώτης οθωνικής δεκαετίας [1833-1843] και βρέθηκαν έξω από τα κέντρα λήψης αποφάσεων και πολιτικού σχεδιασμού. Ένα μέρος των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων, οι πρόκριτοι, πέρασε στην αντεπίθεση, προσπαθώντας με πολιτικά μέσα και με την τοπικής εμβέλειας ισχύ που ακόμη κατείχε, να εμποδίσει ή να επιβραδύνει την προέλαση των νέων θεσμών. Άλλοι, από το στρώμα των επαγγελματικών ενόπλων, αδυνατώντας να διατηρήσουν τα προεπαναστα-

τικά τους προνόμια στις νέες συνθήκες, αναγκάστηκαν να θέσουν εαυτούς εκτός των πλαισίων της νέας νομιμότητας. Έτσι, κατέφυγαν στον οικείο από τα προεπαναστατικά χρόνια χώρο, το βουνό, για να ασκήσουν εκ νέου το ληστρικό επάγγελμα. Άλλοι, πάλι, από το ίδιο στρώμα, προσέφυγαν στην οθωμανική επικράτεια, κοντά στα σύνορα με το ελληνικό βασίλειο και επανεντάχθηκαν στην υπηρεσία των οθωμανών, ως αρματολοί.¹

Η μαζική τοποθέτηση ξένων [Βαυαρών, Δανών, Σουηδών, Γάλλων, Άγγλων κ.ά.] ή ομογενών Φαναριωτών στις θέσεις του διοικητικού και στρατιωτικού μηχανισμού, ελαχιστοποίησε τις πιθανότητες ένταξης των περισσότερων από τους προκρίτους και στρατιωτικούς της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου. Οι στρατιωτικοί που ορισμένοι από αυτούς είχαν επιδείξει εντυπωσιακή διορατικότητα στην επιλογή εργοδοτών και αξιόλογο ένστικτο προσαρμογής, επέτυχαν να εισέλθουν στο νέο τακτικό οθωμανικό στρατό προσφέροντας την εύνοιά τους στο νέο κράτος. Η είσοδός τους στον τακτικό στρατό της οθωμανικής περιόδου συνοδεύτηκε τις περισσότερες φορές με την κατάληψη μιας υψηλής, σχετικά, θέσης στη νέα κοινωνική πυραμίδα.

Στους τελευταίους συγκαταλέγεται και ο Βάσος Μαυροβουνιώτης.² Γεννήθηκε στο Μαυροβούνι (Czerna Gora) το 1897³. Η οικογένειά του, ηπειρωτικής καταγωγής κατέφυγε εκεί για να αποφύγει διώξεις της οθωμανικής εξουσίας. Μέχρι το 1817 δεν υπάρχει το παραμικρό στοχασμό για τη ζωή και τη δράση του. Το χρόνο εκείνο ταξίδεψε στη Μικρά Ασία [περιοχή Σμύρνης] και εργάστηκε ως επιστάτης στα κτήματα οθωμανού μπέη και σε κάποια στρατιωτική υπηρεσία. Το ίδιο διάστημα γνωρίστηκε και με το Νικόλαο Κριεζώτη, μετέπειτα μεγαλοκαπετάνιο της Εύβοιας, με τον οποίο συνδέθηκε με αδιάρρηκτη φιλία που διήρκεσε μέχρι το τέλος της ζωής του. Το 1820, ήρθε στην Αθήνα για να αποφύγει τις συνέπειες αξιοποίησής

1. Για τη συμπεριφορά των αρματολών της περιόδου βλ. Γιάννη Κολιόπουλου, *Η ληστεία*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, και Στέφανου Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια ...*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1986.

2. Σε ανέκδοτη επιστολή του Αρχείου Μαυροβουνιώτη με ημερομηνία 20.2.1836 από Θεσσαλονίκη, ο αποστολέας, κάποιος Αλέξανδρος Βίττοβιτς, το πιθανότερο Μαυροβουνιώτης στην καταγωγή, προσφωνεί τον παραλήπτη Βάσο Μαυροβουνιώτη, Βάσο Μπρόγιονιτς.

3. Ο Χρίστος Στασινόπουλος στο *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, τ. 3, Αθήνα, 1972, σ. 56, αναφέρει ως χρόνο γέννησης του Μαυροβουνιώτη το 1795, δίχως, όμως να παραπέμπει και στην πηγή από την οποία άντλησε την πληροφορία. Ο Αθανάσιος Χρυσολόγης, στο *Βάσος Μαυροβουνιώτης. Διατριβή αναγνωσθείσα εν τω Φιλολογικῷ Συλλόγῳ «Βύρων»*, Αθήνα 1876, σ. 15, αφού τον αναφέρει ως γόνου «περιφανεστάτης οικογενείας», τοποθετεί τη γέννησή του το 1797. Το γεγονός ότι ο Χρυσολόγης είχε επαφές με την οικογένεια κάνει την πληροφορία του πιθανότερη.

πράξης που διέπραξε στη Μικρά Ασία. Εκεί, μηνύθηκε από οθωμανό της Σμύρνης για κλοπή και φυλακίστηκε. Εξαγόρασε, όμως, την ποινή με την ένταξή του στο στράτευμα του Διοικητή των Αθηνών Μπαμπά πασά, ο οποίος ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει μαζί με άλλα σουλτανικά στρατεύματα εναντίον του αποστάτη της Υψηλής Πύλης, Αλή πασά των Ιωαννίνων.⁴

Κατά την επαναστατική περίοδο [1821-1827], ο Μαυροβουνιώτης συμμετέσχε πρωταγωνιστικά στον Αγώνα. Πήρε μέρος, ως καπετάνιος - διοικητής σε 36 συνολικά μάχες και εκστρατείες⁵ και κατόρθωσε να αναρριχηθεί όλες τις βαθμίδες της στρατιωτικής ιεραρχίας της περιόδου.⁶ Ταυτόχρονα επέκτεινε σημαντικά την πολιτική του εμβέλεια, κυρίως με τη συμμετοχή του στις εμφύλιες διαμάχες. Πολιτικά είχε συστοιχηθεί με το Γαλλικό κόμμα, διατήρησε, όμως, μαζί με τους υπόλοιπους μεγαλοκαπετάνιους της Ανατολικής Στερεάς μια ανεξαρτησία κινήσεων. Ως γνωστό, οι τελευταίοι είχαν συμπήξει ιδιαίτερη στρατιωτικοπολιτική ομάδα, στους κόλπους του Γαλλικού κόμματος.

Στα καποδιστριακά χρόνια [1828-1832] κατόρθωσε να ενταχθεί στους ημιτακτικούς στρατιωτικούς σχηματισμούς και ανέλαβε τη διοίκηση της Δ' Χιλιαρχίας.⁷ Έτσι, διατήρησε την οργανική του επαφή με το στράτευμα και την επιρροή του σ' αυτό. Απέναντι στο καθεστώς κράτησε αρχικά μια φιλική έως ουδέτερη στάση για να περάσει αργότερα σε ανοιχτή αντιπολίτευση.⁸

Η οθωνική περίοδος, που όπως προαναφέραμε υπήρξε κρίσιμη και δύσκολη για το μεγαλύτερο μέρος των άτακτων στρατιωτικών της επαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου, στάθηκε η πλέον ευνοϊκή για τον μαυροβούνιο οπλαρχηγό. Ήταν μεταξύ εκείνων που επέτυχαν να ενταχθούν στους νέους στρατιωτικούς σχηματισμούς και έθεσε ταυτόχρονα τις βάσεις

4. Υπηρέτησε με το βαθμό του bayrakdar [=σημαιοφόρος]. Η τοποθέτησή του αυτή συνηγορεί στην άποψη ότι το στρατιωτικό επάγγελμα δεν του ήταν άγνωστο, καθώς οι μπαϊρακτάρηδες ήταν πάντοτε γενναίοι και έμπειροι υπαξιωματικοί ή χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί.

5. Βλ. Χειρόγραφο του Αρχείου Μαυροβουνιώτη με τίτλο: *Κατάστροφαις μαζών και εκστρατιών*, χ.χ. Τα στοιχεία διασταυρώθηκαν με τις πληροφορίες που δίνουν στα έργα τους οι: Τρικούπης, Κρέμος, Κουτσονίκας, Φιλήμων, Σπηλιάδης, Οικονόμου.

6. Ο.π. Από τον Αύγουστο του 1821 που αναλαμβάνει στρατιωτικός αρχηγός της Επαρχίας Καρύστου Ευβοίας, προβιβάζεται διαδοχικά από το βαθμό του πεντακοσιάρχου (1822) τον ίδιο χρόνο στο χιλιαρχικό βαθμό για να καταλήξει το 1824 στρατηγός.

7. Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ], Γραμματεία των Στρατιωτικών, Φακ. 3, Απρίλιος, 1828.

8. Στην τελευταία φάση της καποδιστριακής περιόδου συστοιχήθηκε πλέον ανοικτά με το γαλλικό κόμμα και υιοθέτησε την πολιτική του ηγέτη του Ιωάννη Κωλέττη.

για μια εντυπωσιακή στρατιωτική — και όχι μόνο — σταδιοδρομία.⁹

Ο Βάσος Μαυροβουνιώτης υπήρξε μια από τις χαρακτηριστικότερες μορφές της περιόδου που έδρασε. Ο μαυροβούνιος φυγάς της Μικράς Ασίας ο επιστάτης κτημάτων οθωμανού μπέη στη Σμύρνη, ο ποινικός τρόφιμος των φυλακών της Αθήνας, ο κατώτερος αξιωματικός του σουλτανικού στρατού, κατόρθωσε να εγκλιματιστεί με τον καλύτερο τρόπο στη χώρα που επέλεξε ως νέα του πατρίδα. Έτσι, επέτυχε να εξελιχθεί σε ηγετική φυσιογνωμία με ισχυρή επιρροή που δεν περιορίστηκε στο στρατιωτικό πεδίο αλλά επεκτάθηκε και στο πολιτικό. Ανήκε στην ολιγάριθμη, σχετικά, ομάδα των αυτοδημιούργητων επαγγελματικών ενόπλων που αναδύθηκε μέσα από τον απελευθερωτικό αγώνα. Δίχως να προέρχεται από παλιό αρματολικό τζάκι, αναρριχήθηκε στις βαθμίδες της νέας κοινωνικής πυραμίδας, προσφέροντας τις υπηρεσίες του στη νεοσύστατη κρατική ελληνική εξουσία. Διότι είναι αμφίβολο αν δίχως την κρατική παρουσία θα μπορούσε να διακριθεί με τους όρους που είχαν θεσπίσει τα προεπαναστατικά κοινωνικά πλαίσια και η παραδοσιακή ένοπλη αριστοκρατία των αρματολών της περιόδου της Τουρκοκρατίας.

Ο Μαυροβουνιώτης υπηρέτησε το οθωνικό καθεστώς γιατί το τελευταίο τον ευνόησε και τον προικοδότησε με βαθμούς, τον απογείωσε κοινωνικά και του παραχώρησε υψηλούς μισθούς.¹⁰ Επιπλέον τον ενδυνάμωσε οικο-

9. 1833: Μέλος της εξεταστικής Επιτροπής εκδουλεύσεων. [Διάταγμα 17.3.1833 της Γραμματείας των Στρατιωτικών].

1834: Συνταγματάρχης-Επιθεωρητής Αττικής και Βοιωτίας. [Έγγραφο 828.25-1-1834 της Γραμματείας των Στρατιωτικών].

1836: Αρχηγός Σώματος Οροφυλακής Φθιώτιδος.

1843: Αρχηγός Σώματος Οροφυλακής Λοκρίδος. Υποστράτηγος. [Έγγραφο 6108. 9-6-1843, Γραμματείας των Στρατιωτικών].

1846: Βασιλικός υπασπιστής. [Βασιλικό διάταγμα 6881.9-7-1846].

Η στρατιωτική εξέλιξη συνοδεύτηκε με υψηλές τιμές. Το 1841 ο Όθων τον ονομάζει «... ανώτερον Ταξιάρχην του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος». Το 1846 ονομάζεται *commandeur* (ταξίαρχος του Τάγματος της Γαλλικής Λεγεώνας της Τιμής), ενώ τον προηγούμενο χρόνο είχε τιμηθεί με το παράσημο *officier* (αξιωματικός) του ιδίου Τάγματος. Τέλος το 1847, ο βασιλιάς της Βαυαρίας του απονέμει το παράσημο των Ταξιαρχών του Τάγματος της Πολιτικής Αξίας του Βαυαρικού Στέμματος. [Βλ. έγγραφα και διατάγματα, 2138.24-1-1841 της Γραμματείας των Στρατιωτικών, 23246.27-3-1846, Paris, *ordre royal de la legion d'honneur*, έγγραφο 1067.12-4-1846 του Βασιλικού Οίκου, έγγραφο 22412/11-10-1845, όπ. π., και έγγραφο της 6.1.1847 του Βασιλικού Οίκου].

10. Ως Συνταγματάρχης - Νομοεπιθεωρητής είχε μισθό μηνιαίο 400 δραχμών και edικαιούτο επιπλέον τρεις μερίδες «νομής ίππων». Φαίνεται ότι πληρωνόταν σε χρήμα και για τις 3 μερίδες. Έτσι ο μισθός του έφθανε τις 454 δρχ. Βλ. Ιωάννας Μίνογλου-Πεπελάση, «Η οικονομική συμπεριφορά της Οικογένειας Μαυροβουνιώτη», στο Σ. Παπαγεωργίου-Ι. Μίνογλου Πεπελάση, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα του 1834...* εκδ. ΜΙΕΤ,

νομικά, δίνοντάς του τη δυνατότητα αγοράς και ενοικίασης γαιών.¹¹ Η μελέτη του ανέκδοτου ογκώδους Αρχείου του¹² μας αποκαλύπτει ένα στρατιωτικό στέλεχος με δικό του ισχυρό πελατειακό σύστημα, το οποίο καθοδηγούσε με αξιοθαύμαστη επιδεξιότητα.¹³ Ο παλιός καπετάνιος χρησιμοποίησε το πελατειακό του σύστημα για να ενισχύσει την πολιτική, κοινωνική και οικονομική του θέση και ταυτόχρονα για να προωθεί πελάτες του σε θέσεις και αξιώματα του διοικητικού και στρατιωτικού μηχανισμού. Μαζί με το φίλο του Νικόλαο Κριεζώτη φαίνονται να είναι οι ισχυρότεροι άνδρες της Ανατολικής Στερεάς. Υπήρξαν εκείνοι που, κυρίως, διαμόρφωναν την πολιτική συμπεριφορά της περιοχής που ουσιαστικά δεν εξέφραζε παρά τη δική τους πολιτική βούληση.

Το 1834 η οικογένεια Μαυροβουνιώτη εγκαθίσταται στην Αθήνα, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου. Την αποτελούν η γυναίκα του Ελέγκω, οι γιοί του Αλέξανδρος, Τιμολέων και Γεώργιος και η κόρη της Ελέγκως από τον πρώτο της γάμο, Ροδόεσσα.¹⁴ Ήδη έχουν αναφερθεί τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ο Μαυροβουνιώτης [και η οικογένειά του] στη νέα κοινωνική κατάσταση που δημιουργήσε το οθωνικό καθεστώς. Τα πρώτα, τα έλυσε με τη νομιμοφροσύνη του στο Παλάτι και την Αντιβασιλεία· τα οικονομικά του προβλήματα τα ξεπέρασε με τις υψηλές μισθολογικές του απολαβές, τη γαιοκτησία και τις πολυποίκιλες εμπορικές, επιχειρηματικές και τοκογλυφικές του δραστηριότητες. Εδώ θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε τη διαδικασία ένταξης της οικογένειας στην κοινωνία της οθωνικής Αθήνας του 1834 και την εκ μέρους της προσπάθεια πρόσληψης και αποδοχής του νέου τρόπου ζωής, όπως αυτός αναπτύχθηκε στην πρωτεύουσα.

Η ιστορία του νοικοκυριού Μαυροβουνιώτη αρχίζει μετά τη μυθιστο-

---

Αθήνα, 1988, σ. 76. Ο μισθός του Μαυροβουνιώτη ήταν ίσος με το μισθό του Νομάρχη του 1845 και σαφώς υψηλότερος του καθηγητή Πανεπιστημίου (300 δρχ.). Ο μέσος μηνιαίος μισθός της περιόδου κυμαινόταν μεταξύ 75-100 δρχ. Ο.π., σ. 77.

11. Η κτηματική περιουσία της οικογένειας βρισκόταν στην Αττική, τη Βοιωτία, τη Φωκίδα και αλλού. Είναι ιδιοκτήτης μεγάλου τσιφλικιού στον Ωρωπό. Παράλληλα κατέχει και κοπάδια. Βλ. Ιω. Μίνογλου-Πεπελάση, *ό.π.*, σ. 79.

12. Το Αρχείο Μαυροβουνιώτη βρίσκεται στην κατοχή του Ελληνικού Λαογραφικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ). Τα έγγραφά του είναι σταχωμένα σε δέκα ογκώδη βιβλία και περιέχουν έγγραφα της περιόδου 1821-1847.

13. Βλ. σχετικό Πίνακα, στο Στέφανου Παπαγεωργίου, *Τιμές και Αγαθά στην Αθήνα τον 1834...*, *ό.π.*, σ. 32-37.

14. Η Ελέγκω Μαυροβουνιώτη, το γένος Ιωαννίτη, είχε παντρευτεί σε πρώτο γάμο τον Τζωρτζή Πάγκαλο, γόνο ισχυρής οικογένειας της Κέας. Βλ. Ιωάννου Ψύλλα, *Η ιστορία της νήσου Κέας...*, Αθήνα, 1920, σ. 205-206.

ρηματική εκούσια απαγωγή της Ελέγκως, τότε συζύγου του πρόκριτου της Κέας Τζωρτζή Πάγκαλου από το Βάσο στη διάρκεια της τυχοδιωκτικής εκστρατείας του τελευταίου στο Λίβανο.¹⁵ Εως τότε ο Μαυροβουνιώτης ζούσε τη συνήθη ζωή του εργένη οπλαρχηγού των επαναστατικών χρόνων. Οι διαδοχικές εκστρατείες, μάχες και πολιορκίες, όπως και η αδιάκοπη πολιτική ένταση και διαμάχη λειτουργούσαν απαγορευτικά για τη δημιουργία τυπικής κοινωνικής ζωής ακόμη και για τους οικογενειάρχες οπλαρχηγούς. Ο ίδιος τρόπος ζωής συνεχίστηκε, δίχως καμία προσδιοριστική αλλαγή και με την ίδια ένταση και μετά το γάμο του Βάσου με την Ελέγκω. Η οικογένεια υποχρεώθηκε να παρακολουθήσει το δύσκολο πρόγραμμα του πολεμιστή, μετακινούμενη ανάλογα με την πορεία, τις ανάγκες της Επανάστασης και τις προσωπικές επιλογές του Βάσου από το Ναύπλιο, στη Χαλκίδα, την Κέα κ.α.

Το 1834 ήταν σημαντική χρονιά για την οικογένεια. Στη διάρκεια αυτού του χρόνου άρχισαν να αποκρυσταλλώνονται ορισμένες καταστάσεις και να διαγράφονται σαφείς προοπτικές για την κοινωνική της πορεία. Ο Βάσος: υψηλόβαθμος στρατιωτικός αξιωματούχος, με αλώβητο το κύρος του από τα επαναστατικά χρόνια, με ισχυρό πελατειακό σύστημα απλωμένο σε όλη την Ανατολική Στερεά και με ευοίωνες προοπτικές οικονομικής ευμάρειας. Η Ελέγκω: αρχόντισσα «κοκκώνα», νέα και όμορφη, ελκυστική¹⁶ και καλοδεχούμενη από τον κοινωνικό της περίγυρο, με ασυνήθιστα χαρίσματα και εφόδια για γυναίκα της εποχής της και με δική της κτηματική

---

15. Ο Μαυροβουνιώτης είχε απαγάγει την Ελέγκω, που ήταν ήδη έγκυος στη Ροδόεσσα και τη μετέφερε στον πύργο του φίλου του, προύχοντα της Άνδρου, Γιαννούλη Δημητρίου. Όταν επέστρεψε από την εκστρατεία του Λιβάνου την παντρεύτηκε στο μοναστήρι της Ζωοδόχου Πηγής στην Άνδρο. Βλ. Δημητρίου Πασχάλη, *Η Άνδρος κατά την Επανάστασιν του 1821*, τ. Β', Αθήνα, 1930, σ. 414. Σχετικά με την εκστρατεία στο Λίβανο: Αρχές Μαρτίου του 1826, οι στρατηγοί Νικόλαος Κριεζώτης, Βάσος Μαυροβουνιώτης και Χατζημιχάλης Νταλιάνης, επικεφαλής 800 ατάκτων, μίσθωσαν πλοία και εκστράτευσαν στα παράλια της Συρίας. Η εκστρατεία έγινε με δική τους πρωτοβουλία, ενώ η τότε «Προσωρινή Διοίκηση απέτυχε ή δεν θέλησε να τους εμποδίσει. Το ελληνικό-εκστρατευτικό σώμα, φθάνοντας στη Βηρυττό, αντί να συμμαχήσει με τις δυνάμεις του Εμίρη των Δρούζων Μπεζίρ που πολεμούσε εναντίον των Τούρκων, επιδόθηκε σε λεηλασίες και σφαγές. Τελικά απολήφθηκαν από τις λιβανικές δυνάμεις και επέστρεψε στην επαναστατημένη Ελλάδα. Προηγούμενος οι Έλληνες άτακτοι αποβιβάστηκαν στην Κύπρο, όπου και εκεί επιδόθηκαν σε λεηλασίες και σφαγές. Η εξωφρενική αυτή επιχείρηση είχε δυσμενή απήχηση στην Ευρώπη και χρησιμοποιήθηκε από την ανθελληνική προπαγάνδα.

16. «... στίλβουσα εκ κάλλους και έμπλεως χαρίτων», σύμφωνα με το Δημήτριο Πασχάλη, *ό.π.*, σ. 416. Ο ίδιος αναφέρει ότι από την ομορφιά της είχαν εντυπωσιαστεί ο Σατωμβριάνδος που είχε φιλοξενηθεί στο σπίτι της οικογένειας Ιωαννίτη και ο ποιητής Π. Σούτσος.

περιουσία.¹⁷ Και η εικόνα συμπληρώνεται με τρεις γιούς και μια κόρη.

Τα δύο κεντρικά πρόσωπα, ο Βάσος και η Ελέγκω παντρεύτηκαν από έρωτα. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα ιδιαίτερο στοιχείο, ασύνηθες για εκείνη την περίοδο που το συντριπτικό ποσοστό των γάμων γίνονταν μετά από συνοικέσιο, δίχως τη γνώμη, τουλάχιστον, της κόρης. Παράλληλα, όμως, αυτά τα δύο πρόσωπα συνιστούσαν φορείς διαφορετικών νοοτροπιών. Ο Βάσος με παραδοσιακή νοοτροπία, αμαθής και αγράμματος, με εντελώς εμπειρικές γνώσεις, και ικανότητες, με συντηρητικά πολιτικά πρότυπα και ανάλογες αμετακίνητες κοινωνικές θέσεις αποτελούσε τυπικό παράδειγμα άρρενος της εποχής. Αντίθετα, η Ελέγκω, έζησε και μεγάλωσε σε ένα διαφορετικό νησιώτικο περιβάλλον, επηρεασμένο από δυτικότροπα κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία, κόρη εμπόρων, μορφωμένη, επίμονη και έξυπνη, με φιλελεύθερο χαρακτήρα και πολιτικές πεποιθήσεις.¹⁸ Συχνά μάλιστα απαιτούσε για τον εαυτό της πολύ περισσότερα από όσα μπορούσε να της επιτρέψει ανενόχλητα το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής.¹⁹

Η είσοδος του ζεύγους στην κοινωνική ζωή της Αθήνας θα πρέπει να ήταν δύσκολη όσον αφορά την προσαρμογή του σε αυτήν. Και η δυσκολία προσαρμογής δεν θα πρέπει να απομονωθεί στο συγκεκριμένο ζεύγος, αλλά σε όλους εκείνους τους ομόλογους του Μαυροβουνιώτη, οι οποίοι ζώντας 12 και πλέον χρόνια σε μια ένοπλη κοινωνία, ήρθαν να αποτελέσουν μέρος μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Πιο συγκεκριμένα, να ζήσουν σε ένα «αστικό» περιβάλλον, πρωτοφανές για την εποχή, το οποίο από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας του είχε γίνει θερμοκήπιο νέων αξιών και στόχων.

Η οικογένεια έπρεπε να schoinoβατήσει και να ισορροπήσει ανάμεσα στις παλιές παραδεκτές αξίες μιας καθαρά προαστικής κοινωνίας — με κυρίαρχα τα αγροτικά στοιχεία — και στις νέες αξίες που αναδύθηκαν μέσα από τη διαδικασία κατασκευής και συγκρότησης ενός αστικού μορφώματος. Ο χώρος είναι τυπικός: το μεγάλο μισοκατεστραμμένο χωριό, η Αθήνα, αποφασίστηκε να μεταμορφωθεί, δίχως προηγούμενη υποδομή, με

17. Κατείχε δικό της υποστατικό στην Κέα. Βλ. επιστολή Α. Βρανά της 29-10-1834, Κέα, στο Αρχείο Μαυροβουνιώτη. Επίσης κατείχε περιουσία στη Σύρο. Βλ. επιστολή Μ. Οικονόμου της 19-7-1843, στο Αρχείο Μαυροβουνιώτη.

18. Κατά την καποδιστρική περίοδο η Ελέγκω είχε μετατρέψει το σπίτι της σε αντι-Καποδιστριακό Κέντρο. Εκεί συγκεντρώνονταν φιλελεύθεροι διανοούμενοι και αντικαποδιστριακοί πολιτικοί. Βλ. Τ. Λάππα, *Παλιές Αρχόντισες*, Αθήνα, 1978, σ. 17.

19. Για την ασυνήθιστη συμπεριφορά της βλ. επιστολές Ν. Κασομούλη, Γεωργίου Στίνου, Χ. Γ. Σιώπου, Ιωάννη Λέκκα, Μ. Ναύτη Ν., Χριστοδούλου, Ν. Κυριακίδη, Αντωνίου Σιώτη κ.ά. στο Αρχείο Μαυροβουνιώτη.

πολιτική απόφαση και όσο το δυνατόν ταχύτερα σε αστικό κέντρο κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα.²⁰

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε μας διευκολύνουν να ορίσουμε, σε γενικές γραμμές, ως επιτυχημένη την απόπειρα προσαρμογής της οικογένειας στο νέο ζωτικό της χώρο. Η οικογένεια, δίχως να απαρνηθεί την παλιά της νοοτροπία και συμπεριφορά, ούτε όμως και να απορρίψει τις νέες κοινωνικές προσλαμβάνουσες, κατόρθωσε να επιβιώσει και να ευδοκιμήσει στη νεοσύστατη ελληνική πρωτεύουσα. Ακολούθησε ένα σύνθετο τρόπο ζωής προικοδοτημένο με παλιά και νέα πρότυπα και με τέτοιο τρόπο ώστε να μην διακινδυνεύσει την απώλεια της παλιάς πολιτιστικής της ταυτότητας από την εισβολή των δυτικών ιδεών.

Η οικογένεια, έχοντας σχετικά μεγάλη οικονομική επιφάνεια, κατοικούσε σε ένα ευρύχωρο και αξιοπρεπές σπίτι, που είχε τη δυνατότητα να ικανοποιεί όλες τις ανάγκες μιας άνετης διαβίωσης, αλλά και τις κοινωνικές της υποχρεώσεις.²¹ Το σπίτι, δίχως να είναι του επιπέδου των πρώτων αθηναϊκών αρχοντικών, δεν είχε καμία σχέση με τα άθλια πλινθόκτιστα που αποτελούσαν το συντριπτικό ποσοστό των οικημάτων της πρωτεύουσας. Διέθετε χώρους στους οποίους μπορούσαν να διαβιώσουν άνετα μια εξαμελής οικογένεια και ένα σχετικά πολυμελές υπηρετικό προσωπικό που το αποτελούσαν πέντε υπηρέτες, μία παραμάνα, μία ψυχοκόρη, ένας υπηρέτης-ακόλουθος, ένας μάγειρας και δύο «υπάλληλοι».²² Το σπίτι είχε μεγάλους χώρους, αρκετά μεγαλοπρεπείς ώστε να δέχονται επισκέψεις πολύ υψηλά ισταμένων προσώπων. Πέραν της κύριας κατοικίας, υπήρχαν χώροι σταυλισμού οικοσίων ζώων, απαραίτητων για τις ανάγκες διατροφής [κατσίκες, κότες, πέρδικες κ.ά.] αλλά και για τις επαγγελματικές και κοινωνικές τους

20. Στις 3-2-1839 με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου αναγνωρίστηκε η ελληνική κυριαρχία στις επαρχίες Αττικής, Βοιωτίας και Ζητουνίου (Λαμίας). Η Αθήνα παραδόθηκε στις ελληνικές αρχές τρία περίπου χρόνια αργότερα, την 1-3-1833. Στις 12-12-1834 η πόλη έγινε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας προκρίθηκε μετά από σειρά συνεδριάσεων του υπουργικού συμβουλίου και της Αντιβασιλείας. Στις συναθροίσεις αυτές αναπτύχθηκαν και αντίθετες προτάσεις. Οι Πελοποννήσιοι επέμεναν στη διατήρηση της πρωτεύουσας στο Ναύπλιο, ενώ παράλληλα πρόβαλαν ως εναλλακτική λύση τις πόλεις του Άργους, της Κορίνθου και της Τριπολιτσάς. Ο πολεοδομικός σύμβουλος της Αντιβασιλείας, Γκούτενσον είχε προτείνει τον Πειραιά. Βλ. G. L. Maurer, *Ο Ελληνικός λαός*, τ. Β', Αθήνα, 1943, σ. 98-99. Βλ. και Χ. Στασινόπουλου, *ό.π.*, τ. Α', σ. 67 Πρβλ. και ΜΕΕ, τ. Ελλάς.

21. Το σπίτι πρέπει να ήταν μεγάλο γιατί το ενοίκιο του ανερχόταν στις 120 δρχ., ποσό υπέρογκο για την εποχή, βλ. κατάστιχο εξόδων, στο Αρχείο Μαυροβουνιώτη. Ο Τ. Λάμπας, *ό.π.*, δίνει την πληροφορία ότι η οικία Μαυροβουνιώτη βρισκόταν στην οδό Αγγέσμου 28, τη σημερινή Βουκουρεστίου.

22. Βλ. Κατάστιχο εξόδων, *ό.π.*

υποχρεώσεις [άλογα και μουλάρια για μεταφορές, άτια ιππασίας, σκύλους για φύλακες ή κυνηγίου].²³

Η ίδια η Ελέγκω έχει στη διάθεσή της δικό της άτι ιππασίας.²⁴ Ο Βάσος στις εξόδους του είναι έφιππος και ακολουθείται από τον ιπποκόμο-υπασπιστή του που είναι οθωμανός [μουσουλμάνος], ενώ η Ελέγκω συνοδεύεται στις δικές της εξόδους από μία τουλάχιστον υπηρέτρια.²⁵ Τα παραπάνω ήταν προνόμια που σε γενικές γραμμές απολάμβαναν οι υψηλές κοινωνικές τάξεις και κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η νέα κοινωνική πραγματικότητα εμπλούτισε την καθημερινή τους ζωή με σειρά νεωτερισμών. Τώρα, προσλαμβάνουν δάσκαλο για την εκμάθηση της Γαλλικής και δάσκαλο μουσικής.²⁷ Στο σαλόνι του ζεύγους γίνονται δεκτοί μέλη του παλατιανού περιβάλλοντος, βουαροί αξιωματούχοι, υπουργοί και ανώτατοι πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες.²⁷ Στις βραδυνές συναθροίσεις — που τώρα ονομάζονται σουαρέδες — δαπανώνται μεγάλα ποσά, προσλαμβάνονται ειδικοί μάγειροι, ξένοι για την προετοιμασία ευρωπαϊκών εδεσμάτων.²⁸ Καλούνται ξένοι μουσικοί που παίζουν ευρωπαϊκούς ρυθμούς.²⁹ Παράλληλα καλούνται και σε αντιστοίχου επιπέδου σπίτια.

Από το ζευγάρι, αυτή που φαίνεται να ελκύεται περισσότερο από τους νεωτερισμούς είναι η Ελέγκω. Αυτό διαπιστώνεται από διάφορα περιπτωσιακά στοιχεία. Ενώ ο Βάσος προτιμούσε την παραδοσιακή ενδυμασία του Έλληνα οπλαρχηγού — εκτός από τις περιπτώσεις που ήταν υποχρεωμένος να ενδύεται την επίσημη στολή του Συνταγματάρχη - βασιλικού Υπασπιστού —, αντίθετα η Ελέγκω δαπανά μεγάλα ποσά από το διαθέσιμο εισόδημα για ευρωπαϊκά ενδύματα και είδη υπόδησης και ευπρεπισμού και καθαριότητας [καπέλα, φορέματα, υποδήματα, μαντηλάκια, κολόνιες, σαπούνια κ.ά.].³⁰

Τα παιδιά τους απολαμβάνουν ιδιαίτερες φροντίδες. Έχουν την παραμάνα τους, πηγαίνουν σε σχολείο και κάνουν ιδιαίτερα μαθήματα. Η Ροδόεσσα παρακολουθεί μαθήματα στη σχολή Χίλ³¹ και προετοιμάζεται για το μελλοντικό ρόλο της κόρης της καλής κοινωνίας μαθαίνοντας γαλλικά και

23. Στο ίδιο.

24. Στο ίδιο.

25. Στο ίδιο.

26. Στο ίδιο.

27. Στο ίδιο.

28. Στο ίδιο.

29. Στο ίδιο.

30. Στο ίδιο.

31. Στο ίδιο.

κιθάρα. Τα παιδιά ντύνονται προσεγμένα και δέχονται από τους γονείς τους δώρα, είτε καθημερινά είτε επετειακά.³²

Η εγκατάσταση της οικογένειας στην πρωτεύουσα δεν απέκοψε τους κάθε είδους δεσμούς της με την επαρχία. Αν η μία άκρη του δίαυλου που οδηγούσε στην ισχύ κατέληγε στην κεντρική κυβέρνηση, η δεύτερη άκρη βρισκόταν στην ύπαιθρο. Εκεί, κυρίως, υπήρχε η ισχυρή πελατεία του και η επαρχία ήταν εκείνη που τον τροφοδοτούσε με ισχυρά διαπραγματευτικά όπλα για την παραμονή και ανέλιξη του στον κεντρικό κρατικό μηχανισμό. Έτσι, λοιπόν, ο Μαυροβουνιώτης εξακολούθησε να βρίσκεται σε καθημερινή επαφή — είτε άμεση είτε με αλληλογραφία — με τους εκεί ανθρώπους του, να κάνει εκεί τις πολυάριθμες κουμπιριές του και να προωθεί τις υποθέσεις τους, καθώς και να δίνει εντολές για την περίπτωση των δικών του υποθέσεων εκεί.³³

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε, δε διαπιστώνεται καμιά πνευματική ευαιθησία, τουλάχιστον στο Βάσο. Στο Κατάστιχο δεν απαντάται κανένα έξοδο για αγορά βιβλίων, επισκέψεις σε θέατρα κ.λπ. Ο Αθανάσιος Χρυσολόγης στη σύντομη βιογραφία του για το Μαυροβουνιώτη, παρουσιάζει τον τελευταίο ως εντελώς αγράμματο, με βιβλιοθήκη που αποτελείτο από ένα και μόνο βιβλίο: τα κατορθώματα του Σκεντέρμπεη. Επί πλέον ο Βάσος αντιδρούσε αρνητικά σε κάθε είδους απασχόληση ή επάγγελμα πέραν του στρατιωτικού. Τα παιδιά του αργότερα τα έστειλε στη Σχολή Ευελπίδων.³⁴

Η οικογένεια Μαυροβουνιώτη συνιστά τυπικό παράδειγμα μιας ανερχόμενης κοινωνικής ομάδας που κατόρθωσε να ενταχθεί και να ανελιχτεί μέσα στο νέο ελληνικό κράτος, λόγω της ικανότητας και της δυνατότητας προσαρμογής της στα νέα δεδομένα. Μπόρεσε επιπλέον να διατηρήσει «το χρώμα» της εμπλουτίζοντάς το, με τις νέες εισαγόμενες δυτικές αποχρώσεις. Η επιτυχής αυτή προσπάθεια κράτησε την οικογένεια σε υψηλό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο και μετά το θάνατο του αρχηγού της. Η δεύτερη γενιά, οι γιοί του ακολούθησαν το στρατιωτικό στάδιο και έγιναν στρατηγοί της ύστερης οθωμανικής και της περιόδου Γεωργίου Α΄. Η τρίτη γενιά, δίχως να αφήσει το στρατιωτικό επάγγελμα, ασχολήθηκε με το εμπόριο, τη διοίκηση και τη διπλωματία, διευρύνοντας μάλιστα την κοινωνική βάση της οικογένειας με γάμους με ισχυρές και πλούσιες οικογένειες.³⁵

32. Στο ίδιο.

33. Στο ίδιο.

34. Ο γιός του Τιμολέων Βάσος, υπήρξε από τους γνωστότερους στρατιωτικούς της περιόδου Γεωργίου Α΄.

35. Συγκεκριμένα με τις οικογένειες Τεστά, Πετροκόκκινου, Ξύδη, Τσερεζόλε, Βλ. Φάκελλο οικογένειας στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

Καίτη Αρώνη-Τσίχλη

Ιστορικός - Πάντειο Παν/μιο

ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ:

Η περίπτωση του Θοδωράκη Γρίβα

Η ανάδειξη διαφόρων στοιχείων από το χώρο των νοοτροπιών και των συλλογικών συμπεριφορών των Ελλήνων κατά τη μετεπαναστατική περίοδο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ειδικότερα η διερεύνηση του ρόλου που διαδραμάτισαν οι στρατιωτικοί στις απαρχές της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους και η σκιαγράφιση του ιδεολογικού σχήματος που τους διέπνεε, αποτελεί ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας.

Οι παλιοί οπλαρχηγοί είχαν δημιουργήσει στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ένα είδος στρατιωτικής ελίτ, η οποία αναμίχθηκε στην πολιτική και κομματική διαμάχη, οξύνοντας τον αγώνα των διαφόρων ομάδων για την κατάκτηση της εξουσίας. Επιπρόσθετα οι στρατιωτικοί αυτοί στερούμενοι κατά κανόνα εκπαίδευσης και αισθήματος πειθαρχίας, είχαν εθισθεί σε ένα τρόπο διαβίωσης, που αντέκειτο στα νόμιμα πρότυπα διοργάνωσης του κράτους.

Οι ίδιοι διήγειραν έναντι του κράτους τεράστιες αξιώσεις, επειδή θεωρούσαν ότι η ανεξαρτησία της χώρας οφειλόταν αποκλειστικά στις ενέργειές τους. Με την άνοδο μάλιστα του Κωλέττη στην εξουσία ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο ισχυροί στρατιωτικοί παράγοντες, οι οποίοι στις περιφέρειές τους δρούσαν κατά τρόπο ημιαυτόνομο. Ο Γάλλος διπλωμάτης Πισκατόρου περιγράφει λεπτομερώς τη μεγάλη επιρροή που ασκούσαν στις επαρχίες οι παλιοί οπλαρχηγοί. Ωστόσο, όπως και ο ίδιος επισημαίνει, είχε πλέον γίνει εμφανής μια μετατόπιση του βάρους από το στρατιωτικό στον πολιτικό τομέα: «μου είπεν εις Αθήνας ο κ. Στράτος, παλαιός οπλαρχηγός, δεν είμεθα τίποτε πλέον, πρέπει να κατέχη τις δημόσιον λειτούργημα, δια να ασκή σήμερον επιρροήν. Εις τί χρησιμεύει να υπήρξε τις καλός αγωνιστής; Πρέπει να είναι κάτοχος ιδιοκτησίας, να καλλιεργή ταύτην και να διοική την δημαρχίαν του· μόνον ούτω δύναται να έχη φίλους, οπαδούς,

ώστε να δύναται να τους χρησιμοποιή δι' εαυτόν και να εκδικήται τους αντιπάλους του»¹.

Βέβαια ο παραγκωνισμός των Ελλήνων αγωνιστών καθώς και η εν γένει διευθέτηση του στρατιωτικού ζητήματος αποτέλεσε λόγο έντονης δυσαρέσκειας και διαμαρτυρίας στις τάξεις των παλιών τακτικών και άτακτων στρατιωτικών. «Η αντιβασιλεία — επισημαίνει ο Νίκος Σβορώνος — έλυσε το στρατιωτικό πρόβλημα με πνεύμα στρατιωτικής κατοχής σε ξένη χώρα, απολύοντας όλα τα ελληνικά στρατεύματα και αντικαθιστώντας τα μ' ένα εθελοντικό σώμα στρατολογημένο στη Βαυαρία με γερό μισθό»².

Ωστόσο η ισχύς των παλιών οπλαρχηγών εξακολούθησε να υφίσταται εφόσον ευθύς εξ αρχής η αίγλη που περιέβαλλε τα βαυαρικά στρατεύματα καταβαρυνόταν μέσα σε ένα πλέγμα από ήττες και εξευτελισμούς, η δε Κυβέρνηση επανέφερε την περιστασιακή ένταξη των παλιών οπλαρχηγών στην υπηρεσία της για αντιμετώπιση έκτακτων καταστάσεων, χωρίς όμως επίσημη νομοθετική κατοχύρωση. Έτσι, παράλληλα με τον τακτικό στρατό δημιουργήθηκε και η εθνοφυλακή, που βασιζόταν στο παλιό σύστημα στρατολογίας, σύμφωνα με το οποίο οι οπλαρχηγοί επιστράτευαν τις στρατιωτικές τους πελατείες.

Με την επιστράτευση των ατάκτων και τη δημιουργία της εθνοφυλακής, που είχε ως έργο την καταστολή των διαφόρων εξεγέρσεων και την πάταξη της ληστείας, ο θεσμός της δημιουργίας τακτικού στρατού καταστρατηγήθηκε από το ίδιο το κράτος. Σύμφωνα με μαρτυρίες παλιοί οπλαρχηγοί ενθάρρυναν και υποκινούσαν σε επαναστατικές ενέργειες διάφορες ομάδες δυσαρεστημένων, προκειμένου να αναγκάσουν την κυβέρνηση να τους στρατολογήσει ως απαραίτητους για την περαιτέρω καταστολή των ταραχών³.

Με τη στρατολόγηση 2.000 Ρουμελιωτών από εκείνους που «αγωνίστησαν τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα», οι οποίοι θα σχημάτιζαν πέντε σώματα υπό τους συνταγματάρχες Θεωδώρακη Γρίβα, Γεώργιο Τσόγκα, Κί-

1. Πισκατόρου προς Γκιζώ, 12 Ιουλ. 1841: στο Ι. Πούλου «Πολιτικά της Στερεάς Ελλάδος επί Όθωνος», Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών (1969-1970), Β' σ. 38.

2. Ν. Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1976, σ. 78.

3. Πβλ. μαρτυρία του Μακρυγιάννη σχετικά με την εξέγερση στην Αιτωλοακαρνανία του 1836: Γ. Μακρυγιάννης, Απομνημονεύματα, Εισαγωγή Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1957, σ. 372: «Πηγαίνει ο Γαρδικιώτης Γρίβας με το τάμα του στην Δυτική Ελλάδα και 'ρέθιζε τους κατοίκους να σηκωθούν αναντίον της Κυβέρνησης, το ίδιον και σε άλλα πολλά μέρη, καθώς και ο Θεωδώρακης Γρίβας...» και σ. 373 «... δεν μου το συχαρεί μήτε η υγεία μου, μήτε η συνείδησή μου να χτυπήσω τους αγωνιστάς, όπου άλλοι ήταν οι αίτιοι. Και διόρισαν το Βάσιο, τον Μαμούρη, τον Τζαβέλλα και τον 'νεργητή Γρίβα κι αδελφόν του Γαρδικιώτη. Και κινήθηκαν αναντίον εκείνων, όπου παρακινούσαν να σηκωθούνε κι είναι, κι αυτήνοι σύνφωνοι - τους λέγαν. Και τους πήγαν αναντίον τους δολερώς κι απίστως, και σκοτώθηκαν τόσοι αγωνισταί κι αρφάνεψε η πατρίς από αυτούς».

τσο Τζαβέλλα, Ιωάννη Μαμούρη και Βάσο Μαυροβουνιώτη εναντίον των εξεγερμένων στην Ακαρνανία το 1836, αναγνωρίζεται πλέον έμμεσα η ισχύς των παλιών οπλαρχηγών, εφόσον παγιώνεται, έστω και άτυπα, ο θεσμός στρατολόγησης έμμισθων σωμάτων από τους καπετάνιους σύμφωνα με τα παλιά πρότυπα⁴.

Ωστόσο εντολή στους στρατιωτικούς αρχηγούς για στρατολόγηση δόθηκε για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 1834 με σκοπό την καταστολή της μεσσηνιακής εξέγερσης. Η επιστράτευση ατάκτων προκρίθηκε τότε από την κυβέρνηση σε αντίθεση με τα μέτρα που είχαν ληφθεί κατά την προηγηθείσα εξέγερση της Μάνης, όπου τα αποσταλέντα βαυαρικά στρατεύματα είχαν κατατροπωθεί και γελοιοποιηθεί από τους εμπειροπόλεμους Μανιάτες⁵.

Σημαντικές ήταν οι κοινωνικές επιπτώσεις του μέτρου αυτού της στρατολόγησης, που έλαβε τη χαρακτηριστική ονομασία από τους ανθρώπους της εποχής εκείνης «κότα-πίτα», εφόσον οι στρατολογούμενοι πληρώνονταν από τους δήμους όπου έδρευαν, οι δε χωρικοί υποχρεώνονταν και με την απειλή βίας ακόμη, να παρέχουν στέγη και τροφή στα άτυπα αυτά κυβερνητικά στρατεύματα⁶. Υπ' αυτές τις συνθήκες οι κάτοικοι της υπαίθρου υπέφεραν τα πάνδεινα άλλοτε από τους αποστάτες, άλλοτε από τους ενδημούντες ληστές και άλλοτε από τα κυβερνητικά στρατεύματα⁷.

Παρά την αυστηρότητα των νόμων κατά των στρατιωτικών που κατάρπιζαν και επιβάρυναν τους αγρότες, δεν κατέστη δυνατόν να επιβληθεί «εκ των άνω» μια νέα αντιμετώπιση των πραγμάτων και μάλιστα σε ανθρώπους που είχαν εθιστεί επί δεκαετίες, αν όχι επί εκατονταετίες, να ζουν εκφράζοντας ορισμένες νοοτροπίες και να εφαρμόζουν συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, η μεταβολή των οποίων θεωρείτο μειωτική για το γόητρό τους.

Το «χρυσό κανόνα» των άτακτων στρατιωτών εκφράζει κατά τρόπο αποκαλυπτικό ο Γκούρας Μαμούρης σε επιστολή του προς τον Όθωνα:

4. Βλ. ΕΚ Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αρ. 5, 17 Φεβρ. 1836 και Εφημ. Σωτήρ, αρ. 77, 16 Φεβρ. 1836. Βλ. και Lyons προς Palmerston, 25 Μαρτ. 1836: Επιτομές: Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, συνταχθείσαι υπό Γ. Γλύτση, Χ. Λούκου, Ε. Μπελιά, Γενική αλληλογραφία των ετών 1833-1835, Φ. Ελλάς, Έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. Γ' 59.1 και Lyons προς Palmerston, 16 Απρ. 1836: Επιτομές, τόμ. Γ' 59/8.

5. Βλ. Κ. Αρώνη - Τσίχλη, Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989, σ. 95.

6. Βλ. Ανωνύμου, Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι, Επιμέλεια Mario Vitti, Αθήνα 1977, σ. 109.

7. Βλ. Εφημ. Ελπίς, αρ. 423, 23 Οκτ. 1874.

«Οι κ.κ. υπουργοί με γράφουν συγχρόνως ότι οι στρατιώται πρέπει να πληρώνωσι την τροφήν των, ως προς τούτο εξέδωσα ήδη τας καταλλήλους διαταγάς. Αλλ' όμως δεν ηξέυρη ο Κ. Τζαβέλλας, ότι εις άτακτος στρατιώτης, θεωρεί έγκλημα, θεωρεί καινοτομίαν να πληρώνη τροφήν, αφού επί ζωής του δεν επλήρωσε ταύτην και ότι εκ τούτου δυσκολευόμενος εις μίαν νέαν έξιν, προτιμά να επανέλθη εις την εστίαν του ησυχάζων, παρά να ταλαιπωρήται»⁸.

Ο γνησιότερος ίσως εκπρόσωπος των ντόπιων ολιγαρχιών που διατηρούσαν σχεδόν στο ακέραιο τα παλιά προνόμια και την ισχύ τους στην ιδιαίτερη περιφέρειά τους είναι ο Θοδωράκης Γρίβας. Κινούμενος από καθαρά προσωπικές αντεκδικήσεις και φιλοδοξίες άλλοτε συνέπραττε με τις κυβερνητικές δυνάμεις, ενώ άλλοτε ηγείτο ο ίδιος εξεγέρσεων.

Κατά την προεκλογική περίοδο του 1844 η σημαντικότερη απ' όλες τις ένοπλες κινητοποιήσεις ήταν του Θ. Γρίβα στην Ακαρνανία, που εκδηλώθηκε κατά τα τέλη Απριλίου⁹. Ο στρατηγός Γρίβας, υποψήφιος βουλευτής Ακαρνανίας και σύμμαχος του Κωλέττη, περιφερόταν στα διάφορα χωριά, όπου υποστήριζε αναφανδόν τους υποψήφιους της αντιπολίτευσης, προβάλλοντας ως λόγους για την ανατροπή της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου, τον κίνδυνο που διέτρεχε η Ορθοδοξία καθώς και την ανάγκη αυστηρής τήρησης του Συντάγματος. Παντού τον υποδέχονταν σαν ήρωα και σωτήρα που θα έφερνε στο λαό την ευδαιμονία απαλλάσσοντάς τον από τις φορολογίες¹⁰.

Ο Γρίβας διέδιδε ακόμη τη φήμη στον πληθυσμό της περιοχής του ότι θα απομάκρυνε από τη χώρα τον μη ορθόδοξο μονάρχη και ότι θα αποκαθιστούσε την τάξη με την ανατροπή της κυβέρνησης. Ο λαός της Ακαρνανίας ήταν τόσο αφοσιωμένος στο Γρίβα, ώστε θα τον ψήφιζε σε όποιο συνδυασμό και αν συμμετείχε¹¹. Άλλωστε εξακολουθούσαν ακόμη να λειτουρ-

8. Γκούρας Μαμούρης προς Βασιλιά, 17 Οκτ. 1847: Γ.Α.Κ. = Γενικά Αρχεία του Κράτους, Οθ. Αρχ. Γραμμ. Εσωτ. Φ 169, βλ. και Γραμματεία Στρατιωτικών προς Γραμματεία Εσωτερικών, 14 Ιουν. 1845: ΓΑΚ Βλαχογιάννη, Γραμμ. Εσωτ. Φ 135.

9. Για την εξέγερση του Θ. Γρίβα στην Ακαρνανία το 1836 βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις...*, όπ. π., σ. 195-204.

10. Ρούφος, προς Μαυροκορδάτο, 6 Ιουν. 1844: ΓΑΚ, Συλλογή Μαυροκορδάτου και Παπακώστας προς Μαυροκορδάτο, 3 Αυγ. 1844 Γ.Α.Κ., Συλλογή Μαυροκορδάτου.

11. Τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε στην περιοχή του επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Γρίβας σε επιστολή του προς το νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας με την οποία εκφράζει τη δυσανεκσία του διότι άδικα τον κατηγορήσαν «ως αισχρολόγον, ως εναντίον των καθεστώτων ενεργούντα και ως κηρύττοντα ασυδοσίαν εις τον λαόν» και υποστηρίζει ότι «όσον δε δια τας πυρσοκροτήσεις και ζωτωκραυγάς του ενθουσιασμού των επαρχιωτών, αν πταίω, πταίω καθόσον δια του πατριωτισμού μου εκέρδισα πάρα πολύ εις την ευγνωμοσύνην των». (Βλ. Θ. Γρίβας προς νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας, 8 Μαΐου 1844: ΓΑΞ, Γραμμ. Εσωτ. Φ 171).

γούν στο ακέραιο οι ιδιαίτερες πελατειακές σχέσεις μεταξύ των παλιών καπετάνιων και των μαζών, με αποτέλεσμα την εύκολη κινητοποίηση των τελευταίων υπό το πρόσταγμα των παραδοσιακών τους αρχηγών.

Όταν η κυβέρνηση θορυβημένη κάλεσε το Γρίβα στην Αθήνα, εκείνος οχυρώθηκε σε ένα χωριό του Ξηρομέρου, το Αβαρικό, και ετοιμάστηκε για άμυνα, ενώ, ταυτόχρονα, όλοι σχεδόν οι κάτοικοι των επαρχιών Ζυγού, Βενέτικου, Κραββάρων, Αποκούρου και Καλλιδρόμης είχαν πάρει τα όπλα. Η κυβέρνηση έστειλε εναντίον του Γρίβα επικεφαλής κυβερνητικών δυνάμεων το Σωτήρη Στράτο. Και σε αυτή την περίπτωση επαναλαμβάνεται το φαινόμενο της εναλλαγής των ρόλων που διαδραματίζουν τα ίδια πρόσωπα. Σε προηγούμενη εξέγερση στην Αιτωλοακαρνανία το 1836 είχε επαναστατήσει ο Σωτήρης Στράτος και είχε αποσταλεί από την κυβέρνηση εναντίον του ο Θωδωράκης Γρίβας.

Η εξέγερση του Γρίβα παρότι δεν είχε μεγάλη χρονική διάρκεια, είχε βαρύτατες επιπτώσεις που οφείλονταν κυρίως στη μεγάλη επιρροή του στην Ακαρνανία αλλά και σε ένα ευρύτερο ακόμη χώρο, εφόσον η φήμη του είχε εξαπλωθεί μέχρι την Πελοπόννησο. Με τα κηρύγματά του είχε διογκώσει τη λαϊκή δυσφορία κατά του υπουργείου του Μαυροκορδάτου, γεγονός που διευκόλυνε την αντιπολίτευση στο να προτρέψει τον πληθυσμό να ψηφίσει ενάντια στους κυβερνητικούς συνδυασμούς. Άλλωστε οι διακηρύξεις του προς το λαό για φορολογικές απαλλαγές και για προάσπιση της Ορθοδοξίας αποτελούσαν τα συνθήματα με την ευρύτερη απήχηση.

Στις αρχές Ιουνίου η εκλογική αναμέτρηση έλαβε βίαιες διαστάσεις μέσα στην ίδια την Αθήνα, όταν άρχισαν να συρρέουν στην πρωτεύουσα τα παλληκάρια, οι παλιοί πολεμιστές και οπαδοί του Κωλέττη, «ένοπλοι δέ περιεφέροντο ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ ἀναφανδὸν κατὰ τοῦ ὑπουργείου κατεκραύγαζον»¹². Οι εκδηλώσεις άρχισαν να παίρνουν τη μορφή κινήματος, το οποίο αποσοβήθηκε χάρη στην επέμβαση της αστυνομίας. Η κυβέρνηση ανέβαλε τις εκλογές για τις 3 Αυγούστου, φοβούμενη τη δημιουργία έκρυθμης κατάστασης από τα ταραχοποιά στοιχεία που είχαν συγκεντρωθεί στην Αθήνα. Τελικά στις 4 Αυγούστου έπεσε η κυβέρνηση Μαυροκορδάτου και ανέλαβε ο Ιωάννης Κωλέττης. Στις περισσότερες επαρχίες απέτυχαν οι υποψήφιοι του Μαυροκορδάτου, του οποίου οι βουλευτές μειώθηκαν από 52 σε 12¹³. Ο Κωλέττης εξασφάλισε για το κόμμα του την πλειοψηφία,

---

12. Βλ. Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού*, Εν Αθήναις 1892, τόμ. Α' σ. 514.

13. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά το 19ο αιώνα», στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, συλλογικό επιμ. Δ. Τσιούση, Αθήνα 1984, σ. 68. Ο Κυριακίδης (όπ.π. Α' σ. 516)

αφενός επειδή είχε αποκτήσει τον απόλυτο έλεγχο στον κρατικό μηχανισμό μετά την παραίτηση του Μαυροκορδάτου πριν από τη λήξη των εκλογών και αφετέρου επειδή είχε με το μέρος του ισχυρούς στρατιωτικούς.

Ο Θωδωράκης Γρίβας που είχε ηγηθεί της εξέγερσης στην Ακαρνανία, εκλέχτηκε βουλευτής της επαρχίας Ξηρομέρου με 2.040 ψήφους, ποσοστό πολύ ψηλό αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο αριθμός των εκλογέων στα μη αστικά κέντρα κυμαινόταν από 2.000 έως 2.500 και στη συνέχεια διορίστηκε γενικός επιθεωρητής του στρατού. Επίσης όλοι όσοι είχαν αντιπολιτευθεί την κυβέρνηση Μαυροκορδάτου, ακόμη και όσοι είχαν προκαλέσει οχλαγωγίες και ένοπλες κινητοποιήσεις κατέλαβαν κυβερνητικές θέσεις.

Έτσι στην αδιαμόρφωτη ακόμη νεοελληνική κοινωνία, που βρισκόταν σε ένα προβιομηχανικό στάδιο κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία, οπότε δεν υπήρχαν συγκεκριμένες τάξεις με συγκεκριμένα αιτήματα, οι δε αγροτικές μάζες δεν αποτελούσαν ένα πολιτικοποιημένο σύνολο με πολιτική συνείδηση, το οποίο θα μπορούσε να προβάλλει αιτήματα και να διεκδικήσει οφέλη μέσα από το νεοσύστατο κοινοβουλευτικό σύστημα, το ρόλο των ομάδων πίεσης ασκούσαν αποκλειστικά άτομα προερχόμενα κυρίως από τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες, που λόγω των υφισταμένων πελατειακών σχέσεων μπορούσαν να κινητοποιήσουν ευρύτερες λαϊκές μάζες προς επίτευξη ατομικών διεκδικήσεων μέσα από την ανάληψη δράσης στον κυβερνητικό μηχανισμό.

Εντούτοις παρά την εκλογική νίκη του 1844, η δύναμη του Ι. Κωλέττη περιοριζόταν, λόγω των ισχυρών στρατιωτικών παραγόντων που τον είχαν υποστηρίξει για να ανέλθει στην εξουσία και που απαιτούσαν διάφορα ανταλλάγματα. Οι καπετάνιοι αυτοί με την ανοχή της κυβέρνησης δρούσαν ως ημιανεξάρτητοι στις περιοχές τις οποίες είχαν υπό τον έλεγχό τους, συνεχί-

---

τονίζει την αμεροληψία του Μαυροκορδάτου κατά τη διεξαγωγή των εκλογών, το ίδιο και ο Δραγούμης, ο οποίος διηύθυνε τότε τη διεξαγωγή των εκλογών και ο οποίος αναφέρει: «Θα είπα δε η ιστορία ότι αι επί του υπουργείου της 30 Μαρτίου εκλογαί δεν παρεβιάσθησαν υπό της εξουσίας», (βλ. Ν. Δραγούμης, Ιστορικά αναμνήσεις, Α' έκδ., Εν Αθήναις 1874, σ. 288) και παρακάτω: «εντελώς επείσθημεν ότι οι γεννηθέντες φόννοι από τας βουλευτικές εκλογάς δεν πρέπει ν' αποδοθῶσιν εις επέμβασιν του υπουργείου, ἀλλ' εις εξημμένα πάθη και εις τον κάκιστον νόμον» (όπ. π. σ. 210). Εντούτοις ο υπουργός Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου Α. Χ. Λόντος (Λοντίδης), υποψήφιος στην Πάτρα, απέστειλε προς το μοίραρχο Πατρών Πανταζόπουλο επιστολή με την οποία τον διέτασσε να εξασφαλίσει με κάθε μέσο την εκλογή του: «σκοτώστε, χαψώστε, ότι βίγια μπορείτε να κάμετε κάμετε, όμως εμένα να με βγάλετε βουλευτή σας χωρίς άλλο» (βλ. Μακρυγιάννης, όπ. π., σ. 478, 488 και Χ. Κοριζής, Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα, Αθήναι 1974, σ. 65). Όταν η ενέργεια αυτή του Α.Χ. Λόντου γνωστοποιήθηκε, παύτηκε από υπουργός, αλλά η παραπάνω συμπεριφορά του συνετέλεσε άμεσα και στην πτώση ολόκληρης της κυβέρνησης.

ζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο να διατηρούν τα προνόμια που απολάμβαναν και επί Τουρκοκρατίας. Ωστόσο η τοπική κυριαρχία τους, όπως επισημαίνει και ο Γκιζώ, ήταν «ασυμβίβαστη με μια καλή δημόσια διοίκηση και απέβαινε η πηγή πλήθους οικονομικών, δικαστικών και εκλογικών καταχρήσεων, η υπευθυνότητα των οποίων έπεφτε πάνω στην κεντρική κυβέρνηση, η οποία δεν μπορούσε να τις περιορίσει χωρίς να ερεθίσει τους δημιουργούς τους και χωρίς να ρισκινδυνεύσει ολόκληρη την πολιτική της»¹⁴.

Από τη μεριά του πάλι ο Κωλέττης διατηρώντας αυτές τις λεπτές ισορροπίες με τους ισχυρούς αλλά και επικίνδυνους στρατιωτικούς, που μπορούσαν κάθε στιγμή να κινητοποιήσουν δυνάμεις εναντίον της νόμιμης εξουσίας, είχε εξασφαλίσει την ησυχία στις επαρχίες του βασιλείου με την κοινωνική ακινητοποίηση των αγροτών, καθώς και ένα κάποιο περιορισμό της ληστρικής δράσης, αφού πολλά στοιχεία του ληστρικού κυκλώματος βρίσκονταν υπό τις διαταγές των στρατιωτικών οπαδών του. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Κωλέττης κατόρθωνε να ρυθμίζει τις εύθραυστες ισορροπίες και να διατηρεί μια σταθερότητα στην εσωτερική κατάσταση της χώρας, χωρίς όμως να συμβάλλει σε μια γενικότερη πρόοδο και ανάπτυξη, πράγμα που θα συνεχιζόταν εφόσον εξακολουθούσαν να επικρατούν παραδοσιακές νοοτροπίες, όπως εκείνες των στρατιωτικών του Αγώνα.

Καθοριστικό για την έκβαση των εκλογών του 1847 υπήρξε το γεγονός της αποστασίας των δύο παλιών οπλαρχηγών Γρίβα και Κριεζώτη, που μέχρι τότε ήταν από τους κύριους υποστηρικτές του Κωλέττη¹⁵. Η διάστασή τους με τον πρωθυπουργό είχε ως αποτέλεσμα να στραφούν από τον Απρίλιο του 1847 πολλά μέλη της στρατιωτικής ομάδας προς την αντιπολίτευση εγκαταλείποντας τον Κωλέττη.

Ο Γρίβας πρώτος παραιτήθηκε από τη θέση που κατείχε ως γενικός επιθεωρητής του στρατού λίγες μέρες πριν από τις εκλογές και ηγήθηκε εξέγερσης στην Ακαρνανία. Οι λόγοι που τον οδήγησαν να προβεί σε αυτή την ενέργεια ήταν τελείως προσωπικοί και οφείλονταν στην άρνηση του Κωλέττη να ικανοποιήσει κάποια απαίτησή του καθώς και στη θέση που πήρε ο πρωθυπουργός υπέρ του αδελφού του Γαρδικιώτη Γρίβα κατά τη διάρκεια διένεξης μεταξύ των δύο αδελφών.

Ο Γρίβας αφού έλαβε δίμηνη άδεια για να ασκήσει τα πολιτικά του δικαιώματα κατά τις βουλευτικές εκλογές μετέβη στην Ακαρνανία, όπου άρχισε να διερεθίζει τα πνεύματα των κατοίκων κατά της κυβέρνησης. Προκειμένου δε να εξασφαλίσει την επιτυχία υπέρ του κόμματός του δε δίσταζε να χρησιμοποιεί κάθε μέσο, όπως στοιχεία από το ληστρικό κύ-

14. Βλ. M. Guinot *Mémoires pour servir à L'histoire de mon temps*, vol. VII, σ. 357.

15. Βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις...*, όπ.π., σ. 219-232.

λωμα που μπορούσαν να επιβληθούν στα αγροτικά στρώματα χρησιμοποιώντας συχνά τρομοκρατικές μεθόδους.

Ιδιαίτερη απήχηση στον πληθυσμό είχαν τα κηρύγματα σχετικά με την απαλλαγή από την καταβολή φόρου, τα οποία συνοδεύονταν με τη διαβεβαίωση ότι «με την αλλαγή του Ηγεμόνος θέλει επέλθει ασυδοσία δια την ένδειαν των κατοίκων»¹⁶. Σε άλλες προκηρύξεις ο Γρίβας προβαλλόταν ως υπερασπιστής του Συντάγματος και της Θρησκείας, αφού «αμφότερα εκινδύνουν από την υπάρχουσαν κυβέρνησιν, ήτις επεδίωκε να εισαγάγη την απόλυτον μοναρχίαν και τον ιησουϊτισμόν»¹⁷.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο Γρίβας καλώντας τους αγρότες σε εξέγερση υποσχόταν και μια λίρα στον καθένα ως μηνιαία αποζημίωση¹⁸. Αφού συνάθροισε μάλιστα ένοπλη δύναμη, περιφερόταν στις επαρχίες Βόνιτσας και Ξηρομέρου παρακινώντας τους κατοίκους να δείξουν απείθεια προς τα κυβερνητικά μέτρα. Τέλος μετέβη στην Περατιά, απ' όπου έστειλε εγκυκλίους προς τους κατοίκους καλώντας τους να ξεσηκωθούν, ενώ κατά τις 4 με 5 Ιουνίου κατέλαβε τα φρούρια Παλαιοχαλιάς και Τεκέ απέναντι από την Αγία Μαύρα.

Μεγάλη υπήρξε η ηθική και υλική συμπαράσταση της αγγλικής πολιτικής προς το Γρίβα μέσω της κυβέρνησης των Ιονίων Νήσων που εκδηλώθηκε με ποικίλους τρόπους, όπως με την αποστολή πολεμοφοδίων και τροφών από τη Λευκάδα, ή ακόμη, με την άρνηση της κυβέρνησης των Ιονίων Νήσων να ικανοποιήσει το αίτημα των ελληνικών αρχών ώστε να επιτραπούν εχθροπραξίες από τη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Στερεάς και Λευκάδας κατά των αποστατών. Τέλος, όταν οι αποστάτες μετά από αποκλεισμό περιήλθαν σε δεινή θέση, λέμβοι και πλοιάρια από τη Λευκάδα τους παρέλαβαν και τους αποβίβασαν στην απέναντι από τη Βόνιστα ακτή «Αλέξανδρος», αφού ο αρμοστής των Ιονίων Νήσων θέλησε να προσφέρει προς τους αποστάτες πολιτικό άσυλο («λόγω φιλανθρωπίας»).

Αλλά και στη συνέχεια αποκάλυπτη υπήρξε η προστατευτική κάλυψη του Άγγλου προξένου στην Πρέβεζα, όπου διέμεινε για ένα διάστημα ο Γρίβας, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε συνεννοήσεις με άλλους οπλαρχηγούς, που είχαν καταφύγει στην οθωμανική επικράτεια και προετοιμάζονταν από κοινού για να εισβάλουν στο ελληνικό έδαφος, επιδιώκοντας

16. Έπαρχος Βονίτσας Ε. Πετρίδης προς νομάρχη Ακαρνανοαιτωλίας 9 Μαΐου 1847: ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, Γραμμ. Εσωτ. Φ 136.

17. Σ. Θεοχαρόπουλος προς Γραμματεία Εσωτερικών, 13 Ιουλ. 1847: ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, Γραμμ. Εσωτ. Φ 136.

18. Ε. Πετρίδης και Μ. Δεληγεώργης προς Γραμματεία Εσωτερικών, 5 Ιουν. 1847: ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, Γραμμ. Εσωτ. Φ 136.

να επιβάλουν δυναμικά την παρουσία τους στα πολιτικά πράγματα της χώρας¹⁹.

Άλλωστε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα ήταν η επιστροφή στη νομή της εξουσίας των παραδοσιακών αρχόντων στρωμάτων και ιδιαίτερα για την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Κωλέττη, η ενδυνάμωση των ισχυρών στρατιωτικών παραγόντων στην περιφέρεια.

Τελειώνοντας θα ήθελα να αναφέρω τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Γεωργίου Ασπρέα σχετικά με τις πολιτικο-ιδεολογικές αντιλήψεις των παλιών καπετάνιων: «Οι αρχηγοί των στάσεων και εν Στερεά και εν Πελοποννήσω ήσαν εξ εκείνων οίτινες είχαν παράδοξον ιδέαν των λαϊκών και συνταγματικών ελευθεριών. Ενήσκουν δια της ρομφαίας την απόλυτον τρομοκρατίαν εις τας περιφερείας των, ηγνούν τον νόμον δια πάντας τους άλλους, αλλ' εαυτούς υπερτέρους των νόμων και πάσης αρχής, πάσαν δε τάσιν υπαγωγής αυτών υπό την πολιτείαν εχαρακτήριζον ως απόπειραν υποδουλώσεώς των»²⁰.

---

19. Σπ. Ρενιέρης προς Γραμματεία Εξωτερικών 4 Ιουνίου 1847: Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών Φ 98/2 (1847) αρ. 133, βλ. και Ρ. Παλαμήδης προς Γραμματεία Εξωτερικών, 15 Ιουν. 1847: όπ. π., 98/2 (1847), αρ. 9479.

20. Βλ. Γ. Ασπρέας, Πολιτική Ιστορία της Νεοτέρας Ελλάδος, 1821-1960, Αθήναι, τόμ. Α', σ. 211.

Ζιζή Σαλίμπα

Ιστορικός - Ερευνήτρια Ε.Τ.Ε

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ (1870 - 1920)

Αντικείμενο της ανακοίνωσης είναι η εκπαίδευση των γυναικών και η σχέση της με την αγορά εργασίας, τόσο στο βιομηχανικό κλάδο, όσο και στη βιοτεχνία με τα επονομαζόμενα «γυναικεία επαγγέλματα».

Στην Ελλάδα, η εκβιομηχάνιση της οποίας έχει αρχίσει από το 1870, η εργασία των γυναικών στα εργοστάσια και στα εργαστήρια της πόλης αποτελεί ένα πραγματικό γεγονός. Στον τομέα της Γενικής εκπαίδευσης, ο διαχωρισμός των σχολείων σε «αρρένων» και «θηλέων», η στενότητα των οικονομικών πόρων των Δήμων, που έδινε προτεραιότητα στην ίδρυση σχολείων για αγόρια, η έλλειψη κρατικής μέριμνας για τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων εκπαίδευσης (π.χ. νυχτερινές σχολές), οι κοινωνικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις, η οικονομική ανέχεια της οικογένειας οδηγούν τις γυναίκες στον αναλφαβητισμό, μολονότι η πρωτοβάθμια δημοτική εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική από το 1834 και παρεχόταν δωρεάν προς τους απόρους.

Εξαιτίας της έλλειψης προσωπικών μαρτυριών των ίδιων των εργατριών, που οφείλεται στον αναλφαβητισμό αλλά και στη σιωπή με την οποία οι ίδιες περιβάλλουν τον εαυτόν τους, δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε κατά πόσο είχαν συνειδητοποιήσει την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητα της γνώσης έστω και στοιχειωδών γραμμάτων, όχι μόνο για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης αλλά και για τη δημιουργία και διαμόρφωση μιας γυναικείας συνείδησης.

Η τεχνική εκπαίδευση στη βιομηχανία είναι ανύπαρκτη και επιπλέον θεωρείται άχρηστη για τις γυναίκες. Με την εκμηχάνιση της παραγωγής και τον καταμερισμό της εργασίας, χρησιμοποιούνται σε βοηθητικές θέσεις, για τις οποίες δεν απαιτείται καμία προηγούμενη εκπαίδευση παρά μόνο κάποιο μικρό διάστημα παρακολούθησης της εργασίας κάποιας έμπειρης εργάτριας. Οι εργάτριες παρακολουθούν απλώς τα μηχανήματα χωρίς όμως να κατανοούν τη λειτουργία τους.

Στη βιοτεχνία, η εκπαίδευση των γυναικών στις «γυναικείες τέχνες», όπως η κοπτική, ραπτική γυναικείων φορεμάτων, η χειροτεχνία, η κατα-

σκευή γυναικείων καπέλων, η δαντελοποιία, η ανθοδετική και η υφαντική, που γίνεται στα εργαστήρια, έχει καθαρά πρακτικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να παρέχονται ούτε και να απαιτούνται κάποιες πιο συστηματοποιημένες γνώσεις. Η μαθητεία τους σ' αυτά διαρκεί 3-6 χρόνια και η ηλικία των μαθητευομένων συνήθως είναι από 8-12 ετών¹.

Τα πρώτα 3-4 χρόνια της μαθητείας τους, η δραστηριότητά τους εξαντλείται στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας, Ερμού και Αιόλου για να αγοράσουν είδη ραπτικής και για να μεταφέρουν τα έτοιμα φορέματα στα σπίτια των αγοραστών. Μάλλον όμως αναλαμβάνουν συχνά τα οικιακά του σπιτιού που συνήθως χρησιμεύει και σαν εργαστήριο της ράπτριας.

Η εργοδότηρια (ράπτρια) που αναλαμβάνει την εκπαίδευσή τους είναι και αυτή αυτοδίδακτη και αγνοεί συνήθως τα θεωρητικά στοιχεία της τέχνης της. Στα μεγάλα εργαστήρια ο καταμερισμός της εργασίας είναι τόσο διευρυνμένος που καθιστά εντελώς ελλειπή την τεχνική μόρφωση.

Η αμοιβή είναι κάποιο μικρό φιλοδώρημα από τις πελάτισσες για τη μεταφορά των φορεμάτων στο σπίτι και κάποτε κι ένα ημερομίσθιο εξαιρετικά χαμηλό.

Η πλέον συστηματική προσπάθεια για τη μαθητεία των γυναικών στις γυναικείες τέχνες έγινε από φιланθρωπικούς συλλόγους και σωματεία. Από το 1870, μορφωμένες γυναίκες από τα υψηλότερα μέχρι και τα μεσαία στρώματα, αποκλεισμένες από κάθε πολιτική δράση αναλαμβάνουν το ρόλο των «κοινωνικών αναμορφωτριών» και «ηθικών παιδαγωγών» των εργατριών μέσα από τους φιλανθρωπικούς συλλόγους που ιδρύονται συνεχώς. Ο πρώτος σύλλογος για την εκπαίδευση και την ηθική διαπαιδαγώγηση των εργατριών είναι ο «Σύλλογος Γυναικών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», που ιδρύθηκε το 1872 με πρωτοβουλία της παιδαγωγού Καλλιόπης Κεχαγιά. Διοικείται από την Ελένη Παπαρρηγοπούλου, γόνο γνωστής μεγαλοαστικής οικογένειας, ως πρόεδρο, και 11 μελές Διοικητικό Συμβούλιο. Σκοπός του Συλλόγου ήταν «ου μόνον η εκπαίδευσις της γυναικός δια της σπουδής γραμμάτων, αλλά και δια της πρακτικής εξασκήσεως εις τα βιοποριστικά τέχνας²». Πρώτο έργο του Συλλόγου ήταν η ίδρυση του «Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών». Έχοντας σαν στόχο την απομάκρυνση των γυναικών από το εργοστάσιο, που σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, είναι χώρος που δεν αρμόζει με τις ιδιαιτερότητες της γυναικείας φύσης, το Εργαστήριο είναι ένας γυναικοκρατούμενος απομονωμένος από τα κοινωνικά δεινά χώ-

1. Υπ. Εθν. Οικ..Επιθεώρησις Εργασίας. Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, 1921, Αθήνα 1923, σ. 76.

2. Ανώνυμος, «Σύλλογος Γυναικών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», Πανελλήνιος Σύντροφος, Αθήνα 1891, σ. 438-440.

ρος, που έχει όλες τις προϋποθέσεις από πλευράς οργανωτικής δομής και λειτουργίας «προτύπου χειροτεχνικής βιομηχανίας». Το Εργαστήριο άρχισε να λειτουργεί από τις 22 Οκτωβρίου 1872. Στεγάζεται στη Λεωφόρο Αμαλίας 38, σ' ένα οικοδόμημα που ανταποκρίνεται στους όρους υγιεινής, δωρεά του Δήμου της Αθήνας.

Η λειτουργία του Εργαστηρίου στηρίζεται από:

- 1) Τακτικές και έκτακτες συνδρομές των μελών του «Συλλόγου υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως».
- 2) Τα έσοδα από τις πωλήσεις των προϊόντων του Εργαστηρίου.
- 3) Τα κληροδοτήματα γνωστών κεφαλαιούχων.
- 4) Τις εισπράξεις των μερισμάτων από μετοχές της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

5) Κεφάλαια που κατά καιρούς δώριζε η βασίλισσα.

Η λειτουργία και ο έλεγχος του Εργαστηρίου ρυθμίζεται από τις αποφάσεις του ΙΙμελούς Δ.Σ. του Συλλόγου Κυριών. Η διευθύντρια και οι δασκάλες είναι έμμισθες, πολλές από τις οποίες είχαν προηγουμένως μαθητεύσει στο Εργαστήριο.

Το Εργαστήριο χωρίζεται στα τμήματα:

1) Υφαντικής, που αποτελείται από τα τμήματα υφάνσεως μεταξωτών υφασμάτων, βαμβακερών εριούχων υφασμάτων και ταπήτων. Το μεταξύ και το μαλλί αγοράζονται στη φυσική τους κατάσταση, κατεργάζονται από τις γυναίκες, βάφονται και παραδίδονται τελειοποιημένα στερεά, μεταξωτά και τάπητες.

2) Ραπτικής που αναλαμβάνει την κατασκευή γυναικείων ειδών με παραγγελία.

3) Ποικιλτικής (κεντήματος)

4) Τριχαπτικής (δαντελλών).

Οι μηχανές που μεταχειρίζονται είναι χειροκίνητα ιστουργεία και υφάντρητα.

Το Εργαστήριο δίνει δουλειά με το κομμάτι για το σπίτι και σε εξωτερικές εργάτριες-τεχνουργούς.

Κάθε πρωί από τις 7.30 έως τις 10, οι γυναίκες διδάσκονται γραφή και αριθμητική. Η διδασκαλία όμως αυτών των μαθημάτων δεν γίνεται από πτυχιούχο δασκάλα.

Όσον αφορά την ηλικία των γυναικών του Εργαστηρίου είναι από 7 έως 70 ετών. Οι νεότερες δουλεύουν στο τμήμα της ποικιλτικής και οι περισσότερες ηλικιωμένες αναλαμβάνουν τον καθαρισμό, το κτένισμα, το στρίψιμο και το βάψιμο των ερίων. Ο αριθμός των απασχολούμενων κάθε χρόνο γυναικών δεν είναι σταθερός και αν υπολογίσουμε αυτές που δου-

λεύουν στο σπίτι ο αριθμός των απασχολούμενων κυμαίνεται ανάμεσα στις 120 και 450 γυναίκες.

Καμία από τις εργαζόμενες, είτε είναι εσωτερικές ή εξωτερικές, δεν πληρώνεται με ημερομίσθιο, αλλά σύμφωνα με την παραγωγικότητά της και βάσει ειδικού τιμολογίου.

Το 1891 το Εργαστήριο παρέχει και συσσίτιο που δίνεται σε ξεχωριστή αίθουσα. Οι εργάτριες και οι μαθητευόμενες αντί για ξερό ψωμί που ροκάνιζαν όλη μέρα με 12 λεπτά και 10 λεπτά αντίστοιχα, μπορούν να προμηθεύονται μια καλή μερίδα κρέατος με χορταρικά και ζωμό τρεις φορές την εβδομάδα και τις υπόλοιπες τρεις φαγητό νηστίσιμο, δηλαδή όσπρια, χόρτα και ελιές. Από το 1910 με το κληροδότημα του Α. Συγγρού το συσσίτιο είναι δωρεάν.

Στο Εργαστήριο παρέχεται από το 1910 δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στις εργάτριες. Τα έξοδα της νοσηλείας και των φαρμάκων καλύπτονται από τα έσοδα των κληροδοτημάτων.

Τα προϊόντα του Εργαστηρίου φημίζονται για την καλή τους σύνθεση, στερεότητα και χρωματισμό. Οι αγοραστές μπορούν να διαλέξουν από τα έτοιμα προϊόντα ή να παραγγείλουν της αρεσκείας τους. Μια σοβαρή πληγή για το Εργαστήριο είναι τα καθυστερούμενα χρήματα από τις παραγγελίες. Τα βαμβακερά αγοράζονται από ντόπιους και ξένους και οι τάπητες αγοράζονται συνήθως από τη βασίλισσα και τους ξένους. Κυρίως όμως τα προϊόντα απευθύνονται στις αστικές οικογένειες που ετοιμάζουν την προίκα των θυγατέρων τους. Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε, ότι οι προσπάθειες των αστών φιλανθρώπων να εκπαιδεύσουν φτωχά κορίτσια στα εργόχειρα και να τους παράσχουν εργασία, ανταποκρινόταν επίσης στη ζήτηση για αγοραστά προικιά που προορίζονταν για τις εύπορες τάξεις³.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η εκπαίδευση στο Εργαστήριο δεν αποβλέπει στην άνοδο της εργάτριας στην επαγγελματική ιεραρχία στη βιομηχανία, σε θέσεις επιστασίας, ούτε στη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών. Αλλά και στη βιοτεχνία, από τα στοιχεία που έχουμε μέχρι τώρα συγκεντρώσει δεν φαίνεται κάποια από τις ιδιοκτήτριες των μεγάλων εργαστηρίων να έχει προηγουμένως μαθητεύσει στο Εργαστήριο, γιατί ίσως η απασχόλησή τους εκεί έχει μόνιμο χαρακτήρα.

Ένα άλλο εκπαιδευτικό ίδρυμα είναι η «Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και Κορασίων του Λαού», που αρχίζει να λειτουργεί το 1890 με πρωτοβουλία της Καλλιρόης Παρρέν. Η σχολή στεγάζεται μέχρι το 1894 στις αίθουσες του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και μετά σ' ένα

---

3. Η άποψη αυτή διατυπώνεται και από τη Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου στο βιβλίο της «Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα», Αθήνα 1984.

παλαιό και ετοιμόρροπο κτίριο στην οδό Αγ. Ειρήνης στο κέντρο της Αθήνας, που τις καθημερινές λειτουργεί σαν παρθεναγωγείο του Δήμου. Σκοπός της σχολής είναι η καταπολέμηση της αμάθειας και η ηθική μόρφωση των γυναικών. Η διδασκαλία γίνεται κάθε Κυριακή από της 14.00-17.00 κατά τη διάρκεια του χειμώνα και από της 16.00-19.00 κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Η σχολή λειτουργεί δωρεάν και απευθύνεται σε όλες τις γυναίκες με «χρηστή διαγωγή», παντρεμένες ή ανύπαντρες, κάθε ηλικίας με την προϋπόθεση ότι έχουν ενδεικτικό εμβολιασμού. Γνωστές Αθηναίες, οι περισσότερες από το χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης, αναλαμβάνουν εθελοντικά και χωρίς μισθό τη μόρφωση των γυναικών.

Από τις πρώτες 2 εβδομάδες λειτουργίας της η σχολή είχε 200 μαθήτριες ηλικίας από 10 έως 50 ετών. Εξαιτίας της ανεπάρκειας του χώρου που δημιουργήθηκε από τη μεγάλη προσέλευση μαθητριών, η σχολή εκτός από τις τακτικές μαθήτριες είχε και άλλες σαν ακροάτριες. Τα κορίτσια ηλικίας κάτω των 10 δεν γίνονται δεκτά στη σχολή με εξαίρεση αυτά που είναι εντελώς αναλφάβητα και αδυνατούν να φοιτήσουν στα δημοτικά σχολεία.

Οι τάξεις και τα μαθήματα είναι τα εξής:

Α, Β και Γ τάξη Αριθμητική.

Δ τάξη Αριθμητική, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Φωνητική Μουσική, Θρησκευτικά, Οικιακή Οικονομία, Υγιεινή και Κοπτική.

Βλέπουμε λοιπόν ότι εκτός από τα γενικά μαθήματα υπήρχαν και μαθήματα πρακτικού χαρακτήρα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών. Οι «Κυρίες» προκειμένου να πείσουν τις εργάτριες να θυσιάσουν 3 ώρες από τη μοναδική μέρα, την Κυριακή, που είχαν στη διάθεσή τους για ξεκούραση, πρόσφεραν όχι μόνο στις εξετάσεις αλλά και στις γιορτές δώρα: τόπια, τσίτια, μάλλινα υφάσματα, ραπτομηχανές, φουστάνια, μαντήλια για τη μύτη, ποδιές και άλλα χρήσιμα είδη.

Με τη Σχολή της Κυριακής μπορούμε να υποθέσουμε ότι επιχειρείται η πρώτη έστω αποσπασματική προσπάθεια διαμόρφωσης ενός μοντέλου εργάτριας με ηθικά και εθνικοθρησκευτικά ιδεώδη, ανάλογα με το κλίμα της εποχής.

Μια άλλη περίπτωση είναι η «Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ένωσης των Ελληνίδων» που ιδρύθηκε και αυτή με πρωτοβουλία της Καλλιρόης Παρρέν. Χρηματοδοτείται από την ίδια και από συνδρομές των μελών της Ένωσης. Δεν απευθύνεται μόνο σε κοπέλες των λαϊκών τάξεων, εργάτριες και υπηρέτριες, αλλά και σε εύπορες που θέλουν να εκπαιδευθούν στις «γυναικείες τέχνες». Οι τελευταίες πληρώνουν δίδακτρα 15 δρχ. μηνιαίως, ενώ οι άπορες φοιτούν δωρεάν. Στη Σχολή μαθητεύουν γυναίκες και από περιοχές έξω από τα σύνορα της Ελλάδος, όπως την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και την Κύπρο.

Τα μαθήματα που διδάσκονται στη σχολή είναι: Κοπτική, Ραπτική, Ανθοποιία, Πλαστική, Ζωγραφική, Πυρογραφία, Ξυλογλυπτική και Μαγειρική. Οι κοπέλες που δεν έχουν τελειώσει το Δημοτικό σχολείο διδάσκονται : Θρησκευτικά, Ανάγνωση, Γραφή, Αριθμητική, Ιστορία, Οικιακή Οικονομία. Οι κοπέλες διαλέγουν σύμφωνα με τα ενδιαφέροντά τους τα μαθήματα που παρακολουθούν.

Ενώ όμως η Σχολή απευθύνεται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, υπάρχει αυστηρός ταξικός διαχωρισμός ως προς την οργάνωση και τη λειτουργία της. Τα μαθήματα γίνονται για κάθε κοινωνική τάξη ξεχωριστά, διαφορετικές μέρες και ώρες. Το μάθημα της μαγειρικής ήταν για τις εύπορες, ενώ η κοπτική, ραπτική για τις άπορες με την προοπτική να γίνουν μοδίστρες σε εργαστήρια. Η Σχολή φρόντιζε για τη διατήρηση του «οικιακού ιδεώδους», της καλής, οικονόμας συζύγου και νοικοκυράς, ενώ παράλληλα εξασφάλιζε κάποια επαγγελματική αποκατάσταση στις γυναίκες της εργατικής τάξης.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε, ότι η εκπαίδευση των γυναικών στη βιομηχανία είναι ανύπαρκτη. Το γεγονός αυτό υπαγορεύεται από μια ευρύτατα διαδεδομένη κοινωνική αντίληψη, που ήθελε τη γυναίκα μακριά από το εργοστάσιο—χώρο που θεωρείται ότι εγκυμονεί κινδύνους για την ηθική τάξη της οικογένειας.

Στη βιοτεχνία ο κύριος φορέας εκπαίδευσης των γυναικών είναι οι φιланθρωπικοί σύλλογοι, όπου τις προσανατολίζουν προς τα εργαστήρια, χώρους που κυριαρχούνται από γυναίκες. Εκεί μετατρέπεται η χειροτεχνία σε επαγγελματική ενασχόληση και διαμορφώνεται ένα εργατικό δυναμικό, που υπηρετεί τις ανάγκες της αγοράς. Παράλληλα οι σχολές αυτές προβάλλουν ένα μοντέλο γυναίκας που ανταποκρίνεται στις ηθικές αξίες και τα πρότυπα των φορέων που αναλαμβάνουν την ίδρυση και τη λειτουργία τους.

Χωρίς να εξαντλείται το ζήτημα του ρόλου των γυναικών που εποπτεύουν τη λειτουργία των σχολών αυτών, θα μπορούσαμε να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι πρόκειται για δραστηριότητες που ανταποκρίνονται σ' ένα μοντέλο φιλανθρωπικής δράσης διαδεδομένο στις εύπορες τάξεις και σ' έναν καταμερισμό των ρόλων στο εσωτερικό της αστικής οικογένειας, όπου η οικονομία και η πολιτική αποτελούν δραστηριότητες ανδρικές ενώ η φιλανθρωπία συνιστά ένα πεδίο δραστηριότητας και κοινωνικής προβολής, ένα διέξοδο από την ανυπόφορα μονότονη και άδεια ζωή των αστών γυναικών.

ΨΥΧΑΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ: ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Η διερεύνηση της αντιπαραθετικής σχέσης που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Ψυχαρισμό και τον Εκπαιδευτικό δημοτικισμό παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον κι εντάσσεται στη γενικότερη αναζήτηση των όρων, με τους οποίους δημιουργήθηκαν πολυάριθμες και αλληλοσυγκρουόμενες ιδεολογικές συσπειρώσεις, μέσα στους κόλπους του δημοτικιστικού κινήματος. Οι συσπειρώσεις αυτές πολλές φορές αυτονομήθηκαν και κατέληξαν σε οργανωμένα σχήματα με συστήματα ιδεών εντελώς ανεξάρτητα από τη γλωσσική αφετηρία του ίδιου του δημοτικισμού. Ειδικότερα ως προς τα δυο αυτά ρεύματα - ψυχαρισμό κι εκπαιδευτικό δημοτικισμό — εκείνο που κινεί ακόμη περισσότερο την προσοχή και αξίζει να ερευνηθεί εδώ είναι ότι η απόκλιση ανάμεσά τους εμφανίζεται και καλλιεργείται για ένα μεγάλο διάστημα — σχηματικά μπορεί να οριστεί από το 1910 ως το 1930 — μέσα σ' ένα κοινό ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο: το βενιζελικό φιλελευθερισμό.

Η αρχή ωστόσο αυτής της αντιπαράθεσης πρέπει να αναζητηθεί λίγο νωρίτερα κατά τη στιγμή που αρχίζει να δημιουργείται συλλογική δημοτικιστική συνείδηση, τη στιγμή, δηλαδή, που οι σκόρπιες φωνές των επώνυμων δημοτικιστών μετατρέπονται σε κίνημα. Τούτο συμβαίνει, όπως έχω πει κι αλλού, όταν το θέμα της δημοτικής γλώσσας συνδέεται με το εκπαιδευτικό ζήτημα. Η μεθοδική αυτή σύνδεση με την εκπαίδευση γίνεται όταν έχει υπερφαλαγγιστεί το πρώτο αίτημα του κινήματος, η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στο γραπτό λόγο, ένα αίτημα που προκύπτει από μία προβληματική καταρχήν εθνική: μια ενιαία γλώσσα θα σήμαινε και την οριστική διαμόρφωση μιας εικόνας εθνικής ενότητας μέσα και κυρίως έξω από τα ελληνικά σύνορα. Είναι όμως αυτονόητο πως η συνάρθρωση της δημοτικής γλώσσας με την εκπαίδευση, απαιτεί την εισαγωγή του δημοτικιστικού κινήματος στις κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες. Και το τελευταίο αυτό προϋποθέτει μια ιδεολογική θεμελίωση που να γίνεται αποδεκτή από τους φορείς του κινήματος. Με άλλα λόγια πρέπει να υπάρξει μία σύμπτωση απόψεων και ως προς το αντικείμενο της μεταρρύθμισης και ως προς τις μεθόδους και τους τρόπους που θα οδηγήσουν στην πραγματοποίησή της. Πρό-

κειται, δηλαδή, για ζητήματα που έχουν να κάνουν με κοσμοθεωρίες και συστήματα αντιλήψεων για το γίνεσθαι των κοινωνιών. Η σύμπτωση αυτή δεν υπάρχει. Τα ιδεολογικά ερείσματα που προβάλλονται για να διατυπωθούν σε νέες εκπαιδευτικές προτάσεις, είναι ποικίλα κι εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες, των οποίων η ανάλυση δεν έχει θέση εδώ.

Εκείνο που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι τα ιδεολογικά ρεύματα που αρδεύουν τους χώρους του δημοτικισμού κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, δεν είναι ισότιμα ως προς το μέγεθος της επιρροής τους. Τουλάχιστον ως το 1920 υπερισχύει ο φιλελευθερισμός, δηλαδή το σύστημα ιδεών που παραπέμπει στη «γλώσσα του λαού», στη «γλώσσα της λαϊκής βούλησης». Η μαρξιστική ανάλυση που θα θεωρήσει τη δημοτική γλώσσα πνευματικό όπλο της εργατικής τάξης και η σοσιαλιστική συσπείρωση, γύρω από αυτή θα βρίσκεται για ένα μεγάλο διάστημα σε μια κριτική στάση απέναντι στις ιδέες του φιλελευθερισμού, χωρίς ωστόσο να αποσπάται από τους κόλπους του δημοτικιστικού κινήματος τουλάχιστον ως το 1927, οπότε με τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, μορφοποιείται η ρήξη ανάμεσα στους φιλελεύθερους και τους σοσιαλιστές δημοτικιστές. Πιστεύω πως οι λόγοι για τους οποίους επιβλήθηκε μέχρι τότε, μέσα στο κίνημα, το ρεύμα του φιλελευθερισμού — υπερίσχυαν, δηλαδή οι δυνάμεις που είχαν κινητοποιηθεί για μια γλώσσα «του λαού» και της παιδείας του και όχι για μια γλώσσα της εργατικής τάξης και των αγώνων της — είναι πολιτικοί κι ευκολονόητοι: Πρόκειται για ιδέες που ταυτίζονταν με τις αντιλήψεις και τη φιλοσοφία των πολιτικών δυνάμεων που ήσαν τότε στην εξουσία. Πρόκειται, δηλαδή, για ιδέες που αντιστοιχούσαν στους πολιτικούς οραματισμούς των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Αυτό είναι λίγο-πολύ το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα γεννηθεί στα 1910 η σύγκρουση ανάμεσα στους ιστορικούς αρχηγούς του δημοτικιστικού κινήματος και τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* που μόλις ιδρύεται. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος αναδύεται μέσα από μια ιδεολογική διεργασία, η οποία μέχρι το 1910 χαρακτηριζόταν από ένα είδος σύμμιξης σοσιαλιστικών ιδεών, φιλελεύθερων απόψεων κι εκσυγχρονιστικών τάσεων με κύρια συνισταμένη την εκπαίδευση. Αποτέλεσμα της ζύμωσης αυτής υπήρξε και η συγκρότηση ορισμένων συλλογικών σωμάτων, τα οποία αποκρυσταλλώθηκαν οργανωτικά είτε με τονισμένη την πολιτική πλευρά όπως π.χ. η *Κοινωνιολογική Εταιρεία* είτε με τονισμένη την εκπαιδευτική όπως ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος*.

Ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* υπήρξε το κύριο προϊόν του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και η κατεξοχήν ομάδα πίεσης, η οποία όχι μόνον επεξεργάστηκε την εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, αλλά κατόρθωσε επιπλέον και για ένα μεγάλο διάστημα να προ-

βάλει τη δημοτική γλώσσα ταυτόχρονα ως σύμβολο επαναστατικού λόγου και ως πραγμάτωση πολιτικής βούλησης.

Αυτή, βέβαια, είναι η διαπίστωση που προκύπτει από την παρακολούθηση της πορείας του Ε.Ο., μια διαπίστωση, δηλαδή, που προκύπτει εκ των υστέρων. Πιστεύω, ωστόσο, ότι ήδη την ώρα της γένεσής του, το Μάιο του 1910, υπάρχουν τα στοιχεία εκείνα που αναγγέλλουν την παραπάνω εξέλιξη.

Με την τυπική σύστασή του και σύμφωνα με την ιδρυτική διακήρυξη και το καταστατικό του, ο Όμιλος αποκλείει σιωπηλά από το πεδίο δράσης του δύο κατηγορίες απόψεων: Στο ιδεολογικό επίπεδο αποκλείει την άποψη σύμφωνα με την οποία η γλώσσα αποτελεί αντικείμενο συγκρουομένων κοινωνικών συμφερόντων· στο γλωσσικό επίπεδο αποκλείει την ψυχαρική ορθοδοξία.¹

Οι δύο κατηγορίες είναι φυσικό να αντιδράσουν έντονα. Η αντίδραση, μάλιστα, από την ψυχαρική πλευρά θα εκδηλωθεί αμέσως και με οξύ τρόπο. Ο Ψυχάρης θα μιλήσει για «συμβιβασμό» και ο Αργύρης Εφταλιώτης για «ηθική δειλία»².

Έτσι, αμέσως μετά τη συγκρότηση του Ομίλου, δημιουργούνται δύο αντίπαλα στρατόπεδα με επικεφαλής, το καθένα, δύο τριανδρίες: από τη μια, ο Ψυχάρης, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης, από την άλλη ο Δημήτρης Γληνός, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Η διένεξη θα κορυφωθεί με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917 και θα διατηρηθεί ως το τέλος της δεκαετίας του 1920 οπότε, μετά τη διάλυση του Ομίλου και το θάνατο του Ψυχάρη θα αλλάξει χαρακτήρα και φορείς.

Στη διάρκεια της περιόδου αυτής, η τριανδρία των ιστορικών αρχηγών θα παίρνει όλο και πιο συμβολικό χαρακτήρα μέσα στο κίνημα πράγμα που θα ενισχύεται, βέβαια, και από την έλλειψη της φυσικής παρουσίας και της ενεργού ανάμειξης στα ελληνικά πράγματα: Ζουν, όπως είναι γνωστό, και οι τρεις μόνιμα στο εξωτερικό.

Ο *Νουμάς*, το μαχητικό όργανο του κινήματος, τότε με μετριοπάθεια τότε με έμφαση είναι με το μέρος των ιστορικών αρχηγών ή καλύτερα δεν είναι με το μέρος του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Σε μια πρώτη περίοδο, διότι εξαρτάται οικονομικά από τον Αλέξανδρο Πάλλη, σε μια δεύτερη περίοδο

1. Βλ. Μάρκου Τσιριμώκου, «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», στο π. *Νέα Εστία*, I (1927) 404-406.

2. Βλ. Γ. Ψυχάρη, «Πάμε σκολειό· ανοιχτό γράμμα», π. *Ο Νουμάς*: Η' β (1910) 257-262 και 273-277 και Α. Εφταλιώτη, «Η καινούργια πολιτική της μισορωμέικης», π. *Ο Νουμάς*: Θ' (1911) 4-5.

διότι οι κυριότεροι συντάκτες του είναι σοσιαλιστές, γεγονός παραμένει ότι οι στήλες του αποτυπώνουν για άλλη μια φορά ένα φαινόμενο που επαναλαμβάνεται μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα, τη συνύπαρξη, δηλαδή, αλληλοσυγκρουόμενων κοσμοθεωριών πίσω από την κοινή γλωσσική πεποίθηση.

Ωστόσο, το στοιχείο της πολιτικοϊδεολογικής αντιπαλότητας δε θα έπρεπε να ισχύει για να ερμηνευθεί η σύγκρουση ανάμεσα στον ψυχαραισμό και τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό δεδομένου ότι τόσο η ιστορική τριανδρία όσο κι η τριανδρία των νέων διανοουμένων — Γληνού, Δελμούζου, Τριανταφυλλίδη — ανήκε στο βενιζελικό χώρο. Γι' αυτό και το περιεχόμενο της διένεξης θεωρήθηκε πάντοτε πως ήταν γλωσσικό.

Πιστεύω ωστόσο πως αν η αρχή της σύγκρουσης οφείλεται ασφαλώς στον αποκλεισμό του ψυχαρικού τυπικού από μέρους του Ομίλου, η συνέχεια της και η κορύφωσή της στα χρόνια της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης και μετά, οφείλεται στην εξέλιξη των πολιτικών ιδεών του ίδιου του Ψυχάρη.

Η πορεία των ιδεών αυτών είναι γνωστή. Διαθέτουμε, δηλαδή, κάποια ορόσημα που μας επιτρέπουν να συνθέσουμε μια εικόνα αρκετά σαφή.

Ο Ψυχάρης αναμειγνύεται ενεργά στην υπόθεση Dreyfus (1894) σ' όλες τις φάσεις της. Συνδέεται στενά με τον Emile Zola και τον Anatole France και γίνεται συνιδρυτής της Ligue des droits de l'homme (1898). Η ανάμιξη αυτή, σε σχέση και με το συγγραφικό του έργο εκείνης της περιόδου, τον εντάσσει οπωσδήποτε στην κατηγορία των Γάλλων ριζοσπαστών διανοουμένων της Τρίτης Δημοκρατίας: Είναι ο διανοούμενος του φιλελευθερισμού, του πολιτικού αντικληρικαλισμού, των ριζοσπαστικών και διεθνιστικών τάσεων.

Ο Πόλεμος του 1914-1918 αποτελεί το δεύτερο ορόσημο. Οι αιτίες της ιδεολογικής μεταστροφής του Ψυχάρη πρέπει να αναζητηθούν στα εξής: στην απώλεια των δύο γιών του στο πεδίο της μάχης, στον καθολικισμό του γιού του Ερνέστου, στη γενικότερη στροφή της γαλλικής κοινωνίας, η οποία συνίσταται κυρίως στην άμβλυνση των διαφορών ανάμεσα στους δημοκρατικούς και τους καθολικούς, και στη γένεση του αντιδραστικού κινήματος της Action Française του Charles Maurras. Μετά τον πόλεμο ο Ψυχάρης συνεργάζεται με την καθολική εφημερίδα *Ordre Public* και το 1919 στο μυθιστόρημά του *Soeur Anselmine* γράφει: «Η καθολική Εκκλησία αποτελεί γεγονός ιστορικό, γεγονός ηθικό, γεγονός αναγκαίο, γεγονός γαλλικό»³.

3. Για την ιδεολογική πορεία του Ψυχάρη βλ. Εμμανουήλ Κριαρά, *Ψυχάρης: Ιδέες Αγώνος. Ο Άνθρωπος*, Αθήνα 1981. Ειδικότερα για την τομή που προκαλεί στη σκέψη του ο πόλεμος του 1914-1918 βλ. το κεφάλαιο: Οι πολιτικές και θρησκευτικές ιδέες του Ψυχάρη, σελ. 208-251.

Σύμφωνα με τα παραπάνω πρέπει να θεωρήσουμε φυσιολογικό το ότι στα 1910 ο φιλελεύθερος και ριζοσπάστης διανοούμενος Ψυχάρης είναι βενιζελικός. Τα αισθήματα θαυμασμού που τρέφει για το Βενιζέλο και την πολιτική του, τα εκφράζει ρητά κι επανειλημμένα. Είναι μάλιστα τόσο ισχυρά ώστε αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους τον «συγχωρεί» δημόσια και για την υπερψήφισή, στη Β' Αναθεωρητική Βουλή του 1911, της διάταξης που κατοχύρωνε συνταγματικά την καθαρεύουσα. Έτσι, στα 1912 του στέλνει μήνυμα που δημοσιεύεται στο *Νουμά*: «Σήμερα οι Έλληνες έχουν το χρέος να είναι όλοι μαζί σας. Βέβαια, όσα κάματε πέρσι εναντίον μας, εσείς να τα ξεχάσετε δεν ταιριάζει. Εμείς όμως πρέπει»⁴.

Όπως βλέπουμε, το Βενιζέλο τον συγχώρεσε για το συμβιβασμό. Τους φορείς του Εκπαιδευτικού δημοτικισμού ποτέ. Η απόρριψη αυτή παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις, όταν επιχειρείται από την Κυβέρνηση Βενιζέλου η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917. Με τη Μεταρρύθμιση αυτή — η οποία ας μη ξεχνάμε ότι περιορίστηκε σε γλωσσικά ζητήματα και ειδικότερα στην εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού — σημειώνεται ασφαλώς η πρώτη επιτυχία του δημοτικισμού στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών. Ακριβώς, όμως κατά την περίοδο αυτής της επίτευξης κάποιων σημαντικών στόχων, παρουσιάζονται στο δημοτικιστικό κίνημα οι οξύτερες συγκρούσεις και οι μεγαλύτερες αντιφάσεις. Η εικόνα που διαμορφώνεται είναι η εξής: Οι φιλελεύθερες βενιζελικές δυνάμεις των διανοουμένων μαζί με τους σοσιαλίζοντες «Κοινωνιολόγους» εκφράζονται μέσα από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, ένα κίνημα που εξειδικεύεται από τους τότε επικεφαλής του Υπουργείου Παιδείας, δηλαδή το Γληνό, το Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη.

Τον ψυχαρισμό, την εμμονή, δηλαδή, σε ένα γλωσσικό σύστημα με την ταυτόχρονη, ωστόσο, απόρριψη της κυβερνητικής πολιτικής την οποία επεξεργάζεται και εκφράζει ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, τον υιοθετούν οι ιστορικοί αρχηγοί και μεγάλη μερίδα σοσιαλιστών δημοτικιστών μ' επικεφαλής τους συνεργάτες του Νουμά, Ρήγα Γκόλφη και Κώστα Παρορίτη.

Μια πρώτη ερμηνεία αυτής της σύμπτωσης είναι ότι έμειναν απέξω από την υπόθεση της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης και οι μεν και οι δε. Και αν για τους ιστορικούς αρχηγούς η συμμετοχή στην εξουσία εκείνη τη στιγμή είχε σχέση με το κύρος τους, για τους σοσιαλιστές φαίνεται πως είχε σχέση και με το ψωμί τους: Έτσι τουλάχιστον το εξηγεί με το γνωστό πρόχειρο και πάντα επιθετικό τρόπο ο Γ. Κορδάτος: «Ο Ταγκόπουλος ήθελε κάτι να μασήσει. Ήταν φτωχός και περίμενε πως ο Γληνός που είχε εκείνα τα χρό-

4. Βλ. π. *Ο Νουμάς*, φ. 497 (29 του Δεκέμβρη 1912), σελ. 1.

νια το λύειν και δεσμεΐν στο Υπουργείο της Παιδείας, θα τον έβανε σε καμιά θέση ή θα του ανάθετε να γράψει τα νέα αναγνωσματάρια»⁵.

Όπως κι αν είναι πρόκειται για μια περίοδο που ο ψυχαραρισμός επιτίθεται στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό με επιχειρήματα περιεχομένου πολιτικού και όχι γλωσσικού. Αφού γραφεί στο *Νουμά* πως «Ο Ψυχάρης στέκεται στο δημοτικισμό, ό,τι ο Μάρξ στο σοσιαλισμό» καταγγέλεται η «δημοκρατικοποίηση» που επιχειρείται και κατηγορείται η Μεταρρύθμιση ως «αστική» στο όνομα του ψυχαραισμού⁶.

Οι πρωταγωνιστές της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης αντιδρούν ήρεμα ωθώντας τελικά τον Ψυχάρη στους περιορισμένους χώρους του ιστορικού συμβόλου: «Η Μεταρρύθμιση στέκει σε αντίληψη μεταψυχαρική» — γράφει ο Δελμούζος — «όπου το επιβάλλει και η επιστήμη και η ζωή — χωρίς βέβαια μ' αυτό να παραγνωρίζει την ιστορική πια προσωπικότητα του Ψυχάρη και την ξεχωριστή σημασία του έργου του»⁷.

Έτσι περίπου θα εξελιχθούν και τα πράγματα. Πολύ γρήγορα θα γίνει φανερό πως ο Ψυχάρης δεν μπορεί να έχει καμιά ουσιαστική επικοινωνία ούτε με τη μερίδα των σοσιαλιστών δημοτικιστών ούτε με τη μερίδα των φιλελευθέρων. Και για μεν τους πρώτους καταλαβαίνει εύκολα κανείς πως η σύμπτωση στις απόψεις για μια γλωσσική μορφή, συγκυριακή κατά τα άλλα, δεν μπορεί να γεφυρώσει το ιδεολογικό χάσμα. Αυτό, μάλιστα, είναι κάτι που ισχύει για τον Ψυχάρη από πάντα: μολονότι, δηλαδή, μέχρι το 1914 εξέφραζε ιδέες ριζοσπαστικές ακόμη και με διεθνιστικές τάσεις, είχε πάντοτε επικριτική στάση απέναντι σε κάθε τι το γερμανικό κι επομένως απέναντι και στο γερμανικό σοσιαλισμό.

Δεν νομίζω, λοιπόν, ότι υπάρχουν περιθώρια σύγχυσης ως προς την αιτία για την οποία όχι απλώς επιδοκιμάστηκε αλλά υιοθετήθηκε ο ψυχαραρισμός από τους σοσιαλιστές. Πρόκειται για την υιοθέτηση ενός είδους λόγου που χρησίμευε ως σύμβολο στην αντιπαράθεση ανάμεσα στο εργατικό κίνημα που άρχιζε να αναπτύσσεται και στον αστικό φιλελευθερισμό που βρισκόταν σε δυναμική άνοδο.

Οι σοσιαλιστές δημοτικιστές μετά το 1917 είναι υποχρεωμένοι να διαφοροποιηθούν από την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του Βενιζέλου και να απορρίψουν το γλωσσικό της σύμβολο, το οποίο εκείνη τη στιγμή απεικο-

5. Γιάννη Κ. Κορδάτου, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα, 1943, σελ. 186.

6. Βλ. π. Ο *Νουμάς*, ΙΣΤ (1919) σελ. 533-534.

7. Αλέξανδρος Π. Δελμούζος, «Η αντίδραση», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, Ζ' (1919) σελ. 235.

νίζει τον επαναστατικό λόγο των προοδευτικών αστών. Με άλλα λόγια, είναι υποχρεωμένοι να απορρίψουν τη δημοτική του Τριανταφυλλίδη.

Από την άλλη μεριά, αποδεχόμενοι το τυπικό του Ψυχάρη έχουν ένα διπλό όφελος: Οικειοποιούνται το ίδιο το πρόσωπο, σύμβολο τολμηρών αγώνων εναντίον εδραιωμένων ιδεών, θεσμών και ισορροπιών, αλλά κυρίως αποκτούν μια σημαία ταξικού αγώνα, η οποία συνίσταται σ' ένα λόγο που θεωρείται πολύ πιο κοντά στην αυθεντική έκφραση των λαϊκών στρωμάτων. Άλλωστε, τα έντονα λαϊκά στοιχεία που υπάρχουν στη γλώσσα του Ψυχάρη — τα οποία πολλές φορές μετά από τη γλωσσολογική επεξεργασία γίνονται δυσαναγνώριστα ή και ιδιωματικά — καθιστούν αυτή τη γλώσσα πολύ πιο ευδιάκριτη στην αντίθεσή της με την καθαρεύουσα απ' ό,τι είναι η αξιοπρεπής δημοτική του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Ο ψυχαρισμός, λοιπόν, αποτελεί για τους σοσιαλιστές δημοτικιστές ένα επιδεικτικό σημείο συσπείρωσης και αναγνώρισης — κάτι σαν την τραγιάσκα — με το οποίο μπορούν εφεξής να βρίσκονται σε ίσες αποστάσεις απέναντι και στους καθαρολόγους και στους «μεταψυχαρικούς» δημοτικιστές. Αποκτούν δηλαδή διακριτικά σημεία, τα οποία ξεχωρίζουν από τα, κατά την άποψή τους, σύμβολα τόσο των συντηρητικών αστικών δυνάμεων όσο και των εκσυγχρονιστικών. Πιστεύω ότι αυτό είναι και το πλαίσιο, μέσα στο οποίο πρέπει να αναζητήσει κανείς τους όρους γένεσης των γλωσσικών ιδιωμάτων που επί δεκαετίες χαρακτήριζαν συγκεκριμένες πολιτικοκοινωνικές κατηγορίες προσώπων και ιδεών. Ειδικότερα, νομίζω ότι σ' αυτό το σημείο πρέπει να αναζητήσουμε και την αρχή της διαμόρφωσης του κομμουνιστικού ιδιώματος, ανεξάρτητα από τις μεταγενέστερες, διεθνιστικού χαρακτήρα, προσθήκες ειδικών ξενόγλωσσων κυρίως όρων.

Ως προς την άλλη όψη του φαινομένου, την αδυναμία, δηλαδή του Ψυχάρη να κατανοήσει τους «φυσικούς» του συμμάχους, τους φιλελεύθερους διανοούμενους της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης, πρέπει να σημειωθεί το εξής: Η ιδεολογική συγγένεια ή και ταύτιση που υπήρχε ανάμεσά τους τουλάχιστον ως το 1914, έκανε δυσεξήγητη την από μέρους του βίαιη απόρριψή τους, για άλλους λόγους εκτός από αυτούς που απορρέουν από τη «γλωσσική προδοσία» και το συμβιβασμό.

Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη ότι η περίοδος της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης συμπίπτει με την περίοδο της ιδεολογικής μεταστροφής του Ψυχάρη πρέπει να δεχτούμε ότι και σ' αυτήν την περίπτωση, οι κύριοι λόγοι της αποδοκιμασίας και τελικά της ρήξης, ήσαν πολιτικοί. Η μεταστροφή του Ψυχάρη σήμαινε τελικά άρνηση της γενικότερης κοινωνικής πρακτικής την οποίαν ασκούσαν οι πρωταγωνιστές της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης είτε ως στελέχη μιας επαναστατικής κυβέρνησης, είτε ως αγωνιστές της αντιπολίτευσης. Η πρακτική αυτή, ιδεολογικού περιεχομένου φιλελεύθερου

κι εκσυγχρονιστικού, στην οποία κάποτε είχε δοθεί με πάθος και ο ίδιος — όπως π.χ. στην υπόθεση Dreyfus — δεν ταίριαζε πια με τις νέες του αντιλήψεις.

Έτσι, κατά την περίοδο 1910-1930, την περίοδο δηλαδή της θεσμικής κυριαρχίας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού έναντι του Ψυχαρισμού, ο Ψυχάρης εδραιώνεται μεν ο ίδιος ως σύμβολο αλλά ταυτόχρονα διακόπτει κάθε ουσιαστική επικοινωνία με όλες τις δυνάμεις που χρησιμοποιούν τη δημοτική ως επαναστατικό λόγο, ανεξάρτητα από το αν οι δυνάμεις αυτές είναι ο «λαός» των φιλελευθέρων ή η εργατική τάξη των σοσιαλιστών και αργότερα των Κομμουνιστών.

Η περίοδος αυτή κλείνει σε μια στιγμή μοιραία για όλους: Το 1929 πεθαίνει ο Ψυχάρης χωρίς ποτέ να συγχωρέσει το συμβιβασμό του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Το 1929 διαλύεται ο φορέας του «συμβιβασμού», ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Το 1929, η νέα Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση της Κυβέρνησης Βενιζέλου με υπουργούς Παιδείας τον Κ. Γόντικα και τον Γεώργιο Παπανδρέου προχωρεί στη συνολικότερη μέχρι τότε θεσμική καθιέρωση της δημοτικής: Εισάγεται η διδασκαλία της στα Γυμνάσια κι επιχειρείται για πρώτη φορά η διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση. Ο Επαναστατικός λόγος τείνει να γίνει επίσημος λόγος. Τέλος, το 1929 ψηφίζεται από την Κυβέρνηση Βενιζέλου το ιδιώνυμο. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση θα καταφέρει ένα μεγάλο πλήγμα στον ίδιο της το φιλελευθερισμό, ίσως γιατί όπως λέει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου «έχει έλλειψη πεποιοήσεως επί των ιδίων [της] αρχών και επί των ιδίων [της] πολιτικών δυνάμεων»⁸, ίσως και διότι θεωρεί ότι ήρθε η ώρα να οργανώσει μια αποτελεσματική άμυνα απέναντι στο αναπτυσσόμενο εργατικό κίνημα.

Έτσι, από το 1929, η δημοτική ως σύμβολο κοινωνικής ανατροπής και ως έκφραση επαναστατικού λόγου περιορίζεται στην ψυχарική της εκδοχή και ταυτόχρονα αλλάζει οριστικά χέρια. Με βάση τις ψυχарικές καταβολές που την έκαναν ευδιάκριτη απέναντι τόσο στην καθαρεύουσα, όσο και στη γλώσσα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, περνάει από το βενιζελισμό στο κομμουνιστικό κίνημα και με τη σταδιακή προσθήκη των στοιχείων που υπαινίχθηκα παραπάνω, θα αποκτήσει την ιδιομορφία του κομματικού λόγου.

---

8. Βλ. την ομιλία του στη Βουλή, τον Απρίλη του 1929, πάνω στο σχετικό νομοσχέδιο στο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. *Μελέτες. Λόγοι, Άρθρα*, επιμ. 3. Λευκοπαρίδης Αθήνα, 1957 σελ. 595.

Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη

Ιστορικός - Πάντειο Παν/μιο

Η ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΕΛΙΤ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Ένα από τα μείζονα ζητήματα της νεότερης Ελληνικής Ιστορίας αφορά τη διαμόρφωση και τη λειτουργικότητα των οργανικών διανοουμένων της αστικής τάξης.

Αρχικά οι δυνάμει οργανικοί διανοούμενοι της αστικής τάξης παραμένουν δέσμιοι της παραδοσιακής κοινωνίας και του συστήματος της μεταπρατικής λογικής. Αυτό έχει και μια ιδιαίτερη αντανάκλαση στη σφαίρα της πολιτικής ελίτ μέσω του συστήματος των πελατειακών σχέσεων και της κομματικής συναλλαγής, αλλά και της άμεσης επιρροής των ξένων δυνάμεων.

Από το 1909 και εξής, όπου κατά το Νίκο Σβορώνο η Ελλάδα μετατρέπεται σε σύγχρονο Ευρωπαϊκό κράτος, ο αστικός μετασχηματισμός είναι ιδιαίτερα απτός σαν διαδικασία στο επίπεδο της πολιτικής και διοικητικής συγκρότησης (αν και τα αποτελέσματά της είναι λιγότερο σαφή).

Έχει πολλές φορές διατυπωθεί η άποψη ότι ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό της νεότερης Ελληνικής Ιστορίας είναι η υστέρηση της αστικής τάξης ως προς τις ιστορικές της δυνατότητες — για να μην πούμε και υποχρεώσεις — ως ηγέτιδα τάξη του έθνους. Ένα από τα στοιχεία που σίγουρα χαρακτηρίζει αυτή την υστέρηση είναι και οι δυσχέρειες έως αδυναμία της στη διαμόρφωση ενός συγκροτημένου σώματος οργανικών διανοουμένων.

Για να χρησιμοποιήσουμε ένα απλό παράδειγμα οι δάσκαλοι στη μετεπαναστατική Γαλλία κάλυψαν όλη τη χώρα αποκαλούμενοι *commissaires de la République* και λειτουργώντας ως εντεταλμένοι πληρεξούσιοι της αστικής δημοκρατικής πολιτείας. Στην Ελλάδα όμως το αστικό δημοτικό σχολείο χρειάστηκε για τη συγκρότησή του να περιμένει τη μεταρρύθμιση — με το αλφαβητάρι του ήλιου — του οποίου όπως λέει ο Νίκος Σβορώνος υπήρξε και ο ίδιος παιδί.

Στο μεσοπόλεμο, το αίτημα και η επιδίωξη για τη διαμόρφωση της διοικητικής και πολιτικής ελίτ παραμένει επείγον και οξύ. Όμιλοι διαμορ-

φώνονται, νόμοι και θεσμοί θεσπίζονται, οι πολιτικοί μεριμνούν περισσότερο ή λιγότερο γι' αυτές τις εξελίξεις...

Η θέση του Πανεπιστημίου σ' αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης των οργανικών διανοουμένων είναι *καίρια* σ' όλες τις ευρωπαϊκές τουλάχιστον χώρες· για την Ελλάδα αυτό το στοιχείο έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα αν σκεφτούμε την θέση που και ο ίδιος ο Ν. Σβορώνος προσυπογράφει — ότι δηλ. το σχολικό σύστημα και μέσα σ' αυτό με μια ειδική λειτουργία η ανώτατη εκπαίδευση, αποτελεί τον πιο καίριο μηχανισμό για την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος της σύγχρονης Ελλάδας.

Στην περίοδο αυτή του μεσοπολέμου παρατηρούμε μια σειρά μεταβολές στη σφαίρα της παιδείας και ιδιαίτερα της ανώτατης παιδείας που αντανakλούν ακριβώς τις απόπειρες υλοποίησης αυτής της επιδίωξης διαμόρφωσης των οργανικών διανοουμένων με τη μορφή, μεταξύ άλλων, και της πολιτικής-διοικητικής ελίτ.

Θα μπορούσαμε να σημειώσουμε κατά τρόπο όχι εξαντλητικό, γεγονότα όπως τα ακόλουθα:

1912: Διαίρεση της Νομικής Σχολής σε Τμήμα Νομικών και Τμήμα Πολιτικών Επιστημών.

1917: Γλωσσική αλλαγή (δημ. γλώσσα) και εισαγωγή της αστικής ιδεολογίας στα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου.

1902: Ίδρυση της Ανωτάτης Σχολής Εμπορικών Σπουδών και την ίδια χρονιά

: Ίδρυση της γεωπονικής Σχολής με πρώτο μεταξύ των σκοπών της «την μόρφωσιν νέων ικανών δια να χρησιμεύσωσιν ως ανώτερα όργανα των γεωργικών υπηρεσιών του κράτους».

1925: Ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μετά από θερμή εισήγηση του Αλ. Παπαναστασίου στη Δ' Συντακτική συνέλευση με τη δέσμευση να περιλαμβάνει εξ αρχής Σχολή Νομικών και Οικονομικών επιστημών.

1926: Ίδρυση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών προπαρασκευαστικού σχολείου, το οποίο αποσκοπεί στην προετοιμασία (προπαρασκευή) των υποψηφίων για τις εισιτήριες εξετάσεις στις Σχολές του Πανεπιστημίου.

1929: Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με αστικό ορθολογιστικό πνεύμα, έργο της κυβέρνησης Βενιζέλου. Η μεταρρύθμιση αυτή (Γόντικας, Γ. Παπανδρέου) θεσμοθετεί το σχολείο που έχουμε μέχρι το 1964 — με κάποιες αλλαγές ασήμαντες στο μεταξύ.

Στην ίδια χρονιά:

Ίδρυση πειραματικού σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1930: Ίδρυση και λειτουργία της ελευθέρως Σχολής των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών επιστημών με σκοπό τη μόρφωση των υπαλλήλων για το κράτος, τις τράπεζες και άλλα ανώτατα ιδρύματα καθώς και τη δημιουργία δημοσιολόγων και πολιτικών εν γένει ανδρών με αρχές, χαρακτήρα, και ανώτερη ανάπτυξη.

Πρόκειται για το πρόπλασμα, το οποίο σύντομα μετεξελίσσεται στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών

Η δημιουργία της ΠΑΣΠΕ αντιπροσωπεύει λοιπόν μία από τις πτυχές αυτής της ευρύτερης απόπειρας διαμόρφωσης οργανικών διανοουμένων της αστικής Τάξης. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της πτυχής είναι η κατά τρόπο *ρητό* ανάθεση τμήματος τουλάχιστον του έργου διαμόρφωσης πολιτικής και διοικητικής ελίτ, σε ειδικευμένο μηχανισμό *πανεπιστημαϊκού* επιπέδου.

Σε αντιδιαστολή με τους μη εξειδικευμένους προηγούμενους ακαδημαϊκούς μηχανισμούς (ιδίως Νομική Σχολή), η ΠΑΣΠΕ σκοπεύει να αποτελέσει το Ελληνικό αντίστοιχο της Γαλλικής Σχολής Πολιτικών Επιστημών (sc. po), με αντίστοιχες προδιαγραφές και επιδιώξεις.

Ένας από τους σαφέστερους ενδείκτες της τύχης αυτού του εγχειρήματος είναι η διαδικασία της διαμόρφωσης των πτυχιούχων της Σχολής. Πέρα δηλ. από το περιεχόμενο των σπουδών, υπάρχει και αυτός ο σαφής δείκτης της αποτελεσματικότητας του εγχειρήματος. Ο τρόπος δηλ. που στρατολογούνται, η ακαδημαϊκή πορεία που ακολουθούν και η απόκτηση ή μη του πτυχίου της Σχολής.

Προσπαθήσαμε λοιπόν να διερευνήσουμε με τρόπο εμπειρικό αυτήν την πτυχή της ακαδημαϊκής ιστορίας του τόπου μας.

Για την ανάλυση (αυτή) μελετήσαμε την εξέλιξη των χαρακτηριστικών κοινωνικής προέλευσης του φοιτητικού πληθυσμού και τη συσχέτισή τους με 3 παραμέτρους που αξιολογούν (αποτιμούν) την ακαδημαϊκή τους πορεία: την απόκτηση ή μη πτυχίου, την Δ.Σ. και τον Β.Π. Τα χαρακτηριστικά αυτά μελετήθηκαν σε αντιπροσωπευτικά δείγματα φοιτητών που γράφτηκαν στην ΠΑΣΠΕ κατά τα έτη 1932, 37, 47, 57, 67, 77, 80 και 83. Συνολικά, 2603 περιπτώσεις. Διερευνήθηκε δηλ. εδώ το ερώτημα: Η ΠΑΣΠΕ στη μέση διάρκεια μπόρεσε να ανταποκριθεί στην αποστολή διαμόρφωσης υποψηφίων μελών της πολιτικής και διοικητικής ελίτ;

Εντοπίστηκαν 3 περίοδοι: Η α' περίοδος ξεκινά με την ίδρυση της Σχολής και εκτείνεται μέχρι και την δεκαετία του '50. Η β' περίοδος εκτείνεται μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70. Και η γ' περίοδος εκτείνεται μέχρι τη στιγμή της έρευνας.

Η έκβαση αυτού του εγχειρήματος μπόρεσε να αποτιμηθεί και ποσοτικά για τη συγκεκριμένη περίοδο της μεσοπολεμικής και μετεμφυλιοπολεμικής

Ελλάδας, χρησιμοποιώντας ορισμένους δείκτες αποτελεσματικότητας στη λειτουργία της Σχολής. Μελετήσαμε το ποσοστό των πτυχιούχων, το χρόνο που απαιτείται για να προχωρήσουν στις σπουδές τους και το βαθμό του πτυχίου τους.

Για την περίοδο αυτή τα χαρακτηριστικά του φοιτητικού σώματος της Σχολής είναι τα εξής: Από το σύνολο των εγγραφέντων (στην περίοδο 32-47) το 67% δεν κατόρθωσαν να γίνουν πτυχιούχοι. Το 15% που παίρνει πτυχίο χρειάζεται 7 και πάνω χρόνια σπουδών και κατά κανόνα οι πτυχιούχοι αυτοί εξασφαλίζουν βαθμό «καλώς». Από τους υπόλοιπους δε (18%) η μεγάλη πλειοψηφία παίρνει πτυχίο με βαθμό «καλώς». Και το 1957, αν και αρχίζει να διαφαίνεται μια νέα τάση, το ποσοστό των μη-πτυχιούχων παραμένει υψηλό (43%), ενώ οι μισοί απ' αυτούς που παίρνουν πτυχίο (28%) χρειάζονται από 7 χρόνια και πάνω για επίδοση «καλώς». Η συνολική εντύπωση συνοψίζεται στη φράση, *«σπατάλη πόρων και αναποτελεσματικότητα»*.

Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι η Σχολή ξεκινά με ένα έκδηλο σκοπό και προσπαθεί να διαμορφώσει αντίστοιχους πτυχιούχους. Ο τρόπος στρατολόγησης αυτών των φοιτητών της δίνει το χαρακτηρισμό «Σχολή εργαζομένων». 1 στους 2 δηλώνει εργαζόμενος για την περίοδο 1932-47. Αυτό έχει ήδη μια σημασία γιατί, όπως προκύπτει, από την έρευνά μας, η ιδιότητα του εργαζομένου είναι ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην απόκτηση του πτυχίου. Άλλα χαρακτηριστικά του φοιτητικού πληθυσμού στην ίδια περίοδο, που δυσχεραίνουν την απόκτηση πτυχίου και την καλή επίδοση, είναι η προέλευση από την ύπαιθρο (2/3 περίπου), η προϊστορία εσωτερικής μετανάστευσης και η εγγραφή χωρίς εξετάσεις. Έντονη μεταξύ των εργαζομένων είναι η παρουσία των στρατιωτικών και αστυνομικών: 22% το 1932, 12% το 1937 ενώ το 1947 — με τον εμφύλιο και τη δεσπόζουσα θέση του στρατού στην πολιτική ζωή — το ποσοστό των στρατιωτικών-αστυνομικών ανέρχεται στο 36%.

Το αποτέλεσμα του εγχειρήματος «ΠΑΣΠΕ» φαίνεται λοιπόν, σ' αυτή την περίοδο, ελάχιστα ικανοποιητικό. Λίγοι αποκτούν πτυχίο, κι αυτό μετά από πολύ καιρό και κόπο.

Η ΠΑΣΠΕ δημιουργείται μέσα στο γενικότερο κλίμα του μεσοπολέμου, με αφετηρία την ιδιωτική πρωτοβουλία. Αμέσως αγκαλιάζεται από την πολιτεία και από την πνευματική και πολιτική ηγεσία του καιρού. Αλλά πολύ σύντομα υφίσταται τις επιπτώσεις από τις πολιτικές και εθνικές περιπέτειες: Η δικτατορία του Μεταξά στην αρχή, ο πόλεμος και η κατοχή ύστερα, ο εμφύλιος στη συνέχεια.

Η νεαρή Σχολή βρίσκεται μπλεγμένη μέσα στις μεγάλες αυτές διαδικασίες που συνιστούν αντίστοιχες αντιξοότητες, ενώ ακόμη η ίδια δεν έχει διαμορφώσει τη φυσιογνωμία της και το ρυθμό της.

Έτσι, στην Α' Ελληνική Δημοκρατία φάνηκε να επιχειρείται συστηματικά η διαμόρφωση οργανικών διανοουμένων της αστικής τάξης, με ιδιαίτερη έμφαση στον εξειδικευμένο ρόλο του πανεπιστημίου.

Οι ιστορικές περιπέτειες και οι δομικοί περιορισμοί που χαρακτηρίζουν την Ελληνική κοινωνία σ' αυτή την περίοδο βαραίνουν όμως όλο και πιο καταλυτικά πάνω σ' αυτή την απόπειρα. Το πανεπιστήμιο, σε μια τουλάχιστον εκδοχή και σύλληψή του σε σχέση με αυτή την επιδίωξη—όπως εκφράζεται στην περίπτωση της ΠΑΣΠΕ — υποκύπτει στην πίεση των περιστάσεων. Λειτουργικές ανεπάρκειες και εξωτερικές εμπλοκές δεν του επιτρέπουν τελικά να ανταποκριθεί στους αρχικούς στόχους.

Κλεομένης Σ. Κουτσούκης

Πολιτικός Επιστήμων - Πάντειο Παν/μιο

ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1941 - 1974): ΜΙΑ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Εισαγωγικά

«Η ανθρώπινη φύση μπορεί να μελετηθεί καλύτερα σε κατάσταση σύγκρουσης και η ανθρώπινη σύγκρουση επισύρει την αδιάλειπτη προσοχή των ενδιαφερομένων παρατηρητών κάτω από ειδικές συνθήκες»¹. Η φράση αυτή του καθηγητή της Ψυχιατρικής στο Παν/μιο του Χάρβαρντ Erik Erikson, διάσημου μαθητή του Φρόυντ, θα μπορούσε κατ' αναλογία να βρει εφαρμογή και στην περίπτωση μιας οιασδήποτε κοινωνίας. Η φύση μιας κοινωνίας θα μπορούσε να μελετηθεί καλύτερα μέσα από τις συγκρούσεις της δηλ. τις πολιτικές, κοινωνικές, ταξικές κ.λπ. αντιθέσεις και αντιπαλότητες, οι οποίες καταλήγουν συχνά σε ανοιχτή ρήξη μεταξύ των μερών. Οι συγκρούσεις, άλλωστε, ως κοινωνικό φαινόμενο, αποτελούν επίκεντρο αλλά και εργαλείο ερμηνείας της ιστορίας και γενικά της κοινωνικής εξέλιξης. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Κάρλ Μάρξ ότι: «η ιστορία δεν είναι παρά ιστορία των ταξικών συγκρούσεων».

Η πολιτική σύγκρουση είναι ένα φαινόμενο της ανάπτυξης κατά κύριο λόγο και μάλιστα της φάσης εκείνης του μετασχηματισμού μιας κοινωνίας που κυριαρχείται από την πάλη μεταξύ παλαιών και νέων ιδεών και αξιών δηλ. από τη φάση του εκσυγχρονισμού, η οποία είναι από τις πιο οδυνηρές, γιατί μπορεί να διαρκέσει μια και δυο και περισσότερες ίσως γενιές. Δεν ελέγχεται πάντοτε εύκολα αλλά και δεν μπορεί να αγνοηθεί. Κατά συνέπεια και ο συμβολισμός των συγκρούσεων αυτών είναι αναπόσπαστος και η ύπαρξή του φανερώνει ως ένα βαθμό την διευθέτηση ή αποδοχή ή εν πάσει περιπτώσει την τύχη των ιδεών και αξιών που αποτέλεσαν το αντικείμενο αυτής της σύγκρουσης².

1. E. H. Erikson, *Young man Luther: A study in psychoanalysis and history* (New York: Norton, 1962), σ. 16.

2. J. S. P. Huntington, *Political order in changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968), pp. 39-56,

Πρόθεσή μας εδώ δεν είναι να αναλύσουμε τα συγκρουσιακά φαινόμενα ως τέτοια, αλλά να διερευνήσουμε μια πτυχή της μετασυγκρουσιακής συμπεριφοράς. Ειδικότερα αυτήν που συνδέεται με την προσπάθεια διατήρησης στη μνήμη (των μελών της κοινότητας) των συμβάντων της σύγκρουσης μέσα από την διαδικασία παραγωγής σημείων (συμβόλων). Η διαδικασία αυτή, αν και μετασυγκρουσιακή δεν αποτελεί βέβαια τρόπο διευθέτησης της σύγκρουσης αλλά μιας σιωπηράς μεταλλαγής της ή καλύτερα μετατόπισής της σε θεσμικό επίπεδο. Ανεξάρτητα από τον τρόπο διευθέτησης μιας σύγκρουσης είτε με συνδιαλλαγή είτε με ήττα του ενός, αναφάνεται η ανάγκη δημιουργίας μνήμης για το κάθε μέρος μέσα από διάφορες συμβολικές πράξεις ή την παραγωγή σημείων. Η μνήμη είναι μια ψυχολογική και διανοητική διεργασία, η οποία επιδιώκει τη διατήρηση συμβάντων του παρελθόντος μέσα από τη συγκράτηση ή αναπαράσταση προσώπων, γεγονότων, καταστάσεων και γενικά των συστατικών στοιχείων ενός κοινωνικού, ιστορικού συμβάντος όπως αυτό προσδιορίζεται από τις πολιτισμικές (του) συντεταγμένες (της εποχής του).

Ένας από τους πιο εμφανείς τρόπους μνήμης των κοινωνικών συμβάντων είναι η παραγωγή σημείων ή η κατασκευή συμβόλων. «Το έργο της παραγωγής σημείων απελευθερώνει κοινωνικές δυνάμεις και αντιπροσωπεύει καθεαυτό μια κοινωνική δύναμη, μπορεί να παράγει τόσο ιδεολογίες, όσο και κριτική των ιδεολογιών» τονίζει ο U. Eco στη θεωρία του της Σημειωτικής, ενώ μια κορυφαία φυσιογνωμία της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης ο H. Lasswell πολλά χρόνια προτούτερα έχοντας επίγνωση της αξίας των σημείων τόνιζε, ότι «ένα από τα κύρια καθήκοντα της πολιτικής επιστήμης είναι η σπουδή των συμβόλων»³. Ίσως μια τέτοια ενασχόληση

R. J. Rummel, «Dimensions of Conflict Behavior Within and Between Nations» *General systems Yearbook*, VIII (1963), pp. 1-10. Arthur S. Banks, «Patterns of Domestic Conflict: 1919-39 and 1946-66», *Journal of Conflict Resolution*, XVI, No 1. (March, 1971), pp. 41-50.

D. E. Apter, *Rethinking Development*. (London: Sage, 1987), pp. 259-291, Myron Weiner. Samuel Huntington. *Understanding Political Development*, (Boston: Little Brown, 1987), pp. 11-18. Για μια πρώτη επιστημονική προσέγγιση της «σύγκρουσης» στην Ελληνική βιβλιογραφία βλ. Πέ Colloque d' Athènes: *Le Conflict Ecole des Heutes Etudes Industrielles Du Pirée*, (Athènes, 1983) pp. 20-28. Ηλίας Θερμός, «Εκλογές και Πολιτική Σύγκρουση» περ. *Επιστημονική Σκέψη* (τ. 1, 1981) σσ. 61-69. Κλ. Κουτσούκης, *Η πολιτική και κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Μια εμπειρική προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας (1919-1981)* (Αθήνα Εκδόσεις Αναστασίου), Β' έκδοση, σσ. 212-227.

3. Για τη σημασία και το ρόλο των συμβόλων βλ. μεταξύ άλλων: H. D. Duncan, *Symbols in Society*. (Oxford: Oxford Univ. press, 1968), H. D. Lasswell and A. Kaplan, *Power and Society: A framework for political inquiry* (New Haven: Yale Univ. press, 1950), σσ. 10-15 και 103-141 και M. E. Edelman, *The symbolic uses of Politics*, (Urbana

της πολιτικής επιστήμης συνιστά την απομάκρυνσή της από τις λεγόμενες κλασικές θεσμικές αναλύσεις. Γιατί υπάρχουν κάποιες παράμετροι της πολιτικής μας ζωής και συμπεριφοράς, που ενώ είναι αφανείς και δε γίνονται τόσο αισθητές, ωστόσο λειτουργούν θάλεγα σε 24ωρη βάση αλλά παραμένουν ανεξιχνίαστες. Είναι επομένως καθήκον της πολιτικής έρευνας να εντοπίσει αυτές τις παραμέτρους, να εξετάσει πώς λειτουργούν παράλληλα με άλλα φαινόμενα και ακόμη, αν είναι δυνατό και, ως ποιο βαθμό επηρεάζουν την πολιτική μας συμπεριφορά.

Σκοπός αυτής της εισήγησης είναι, με τη χρήση μιας σημειολογικής προσέγγισης να εξετάσει την προσπάθεια δημιουργίας «μνήμης» από τα αντίπαλα μέρη ή ολόκληρη την κοινωνία κυρίως μέσα από μια διαδικασία παραγωγής σημείων, όπως είναι αυτή της ονοματοδοσίας ή ονοματοθεσίας οδών και πλατειών. Θα πρέπει να λεχθεί εδώ ότι η εισήγηση αυτή αποτελεί μέρος ευρύτερης έρευνας, που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη και αφορά μερικές από τις συμβολικές εκροές του ελληνικού πολιτικού συστήματος σε μια προσπάθεια καταστολής των συγκρούσεων ή χειραγώγησης των μελών του μέσα από τις διαδικασίες, που αυτό ή η κυρίαρχη ιδεολογία εκάστοτε ενεργοποιεί.

II. Μια σημειολογή προσέγγιση

Η Σημειωτική ως γνωστόν ασχολείται με οτιδήποτε μπορεί να εκληφθεί ως σημείο. Σημείο πάλι ονομάζεται οτιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί ως σημασιακό υποκατάστατο κάποιου άλλου πράγματος, «το σημείο υπάρχει κάθε φορά που μια ομάδα ανθρώπων αποφασίζει να χρησιμοποιήσει και να αναγνωρίσει κάτι ως φορέα κάποιου άλλου»⁴. Πολλά σημεία μαζί κάτω από ορισμένους εσωτερικούς κανόνες συγκροτούν αυτό που λέμε κώδικα (π.χ. οδικής κυκλοφορίας, ταχυδρομικός κώδικας κ.λπ.). Τα σημεία επομένως ή οι κωδικές τους δεν είναι παρά τρόποι ή συστήματα επικοινωνίας. Στην επικοινωνιακή αυτή διαδικασία κάθε αποστολέας (πομπός) στέλνει σήματα μέσα από κάποιο κώδικα ενώ ο κάθε λήπτης (δέκτης) αντιδρά σ' αυτά σύμφωνα με τις συνθήκες ζωής (ανάγκες, πολιτισμό κ.λπ.).

Τα συγκρουσιακά φαινόμενα λόγω της έντασης των σχέσεων που προκαλούν στο πλαίσιο μιας ομάδας ή κοινωνίας ευνοούν ιδιαίτερα την παρα-

ill. univ. of ill. press, 1970), σσ. 22-43. L. Rye-S. Verba (eds), *political culture and Political development* (N. Jersey: Princeton, 1972), σσ. 100 επ. G. Almond and S. Verba, *civic culture* (Boston: Little Brown, 1965))σ. 356.

4. Ουμπέρτο Έκο, *Θεωρία Σημειωτικής*, μετ. Καλαφατίδη. (Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 1989, δεύτερη έκδοση) σσ. 263-268, 270.

γωγή σημείων. Η παραγωγή αυτή σημείων μπορεί να δικαιολογηθεί τόσο από την ανάγκη δημιουργίας μνήμης για το καθένα από τα αντίπαλα μέρη στη σύγκρουση, όσο και χειραγώγησης της συναισθηματικής φόρτισης που βρίσκει διέξοδο/εκτόνωση στη δημιουργία σημείων. Έτσι το συγκρουσιακό γεγονός ζει πλέον, ως ένα σημείο, σε ένα κόσμο κωδίκων. Αυτό αποτελεί βέβαια μια πράξη επικοινωνιακή, ιδιαίτερα όμως πολυσήμαντη και αξιολογή από σημειολογική σκοπιά, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η ονοματοδοσία η ονοματοθεσία οδών και πλατειών εκ πρώτης όψεως είναι μια απλή (διοικητική) πράξη ενός δήμου, μιας κοινότητας και γενικά της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η βάφτιση ενός δρόμου ή μιας πλατείας αποβλέπει βασικά σε δύο στόχους: α) να εντάξει το δρόμο η την πλατεία σε έναν κώδικα επικοινωνίας ή σύστημα σημείων (με την έννοια που η Σημειωτική ή η Σημειολογία δίνει στον όρο «σημείο»). Ακολουθώντας κανείς τον κώδικα αυτόν, μπορεί να εντοπίσει κινητά ή ακίνητα πράγματα ή να χαράξει κατεύθυνση και γενικά να προσανατολίσει τοπογραφικά τη θέση του ή να αναζητήσει μέσα στο γεωγραφικό χώρο ή να δώσει το στίγμα της θέσης του στους άλλους.

β) Να «τιμήσει» ένα πρόσωπο που με την κοινωνικά επιδοκιμαζόμενη ή και εκ των υστέρων αξιολογούμενη ως τέτοια ξεχωριστή δράση του συνέβαλε θετικά στους όρους ζωής, στη συμπεριφορά και γενικά στο αξιολογικό σύστημα των μελών μιας κοινότητας (ή ευρύτερα ενός έθνους). Συχνά μια τέτοια αξιολόγηση μπορεί να αφορά όχι μόνο πρόσωπα αλλά και γεγονότα του παρελθόντος, τα οποία «τιμώνται» από την κοινωνία, προσδίδοντας σε δρόμους ή πλατείες τα ονόματα των πρωταγωνιστών του όπως π.χ. των ηρώων ή ηγετών κλπ. το όνομα του γεωγραφικού σημείου ή χώρου, όπου το γεγονός έλαβε χώρα ή του χρόνου κατά τον οποίον αυτό το γεγονός συνέβη (28η Οκτωβρίου 1940) κ.ο.κ. Όχι λίγες φορές δίνεται σε δρόμους και πλατείες ακόμη το όνομα αγαθών η αξιών, οι οποίες διακυβεύθηκαν ή εθριάμβευσαν σ' ένα ιστορικό γεγονός και συνδέονται άρρηκτα με αυτό (Δημοκρατίας, Ανεξαρτησίας, Ελευθερίας, Παλιγγενεσίας). Η πράξη επομένως ονοματοθεσίας μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια δημιουργίας «συλλογικής μνήμης» με την υπόμνηση δηλ. στα μέλη της κοινότητας των προσώπων συμπεριφοράς ή αξιών και εν γένει κοινωνικής δράσης ή και ιδεολογίας (σημαινόμενα) που συνδέονται με τα πρόσωπα και τα γεγονότα (σημαίνοντα) που λειτουργούν πλέον ως σύμβολα⁵.

Η διαδικασία της ονοματοθεσίας πρώτα απ' όλα κωδικοποιεί αξίες,

---

5. H. Nieburg, «Agonistics-Rituals of Conflict» στο *The annals: collective violence* (American Academy of Political and Social Sciences: September 1979), σσ. 56-78.

στάσεις, πρότυπα συμπεριφοράς και προσανατολισμών, που υπάρχουν ως παρακαταθήκη σε μια κοινωνία μέσα από δεκαετίες ιστορικής εξέλιξης και αλλαγών. Αν και η διαδικασία αυτή παραγωγής σημείων, κατά κανόνα, τείνει να εκφράζει την κυρίαρχη ιδεολογία, δεν παύει να έχει ιστορική αξία για τους μεταγενέστερους αφού έτσι απομνημονεύονται αξιόλογες κλίμακες συλλογικών αξιών. Ακόμη μπορεί να κολακεύει αυτούς που τα προτείνουν και για τους οποίους κατά κανόνα τα σημεία αυτά έχουν και συναισθηματική αξία.

Από τα παραπάνω είναι προφανές, ότι η ονοματοδοσία από μέρους της όποιας διοίκησης, κεντρικής ή τοπικής, δεν είναι τόσο απλή, όσο εκ πρώτης όψεως, ίσως, φαίνεται. Αντίθετα, είναι μια διαδικασία σύνθετη και περίπλοκη με σημειωτικό ή σημειολογικό χαρακτήρα αφού αποτελεί τρόπο παραγωγής σημείων-συμβόλων και γι' αυτό μηνυμάτων. Αυτά διαχέονται στην κοινωνία δηλ. έχουν δέκτες και ερμηνευτές προκαλώντας έτσι την παραγωγή άλλων σημείων κ.ο.κ. (ή κάτι που θέτει σε κίνηση την παραγωγή άλλων σημείων κ.ο.κ.).

Ανεξάρτητα από τον βαθμό καθολικής ή όχι συγκεκριμένης ονοματοθεσίας ή συγκεκριμένης πράξης, αυτή: α) αποτελεί (αυθαίρετη) παρέμβαση στο χώρο της ιστορίας αφού ερμηνεύει το παρελθόν κατά τρόπο μάλιστα που να θέτει αυτό συχνά στην εξυπηρέτηση μιας (κυρίαρχης ή μη) ιδεολογίας και οπωσδήποτε στην υπηρεσία των σκοπιμοτήτων του παρόντος, β) αποτελεί προσπάθεια διδασχής με τη μετάδοση στις νεότερες γενιές της παραπάνω ερμηνείας του παρελθόντος, προκαταλαμβάνοντας έτσι τη δική τους κρίση με τη δημιουργία ενός πολιτισμικού υπόβαθρου αξιών συμβόλων και στερεοτύπων (που αργότερα δεν είναι εύκολο να απορρίψει το άτομο), γ) αποτελεί προσπάθεια δημιουργίας μιας συναινετικής βάσης, στην οποία το συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα μπορεί να στηριχθεί, δ) κατ' επέκταση μπορεί να θεωρηθεί ότι επιδιώκεται μέσα απ' αυτή τη διαδικασία ένα είδος αναδρομικής νομιμοποίησης γεγονότων, θεσμών, προσώπων, ιδεολογικών κινημάτων ή παρατάξεων που ως ένα βαθμό προεκτείνεται στη σύγχρονη νομιμοποίηση του συστήματος και της κρατούσας ιδεολογίας του, ή την στηρίζει ε) χρησιμοποιώντας το συμβολισμό που παράγεται έτσι στα πλαίσια άλλωστε της ευρύτερης συμβολικής λειτουργίας του συστήματος καλλιεργεί μια μεθοδολογία, με την οποία τείνει να επηρεάσει την πολιτική συμπεριφορά των μελών της κοινωνίας⁶.

6. Βλ. Richard A. Couto, «The Community of Memory and the Politics of Hope: The preservation and use of an alternative History» Paper prepared for delivery at the 1988 Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington DC September 1-4, 1988 και N W Heer, «History as Symbolic Mythology» Paper delivered at the 1974, Annual Meeting of APSA, Chicago, Ill Acad. 1974.

Παρ' όλα αυτά η λειτουργία της ονοματοδοσίας μπορεί να θεωρηθεί σημαντική γιατί α) πρώτα απ' όλα απευθύνεται σε μικρούς και μεγάλους χωρίς καμιά εξαίρεση ή διακρίσεις φύλου, γραμματικών γνώσεων κ.λπ. β) λειτουργεί σε 24ωρη βάση, γ) ενώ το σημαίνουν μιας ονοματοθεσίας είναι ο άμεσος δεσμός που δημιουργείται και είναι προσωρινός και φευγάλος, γιατί εξαντλείται στην ανεύρεση του σημείου μέσω του κώδικα, το σημαίνόμενο είναι αυτό που δημιουργεί το μονιμότερο και σημαντικότερο δεσμό, ο οποίος μπορεί να επηρεάσει την πολιτική συμπεριφορά του ατόμου. Αυτό γίνεται μέσα από τη σημειολογική ερμηνεία, στην οποία ενδέχεται οι δέκτες τέτοιων σημείων να καταφεύγουν, θέτοντας έτσι σε ενέργεια την παραγωγή άλλων σημείων ερμηνευτικών κ.λπ. ή συσχετίζοντας αυτά με άλλα σημεία μέσα από συνειρμικές και άλλες ψυχολογικές ή διανοητικές διεργασίες ως ερέθισμα του πολιτισμικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζουν. δ) έχει απλότητα και αμεσότητα χαρακτηριστικά δηλ. που υποβοηθούν τις παραπάνω λειτουργίες χωρίς να παρεμβάλλεται κανένα στοιχείο πειθαναγκασμού, όπως συμβαίνει με τη διδασκαλία ή το αναγνωστικό του Σχολείου, που συνήθως επιδιώκουν να διοχετεύσουν μηνύματα της κρατούσης ιδεολογίας.

Μπορούμε ύστερα απ' όλα αυτά να πούμε, ότι η ονοματοθεσία είναι ένα πολιτισμικό φαινόμενο, το οποίο δημιουργεί ένα σημασιολογικό σύστημα, μέσω του οποίου διαιωνίζεται «η μνήμη ιστορικών» συμβάντων προσώπων, αξιών κ.λπ.⁷. Στην περίπτωση των ονοματοθεσιών που θα μας απασχολήσουν εδώ υπάρχει εκτός από την (κύρια) λειτουργία δηλ. αυτών της ανεύρεσης ενός δρόμου ή μιας πλατείας και μια λανθάνουσα λειτουργία. Αυτή συνίσταται στην (πρόκληση) δημιουργία μνήμης, παραταξιακής ή μη, η οποία ανεξάρτητα αν εκφράζει την κυρίαρχη ή μη ιδεολογία οδηγεί στην ερμηνεία ενός ιστορικού συμβάντος μέσα από τη σημειωτική προβολή των συστατικών στοιχείων αυτού του συμβάντος. Από την άποψη αυτή θα λέγαμε, ότι η εθνική μας ζωή και ιδιαίτερα στις συγκρουσιακές περιόδους, προμηθεύει τις αντιμαχόμενες παρατάξεις με ονόματα πρωταγωνιστών, με ηρωικές μορφές, με σύμβολα σημειολογικού ενδιαφέροντος. Προκαλείται έτσι μια συνεχής ροή σημείων που εμπλουτίζουν το χώρο των κωδίκων επικοινωνίας που είναι χωρίς αμφιβολία στοιχείο του πολιτισμού μας.

Η καταγραφή εδώ των ονοματοθεσιών αυτών που το σημαίνόμενό τους είναι οι συγκρούσεις, μπορεί να θεωρηθεί σαν μια προσπάθεια αποκρυπτοκράφησης των μηνυμάτων που επιδιώκουν να εκπέμψουν.

7. Γ. Βέλτσος, *Σημειολογία των Πολιτικών Θεσμών* (Αθήνα: Παπαζήση, 1974) σσ. 15-17, 36-37, 51.

Εδώ δε θα ασχοληθούμε με τις διάφορες σημειωτικές διαδικασίες που προηγούνται και οδηγούν στις ονοματοδοσίες, αλλά θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας πάνω στην ερμηνεία τους, δηλ. το «σημαινόμενο» που στην προκειμένη περίπτωση εμφανίζει ιδεολογικό περιεχόμενο.

III. Τα συγκρουσιακά φαινόμενα: Η μνήμη και η σημειολογική τους έκφραση.

Στη χώρα μας η ιδεολογικοπολιτική αντιπαλότητα έχει οδηγήσει συχνά την κοινωνία σε ανοιχτές συγκρούσεις μικρής ή μεγάλης έκτασης. Ανάλογες υπήρξαν και οι επιπτώσεις όχι μόνο στα πολιτικά δικαιώματα των εμπλεκόμενων αλλά και στη σωματική ακεραιότητα και τα περιουσιακά στοιχεία τόσο των ιδίων, όσο και άλλων μελών της κοινότητας. Το πως συμπεριφέρονται πριν, κατά τη διάρκεια αλλά και μετά από τις συγκρούσεις: όσοι έλαβαν μέρος σ' αυτές, παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο για τη μελέτη αυτού τούτου του συγκρουσιακού φαινομένου αλλά και για τη μετέπειτα εξέλιξη της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, η οποία επηρεάζεται από τέτοια φαινόμενα.

Οι πολιτικοκοινωνικές αντιθέσεις που υπήρξαν κυρίαρχες στην ως τώρα πορεία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας πήραν διάφορες μορφές σύγκρουσης με ποικίλες εξάρσεις και μεταπτώσεις. Υπήρξαν κατά κύριο λόγο βίαιες, τόσο στο επίπεδο των ελίτ (πραξικοπήματα, εκκαθαρίσεις, πολιτικές εξοντώσεις), όσο και στο επίπεδο των μαζών (ταραχές, διαδηλώσεις, γενικές απεργίες κ.λπ.). Ωστόσο στην πιο πρόσφατη ιστορία μας, σε τρεις χρονικές περιόδους πήραν το χαρακτήρα γενικευμένης σύγκρουσης που οδήγησε την κοινωνία μας σε ολοκληρωτική σχεδόν κρίση. Πρόκειται για την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης (1941-44), για την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1946-49) και για την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-74). Η Εθνική Αντίσταση, ο Εμφύλιος και η δικτατορία της 21ης Απριλίου υπήρξαν τρία καταλυτικά συγκρουσιακά συμβάντα στη μεταπολεμική μας ιστορία που άφησαν ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους. Σαν τέτοια επηρέασαν αποφασιστικά την κοινωνική, οικονομική, πολιτική πορεία του τόπου και γενικά τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της κοινωνίας μας. Έτσι δεν είναι περίεργο γιατί οι συγκρούσεις αυτές κατέχουν ένα σημαντικό κομμάτι στην εθνική συλλογική μνήμη, που διατηρείται από γενιά σε γενιά.

Τα ιστορικά συμβάντα αποτυπώνονται και διατηρούνται στη μνήμη των λαών κατά κανόνα με την αναγωγή ή επίκληση ορισμένων συστατικών τους στοιχείων, όπως είναι τα ονόματα των πρωταγωνιστών, του τόπου και του χρόνου, όπου έλαβαν χώρα και ακόμη με την επίκληση των αξιών

που αμφισβητήθηκαν ή διακυβεύθηκαν ή τελικά βγήκαν κυρίαρχες μέσα από τη σύγκρουση. Τα στοιχεία αυτά συμβαίνει συχνά να μετουσιώνονται σε «σύμβολα» άλλοτε «εθνικά» δηλ. καθολικής σχεδόν αποδοχής, οπότε συμβάλλουν στη διατήρηση της εθνικής συλλογικής μνήμης και ιστορικής συνείδησης και άλλοτε «παραταξιακά», οπότε επιδιώκουν να διατηρήσουν στη μνήμη αξίες ή συμβάντα, όπως αυτά ερμηνεύονται από κάποια κοινω νική ομάδα ή παράταξη. Με τον τρόπο αυτό μέσα από τα «σύμβολα» η μια γενιά παραδίδει στην άλλη την κοσμοθεωρητική ή ιδεολογική της ταυτότητα και τα βιώματά της που αποτελούν ασφαλώς μέρος της εθνικής μας ιστορίας. Η τελευταία όμως στο διάβα της δείχνει να μην κατανοεί πάντα τη μια ή την άλλη «παραταξιακή μνήμη». Απεναντίας τείνει να αποβάλλει ό,τι δεν είναι συλλογικά εθνικό. Τα σύμβολα όμως δεν παύουν να έχουν μια πολυσήμαντη λειτουργία, κυρίως τα πολιτικά, αφού αυτά δεν ενημερώνουν μόνο αλλά και διδάσκουν και νοθετούν τις νεότερες γενιές. Διαμορφώνουν στάσεις και προσανατολισμούς για το μέλλον. Έτσι ανάγουν το παρελθόν σε κλειδί ερμηνείας του παρόντος και σε παράγοντα διαμόρφωσης του μέλλοντος. Στην ουσία τα σύμβολα είναι αυτά τούτα τα μηνύματα, που η μια γενιά θέλει να μεταδώσει στην άλλη. Γι' αυτό και αυτά συμβάλλουν ή όχι στην κοινωνική και εθνική ολοκλήρωση ή τη διχαστική κοινωνία, ανάλογα αν είναι εθνικά ή παραταξιακά. Με το πέρασμα του χρόνου πολλά σύμβολα χάνουν την αρχική τους εμβέλεια και γι' αυτό συχνά αντικαθίστανται με άλλα, νεότερα. Άλλα πάλι μεταπίπτουν από «παραταξιακά» σε «εθνικά», π.χ. Γοργοπόταμος, ενώ δεν αποτελεί εξαίρεση η περίπτωση χρήσης ενός εθνικού συμβόλου για παραταξιακούς σκοπούς.

«ΙV. Τα αποτελέσματα της έρευνας

Η παρούσα έρευνα απέβλεψε: α) στον εντοπισμό και στην καταγραφή των ονομάτων οδών και πλατειών της χώρας μας, τα οποία έχουν ως ένα τουλάχιστον σημαινόμενο τους, πρόσωπα, συμβάντα κ.λπ. που εμπίπτουν σε μια από τις παραπάνω συγκρουσιακές περιόδους.

β) στην κατάταξη και διάκριση των παραπάνω συμβόλων σε «παραταξιακά» και «εθνικά» καθώς και τη γεωγραφική τους κατανομή.

γ) στη σύγκριση των επί μέρους κατηγοριών μεταξύ τους αλλά και σε σχέση με το σύνολο της χώρας καθώς και με άλλα σύμβολα που σημειολογικά εμφανίζονται με τον ίδιο τρόπο.

δ) απέβλεψε, τέλος στον πιθανό συσχετισμό τους με άλλα δημογραφικά, πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής, όπως είναι η πόλη με τον περιαστικό της χώρο.

Με βάση τα κριτήρια και τη διάκριση των συμβόλων, όπως αυτά διατυπώθηκαν επιγραμματικά πιο πάνω, η έρευνα στη φάση αυτή ανέλκυσε κυρίως τα στοιχεία της από την τελευταία έκδοση του ταχυδρομικού καταλόγου των ΕΛΠΑ (1986).

Συνοπτικά η έρευνα έδειξε τα εξής:

Από τις μετρήσεις στις ένδεκα μεγαλύτερες πόλεις που περιλαμβάνονται στον παραπάνω κατάλογο δηλ. Αθήνα, Πειραιάς, Θεσ/νίκη, Βόλος, Ηράκλειο, Ιωάννινα, Καβάλα, Λάρισα, Πάτρα, Σέρρες και Χανιά προκύπτει ότι το σύνολο των συμβόλων, που αναφέρονται στις τρεις συγκρουσιακές περιόδους δεν ξεπερνά το (2%). Απ' αυτά ποσοστό (1,1%) μπορούν να θεωρηθούν ως «εθνικά», όπως τα προσδιορίσαμε πιο πάνω, και ποσοστό μόλις (0,6%) ως «παραταξιακά». Ειδικότερα από την εθνική αντίσταση ποσοστό (0,5%) εκφράζει «εθνικά» ενώ το (0,2%) εκφράζει «παραταξιακά» σύμβολα.

Ο εμφύλιος πόλεμος, η κατ' εξοχήν συγκρουσιακή περίοδος εκφράζεται μόνο με «παραταξιακά» σύμβολα σε ποσοστό (0,4%), ενώ η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, μόνο με «εθνικά» σύμβολα σε ποσοστό 0,3%, γεγονός που επιβεβαιώνει την καθολική, απ' όλες τις πολιτικές και ιδεολογικές παρατάξεις αντίσταση στη δικτατορία.

Σε ό,τι αφορά τη γεωγραφική κατανομή τους καθώς και άλλα χαρακτηριστικά τους πιο αναλυτικά αναφερόμαστε στον πίνακα που ακολουθεί:

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΑ*

ΠΟΛΕΙΣ ΜΕ ΠΡΟΑΣΤΕΙΑ	ΕΘΝΙΚ. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ Σύμβολα		ΕΜΦΥΛ. ΠΟΛΕΜ. Σύμβολα		ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ Σύμβολα		ΑΛΛΑ ΣΥΜΒΟΛΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	Εθνικά	Παραταξιακά	Εθνικ.	Παραταξ.	Εθνικ.	Παραταξ.	Εθνικά	Εθνικ. Παρατ.		
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
ΑΘΗΝΑ	0,5	0,3	—	0,4	0,3	—	0,5	1,3	0,	
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	0,8	0,1	—	0,4	0,1	—	0,1	1,0	0,7	
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	0,4	0,2	—	0,5	0,2	—	0,3	0,9	0,5	
ΒΟΛΟΣ	0,3	0,3	—	0,1	0,2	—	0,1	0,6	0,8	
ΗΡΑΚΛΕΙΟ	0,2	—	—	0,2	0,2	—	0,2	0,6	0,2	
ΙΩΑΝΝΙΝΑ	0,8	0,2	—	0,8	0,2	—	0,2	1,2	0,8	
ΚΑΒΑΛΑ	0,6	0,3	—	—	—	—	0,4	1,0	0,0	
ΛΑΡΙΣΑ	0,6	0,0	—	0,0	0,2	—	0,2	1,0	0,1	
ΠΑΤΡΑ	0,3	0,0	—	0,0	0,1	—	0,1	0,7	0,04	
ΣΕΡΡΕΣ	0,6	—	—	0,2	0,4	—	0,2	1,2	0,1	
ΧΑΝΙΑ	0,1	—	—	—	0,2	—	—	0,4	0,0	
ΣΥΝΟΛΟ	0,5	0,2	—	0,4	0,3	—	0,4	1,1	0,6	

* Εθνικά: π.χ. 28 Οκτωβρίου, ΟΧΙ, Εθνική Αντίσταση, Πολυτεχνείο, κ.ά.

Παραταξιακά: π.χ. Άρης Βελουχιώτης, Ζέρβας, Γράμμος, Βίτσι κ.ά.

Άλλα: π.χ. Ανεξαρτησία, Δημοκρατία, Ελευθερία κ.ά.

— Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των ονομάτων οδών και πλατειών κάθε πόλης.

— Π η γ ή: Ελληνικά Ταχυδρομεία, Ταχυδρομικός Κατάλογος (1986)

Στον πίνακα δίνεται μια συνοπτική εικόνα της γεωγραφικής κατανομής ανάμεσα σε έντεκα μεγάλες πόλεις ή αστικά κέντρα (της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας) μερικών συμβόλων που σχετίζονται με τις τρεις ιστορικές περιόδους που αναφέραμε δηλ. Αντίσταση, Εμφύλιο, Δικτατορία. Σύμφωνα με αυτά που ειπώθηκαν για τα «σύμβολα» πιο πάνω, στην κατηγορία των «παραταξιακών» περιλαμβάνονται ονόματα πρωταγωνιστών, αρχηγών, τόπων, χρονολογιών κ.λπ. τα οποία γίνονται αποδεκτά κατά κύριο λόγο από μια μόνο παράταξη ή έχουν συμβολική σημασία μόνο γι' αυτήν π.χ. Άρης Βελουχιώτης, Ζέρβας σε αντίθεση με τα «εθνικά σύμβολα», τα οποία απαρτίζονται από ονόματα προσώπων κλπ., τα οποία όμως δείχνουν να έχουν γενική αποδοχή χωρίς έντονη αμφισβήτηση από τη μια ή την άλλη παράταξη π.χ. Ήρωες Πολυτεχνείου, κ.ά. Τα στοιχεία αφορούν το 1986, οπότε κυκλοφόρησε ο πλησιέστερος οδηγός οδών και πλατειών της χώρας από τα ΕΛΤΑ⁸.

Ειδικότερα ο πίνακας δείχνει ότι: α) στις περισσότερες απ' αυτές τις πόλεις εμφανίζεται μια συνύπαρξη «εθνικών» και «παραταξιακών» συμβόλων. Εξαίρεση αποτελούν οι πόλεις των Χανίων, του Ηρακλείου και των Σερρών από τις οποίες απουσιάζουν «παραταξιακά» σύμβολα αυτής της περιόδου και είναι κάτι που αξίζει να ερευνηθεί βαθύτερα, β) η περίοδος του εμφυλίου πολέμου εμφανίζει μόνο «παραταξιακά σύμβολα» εκτός από την Καβάλα και τα Χανιά, που δεν έχουν κανένα παραταξιακό σύμβολο για τη συγκεκριμένη περίοδο, γ) η περίοδος της δικτατορίας έχει να παρουσιάσει «εθνικά» μόνο σύμβολα εκτός απ' την Καβάλα που δεν έχει κανένα τέτοιο, δ) τέλος θα πρέπει να σημειωθεί, ότι όλες οι πόλεις με εξαίρεση τα Χανιά εμφανίζουν σημαντικό αριθμό «εθνικών συμβόλων» δηλ. έννοιες-αξίες που εκφράζουν γενικά εθνικά ιδεώδη ή σταθερές επιδιώξεις όπως: ανεξαρτησία, δημοκρατία, ελευθερία, ειρήνη, τα οποία προφανώς είχαν περάσει από δοκιμασία στις προηγούμενες περιόδους των συγκρούσεων. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι τα Ιωάννινα παρουσιάζουν το μεγαλύτερο συνολικό ποσοστό εθνικών συμβόλων στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης και παραταξιακών συμβόλων στην περίοδο του Εμφυλίου. Βέβαια η διαφοροποίηση στη γεωγραφική διασπορά των συμβόλων, που παρατηρείται εδώ, μπορεί να αποδοθεί σε ποικίλους λόγους πολιτικούς, κοινωνικούς, δημογραφικούς, στις ιδιαιτερότητες μιας περιοχής, στην ευαισθησία ή έντονη συμμετοχή της σε ορισμένα ιστορικά συμβάντα, στο βαθμό ενσωμάτωσης στο εθνικό σύστημα ή την εθνική κουλτούρα κ.ο.κ. και αρκετοί συσχετισμοί μπορούν να γίνουν μεταξύ τους.

8. Ελληνικά Ταχυδρομεία, *Ταχυδρομικός Κατάλογος Κωδικών αριθμών των Διευθύνσεων της Χώρας*. 1986.

Τα σύμβολα, που περιγράψαμε πιο πάνω, είναι ένα μικρό μόνο ποσοστό απ' αυτά που συγκροτούν το συμβολισμό μέσα απ' τον οποίο περνάει ολόκληρη η εθνική μας πορεία και ιστορία. Γιατί σημαντικός είναι ο αριθμός θρησκευτικών και άλλων ιστορικών συμβόλων κ.λπ. που η ανάλυσή τους δεν έχει ολοκληρωθεί. Η σημασία κυρίως των «εθνικών» σε αντίθεση με αυτή των «παραταξιακών» συμβόλων είναι προφανής ως δείκτης συναίνεσης κ.ο.κ.

Τα μικρά ποσοστά συγκρουσιακών συμβόλων, τόσο «εθνικής», όσο και «παραταξιακής» μνήμης στο σύνολο των ονοματοθεσιών οδών και πλατειών μπορούν να θεωρηθούν εδώ, ως ένδειξη, ότι στο σύνολό της η ελληνική κοινωνία διακρίνεται από μια τάση απροθυμίας να διατηρήσει στη μνήμη της σύμβολα συγκρουσιακού περιεχομένου. Όταν αυτό γίνεται η προτίμηση στρέφεται περισσότερο προς τα σύμβολα καθολικής αποδοχής παρά προς τα παραταξιακά. Μια τέτοια τάση που διαπερνά μια και δυο γενιές υποβοηθεί στην άμβλυνση έντονων συγκρούσεων στο ψυχικό υπόβαθρο της εθνικής συλλογικής μνήμης.

Απώτερη συνέπεια αυτής της τάσης είναι να προλεινείται το έδαφος, ώστε, αν όχι στην ίδια συγκρουσιακή γενιά, στην επόμενη είναι δυνατό να επέλθει η κατάσταση της λήθης, που διευκολύνει την έμπρακτη έκφραση μιας εθνικής συναίνεσης ή συμφιλίωσης.

V. Μερικά συμπεράσματα

Η παραγωγή σημείων γενικά συνιστά μια «πράξη» προσαρμογής των θέσεων μιας ιδεολογικής πολιτικής παράταξης στο υπάρχον κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Η προσαρμογή αυτή αφορά στη διατήρηση προτύπων συμπεριφοράς, στάσεων, αξιών και γενικά πολιτισμικών προσώπων με τα οποία επιδιώκεται και υποβοηθείται η διατήρηση της ταυτότητας της ομάδας και προπαντός εκείνης που έδρασε, αγωνίστηκε και πιο συχνά εκείνης που «έχασε» στο πεδίο μιας ανοιχτής σύγκρουσης. Με το δικό της συμβολισμό των ονοματοθεσιών η παραταξιακή μνήμη επιχειρεί τη διατήρησή της. Περνάει τη δική της ιδεολογική έκφραση και ερμηνεία της ιστορίας μέσα από το δικό της σύστημα παραγωγής σημείων.

Ασφαλώς υπάρχει μια ποικιλία άλλων σημείων ενδεικτικών της ταυτότητας μιας ομάδας, όπως π.χ. τα βιβλία, οι εικόνες, τα συνθήματα, τα εμβλήματα, τα τραγούδια, προπαγανδιστικά φυλλάδια κ.ά. Δεν παύει όμως αυτό το σημείο (η ονοματοθεσία) που μπαίνει στη γωνιά ενός κτιρίου, κοινό στη θέα όλων, να συμπυκνώνει μια ομαδική ή παραταξιακή κρίση για πρόσωπα, πράγματα, αξίες, ιστορικά γεγονότα. Με μονολεκτικό τρόπο περιγράφει,

αξιολογεί, επιλέγει, προβάλλει και τελικά παραδίδει στη συλλογική μνήμη κάτι από το απόθεμα μνήμης και συμβόλων που διαθέτει.

Οι συμβολικές εκροές αναγνωρίζεται ότι αποτελούν μια από τις πιο σημαντικές λειτουργίες του πολιτικού συστήματος. Μέσα απ' αυτές υποβοηθείται η πολιτική κοινωνικοποίηση και τελικά η ενσωμάτωση του ατόμου μέσα στο σύστημα. Βέβαια η συμπεριφορά των μελών ενός πολιτικού συστήματος είναι συνάρτηση πολλών επιρροών που ασκούνται από διαφορετικούς συμβολισμούς, κοινωνικοποιητικές εμπειρίες, πολιτισμικές ταυτότητες κ.α.

Η ονοματοθεσία ως σύστημα επικοινωνίας λειτουργεί σαν μέσο ανταλλαγής μηνυμάτων. Το περιεχόμενο, η ποιότητα και τα σημαινόμενά τους προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την κυρίαρχη ιδεολογία και την ύπαρξη ή μη αντιθέτου πολιτικού λόγου. Πίσω από κάθε ονοματοθεσία υπάρχει ένας κώδικας, το κλειδί του οποίου κρατάει η εκάστοτε αποφασίζουσα πλειοψηφία με την ιδεολογική της ταυτότητα.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η ονοματοθεσία αποτελεί ένα σημασιολογικό κώδικα που σαν τέτοιος οδηγεί σε μια ερμηνεία της ιστορίας. Ανάλογα βέβαια με τις πολιτικές συγκυρίες και την κοινωνική δυναμική υπάρχει η δυνατότητα αυτή μέσω της αλλαγής των σημείων να αναθεωρηθεί. Ο βαθμός αποδοχής νέων (προτεινομένων) ονοματοθεσιών που αφορούν ιστορικά γεγονότα, νέα πρόσωπα και αξίες που επηρεάζουν τα πρόσωπα συμπεριφοράς μπορεί να θεωρηθεί ως ενδεικτικός μιας διαδικασίας παρέμβασης (ιδεολογικής) της κρατικής εξουσίας, δηλ. κατά πόσο αυτή είναι πρόθυμη να υποχωρήσει από διακηρυγμένες ιδεολογικές κ.λπ. θέσεις, ή να ασκήσει veto στην καθιέρωση μιας νέας ονοματοθεσίας. Έτσι η υπάρχουσα θεσμική υπερδομή, που είναι απότοκος της κυρίαρχης ιδεολογίας είναι σε θέση να μπλοκάρει με αυτό τον τρόπο τη συλλογική (ή παραταξιακή) μνήμη.

Αντώνης Λιάκος

Ιστορικός - Παν/μιο Αθηνών

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ότι σήμερα θεωρούμε ως πρόβλημα συγκρότησης εργατικής τάξης στην Ελλάδα είχε προσεγγιστεί παλαιότερα από δύο αφετηρίες: η πρώτη, που προσωποποιούσε την έννοια τάξη και της απέδιδε ιστορική αποστολή ανήκε στη φιλολογία, ιστορική ή θεωρητική, που αναπτύχθηκε στο σοσιαλιστικό κίνημα. Η δεύτερη, που ανήκε στη μεταρρυθμιστική νομική παράδοση του μεσοπολέμου, αποσκοπώντας στη μεταφύτευση από τις βιομηχανικές χώρες της προστατευτικής τους νομοθεσίας, επέβαλε μέσω της γλώσσας που χρησιμοποιούσε μια αντίστοιχη κοινωνική κατηγοριοποίηση και τόνισε τις νεωτερικές πλευρές του Φαινομένου¹. Τέλος στη σύγχρονη φάση της ιστοριογραφίας μας, η οπτική μετατοπίστηκε στην εργατική δύναμη ως παράμετρο του προβλήματος της εκβιομηχάνισης της χώρας.

Η κεντρική θέση που προέκυψε ήταν πως μια από τις αιτίες που συνέβαλαν στη φαλκίδευση και την καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης ήταν η ανεπάρκεια του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού και συνακόλουθα η στενότητα της αγοράς εργασίας και το υψηλό της κόστος για τη βιομηχανία. Μέσα από την οπτική αυτή η ιστορία της εργασίας και των φορέων της αντιμετωπίστηκε ως αρνητικότητα: αναφορικά δηλαδή με το κλασικό δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο της εργατικής τάξης που ήταν βιομηχανική, ακτήμων και ανήκε σε μεγάλες επιχειρήσεις. Ανάμεσα όμως στις προβιομηχανικές μορφές της εργασίας και σ' αυτές που επέβαλε η καπιταλιστική, και ιδιαίτερα η βιομηχανική οργάνωση της παραγωγής δεν υπάρχει μια τομή αλλά συνέχεια και προπαντός συνύπαρξη. Όσο προχωρούμε από το κέντρο προς την περιφέρεια και από τον εικοστό προς το δέκατο ένατο αιώνα, η αναλογία ανάμεσα στην κανονική αφενός και στην εποχιακή ή περιστασιακή εργασία αφετέρου, ανάμεσα στο εργοστασιακό σύστημα από τη μια και στην εργασία που ασκείται στα μικρά εργαστήρια, κατά μόνας ή καθ' ομάδες, που είναι πλανόδια ή περιοδεύουσα ή ασκείται στο σπίτι από την άλλη,

---

1. Βιβλιογραφικές αναφορές: Α. Λιάκος, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος». Σημειώσεις για μια επισκόπηση. «Σύγχρονα Θέματα», τχ. 35-37 (1988), σ. 161-170.

ανάμεσα σ' αυτή που παράγει προϊόντα και σε εκείνη που επιδιορθώνει, τα πουλάει, ή προσφέρει υπηρεσίες, αλλάζει προς όφελος του δεύτερου σκέλους της σύγκρισης.

Το ενδιαφέρον των ιστορικών προσανατολισμένο κυρίως στους αναπτυξιακούς μηχανισμούς και στο βιομηχανικό προλεταριάτο που θεωρήθηκε φορέας μιας νέας συνείδησης, αγνόησε τις άλλες μορφές εργασίας και τους μη βιομηχανικούς κλάδους. Θέτοντας ακόμη ως όριο για τη γένεση του προλεταριάτου το εργοστασιακό σύστημα παραμέλησε τις εμβρυακές του μορφές, οι οποίες ωστόσο είχαν τη δική τους μακρά και εν πολλοίς ανεξάρτητη ύπαρξη.

1. Οι δύο φάσεις στο σχηματισμό της εργατικής δύναμης

Στο σχηματισμό της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα μπορούμε να διακρίνουμε μια μεταβατική περίοδο που εκκινά από μία φάση με κύριο χαρακτηριστικό την εποχική ή περιοδεύουσα εργατική δύναμη και καταλήγει στο σχηματισμό μιας μόνιμης εργατικής δύναμης στις ελληνικές πόλεις. Για μεγάλο διάστημα οι δυο μορφές συνυπήρχαν. Η παρουσία των προσφύγων μπορεί να θεωρηθεί τομή, γιατί προμηθεύοντας εργατική δύναμη χωρίς αγροτικούς δεσμούς και δυνατότητες επανάκαμψης στο χωριό, εδραιώνει τη δεύτερη φάση έστω και αν διατηρήθηκαν στοιχεία και τρόποι απασχόλησης από την προηγούμενη.

Το κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου ήταν μια διπλή εξάρτηση: αφενός μικρή παραγωγικότητα της υπαίθρου που εξωθούσε σε μετανάστευση, αδυναμία αφετέρου των πόλεων να εκθρέψουν το εργατικό δυναμικό που χρειαζόνταν. Το φαινόμενο ήταν γενικότερο και εξαφανίστηκε βαθμιαία μέσα από την παράλληλη ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγικότητας και των οικονομικών δυνατοτήτων της πόλης. Η αναπαραγωγή της οικογένειας που πρόσφερε εργατική δύναμη, χρειαζόταν να ακολουπά σε δύο τρόπους παραγωγής: της πόλης και της υπαίθρου, πράγμα που είχε ως συνέπεια (αλλά και ως αιτία) την περιοδικότητα ή την εποχικότητα της εργασίας. Η πρώτη αποτελούνταν από μια εναλλαγή, με ρυθμό ένα έως τρία χρόνια, των αρσενικών μελών της οικογένειας στην πόλη. Η τελευταία ανήκε σ' ένα ετήσιο κυκλικό φαινόμενο. Ήταν δηλαδή μια συναρμογή ανάμεσα στο χρόνο αποδέσμευσης των εργατικών χεριών που καθοριζόταν από το είδος των κατά τόπους καλλιεργειών, και στην εποχιακότητα της ζήτησης εργασίας στην πόλη. Αυτή με τη σειρά της καθοριζόταν από το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, οι οποίες δεν άντεχαν την παρεμβολή μεγάλου χρονικού διαστήματος ανάμεσα στην παραγωγή και στην πώληση, από την ακανόνιστη ζήτηση (π.χ. ιματισμός), από την εποχιακή διάθεση των πρώτων

υλών (π.χ. βιομηχανίες τροφίμων και επεξεργασία καπνού — από τους μεγαλύτερους κλάδους) και από την επίδραση των καιρικών συνθηκών στην εργασιακή διαδικασία (π.χ. οικοδομικές κ.λπ. εργασίες, φορτοεκφορτώσεις)².

Με τη σειρά της η συναρμογή αυτή οδηγούσε στην παγίωση τοπικοεπαγγελματικών ομάδων που έδιναν στο επάγγελμα πατρογονικό χαρακτήρα³. Αυτό το μοντέλο επέτρεπε την ευελιξία της εργατικής δύναμης. Η προσφορά της αύξανε ή μειωνόταν ανάλογα με τις διακυμάνσεις της ζήτησης στην πόλη ή της παραγωγής στο χωριό⁴. Αν και φαίνεται ανακόλουθο, οδηγούσε όμως και στον κατακερματισμό και στην ακαμψία της αγοράς εργασίας. Οι τοπικοεπαγγελματικές ομάδες και η πατροπαράδοτη ειδικευση

---

2. Μερικά από τα ζητήματα αυτά διαπραγματεύτηκα στο «Problems on the formation of the greek working class», *Etudes Balkaniques*, 1988, αρ. 2, σ. 43-54. Εκ των υστέρων διαπίστωσα, όχι χωρίς έκπληξη, πως το αγνοημένο φαινόμενο της εποχικής και περιοδούσας εργασίας στην Ελλάδα είχε παρακινήσει τη μελέτη ανάλογων φαινομένων στη Βρετανία της βιομηχανικής επανάστασης. Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του Arthur Redford, *Labour Migration in England 1800-1850*, η οποία έγινε το 1926, ο Ν. Σβορώνος γράφει: «Το ενδιαφέρον μου για τα προβλήματα μετανάστευσης πρωτοξεκίνησε τον καιρό που υπηρετούσα τη στρατιωτική μου θητεία στη Μακεδονία κατά τον τελευταίο ευρωπαϊκό πόλεμο. Μου προκάλεσε έκπληξη η σημασία της μεταναστευτικής εργασίας στην οικονομία της βαλκανικής ζωής (...) Μια ευκαιριακή μελέτη της εργατικής σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες ήταν αρκετή για να δείξει πως μερικές από τις μετακινήσεις, που με είχαν εντυπωσιάσει στα Βαλκάνια δεν ξέφευγαν καθόλου από την κανονικότητα και ότι είχαν το αντίστοιχό τους αλλού. «Στη συνέχεια αναφέρεται στους επάλληλους κύκλους εποχιακών, ετήσιων και πολύχρονων μετακινήσεων (ό.π., σ. xiii). Εκτός όμως από την εποχιακότητα της προσφοράς εργασίας υπάρχει και η εποχιακότητα της παραγωγής που καθορίζεται από τους ετήσιους κύκλους της κατανάλωσης. Μια παραδειγματική ανάλυση για την τελευταία και τη δομή της περιστασιακής αγοράς εργασίας: Gareth Stedman Jones, *Outcast London*. Penguin books, 1984, σ. 52-126.

3. Μια λεπτομερή περιγραφή του φαινομένου στην Κωνσταντινούπολη βλ. Αλέξανδρος Πασπάτης, Υπόμνημα περί του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων, Αθήνα 1862. Ο Ν. Σβορώνος ερευνήσε τον τόπο καταγωγής, τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης 36.646 μελών των τοπικών συντεχνιών από το 1933 ως το 1939. Η αναφορά σε συντεχνίες δε μειώνει την αξία των συμπερασμάτων γιατί αυτές βρίσκονταν σε μια περίοδο αποσύνθεσης και μεταβολής. Έτσι κάτω από τον όρο αυτό περιλαμβάνονταν διάφορες μορφές εργασιακών σχέσεων, κοινές, όπως επεσήμανε ο Ν. Σβορώνος, σε περισσότερες μεγάλες πόλεις της τότε καθ' ημάς Ανατολής.

4. Είναι χαρακτηριστικό το εξής επεισόδιο που αναφέρει ο Καλιτσουνάκης: Στα 1882 στην Αθήνα, Πειραιά, και Λαύριο «είχεν ενσκήψει επιδημία απεργιών από τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου μέχρι των υποδηματεργατών του Πειραιώς. Αι πλείσται των απεργιών τούτων απέτυχαν διότι συνεσπρεύθησαν εις τα υπό της απεργίας προσβληθέντα μέρη εργάται εξ όλων των μερών της Ελλάδος, Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης, ώστε τα ημερομίσθια κατήλθον 35-40%. Καλιτσουνάκης-Herkner, Το εργατικόν ζήτημα. Αθήνα 1919, σ. 351. Η γλωσσική μεταφορά δεν είναι ήσσονος σημασίας.

δημιούργησαν νοοτροπίες που αντιμάχονταν την έννοια της αγοράς — της αγοράς εργασίας — και ώθησαν σε συσπειρώσεις και αποκλεισμούς που με τη σειρά τους έδωσαν μια ιδιαίτερη δομή στην εργατική δύναμη η οποία επέζησε και στις συνθήκες καπιταλιστικής αγοράς, δίπλα σε μορφές μισθωτικής εργασίας. Επρόκειτο για τις εργολαβικές ομάδες με εσωτερική συνοχή συγγενική ή τοπικιστική και οι οποίες απασχολούνταν με συμβάσεις έργου και όχι εργασίας.

Σταδιακά και καθώς οι πόλεις είχαν διαρκέστερες ανάγκες οι εποχιακοί εργάτες και τα περιοδεύοντα μπουλούκια άρχισαν να εγκαθίστανται μονιμότερα στις πόλεις. Και σ' αυτή τη νέα φάση όμως ενσωματώθηκαν και διατηρήθηκαν πολλά χαρακτηριστικά από την προηγούμενη. Επρόκειτο ακόμη για εγκαταστάσεις ανδρών των οποίων οι οικογένειες έμεναν στο χωριό (το φαινόμενο του αγρότη-εργάτη στην πόλη που επέτεινε τη διπλή εξάρτηση της εργατικής δύναμης από την πόλη και την ύπαιθρο), για διατήρηση σε μεγάλη έκταση των υπεργολαβικών ομάδων και για συνέχιση της εποχιακότητας της εργασίας⁵.

Η μετατροπή της μεταναστευτικής και εποχιακής εργατικής δύναμης σε εργατική τάξη δεν ήταν κάτι που έγινε στιγμιαία, ούτε εξαρτήθηκε αποκλειστικά από τις διαρθρωτικές μεταβολές στην οικονομία. Η πολιτική δημιουργίας του εθνικού κράτους και οι συνακόλουθες πληθυσμιακές προσαρμογές έπαιξαν το ρόλο τους. Ούτε προσδιορίστηκε αποκλειστικά από την ατομική μετανάστευση. Η αποφασιστική στιγμή ήταν η μεταφορά του κέντρου βάρους της οικογένειας από την ύπαιθρο στην πόλη. Η μεταφορά όμως αυτή, (και η προσφυγιά ήταν μια παρόμοια μεταφορά) σήμαινε πως οι πολλαπλές δραστηριότητες της οικογένειας μεταφέρονταν στην πόλη. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που τα μικροεπαγγέλματα, οι αυτοαπασχολούμενοι και οι μικρέμποροι εμφανίζονται στις στατιστικές να ακολουθούν την αύξηση της μισθωτής εργασίας και ακόμη να αυξάνουν συγκριτικά με αυτήν.

---

5. Για το πρόβλημα αυτό βλ. Franklin Mendels, «Proto-industrialisation: The First Phase of the Industrialisation Process», *Journal of Economic History*, τ. 32 (1972) σ. 242-261. Το φαινόμενο «peasant-in-the-village-living-in-town» περιγράφηκε λεπτομερώς από τον Th. von Lane «Russian Peasants in the Factory, 1892-1904» στο ίδιο περιοδικό τ. 21 (1961), σ. 61-80. Τέλος ο Gaston Rimlinger, «The expansion of the Labor Market in Capitalist Russia, 1861-1917, στο ίδιο τεύχος σ. 208-215, υποστήριξε πως η διακύμανση της προσφοράς της ανδρικής εργατικής δύναμης εξαρτήθηκε από τις εποχιακές διακυμάνσεις της βιομηχανικής απασχόλησης.

2. Εκπατρισμοί και δημιουργία εργατικής δύναμης

Αν ωστόσο το προσφυγικό πρόβλημα αντιμετωπισθεί σε ιστορική προοπτική από την πλευρά της απασχόλησης, η κύρια συμβολή του αφορά την επιδότηση της ελληνικής οικονομίας με παραγωγικό δυναμικό αποκομμένο από τις ρίζες που είχαν στην ύπαιθρο οι εσωτερικοί μετανάστες, με την εμπειρία της πόλης, με την κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολής. Πρόκειται για μια λειτουργία που επιτέλεσε το μεταναστευτικό φαινόμενο διεθνώς: η ύπαιθρος επιδότησε την πόλη και η περιφέρεια το κέντρο με αυτού του είδους την έτοιμη εργατική δύναμη⁶. Ωστόσο στο ζήτημα αυτό δεν υπάρχει γενική συμφωνία.

Α. Παλαιότερα υποστηριζόταν ο καταλυτικός χαρακτήρας της παρουσίας των προσφύγων στην ελληνική οικονομία τόσο από την άποψη της επιχειρηματικότητας όσο και της εργατικής δύναμης που της προσφέρθηκε⁷. Ανάλογες διαπιστώσεις συνοδεύονταν και από την εκτίμηση ότι η εργατική δύναμη, ιδιαίτερα η ανειδίκευτη, ήταν φτηνή⁸.

Σύμφωνα με βρετανικές πηγές στην Ελλάδα, «Το γενικό επίπεδο των εισοδημάτων υπήρξε πολύ χαμηλό για μια σειρά χρόνων και οι μισθοί των νεαρών υπαλλήλων και εργατών, ιδιαίτερα από την άφιξη των προσφύγων το 1922 και 1923 οπότε η προσφορά εργασίας υπερέβη κατά πολύ τη ζήτηση, δύσκολα επαρκούσαν για να τους διατηρήσουν εν ζωή»⁹. «Η πλειοψηφία των Ελλήνων εργατών ζει στα όρια της λιμοκτονίας και λαμβάνει λιγοστή ή καθόλου βοήθεια από το κράτος»¹⁰.

Το 1931, ο Ολλανδός συνδικαλιστής Walter Schevenels, απευθυνόμενος προς τους έλληνες συναδέλφους του έγραφε πως «Τα ημερομίσθιά σας είναι χαμηλότερα από όλην την Ευρώπην και οι όροι της εργασίας δεν μπορούν

6. Βλ. Michael Hechster, «The Position of Eastern European Immigrants to the United States in the Cultural Division of Labor» στο W. Coldfrank (εκδ.) *The World System of Capitalism, Past and Present*, Beverly Hills 1979 και Maxine S. Seller, «New Directions in Immigration History», *The Social Studies*, Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1987, σ. 195-201.

7. Γ. Χαριτάκης, *Η ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα 1927, σ. 88-90.

8. Σπύρου Κορώνη, *Εισαγωγή* στο έργο των Μιχαήλ Κρητικού και Ιωάννη Ζάρρα, *Εργατική και Κοινωνική Νομοθεσία*, Αθήνα 1929, σ. στ'. Emmanuel Tsouderos, *Le releve-ment economique de la Grece*, Παρίσι 1919, σ. 186, Ξενοφώντος Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1926, σ. 63-64,

9. PRO FO 371/20389, E. Lomas, Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, προς τον Waterlaw, Πρεσβευτή στην Αθήνα, 27 Μαΐου 1936.

10. PRO, FO, 371/21143, Annual Report, Economic (A), 1936, σ. 19.

να παραβληθούν με τας άλλας πολιτισμένες χώρας»¹¹. Στην διαπίστωση, ότι στην περίοδο του μεσοπολέμου το επίπεδο των μισθών στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερο από αυτό των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, κατέληγε το ΔΓΕ στη μελέτη του για τις συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα¹².

Φυσικά οι συγκρίσεις έχουν πάντοτε κάποιο βαθμό αυθαιρεσίας. Εξάλλου, όπως παρατηρούσε ο Χαριτάκης, τα ελληνικά ημερομίσθια ήταν κατώτερα από αυτά των βιομηχανικών χωρών εξαιτίας και της χαμηλής απόδοσης των ελλήνων εργατών¹³. Εδώ θα πρέπει να γίνει η διευκρίνηση ότι χαμηλοί μισθοί δεν σήμαιναν και χαμηλό κόστος για τη βιομηχανία. Το κόστος της εργατικής δύναμης και τα επίπεδα στα οποία διαμορφώνεται η τιμή της δε συμπίπτουν πάντα. Το κόστος της εργασίας μπορεί να είναι υψηλό, εξαιτίας της χαμηλής και πρωτόγονης τεχνολογίας, επειδή υπάρχει έλλειψη εργατικής πειθαρχίας, συχνές απουσίες από τη δουλειά και έλλειψης κατάρτιση, επομένως μικρή αποδοτικότητα. Στο μεσοπόλεμο το ελληνικό εργατικό δυναμικό υστερούσε ποιοτικά όχι μόνο εξαιτίας της απουσίας κατάρτισης και του υψηλού αναλφαριθμητισμού (στα κλωστήρια 50% ήταν αγράμματοι, στα ξυλουργεία 25%, στους μαθητευομένους των εργοστασίων της Αθήνας 13% και του Πειραιά 19%, ενώ στα μηχανουργεία 4%) αλλά και εξαιτίας της φυσικής του κατάστασης που οφειλόταν στην κακή διατροφή και στη διάδοση των ενδημικών ασθενειών, ιδιαίτερα της ελονοσίας¹⁴.

Ένας πρόσθετος παράγοντας που διαμόρφωνε το κόστος της εργασίας σε υψηλά επίπεδα ήταν η χρησιμοποίηση ξένων ειδικευμένων εργατών που διαπραγματεύονται με βάση τιμές συνήθως ανώτερες από την πατρίδα τους. Πάντως το κόστος της εργασίας υπολογιζόταν στο 25% του συνολικού κόστους της παραγωγής¹⁵. Το υψηλό κόστος της εργασίας εύκολα οδηγεί στα παράπονα που συναντούμε σε μαρτυρίες ότι η αμοιβή της εργασίας είναι υψηλή. Απηχούν μια αντίληψη με διαχρονική εμβέλεια ότι οι χαμηλοί μισθοί αποτελούν για τους φτωχούς κίνητρο για εργασία¹⁶.

11. Η Διεθνής Συνδικαλιστική Ομοσπονδία προς την εργατική τάξη της Ελλάδος, έκτακτος έκδοσις της Λαϊκής Φωνής, (περιοδική έκδοση της ΓΣΕΕ), χ.η. [1931], ΕΚΧ, αρ. 54.

12. BIT, *Les Problemes du Travail en Grece*, Γενεύη 1949, σ. 28-29.

13. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 104.

14. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 95-105.

15. Emil Schoenbaum, 'Εκθεσις οικονομική και μαθηματική επί του σχεδίου νόμου των κοινωνικών ασφαλίσεων, Αθήνα 1931, σ. 22.

16. Παρόμοιες απόψεις έχουν διαχρονική ισχύ. Διατυπώνονταν και στην Αγγλία της βιομηχανικής επανάστασης, J. L. Hammond Barbara Hammond, *The Town Labourer 1760-1832*, Λονδίνο 1920, σ. 212-214.

Αντίληψη που με τη σειρά της αντιστοιχούσε στην πρακτική των φτωχών, οι οποίοι επιδιώκοντας την ισορροπία εργασίας-κατανάλωσης και όχι τη μεγιστοποίηση των απολαβών τους σύμφωνα με τη λογική της αγοράς, περιόριζαν την εργασία τους μόλις ικανοποιούσαν τις βασικές τους ανάγκες. Πρόκειται για ένα τυπικό παράδειγμα επανεπεξεργασίας της εμπειρίας και αντιστροφών που δημιουργούν ιδεολογήματα. Οι πηγές μας δεν είναι απαλλαγμένες από αυτά.

Από την άλλη ο μισθός σε παλαιότερες εποχές ήταν μια έννοια ασαφής. Υπήρχαν διάφορες μορφές αμοιβής ανάλογα με τη δομή των εργασιακών σχέσεων¹⁷. Επίσης το ύψος του μισθού εξαρτάται από το ακανόνιστο ή την κανονικότητα της εργασίας — η τελευταία ήταν εξαίρεση μάλλον και το προνόμιο μιας μειοψηφίας των εργατών¹⁸ — το ωράριο και τις συνθήκες εργασίας, τη συχνότητα ατυχημάτων, την ύπαρξη ή όχι ασφάλισης μετά την απόσυρση από τη δουλειά. Με όλο το πλέγμα της κοινωνικής πολιτικής που αφορά την οικογένεια, με τη σύνθεση και τα εναλλασσόμενα πρότυπα της κατανάλωσης, τις διατροφικές συνήθειες και το στυλ ζωής που επιβάλλει μια κοινωνία στα μέλη της. Ο μισθός και το επίπεδο αμοιβής των εργατών δεν αποτελούν προϊόν μόνο του συσχετισμού προσφοράς και ζήτησης εργασίας και σημείο της ισορροπίας των σχέσεων ανάμεσα στις δύο τάξεις. Εμπεριέχουν το συνολικό επίπεδο εξέλιξης της χώρας¹⁹. Δυσχερής είναι ακόμη και ο υπολογισμός του μισθού με βάση επίσημες καταγραφές όπως είναι οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Για παράδειγμα, σύμφωνα με μια βρετανική πηγή, «Το σημαντικότερο υφαντουργικό εργοστάσιο στην Πάτρα, αντίθετα με τον πρόσφατο νόμο για τον *minimum* μισθό, συνέχισε να πληρώνει 37 δρχ. την ημέρα σε μερικούς από τους εργάτες του αντί του καθορισμένου των 50 δρχ., και όταν επενέβαιναν οι αρχές προτίμησε να απολύσει μερικούς εργάτες χωρίς αποζημίωση παρά να πληρώσει τους νόμιμους μισθούς»²⁰.

Β. Σε νεότερες έρευνες υποστηρίχθηκαν δύο θέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η οποία συνεχίζει παλαιότερες παρατηρήσεις, τα χαμηλά ημερομίσθια αποτέλεσαν ένα πλεονέκτημα για τους Έλληνες βιομηχάνους. Υποστηρίζεται πως υπήρξε υπερπροσφορά εργασίας μετά το 1922 και ανεργία όχι

17. Κλάδοι ολόκληροι, όπως η ταπητουργία, αμείβονταν κατ' αποκοπήν. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 135.

18. Stuart Woolf, *The Poor in Western Europe*, Λονδίνο, Methuen, 1986, σ. 2.

19.

20. Από έκθεση του βρετανού προξένου στην Πάτρα Cook προς τον πρεσβευτή της χώρας του στην Αθήνα Waterlow, 18 Δεκεμβρίου 1936 (PRO, FO, 286/1138/165, *Communism in Greece* 1936).

μόνο κατά τη διάρκεια της κρίσης αλλά και μετέπειτα, μεγαλύτερη από όσο αφήνουν να διαφανεί τα επίσημα στοιχεία²¹. Η δεύτερη θέση, η οποία βρήκε μεγαλύτερη ανταπόκριση μεταξύ των Ελλήνων ερευνητών, αποσυνδέει το προσφυγικό ζήτημα από την εκβιομηχάνιση και, ακόμη, το αναδεικνύει ως παράγοντα καθυστέρησης. Η θέση μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Μετά την έλευση των προσφύγων δεν υπήρξε συγκεντροποίηση της παραγωγής, αλλά αντίθετα πολλαπλασιασμός των μικροεπιχειρήσεων, εξαιτίας της μείωσης του μέσου αριθμού απασχολούμενων ανά επιχείρηση. Έτσι η βιοτεχνία απορρόφησε ανδρική εργατική εργασία στερώντας τη βιομηχανία από εξειδικευμένο προσωπικό και ωθώντας τα ημερομίσθια προς τα πάνω. Αποτέλεσμα του καταμερισμού αυτού ήταν ότι οι πρόσφυγες, δεν αποτέλεσαν φθηνή εργατική δύναμη που θα προκαλούσε μαζί με άλλους παράγοντες την ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας²².

Έτσι, στα πλαίσια μιας σύγκρισης με ένα ιδεατό μοντέλο εκβιομηχάνισης υποστηρίχθηκε πως η εισροή των προσφύγων «δεν έμοιαζε καθόλου με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις και διευρύνσεις — λ.χ. αγροτική έξοδος — που συνέβησαν στη δυτική Ευρώπη νωρίτερα και που βάδισαν παράλληλα με τη βιομηχανική επανάσταση»²³. Αν παρατηρήσουμε όμως το δυτικοευρωπαϊκό παράδειγμα προσεκτικότερα θα διαπιστώσουμε πως διαφοροποιείται αισθητά από χώρα σε χώρα περιλαμβάνοντας φαινόμενα όπως η μετανάστευση των Ιρλανδών στη Βρετανία, των Πολωνών, Ιταλών και Βορειοαφρικανών στη Γαλλία, ή πληθυσμιακές μετακινήσεις από την Ανατολή στη Δύση στη Γερμανία και από το Νότο στο Βορρά στην Ιταλία — συνέπειες όχι μόνο οικονομικών αλλά και πολιτικών μεταβολών²⁴.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εξάρθρωση πολυεθνικών αυτο-

21. Mark Mazower, «L'economia greca durante la «grande depressione» dei primi anni '30» *Rivista di storia economica*, v.σ. 2 (1985), σ. 371-392. Βλ. επίσης και την αγγλική έκδοση το 1985 του αφιερωματικού στην οικονομική κρίση του μεσοπολέμου τόμου», *The Greek Economy and the Interwar Depression*, σ. 181.

22. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ. 62-63, Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Αθήνα 1987, σ. 144.

23. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 288.

24. Βρετανία: Arthur Redford, *Labour Migration in England 1800-1850*, (β' έκδοση συμπληρωμένη και αναθεωρημένη από τον W. H. Chaloner) Manchester University Press 1964. Γαλλία: Gary Cross, *Immigrant Workers in Industrial France. The Making of a New Laboring Class*, Philadelphia, Temple University Press, 1983. Γερμανία-Κάτω χώρες: Jan Lucassen, *Migrant Labour in Europe 1600-1900. The Drift to the North Sea*, Λονδίνο 1987, Klaus Bade (εκδ.), *Population, Labour and Migration in 19th and 20th c. Germany*, Lemington Spa, St. Martin Press. Ιταλία: Ugo Ascoli, *Movimenti migratori in Italia*, Bologna il Mulino, 1979.

κρατοριών όπως η Αψβουργική και η Οθωμανική, τα προσφυγικά κύματα εξαιτίας των εθνικών ανακατατάξεων ήρθαν να προστεθούν και να δημιουργήσουν ανάλογες διευρύνσεις της αγοράς και του εργατικού δυναμικού στις παρόχθιες του Δούναβη χώρες και στις βαλκανικές²⁵. Το φαινόμενο της μετανάστευσης πήρε γιγαντιαίες διαστάσεις μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τη διαίρεση της Γερμανίας και της Ευρώπης, καθώς και το σχηματισμό νέων κρατών στην Ασία και την Αφρική προμηθεύοντας εργατικό δυναμικό όχι μόνο στις κλασικές βιομηχανικές περιοχές της δυτικής Ευρώπης αλλά και σε πολλές ημιβιομηχανικές ζώνες εκτός Ευρώπης, όπως στη Γκάνα και τη Νιγηρία, στον Περσικό Κόλπο και στη Νότιο Ανατολική Ασία²⁶.

25. Βλ. Sir John Hope Simpson, *The Refugee Problem, Report of a Survey*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1939. Πρόκειται για μια γεωγραφία των προσφυγικών προβλημάτων σ' ολόκληρη την Ευρώπη, την πρόσω και την άπω Ασία, τις ΗΠΑ και τις βρετανικές κτήσεις. (Για τους Έλληνες, Τούρκους, Αρμένηδες και Βούλγαρους πρόσφυγες σ. 11-46 και 551-554). Sine qua non για την ενασχόληση με το προσφυγικό ζήτημα. Βλ. επίσης την έκδοση της Διεθνούς Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας: W. Brown, *World Migration and Labor*, Άμστερνταμ 1926, και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας: H. Boker και F. W. von Bulow. *L'exode rural en Tchecoslovaquie*, Γενεύη 1935, και A. Tixier, *Les Refugies et les Conditions du Travail en Bulgarie*, Γενεύη 1926, Τον Tixier θα τον συναντήσουμε, παρακάτω, και στην Ελλάδα το 1929-1930. Η περίπτωση της Βουλγαρίας παρουσιάζεται συμμετρική με την ελληνική. Οι 610.000 πρόσφυγες που δέχτηκε στο διάστημα από το 1878 ως το 1925 (550.000 Βούλγαροι, 40.000 Ρώσοι και 20.000 Αρμένηδες) συνιστούσαν το 14 % του πληθυσμού της. Από αυτούς το ένα τρίτο απορροφήθηκε στην αγορά εργασίας διευρύνοντάς την, σε μια δεκαετία, κατά 40%.¹ (Οι πρόσφυγες έγιναν κυρίως καπνεργάτες, οικοδόμοι, εργάτες και υπάλληλοι εμπορίου). Το 1925 η βουλγαρική εργατική τάξη αποτελούνταν κατά 71 % από γηγενείς και κατά 29% από πρόσφυγες. Παρά τη διεύρυνση της απασχόλησης όμως η υπερπροσφορά προσφυγικής εργασίας επιδείνωσε τους όρους εργασίας. Το 1925 η ανεργία έφτασε το 33% των μισθωτών από τους οποίους το 48% ήταν γηγενείς και το 52% πρόσφυγες. Η κοινωνική νομοθεσία, πληρέστερη από την ελληνική, ανατράπηκε κατά μεγάλο μέρος και οι κοινωνικές ασφαλίσσεις αντιμετώπισαν ελλείμματα που επιδείνωσαν τους όρους λειτουργίας τους. Για να συμπληρωθούν οι αναλογίες θα πρέπει να αναφερθούν η αγροτική μεταρρύθμιση το 1920-1924 καθώς και η ίδρυση μιας αντίστοιχης και στο πρότυπο της ελληνικής, Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων που διαχειρίστηκε τα δάνεια της Κοινωνίας των Εθνών για την προσφυγική εγκατάσταση. Για τη δανειοδότηση της Βουλγαρίας και άλλων χωρών που αντιμετώπιζαν προβλήματα πληθυσμιακών διευθετήσεων και οικονομικής επαναρύθμισης μετά τον πόλεμο βλ. επίσης Dertilis, *ό.π.*, σ. 151-162.

26. Για την περίοδο του πολέμου και την άμεση μεταπολεμική βλ. Malcolm Proudfoot, *European Refugees: 1932-52*, Λονδίνο Faber Ltd, 1957 και Jacques Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, Λονδίνο, G. Allen & Unwin, 1953, (Ελλάδα: σ. 205-215) Για τις τελευταίες δεκαετίες: W. R. Bohning, *Studies in International Labour Migration*, Λονδίνο, Macmillan, 1984 όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Η *International Labour Review* και οι ειδικές εκδόσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τα διεθνή προσφυγικά ρεύ-

Δεν υπάρχει επομένως κανόνας ώστε να ορίσουμε την εξαίρεσή του, Δεν πρέπει όμως να παραιτηθούμε από την αναζήτηση κοινών χαρακτηριστικών και εσωτερικών συσχετισμών. Όλες αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν τρόπους εκδήλωσης της διαδικασίας εξαγωγής, από τους πόρους της κοινωνίας, και δημιουργίας εργατικής δύναμης. Μιας διαδικασίας η οποία κινείται ανάμεσα σε δύο αρχές, τα οικονομικά κίνητρα και τους εξωοικονομικούς καταναγκασμούς. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει μια αναλογία, ή διαδοχή των δύο αυτών τρόπων. Ακόμη και στην πρώιμη φάση της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία, η δημιουργία του εργατικού δυναμικού οφείλεται στη σύζευξη οικονομικών κινήτρων και εξωοικονομικών καταναγκασμών. Το κράτος ήταν απαραίτητο για να δημιουργήσει τις συνθήκες λειτουργίας της αγοράς²⁷.

Από την άλλη μεριά και στα προσφυγικά ρεύματα τα οικονομικά κίνητρα έπαιξαν ρόλο. Επέδρασαν σε κάποιο βαθμό στις επιλογές των τόπων εγκατάστασης και στις ασχολίες των προσφύγων στον τόπο της εγκατάστασής τους. Τον εσωτερικό συσχετισμό των αναγκαστικών μετοικεσιών και της δημιουργίας εργατικής δύναμης, θα πρέπει επίσης να τον αντιμετωπίσουμε από την οπτική του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Η δημιουργία εθνικών κρατών συνδέεται με τον οικονομικό εκσυγχρονισμό, την εκβιομηχάνιση και τη δημιουργία προλεταριάτου όχι μόνο μέσω της ενοποίησης της αγοράς αλλά και συμπληρωματικά, είτε με τον εγκλεισμό σε δυσμενείς θύλακες (ghetto) των αλλοεθνών είτε με τον αναγκαστικό επαναπατρισμό των ομοεθνών²⁸. Βεβαίως η μικρασιατική καταστροφή δεν έγινε για να αποκτήσει η Ελλάδα εργατικό δυναμικό. Και το ένα και το άλλο όμως αποτελούσαν εκδηλώσεις των βαθύτερων μετασχηματιστικών τάσεων που εκδηλώθηκαν τότε και εκ των υστέρων σε διεθνή κλίμακα. Συγκριτικά ιδωμένο

ματα και την απασχόληση παρέχουν συνεχή πληροφόρηση και αναλύσεις για το πρόβλημα αυτό που χαρακτηρίζεται αυξανόμενης σημασίας.

27. Όπως οι μεταρρυθμίσεις των Poor Laws, ο Master and Servant Law, τα μακρά και υποχρεωτικά συμβόλαια εργασίας, οι περιφράξεις κλπ. Βλ. N. L. Tranter, «The Labour Supply 1780-1860», στο Roderick Floud και Donald McCloskey, (εκδ.) *The Economic History of Britain since 1700*, τ. 1: 1700-1860, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, 204-226. E. J. Hobsbawm, «Custom, Wages and Work-load in Nineteenth-century Industry», *Labouring Men*, Λονδίνο 1986, σ. 344-370, ιδιαίτερα 351-352.

28. Η άποψη αναφέρεται στις αναλύσεις του Immanuel Wallerstein, και της σχολής του. Μια συνοπτική διατύπωση: «Capitalism and the World Working Class, some premises and Some research and Analysis», στο Im. Wallerstein (εκδ.) *Labor in the World Social Structure*, Beverly Hills, SAGE, 1983, σ. 17-21. Μια συστηματική παρουσίαση της οπτικής της σχολής αυτής: T. Hopkins, Im. Wallerstein, *World-Systems Analysis, Theory and Methodology*, Beverly Hills, SAGE, 1982.

λοιπόν το ελληνικό προσφυγικό πρόβλημα και η διευθέτησή του αποκτά πρόσδρομη και παραδειγματική αξία»²⁹

Η αξιοποίηση βέβαια των προσφύγων κάθε φορά εξαρτώνταν από τις υποδοχές της οικονομίας του χώρου εγκατάστασης και από την αντίστοιχη κρατική πολιτική. Από μια άποψη η Ελλάδα, στη δεκαετία του 1920 συμψήφισε με το μισό εκατομμύριο προσφύγων που δέχτηκε στις πόλεις, το ισάριθμο παραγωγικό δυναμικό (και όχι κατ' ανάγκη την εργατική δύναμη) που είχε χάσει στην υπερπόντια μετανάστευση την προηγούμενη εικοσαετία. Η σύνθεση βέβαια διέφερε, καθώς και η ώρα της ένταξής του στην οικονομία.

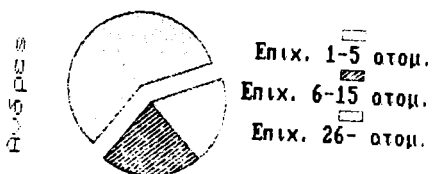
3. Οι γενικότερες τάσεις στη δομή της απασχόλησης μετά την εγκατάσταση των προσφύγων.

Οι γενικές τάσεις που προέκυψαν στη δεκαετία 1920-1930, όπως προκύπτει από τις στατιστικές των ετών 1920 και 1928/1930 είναι οι εξής:

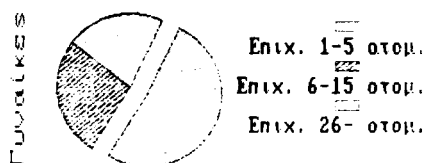
1. Κατά τη δεκαετία αυτή, η εισροή των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών προς τις πόλεις δεν οδήγησε σε μια ισόποση αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης³⁰. Όσοι το 1907 ασχολούνταν με τη βιομηχανία, την εξόρυξη, τις μεταφορές και τις συγκοινωνίες, αποτελούσαν το 29,65% του συνόλου όσων δήλωσαν επάγγελμα. Το 1920 το 23,59% και το 1928 το 22,28%. Αυτή η σταδιακή μείωση των ποσοστών δεν σημαίνει βέβαια αριθμητική συρρίκνωση γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως ανάμεσα στο 1907 και το 1920 η Ελλάδα διπλασιάζεται, με περιοχές και πληθυσμούς κυρίως αγροτικούς, και πως ανάμεσα στο 1920 και το 1928 συμβαίνει η αγροτική εγκατάσταση περισσότερων από μισό εκατομμύριο προσφύγων. Αν παρακολουθήσουμε την αριθμητική διεύρυνση του δυναμικού που απασχολείται στους τομείς αυτούς της οικονομίας θα διαπιστώσουμε πως στα 1907-1920 αυξάνεται κατά 76% και στα 1920-1928 κατά 43%. Στην αύξηση αυτής της τελευταίας περιόδου το προσφυγικό στοιχείο συμβάλλει κατά 82/3% ενώ η εσωτερική μετανάστευση κατά 17,6%. Αυτή η πτώση της συμβολής της εσωτερικής μετανάστευσης στην αύξηση του αριθμού των απα-

29. Από το 1926 ο Ζολώτας (ό.π., σ. 67), παραλληλίζει την ελληνική προσφυγική περίπτωση και την επίδρασή της σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους με παλαιότερες μεταναστεύσεις εργατικού δυναμικού στην Ευρώπη εξαιτίας όχι οικονομικών αλλά πολιτικών και θρησκευτικών αιτιών.

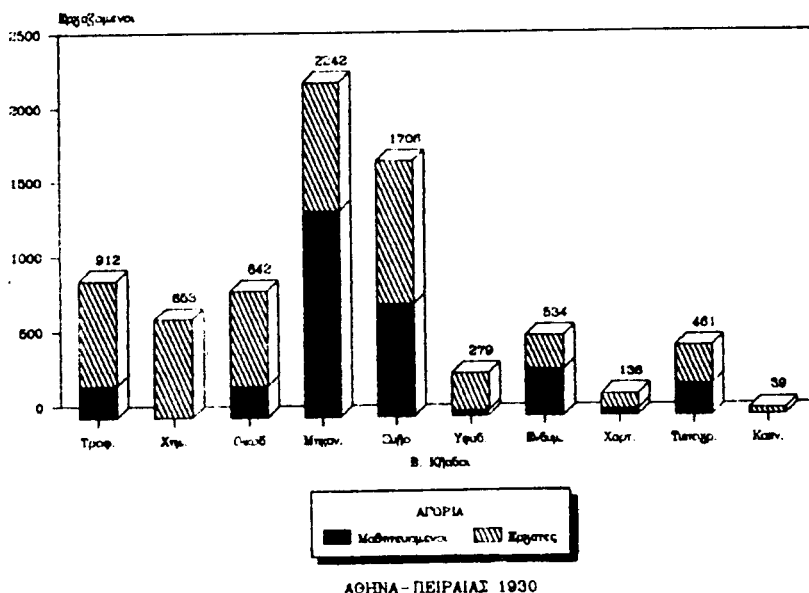
30. Σύμφωνα με το Διονύσιο Φράγκο, οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1980, σ. 60, το 1928 ο βαθμός εξαστισμού ήταν 31% ενώ της εκβιομηχάνισης 18,1%.

Σχ. 1. Κατανομή των εργαζ. — 18 ετών κατά μέγεθος επιχ.

Σχ. 2. Κατανομή των εργαζ. — 18 ετών κατά μέγεθος επιχ.

Πηγή: ΓΣΥΕ. Απογραφή των εργατών και υπαλλήλων των Βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930, Αθήνα 1940.

σχολουμένων στη βιομηχανία, 6 φορές μικρότερη από την προηγούμενη περίοδο 1907-1920, μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως η παρουσία των προσφύγων στις πόλεις αποθάρρυνε τη μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις κατά την ίδια περίοδο. Η προσφυγική συμβολή δηλαδή λειτούργησε υποκαθιστώντας κατά μεγάλο μέρος μια πιθανή πορεία επαγγελματικής και κοινωνικής διαφοροποίησης του γηγενούς πληθυσμού και όχι επισωρευτικά σ' αυτήν³¹.

2. Ενώ λοιπόν στο συνολικό ενεργό πληθυσμό οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία/βιοτεχνία αποτελούσαν το 18,1%, η αναλογία ήταν μεγαλύτερη στον προσφυγικό από το ντόπιο πληθυσμό: στον πρώτο ήταν 24,9%, δηλαδή ένας στους τέσσερις πρόσφυγες, ενώ στο δεύτερο 16,4%, δηλαδή ένας στους έξι. Στις υπηρεσίες η αναλογία ανάμεσα στις δύο ομάδες του πληθυσμού ήταν περίπου ίδια: ένας στους πέντε³². Έτσι 115.000 πρόσφυγες στράφηκαν στο δευτερογενή τομέα και 93.500 στις υπηρεσίες. Θα εξετάσουμε αργότερα ποια επαγγέλματα κρύβει η κατηγορία αυτή. Πάντως ανάμεσα στις δύο στατιστικές καταγραφές (1920-1928) ο απασχολούμενος στο εμπόριο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 53,6 χιλ. και στις προσωπικές υπηρεσίες και τα ελευθέρια επαγγέλματα κατά 26,6 χιλ. Η συμμετοχή των προσφύγων στην αύξηση των απασχολούμενων με το εμπόριο ήταν 71% και στις υπηρεσίες 153%.

3. Αν και η περίοδος από το 1923 που ολοκληρώθηκε η εισροή των προσφύγων ως το 1928/1930 που έχουμε τις πρώτες στατιστικές καταγραφές είναι πολύ μικρή για να καταγραφούν τάσεις παρόμοιου εύρους και σημασίας, (αφορά δηλαδή ένα διάστημα 5 έως 7 χρόνων παρουσίας των προσφύγων στην Ελλάδα), εντούτοις προκύπτει μια αξιοσημείωτη διεύρυνση της εργατικής δύναμης: σύμφωνα με τη στατιστική του 1928 η κατηγορία των εργατών (αποκλειομένων των αγρογερμάτων) περιελάμβανε 577.647 πρόσωπα³³. Ωστόσο η καταγραφή των βιομηχανικών καταστημάτων του 1930, περιλαμβάνει στην ίδια κατηγορία 261.750 πρόσωπα. Το μέγεθος της διαφοράς ανάμεσα στις στατιστικές αυτές δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τη χρήση διαφορετικών στατιστικών προσεγγίσεων και μεθόδων³⁴. Η καταγραφή

31. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από παρατήρηση ανάλογων φαινομένων: σύμφωνα με τον Jeffrey Williamson, «The Impact of the Irish on British Labor Market During the Industrial Revolution», *The Journal of Economic History*, τ. 46, αρ. 3 (1986), σ. 639-720, η μετανάστευση των Ιρλανδών στη Βρετανία αποθάρρυνε πρόσθετη μετανάστευση των ντόπιων στα αστικά κέντρα ή τους ενθάρρυνε να μεταναστεύσουν στην Αμερική.

32. Φράγκος, ό.π., σ. 59.

33. ΓΣΥΕ, Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων. Σεπτέμβριος 1930, Αθήνα 1934, τ. II/2, σ. 4-5.

34. Σκοπός της απογραφής του 1930 ήταν να μετρηθεί το εργατικό προσωπικό που θα

έδειξε μια μικρότερη συγκέντρωση εργατικής δύναμης σε κλάδους που κυριαρχούνταν από μικρές βιοτεχνίες καθώς και από παραδοσιακές δομές εργατικής δύναμης και εποχιακής απασχόλησης. Τέλος παρελήφθη η κατηγορία των εργατών χωρίς ιδιαίτερη ειδίκευση (157.923) η οποία μπορούμε να υποθέσουμε πως αποτελούνταν από μεροκαματιάρηδες, εργαζόμενους στο σπίτι, γενικά περιστασιακούς εργάτες. Η διαφορά είναι ενδεικτική της δομής της εργατικής δύναμης. Μπορούμε να εντοπίσουμε έναν πυρήνα από 181.512 βιομηχανικούς εργάτες³⁵, ο οποίος περιβάλλεται από έναν κύκλο ανειδίκευτων, εποχιακών ή αυτοαπασχολούμενων εργατών και ο οποίος τον υπερβαίνει κατά 120%.

4. Με κριτήριο το μέγεθος των επιχειρήσεων το 1930 υπήρξε η ακόλουθη κατανομή:

Το 43,2%, δηλ. 70.644 εργάτες, απασχολούνταν σε μικρές επιχειρήσεις μεγέθους 1-5 εργάτες, με μέσο όρο απασχολούμενων ανά επιχείρηση 1,7 άτομα. Επρόκειτο δηλαδή για εργαστήρια με ένα-δύο βοηθούς.

Το 17,8%, δηλ. 49.665 εργάτες, απασχολούνταν σε επιχειρήσεις μεγέθους 6-25 εργατών, με μέσο όρο απασχολούμενων ανά επιχείρηση 10 άτομα, μεγέθους δηλαδή μεγάλων βιοτεχνιών και μικρών βιομηχανιών.

Τέλος το 39% απασχολούνταν σε επιχειρήσεις με 26 εργάτες και πάνω. Οι επιχειρήσεις αυτές ήταν 1047 και απασχολούσαν 109.468 εργάτες με μέσο όρο 105 εργάτες ανά επιχείρηση. Ειδικότερα στις 236 μεγαλύτερες επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 100 άτομα, απασχολούνταν 70.477 εργάτες ήτοι το 25% της βιομηχανικής εργατικής δύναμης. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση εργατών σημειωνόταν στις επιχειρήσεις ηλεκτρισμού και αεριοφωτός (208 εργάτες ανά επιχείρηση), στις μεταφορές και τις επικοινωνίες (175) στις εξορυκτικές (127) στα οικοδομικά υλικά και τα συναφή προϊόντα (141), τέλος στην υφαντουργία (121) και στη χημική βιομηχανία (133). Μεγάλες συγκεντρώσεις εργατών σημειώνονταν και στην καπνεπεξεργασία, η οποία όμως παραλείπεται από τις εκτιμήσεις αυτές εξαιτίας της εποχιακό-

---

υπόκειτο στην κοινωνική ασφάλιση. Έγινε από τα επιμελητήρια τα οποία, εξαιτίας του σκοπού της, την αντιμετώπισαν με κάποια δυσπιστία, ό.π., σ. κζ'. Πάντως ο Emil Schoenbaum, Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επι του σχεδίου νόμου των κοινωνικών ασφαλίσεων, Αθήνα 1931, σ. 24 υπολογίζει τους υπόχρεους σε ασφάλιση:

Μεταλλεία: 5703

Βιομηχανία: 237.786

Μεταφορές: 50.487

Τράπεζες: 715

Εμπόριον: 30.861

Σύνολο: 322.552

35. Όπ., σ. κζ'.

τητας του καπνεργατικού επαγγέλματος και της μεγάλης αστάθειας που αυτό παρουσίαζε³⁶. Πρόκειται επομένως για μια προλεταριοποίηση όχι βέβαια κατακλυσμιαία ούτε όμως αμελητέα³⁷.

5. Οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν κατά μέσο όρο 1,7 εργάτη αποτελούσαν το 92,3% του συνόλου, εκείνες που απασχολούσαν 10 εργάτες αποτελούσαν το 6,4%, και εκείνες που απασχολούσαν 105 εργάτες ανά επιχείρηση αποτελούσαν μόλις το 1,3%. Είναι φανερό όμως ότι ανάμεσα στην πρώτη και στην τελευταία κατηγορία δεν έχουμε απλώς ποσοτικές διαφοροποιήσεις. Πρόκειται για δύο διαφορετικά φαινόμενα. Η συναρίθμησή τους προκειμένου να υπολογιστεί το μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων όχι μόνο δε δικαιολογείται αλλά παραπλανεί. Εδώ μας παρουσιάζεται το κλασικό φαινόμενο δυΐσμού ανάμεσα στον τομέα των λίγων μεγάλων επιχειρήσεων και στη θάλασσα των μικρών εργαστηρίων. Η εξαρτημένη εργασία περίπου μοιράζεται ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες: 43,2% στα εργαστήρια και 39% στα εργοστάσια. Στην πρώτη περίπτωση συμφύρεται με την αυτοαπασχόληση και την οικογενειακή ενασχόληση. Στη δεύτερη έχει κλασικές καπιταλιστικές μορφές.

6. Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία αυτά με την κατανομή των απασχολούμενων κατά μέγεθος επιχειρήσεων σύμφωνα με τη στατιστική του 1920, τότε διαπιστώνουμε πως ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων αυξήθηκε κατά 170%. Οι εργαζόμενοι στα εργαστήρια και στα μαγαζιά (επιχειρήσεις 1-5) αυξήθηκαν κατά 177,5% και ελαφρώς η αναλογία κατά επιχείρηση (0,3%). Οι εργαζόμενοι στις βιοτεχνίες και στα μικρά εργοστάσια (6-25) αυξήθηκαν κατά 125%, αλλά δεν αυξήθηκε το μέγεθος των επιχειρήσεων αυτών. Τέλος οι απασχολούμενοι στα μεγάλα εργοστάσια και επιχειρήσεις αυξήθηκαν κατά 188% ενώ παράλληλα αυξήθηκε και το μέγεθος των εργοστασίων αυτών από 77,9 εργάτες στους 105. Παρατηρούμε δηλαδή κατά τη δεκαετία 1920-1930 υπερδιπλασιασμό όλων των μεγεθών και παράλληλα το νέο πληθυσμό που μπαίνει στην απασχόληση να κατανέμεται σ' αυτήν σύμφωνα με την προ του 1922 δομή της. Η επίδραση των προσφύγων όμως την τροποποιεί ελαφρώς προς την κατεύθυνση της πόλωσης ανάμεσα στο μικρόκοσμο του εργαστηρίου, της αυτοαπασχόλησης και της βιοτεχνικής παραγωγής αφενός και στο εργοστασιακό σύστημα αφετέρου.

---

36. 'Ο.π., σ. κε'.

37. Σύμφωνα με τον D. Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, Νέα Υόρκη, Gordon and Breach, 1946, σ. 203, η αναλογία των αυτοαπασχολούμενων και των ανεξάρτητων εργατών στο σύνολο της εργατικής δύναμης ήταν στις ανεπτυγμένες χώρες 19%, στις ημιαναπτυγμένες 40% και στις ελάχιστα ανεπτυγμένες πάνω από 60%.

4. Μια κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα

Η επέκταση του τομέα της αυτοαπασχόλησης και της μικρής εργαστηριακής ή βιοτεχνικής παραγωγής είναι ζήτημα ανοιχτό σε ερμηνείες. Αποτελεί την επιβίωση ενός προκαπιταλιστικού παρελθόντος της οικονομίας ο οποίος δεσμεύει ένα μεγάλο μέρος της εργατικής δύναμης και την αποκλείει από την αγορά εργασίας³⁸; Αποτελεί τον άτυπο τομέα της οικονομίας ο οποίος συγκεντρώνει το «περιστασιακό προλεταριάτο», τους πλανόδιους εμπόρους και τους βιοτέχνες με τις εργαζόμενες οικογένειες τους³⁹; Μήπως μπορεί να ερμηνευτεί με πολιτισμικούς όρους ως εμμονή στην ατομική ανεξαρτησία⁴⁰;

Από την άποψη της κλασικής οικονομικής σχολής η επέκταση του τομέα αυτού δείχνει τη δυνατότητα που υπάρχει σε μια οικονομία να επεκταθεί η παραγωγή με μικρές μονάδες, που χρησιμοποιούν χειρωνακτική εργασία και ανθρώπινη δύναμη, αντί σε μεγάλες που εξοικονομούσαν μέσω της εκμηχάνισης εργασία. Δυνατότητα που θεωρητικά στηρίζεται στην απεριόριστη προσφορά εργατικής δύναμης. Αντίθετα υπό συνθήκες αυξανόμενης ζήτησης στην εκμηχάνιση οδηγεί ταχύτερα η έλλειψη εργατικής δύναμης παρά η απεριόριστη προσφορά της. Η τελευταία λειτουργεί ως αντικίνητρο στην εκμηχάνιση γιατί το οριακό κόστος της εργασίας τείνει προς το μηδέν σε σχέση με το κόστος από την εισαγωγή των μηχανών⁴¹.

38. Ρηγίνος, ό.π., σ. 136: Η βιοτεχνία απορροφά ανδρική εργατική εργασία στερώντας τη βιομηχανία από εξειδικευμένο προσωπικό και ωθώντας τα ημερομίσθια προς τα πάνω. Αποτέλεσμα του καταμερισμού αυτού ήταν ότι «οι πρόσφυγες δεν αποτέλεσαν φθηνή εργατική δύναμη που θα προκαλούσε μαζί με άλλους παράγοντες την ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας» (σ. 114). Παράλληλη η άποψη και της Δρίτσα (σ. 321): οι πρόσφυγες απορροφήθηκαν σε κλάδους στους οποίους κυριαρχούσαν οι μονάδες νάνοι από 1-5 εργάτες.

39. Αίλια Λεοντίδου, Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940, Αθήνα 1989, σ. 179-184. Η σ. θεωρεί ότι η άτυπη οικονομία ενθαρρύνθηκε από την κρατική πολιτική και (σ. 184): «όπως στις τριτοκοσμικές πόλεις, έτσι και στην Αθήνα και τον Πειραιά η άτυπη οικονομία αναπαράγεται πλέον ως βαλβίδα ασφαλείας που θα αποσοβεί τους κοινωνικούς και πολιτικούς κραδασμούς της οικονομικής κρίσης».

40. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1989, σ. 82-92. Η εμμονή στην ατομική ανεξαρτησία συνδυάζεται με την απασχόληση άλλου μέλους της οικογένειας συνήθως της γυναίκας, στην εξαρτημένη εργασία ώστε να διασφαλιστεί η επιβίωση της οικογένειας. Πρόκειται δηλαδή για ένα είδος προσαρμογής στο οποίο διατηρούνται ισχυρές πολιτισμικές καταβολές.

41. W. A. Lewis, «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», *The Manchester School of Economic And Social Studies*, τ. 22 (1954) σ. 139-191. Βλ. επίσης, H. J. Habakkuk, *American and British Technology in the Nineteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1962. Ο Ν. Σβορώνος, αποδίδει την ταχύτερη εκμηχάνιση

Ωστόσο στην κλασική αντίληψη η οικονομική ανάπτυξη συμβαδίζει με τη συγκεντροποίηση των επιχειρήσεων και την εξαφάνιση των μικρών προς όφελος των μεγάλων που επιτυγχάνουν οικονομίες κλίμακας. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή ήταν και η κλασική μαρξιστική η οποία θεωρούσε τον τομέα της μικρής παραγωγής επιβίωση και νεκρό βάρος προορισμένο να εκλείψει. Αναγκαίος όρος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου ήταν η προλεταριοποίηση μέσω της στέρησης των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους και η υπαγωγή τους στη μισθωτή εργασία⁴².

Νεότερες μελέτες αμφισβήτησαν τις βεβαιότητες αυτές. Υποστηρίχτηκε α) ότι κατά τα μέσα του 19ου αι. στη Βρετανία όχι μόνο δεν υπήρξε μια αυτόματη σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά ούτε οι μικρές επιχειρήσεις βρίσκονταν στη διαδικασία εξαφάνισής τους. Αντίθετα οι νέοι βιομηχανικοί κλάδοι συνοδεύτηκαν από ένα πλήθος μικρών επιχειρήσεων οι οποίες στηρίζονταν στους ειδικευμένους τεχνίτες. β) Πως απασχολούνταν πολλοί περισσότεροι ως ευκαιριακοί και μεροκαματιάρηδες εργάτες, παρά στα εργοστάσια. γ) Πως αυξήθηκε η παραγωγικότητα της χειρωνακτικής εργασίας η οποία και έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην παραγωγή πλούτου απ' ότι ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός και δ) πως παρά το γεγονός ότι η τεχνολογία αναμόρφωσε μερικούς κλάδους, άφησε άλλους άθικτους, ενώ και γύρω από τους κλάδους αιχμής δημιούργησε πλήθος μικροεπαγγέλματα⁴³.

Ακόμη και αν η αγγλική περίπτωση θεωρηθεί ιδιόζουσα, και πάλι επιβεβαιώνει την άποψη ότι η προλεταριοποίηση ήταν βέβαια ο κυρίαρχος αλλά όχι ο μόνος τρόπος καπιταλιστικής ανάπτυξης. Υποστηρίχτηκε μάλιστα πως η μικροϊδιοκτητική παραγωγή δεν αποτελούσε απλώς υπό-

---

στις ΗΠΑ στην έλλειψη εργατικής δύναμης εξαιτίας της απορρόφησής της από τη συνεχή διεύρυνση της αγροτικής εγκατάστασης στα δυτικά, σε σχέση με τη Βρετανία της οποίας οι αργότεροι ρυθμοί εκμηχάνισης όχι μόνο σε σχέση με τις ΗΠΑ αλλά και με την προηγούμενη φάση της εκβιομηχάνισης στην ίδια χώρα αποδίδονται στη σχετική αφθονία του εργατικού δυναμικού. Αλλά και στις δυο περιπτώσεις σημειώνεται μια συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση, από την Αυτοκρατορία και το διεθνές εμπόριο στην πρώτη, από τη συνεχή εσωτερική επέκταση στη δεύτερη η οποία απουσιάζει, τηρουμένων των αναλογιών, από τη βαλκανική και την ελληνική οικονομία. Συχνά η συζήτηση για την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα γίνεται χωρίς να λαβαίνεται υπόψη η διεθνής θέση της χώρας στην παγκόσμια οικονομία.

42. Βλ. για παράδειγμα Karl Kautski, *Η κοινωνική επανάσταση*, μεταφρ. Α. Σκουριώτη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985, σ. 95.

43. Raphael Samuel, «Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain», *History Workshop* 3 (1977), σ. 6-72 και Gareth Stedman Jones, «The mid-century crisis and the 1848 Revolutions» *Theory and Society*, τ. 12, αρ. 4 (1983), σ. 505-519.

λειμμα προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής αλλά συνδέθηκε με τον αναδυόμενο καπιταλισμό με νέους τρόπους, απορροφώντας ένα μέρος της συσσώρευσης ή μπαίνοντας σε ιεραρχικές σχέσεις κατά τις οποίες η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο δεν επιτεύχθηκε μέσω της άμεσης εξάρτησης της εργασίας, αλλά έμμεσα, μέσω του ελέγχου των πρώτων υλών και των τιμών, των πιστώσεων κ.λπ. Στην τελευταία αυτή περίπτωση πρόκειται συνήθως για την οικογενειακή εργασία η οποία υπόκειται συλλογικά στις πιέσεις της αγοράς ενώ με τη σειρά της επέβαλε εξαρτήσεις και η ίδια, συνήθως στα θήλα και ανήλικα μέλη της⁴⁴.

Ο τομέας αυτός, υποστήριξε η αμερικάνικη σχολή του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, δεν υπήρξε απλώς ένας εναλλακτικός τρόπος συσσώρευσης, αλλά το απαραίτητο συμπλήρωμα στον καπιταλιστικό τομέα που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία. Σύμφωνα με τη σχολή αυτή η γενίκευση της μισθωτής εργασίας δεν ήταν το καθοριστικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά μάλλον μια συχνή και αναπτυσσόμενη συνέπεια της ανάπτυξής του. Η ύπαρξη μιας πολλαπλότητας μορφών εργασίας τον είχε συνοδεύσει από τη γέννησή του σαν αιτία και αποτέλεσμα. Εφόσον η μισθωτή εργασία όταν αναπαράγεται εξ' ολοκλήρου από το μισθό της είναι ο πιο δαπανηρός τρόπος εργασίας, υπήρχε πάντοτε η ανάγκη διατήρησης ενός τομέα εντός του οποίου η εργατική δύναμη θα αναπαραγόταν και θα συντηρούνταν με χαμηλότερο κόστος εξ' αιτίας της χρησιμοποίησης «αόρατης» και απλήρωτης εργασίας. Η σχολή αυτή μεταθέτει την εστία προσοχής της στην οικογένεια, σε μια κοινωνική δομή δηλαδή, στην οποία συγκεντρώνονταν τα εισοδήματα πολλαπλών δραστηριοτήτων όπως το λιανεμπόριο, η αυτοαπασχόληση, η μισθωτή εργασία, η εργασία των παιδιών, η εν μέρει αγροτική ενασχόληση κ.ο.κ.⁴⁵. Μέσω της στήριξης στην οικογένεια με αυτές τις πολλαπλές δραστηριότητες η μισθωτή εργασία είναι δυνατόν να αμείβεται κάτω από το κόστος της αναπαραγωγής της και ακόμη να συντηρείται στις ηλικίες και στις εποχές που δεν απασχολείται.

Ο τομέας αυτός της μη μισθωτής εργασίας είναι διαδεδομένος τόσο στις χώρες της περιφέρειας, όσο και στις χώρες του κέντρου. Η διαφορά

---

44. Ronald Aminzade, «Reinterpreting capitalist industrialisation: a study of nineteenth-century France», *Social History*, τ. 9, αρ. 3 (1984), σ. 329-350.

45. Χρησιμοποιείται ο όρος «household», «ganze Haus», που θα μπορούσε να αποδοθεί με τη λέξη «Οίκος» στην αρχαία ελληνική της σημασία, ως δομική μονάδα εργασίας, κατανάλωσης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή ως κοινό ταμείο συγκέντρωσης εισοδημάτων, συλλογικής παραγωγής μέρους των μέσων επιβίωσης (π.χ. στέγη, και κατανάλωσης. Εν χρήσει και ο όρος «νοικοκυριό».

ανάμεσα στις δύο ζώνες δεν είναι μόνο ποσοτική. Στην περιφέρεια η οικογενειακή παραγωγή, το μικρεμπόριο, η προσφορά προσωπικών υπηρεσιών και η παραγωγή των μέσων επιβίωσης αποτελεί συμπλήρωμα και υποκατάστατο της μισθωτής εργασίας. Στις χώρες του κέντρου αντίθετα το εισόδημα από τη μισθωτή εργασία συμπληρώνεται με την είσοδο περισσοτέρων μελών της οικογένειας πάλι στη μισθωτή, έστω και ακανόνιστη ή εκτός θεσμικής προστασίας, εργασία. Οι δραστηριότητες της οικογένειας δηλ. αποτελούν στις χώρες αυτές προέκταση των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται στην αγορά, σε σχέση με τις χώρες της περιφέρειας στις οποίες αποτελούν υποκατάστατο της αγοράς (ή, θα μπορούσε να προστεθεί, πραγματοποιούνται μεν στην αγορά αλλά σε μια υπάλληλη αγορά)⁴⁶.

Αυτή η μετατόπιση της οπτικής από την επιχείρηση στην οικογενειακή μονάδα είναι σημαντική για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η ιστορία της εργασίας στην Ελλάδα και μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε σε μια σειρά υποθέσεις:

1. Η μικρή παραγωγή δεν αποτελεί προέκταση της μεγάλης παραγωγής αλλά ένα συμπληρωματικό τρόπο για να επιβιώσουν οι οικογενειακές μονάδες που μετακόμισαν από την ύπαιθρο ή οι προσφυγικές. Στο χωριό, η μισθωτή εργασία των ξενιτεμένων μπορούσε να συμπληρώνει το εισόδημα της οικογένειας ανάμεσα στις άλλες πηγές από τη γεωργία, την κτηνοτροφία, την τροφосуλλογή, τα αγώγια ή από αγροτικά ημερομίσθια. Μετά τη μεταφορά στην πόλη — και εδώ είναι ζητούμενο πότε και γιατί — η οικονομική λειτουργία της οικογένειας δεν εξέλειπε αλλά προσαρμόστηκε στο νέο περιβάλλον διατηρώντας το αγροτικό εισόδημα, εξαρτώμενη περισσότερο από τη μισθωτή εργασία, και αναπτύσσοντας παράλληλες δραστηριότητες. Η διατήρηση των λειτουργιών της οικογενειακής οικονομίας σήμαινε θεωρητικά την εγκαθίδρυση και τη λειτουργία ενός μηχανισμού ρύθμισης της προσφοράς εργασίας δίπλα σ' αυτόν της αγοράς. Η οικογένεια μπορούσε να προσφέρει σε χθαμαλούς καιρούς απεριόριστη εργασία, εξαρτημένη ή αυτοαπασχολούμενη, ανεξάρτητα από το κόστος αναπαραγωγής της, δηλαδή με άπειρη ελαστικότητα. Αντίθετα σε καιρούς που ευημερούσε περιέστελλε τη διαθέσιμη ποσότητα εργασίας⁴⁷.

46. Οι αναλύσεις αυτές έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο Joan Smith, Immanuel Wallerstein, Hans-Dieter Evers (εκδ.), *Households and the World-Economy, Exploration in the World Economy: Publications of the Fernand Braudel Center*, t. 3, Beverly Hills 1984. Μια συνοπτική παρουσίαση: Randall McGuire, Joan Smith, William Martin, «Patterns of Household Structures and the World Economy», *Review*, 10, ap. 1 (1986), σ. 75-97.

47. Hans Medick, «The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism» *Social History*, τ. 1-2 (1976-1977), σ. 291-315. Γυρεύοντας συγκρίσεις, αναλογίες και ανα-

Από την άποψη αυτή τα μικρά εργαστήρια και η βιοτεχνία, το λιανικό και πλανόδιο εμπόριο, οι εργαζόμενοι δι' εαυτόν, οι εποχιακοί και οι ημερομίσθιοι εργάτες, καθώς επίσης οι γυναίκες που παίρνουν δουλειά στο σπίτι ανήκουν σε ένα κοινό κοινωνικό μόρφωμα με συστατικές μονάδες, όχι τις επιχειρήσεις ούτε τα άτομα, αλλά τις οικογένειες οι οποίες συγκεντρώνουν εισοδήματα από περισσότερες από μία από αυτές τις δραστηριότητες. Αν υπάρχει, και ασφαλώς υπάρχει, διαβάθμιση δε θα την αναζητήσουμε στις επαγγελματικές κατηγορίες των μελών τους, αλλά στα επίπεδα των οικογενειακών εισοδημάτων, στην κανονική ή ακανόνιστη ροή τους, στο επίπεδο της κατοικίας και της κατανάλωσης.

2. Η ύπαρξη του κοινωνικού αυτού μορφώματος δε δεσμεύει την προσφορά εργατικής δύναμης, αλλά αντίθετα παρέχει την πρόσθετη δυνατότητα να προσφέρεται εποχιακά και ακανόνιστα. Αποτελεί μάλιστα ένα συνοδευτικό φαινόμενο της μισθωτής εργασίας και διευρύνεται μαζί της. Η αγροτική έξοδος (ή καλύτερα η αγροτική είσοδος στις πόλεις) μπορεί έτσι να υπαχθεί σε μια περιοδολόγηση με κριτήριο τότε γίνεται η μεταφορά του κέντρου βάρους της οικογένειας από το χωριό στην πόλη. Είναι άραγε αυτή η μεταφορά που δίνει ώθηση στη μικροϊδιοκτητική παραγωγή μετασχηματίζοντας τις αγροτικές οικογενειακές δραστηριότητες σε αστικές;

3. Δε διαμορφώνει υψηλά επίπεδα αμοιβής της εργασίας αλλά αντίθετα τα μέλη της οικογένειας είναι δυνατό να εργάζονται, για μικρά ή μεγάλα διαστήματα, με αμοιβές που βρίσκονται κάτω από τις ανάγκες της επιβίωσής τους ή που δεν καλύπτουν την οικογενειακή επιβίωση. Η διαφορά αυτή μπορεί να φανεί από την απόσταση ανάμεσα στους μισθούς και στο κόστος επιβίωσης μιας οικογένειας.

Το 1914 σύμφωνα με μια έρευνα της επιθεώρησης εργασίας ο μέσος όρος των μισθών ενός εργάτη που εργαζόταν 188 ημέρες ετησίως βρισκόταν κάτω από το ποσό που χρειαζόταν μια τετραμελής οικογένεια για να ζήσει, κατά 33% στην Αθήνα και κατά 29% στον Πειραιά⁴⁸.

Σε μια άλλη έρευνα που διεξήχθη το 1930 από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία, σε ένα δείγμα 475 εργατικών οικογενειών, η κατώτερη μισθολογική ομάδα που αποτελούνταν από το 17,8% του συνόλου, πραγματοποιούσε

λύσεις για την ελληνική περίπτωση δεν θα πρέπει να σταθούμε στις παράλληλες σύγχρονες ιστορίες των άλλων βιομηχανικών χωρών αλλά να πάμε είτε στο προβιομηχανικό τους παρελθόν είτε στις σύγχρονες ιστορίες χωρών του τρίτου κόσμου. Βεβαίως οι δύο περιπτώσεις έχουν διαφορές που προέρχονται από το διαφορετικό ρόλο της παγκόσμιας οικονομίας σε κάθε περίπτωση.

48. Υπολογισμοί σε στοιχεία που παραθέτει ο Ιωάννης Πίντος, Τα αίτια και αι διακυμάνσεις της ανεργίας εν Ελλάδι. Αθήνα 1934, σ. 81, από ανέκδοτη μελέτη του επιθεωρητή εργασίας Ιωάννη Αναπλιώτη.

μισθούς οι οποίοι υπολείπονταν από τις προβλεπόμενες μηνιαίες δαπάνες κάθε οικογένειας αυτής της κατηγορίας, κατά 45,6%. Η αμέσως ανώτερη μισθολογική ομάδα που αποτελούνταν από το 50,9% των οικογενειών υπολείπεται κατά 8,12%. Μόνο το 31,3% των οικογενειών που ανήκαν στις ανώτερες μισθολογικά ομάδες κάλυπταν τα έξοδά τους από την αμοιβή της εργασίας τους⁴⁹.

Η οικογένεια μπορούσε να καλύπτει τη διαφορά αυτή με διάφορους συνδυασμούς: με την εργασία των παιδιών, καταφεύγοντας στους πόρους που προέρχονταν από τους οικογενειακούς δεσμούς με το χωριό, σε δεύτερο επάγγελμα — πλανόδιο ή ευκαιριακό, — καταναλώνοντας σε μια δευτερεύουσα αγορά στις πόλεις που πάλι αυτός ο τομέας συντηρούσε. Και βεβαίως με τον υποσιτισμό.

«Ο έλλην εργάτης διαιτάται κατά κανόνα πολύ χειρότερα του συνανδέλφου του των λοιπών προηγμένων ευρωπαϊκών κρατών. Η κατοικία του είναι συνήθως ανθυγιεινή και εστερημένη οιασδήποτε αναπαύσεως. Η ενδυμασία του είναι πενιχρά. Μάλλινα ενδύματα δεν έχουν πάντοτε οι εργάται, έχοντες συνήθως ως κύριον εσωτερικόν ένδυμα φανέλλαν και ως εξωτερικόν περιβολήν εκ βαμβακερού υφάσματος»⁵⁰. Στη μελέτη τους «Περί του κόστους επαρκούς διατροφής πτωχών οικογενειών»⁵¹ οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιος Ιωακείμογλου και Γεώργιος Λογαράς, κατήρτισαν ένα ενδεικτικό — το φθηνότερο δυνατό αλλά επαρκές — σιτηρέσιο για μια οικογένεια με τρία ανήλικα [το 12% των εργατών είχαν τρία και περισσότερα παιδιά] και υπολόγισαν το κόστος του, για το έτος 1934, σε 449 δρχ. εβδομαδιαίως ή 1796 μηνιαίως. Το κόστος αυτό πόλιν καλυπτόταν από ένα μέσο ανδρικό εργατικό μισθό που κυμαινόταν τη χρονιά αυτή γύρω στις 75 δρχ., υπό τον όρο ότι η απασχόληση θα ήταν συνεχής, πράγμα σπάνιο για την εποχή⁵². «Είναι όμως φανερόν, προσθέτει η έκθεση, ότι εις το ποσόν τούτον θα πρέπει να προστεθή κονδύλιον γάλακτος και άλλων σιτιών μεγαλύτερου κόστους με σχετικώς μεγαλύτεραν περιεκτικότητα εις λεύκωμα α' τάξεως πράγμα το οποίον συνεπάγεται μεγαλύτεραν δαπάνην». «Εκ του γεγονότος ότι υπήρχον υπάλληλοι με μισθόν 1500 δρχ. μηνιαίως,

49. Υπολογισμοί με βάση στοιχεία που παραθέτει ο Περικλής Ρεδιάδης, «Αι συνθήκαι των εργατικών τάξεων εν Ελλάδι και ο νόμος του Engel», Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τ. 13 (1933), σ. 263-273. Βλ. επίσης Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 30-32.

50. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 98.

51. Ιατρικά Αθήναι, τ. 7 (1934), σ. 1-9.

52. Σύγκρινε με τους πίνακες που παραθέτει ο Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 38-57. Το 54% όμως των εργατών βρίσκονταν κάτω από το μέσο όρο, βλ. Emil Schoenbaum, Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επί του σχεδίου νόμου «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», Αθήνα 1931, σ. 68-69.

σχολίαζαν αργότερα, σαφώς προκύπτει ότι το εισόδημα ουδόλως επήρκει δια να καλύψει στοιχειώδεις ανάγκες της οικογένειας πτωχού υπαλλήλου, μικροεπαγγελματίου κ.λπ.). Το αυτό ισχύει και δι' άλλας πτωχάς τάξεις (εργάτου κ.λπ.). Το ανεπαρκές εισόδημα άγει εις βλάβην της υγείας»⁵³. Σύμφωνα με μελέτη του Νικολάου Πράτσικα, στις πιο καλοπληρωμένες εργατικές ομάδες (εισπράκτορες και κλητήρες της Εθνικής Τράπεζας, σιδηροδρομικούς, εργάτες ηλεκροκίνησης και φωταερίου, ταχυδρομικών υπαλλήλων και εμποροϋπαλλήλων) η τροφή κάλυπτε το 54% του μισθού⁵⁴.

Μια άλλη πλευρά του υποσιτισμού ήταν η ποιότητα της καταναλισκόμενης τροφής. Η συνηθισμένη σύνθεση της διατροφής περιείχε άφθονη σχετικώς ποσότητα άρτου η οποία, σύμφωνα με τον Πράτσικα, «από της απόψεως διαιτητικής της αξίας και της εις στοιχεία θρέψεως αποδόσεώς της, θ' αναγκασθώμεν μετά λύπης να βεβαιώσωμεν ταύτην ως ηλαττωμένην»⁵⁵. Στο υπόμνημά του προς την Επιτροπή Υγιεινής της ΚΤΕ, ο Διευθυντής υγειονομικών υπηρεσιών Νικόλαος Μακρίδης έγραφε «περί της, λόγω ακριβείας του βίου, ανεπαρκούς εις ποσότητα και ποιότητα διαθρέψεως των κατωτέρων ιδία κοινωνικών τάξεων και της υπ' αυτών χρησιμοποίησεως ως τροφών και σιτίων νοθευμένων ουσιών, δια τον πραγματικόν και προληπτικόν έλεγχον των οποίων ουδεμία λαμβάνεται θετική πρόνοια»⁵⁶.

Η ποιότητα της διατροφής, όπως και των άλλων προϊόντων που καταναλώναν τα φτωχά στρώματα, θέτει με τη σειρά της ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα: τη λειτουργία της παράλληλης αγοράς η οποία προσέφερε φθηνότερες υπηρεσίες και προϊόντα, δεύτερης διαλογής και προσαρμοσμένα στις ανάγκες του κύκλου της φτώχειας που απευθυνόταν, διαμορφώνοντας έτσι τους όρους μείωσης του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης⁵⁷. Πρόκειται για ένα δυϊσμό της αγοράς γνωστό και από όμοια φαινόμενα που έγιναν αντικείμενο έρευνας σε σύγχρονες πόλεις του τρίτου κόσμου, ιδιαίτερα αφρικανικές⁵⁸. Σ' αυτή την παράλληλη αγορά θα πρέπει να αναζητή-

53. Γ. Ιωακείμογλου και Γ. Λογαράς, «Συμβολή εις την μελέτην της διατροφής του ελληνικού λαού», Αρχείον Ιατρικών Επιστημών, τ. 1. τχ. 7 (Μάιος 1946), σ. 147-149.

54. Ν. Πράτσικας, Έρευναι περί της ακριβείας της ζωής και της κινήσεως των τιμών εν Αθήναις κατά τα έτη 1923-1927, Αθήνα 1927, σ. 12-13.

55. Στο ίδιο, σ. 19.

56. Νικόλαος Μακρίδης, Αι υπηρεσίαι υγιεινής εν Ελλάδι, Αθήνα 1934, σ. 69.

57. Ακραίες μορφές αυτής της παράλληλης αγοράς είναι το «μπαγιατοπάζαρο» όπου παλούνταν μπαγιατική τροφή φθηνότερα. Για την Αθήνα: Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950), Αθήνα 1951, σ. 326. Για το Βόλο: εφ. Τύπος, 23 Νοεμβρίου 1902.

58. Βλ. Bill Freund, *The African Worker*, Cambridge University Press, 1988, σ. 36-37.

σουμε λ.χ. τον οικονομικό ρόλο των πλανόδιων επαγγελματιών ή ακόμη και την πληθώρα των μικροκαταστημάτων⁵⁹.

«Το κράτος εφ' όσον δια πολλούς λόγους αδυνατεί να καταργήσει ή να περιορίσει το επάγγελμα τούτο, δύναται παρακολουθούν, καθοδηγούν και ελέγχον τους διαφόρους πλανοδίους ή ισταμένους μικρεμπόρους ν' αντιδράσει σοβαρώς εις την άπληστον και κατά προοδευτικήν κλίμακα βαίνουσαν αισχροκέρδειαν μεγάλου μέρους των μονίμων και εγκατεστημένων εμπόρων»⁶⁰.

Φτάνουμε δηλαδή από έναν άλλο δρόμο στην ίδια ανώνυμη κατηγορία. Δεν θα πρέπει όμως να βιαστούμε να γενικεύσουμε. Οι κατηγοριοποιήσεις και οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι απαραίτητες για να καταλάβουμε. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε πως αποτελούν αφαιρέσεις από την πραγματικότητα η οποία έχει πάντοτε πολλές παραμέτρους και προπαντός αποχρώσεις στις μεταβάσεις από τη μία κατηγορία στην άλλη. Η παράλληλη αγορά και όσοι σύχναζαν εκεί σαν πωλητές και αγοραστές ήταν βέβαια μια προέκταση της οικονομίας της επιβίωσης αλλά και ένας καπιταλισμός κάτω από τον καπιταλισμό.

5. Εργατική δύναμη και εργατική τάξη

Ο συσχετισμός της προέλευσης και της συνείδησης των εργατών είναι επίσης ένα ζήτημα με πολλαπλές δυνατότητες ερμηνείας. Παλαιότερα υποστηριζόταν πως το αγροτικό περιβάλλον εκβάλλει στη δημιουργία μιας συντηρητικής εργατικής τάξης. Νεότερες εργασίες έδειξαν αντίθετα ότι μεγαλύτερο ριζοσπαστισμό έδειξαν εργάτες που είχαν αποκοπεί πρόσφατα από το αγροτικό τους περιβάλλον και μετανάστες, παρά εκείνοι που προέρχονταν από τις πόλεις με τη βιομηχανική παράδοση του τύπου που αναπτύχθηκε το 19ο αιώνα⁶¹. Ριζοσπαστισμός και προσκόλληση στη συντήρηση ό-

59. Σύμφωνα με τον Κλαδά (ό.π., σ. 13) σε 142 άρρενες Αθηναίους αντιστοιχούσε ένα καφενείο και σε 283 κατοίκους ένα παντοπωλείο.

60. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Εκθέσεις Διαχειριστικών ελέγχων, Αθήνα 1929, σ. 9.

61. Για την πρώτη άποψη: M. Mann, *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, Οξφόρδη, Macmillan 1973. Για τη δεύτερη, J. C. Leggett, *Class, Race and Politics*, Oxford University Press 1968. Για την περίπτωση των ευρωπαϊών μεταναστών στις ΗΠΑ: Herbert Gutman, «Work, Culture and Society in Industrializing America, 1815-1919» *American Historical Review*, τ. 78 (1973), σ. 531-558. Ο Ν. Σβορώνος που ενδιαφέρεται για τις πολιτισμικές πηγές της εργατικής αντίστασης, υποστηρίζει πως προήλθαν από τις εθνικές κουλτούρες των μεταναστών. Τέλος για την περίπτωση της Ρωσίας πριν το 1917: Robert Eugene Johnson, *Peasant and Proletarian. The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century*, New Jersey, Leicester University Press, 1979.

μως αποτελούν έννοιες που πρέπει να αποσαφηνιστούν και ενδεχομένως να επαναπροσδιοριστούν. Συχνά η προσκόλληση στη συντήρηση, η οποία κατανοείται διαφορετικά από κάθε κοινωνική ομάδα, προξενεί ριζοσπαστικές εμβολές⁶².

Η εικόνα της εργατικής τάξης δεν μπορεί να προκύψει μέσα από μια στατιστική που μας δίνει τη στιγμιαία εικόνα μιας κοινωνίας. Πρώτο γιατί η έννοια τάξη αποτελεί μια ιστορική κατηγορία και επομένως για να γίνει αντιληπτή χρειάζεται η διάσταση του χρόνου, και δεύτερο γιατί η σχέση με τα μέσα παραγωγής, που οι μετρήσεις μπορούν να δείξουν, αποτελεί βέβαια μια πηγή κοινωνικών προσδιορισμών, αλλά λειτουργεί ως μήτρα που προσδιορίζει αρνητικά τις δυνατότητες συμπεριφορών. Τι οι άνθρωποι δεν μπορούν να κάνουν, παρά τι μπορούν.

Ο σχηματισμός μιας τάξης είναι μια διαρκής διαδικασία. Καθώς οι καπιταλιστικές σχέσεις διεισδύουν σε μια κοινωνία, οι σχέσεις παραγωγής συνεχώς αναδομούνται εμπεριέχοντας ή απορρίπτοντας, σε κάθε νέα φάση, τις προηγούμενες. Οι τάσεις επομένως συγκρότησης σε τάξη συμβαδίζουν με τις τάσεις αποδιάρθρωσής της. Εξάλλου το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο αλλάζει και στρώματα και κοινωνικές ομάδες συνεχώς ανασχηματίζονται, καθώς πολλαπλοί παράγοντες γυρεύουν να ομαδοποιήσουν τους ανθρώπους γύρω από διαφορετικές ταυτότητες, πολιτικές, εθνικές, θρησκευτικές κ.λπ. Οι τάξεις επομένως ως ιστορικοί παράγοντες αποτελούν το αποτέλεσμα των αγώνων που δομούνται από την ολότητα των οικονομικών, των πολιτικών και των πολιτισμικών σχέσεων. Χρειάζονται κατά συνέπεια χρόνο για να αναπτυχθούν και να εκδηλωθούν.

Εξάλλου, οι δυνάμεις συγκρότησης και αποδιάρθρωσης μιας τάξης, ή ενσωμάτωσής της σε άλλα σύνολα, δρουν ταυτόχρονα με τη μορφή ανταγωνιστικών ιδεολογιών και πολιτικών πρακτικών και θεσμών. Χρειάζεται επο-

---

Ο Ν. Σβορώνος διερευνά τους λόγους της ριζοσπαστικότητας των πρώτης γενιάς εργατών οι οποίοι δεν είχαν αποκοπεί ακόμη από το χωριό. Την αποδίδει στους διπλούς δεσμούς με την πόλη και το χωριό. Και για τους δυο συγγραφείς οι δεσμοί των συντοπιτών ή των ομοεθνών, με το χωριό ή την εθνική κουλτούρα αποτελούσαν τις απαραίτητες πηγές αλληλεγγύης για τη στήριξη της εργατικής αντίστασης. Παρόμοια διαπραγμάτευση για μια προσφυγική συνοικία του Πειραιά, από τη Hirschson, Heirs of the Greek Catastrophe, σ.π. Σύμφωνα με τον E. J. Hobsbawm, «Class consciousness in History», στο Istvan Meszaros (εκδ.), Aspects of History and Class Consciousness, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1971, σ. 5-21, πρέπει να διακρίνουμε τις διαβαθμίσεις αυτής της συνείδησης.

62. Ιδιαίτερα στις αγροτικές κοινωνίες, βλ. E. J. Hobsbawm, «Prepolitical movements in modern politics» στον τόμο που επιμελήθηκε ο Alkis Kontos, Powers, Possessions and Freedom, Toronto University Press, 1979, σ. 89-106 και Eric Wolf. Peasant Wars of the Twentieth Century, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1973, σ. 276-302.

μένως να λάβουμε υπόψη μας τους απεργιακούς και συνδικαλιστικούς αγώνες της περιόδου, την εργατική νομοθεσία και την κρατική παρέμβαση, το χαρακτήρα των πολιτικών οργανώσεων και ιδεολογιών που ανταγωνίζονταν για να αποκτήσουν επιρροή ανάμεσα στα εργατικά στρώματα⁶³. Κάθε ένας από αυτούς τους παράγοντες χρησιμοποιούσε μια γλώσσα η οποία είτε ήταν διαποτισμένη και βασιζόταν σε μια ταξική αντίληψη της κοινωνίας είτε αποσκοπούσε να τη διαλύσει και να την αναγάγει σε άλλου τύπου διαρθρωτική λογική. Με τη δράση του δημιουργούσε συσπειρώσεις ή αντισυσπειρώσεις ταξικού ή ανταγωνιστικού της έννοιας τάξη τύπου. Αν όμως αναζητήσουμε τα ιδιαίτερα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της μεσοπολεμικής εποχής και όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, τότε ένα από τα κυριότερα αποτελεί η διάδοση μιας γλώσσας κοινωνικής τάξης και πάλης των τάξεων. Μιας γλώσσας η οποία ενσωματώθηκε αφενός στην κουλτούρα και τις συμπεριφορές των εργατών και των λαϊκών στρωμάτων που τους περιέβαλλαν, αυτονομήθηκε αφετέρου ως πολιτική ιδεολογία κάλυψης νέων κοινωνικών κυριαρχιών. Η μεταλλαγή αυτή (και η συνακόλουθη αμφισημία) θέτει ζητήματα μεθόδου και ορολογίας. Η κατάρρευση λ.χ. της ταξικής γλώσσας ως ιδεολογικού συστήματος επιβολής θα συμπαρασύρει και τη χρήση της έννοιας τάξη ως αναλυτικού μεθοδολογικού εργαλείου;

Αν όμως δεν παραιτηθούμε από κάθε προσπάθεια αναγωγής σε έννοιες και κατηγορίες και κρατήσουμε την τάξη, τότε ποια είναι η σχέση της με την εργατική δύναμη;

Η συγκρότηση ή όχι των εργατών σε τάξη, μέσω της συνείδησης και των συλλογικών συμπεριφορών τους, δεν είναι αδιάφορη για τη διαθεσιμότητά τους ως εργατικής δύναμης. Καθορίζει τις προσδοκίες τους, που με τη σειρά τους επηρεάζουν την προσφορά εργατικής δύναμης και τον τρόπο συμμετοχής τους στις οικονομικές διαδικασίες, στην αγορά εργασίας. Εργατική δύναμη και εργατική τάξη αποτελούν επομένως δύο κατηγορίες διαφορετικές αλλά σε αλληλεξάρτηση. Η αλληλεξάρτηση αυτή επιβάλλει πολλαπλές προσεγγίσεις, και ακόμη αναδεικνύει το αντικείμενο μελέτης ως προνομιακό πεδίο συνάντησης της οικονομικής ιστορίας, της κοινωνι-

---

63. Βλ. τις παρατηρήσεις για το χαρακτήρα της νομικής ιδεολογίας και τις συνέπειές της στις σχέσεις άνισης ανταλλαγής στο άρθρο του Γεωργίου Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920» στον τ. Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, σ. 49-84, ιδιαίτερα σ. 81.

κής ανθρωπολογίας, της ιστορίας των ιδεών, των νοοτροπιών, και της πολιτικής⁶⁴.

---

64. Από την πλούσια βιβλιογραφία και τις κοινωνικές τάξεις θα αναφερθώ επιλεκτικά στις πηγές της άποψης που παρουσιάζεται εδώ: Εκτός από τον E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin books, 1981, ιδιαίτερα σ. 9., βλ. Adam Przeworski, «Proletariat into Class: The Process of Class Formation», στο έργο του *Capitalism and Social Democracy*, Gambridge και Παρίσι, 1985 σ. 47-92, Charles Sabel, *Work and Politics*, Cambridge 1982 και Craig Litter. *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*, Λονδίνο 1982.

Μαργαρίτα Δρίτσα

Ιστορικός - Παν/μιο Κρήτης

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ: ΜΕΡΙΚΑ ΠΡΩΤΑ ΕΡΕΘΙΣΜΑΤΑ

Στη διάρκεια των τελευταίων 40 χρόνων, τους οικονομικούς ιστορικούς σε διεθνές επίπεδο έχουν απασχολήσει όχι μόνον οι μηχανισμοί της οικονομικής ανάπτυξης, θέμα που διαπραγματεύεται κατεξοχήν η Οικονομική Ιστορία, αλλά και ο ρόλος των ομάδων και των επιχειρηματικών θεσμών που βρίσκονται πίσω και κάτω από τους μηχανισμούς. Τα θέματα αυτά απασχολούν ειδικότερα την Ιστορία των επιχειρήσεων. Επίσης, τα τελευταία χρόνια έχει συγκεντρωθεί πολύτιμο υλικό από αρχεία επιχειρήσεων¹ που καθιστά την έρευνα εφικτή.

Στην Ελλάδα η Οικονομική Ιστορία ασχολήθηκε κυρίως με τους μηχανισμούς μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας που σχετίζονται με το ρόλο της γεωργίας, του εμπορίου, των συγκοινωνιών, των τραπεζών. Πολύ λιγότερο εξετάστηκαν μέχρι τώρα θέματα βιομηχανίας και εκβιομηχάνισης, ελάχιστα δε ή καθόλου οι κεντρικοί φορείς της οικονομικής ανάπτυξης, όπως είναι οι επιχειρηματίες και οι επιχειρήσεις.

Οι τρόποι και μέθοδοι για αυτού του είδους τις αναλύσεις έχουν αναπτυχθεί αρκετά από την ξένη εμπειρία. Η Ιστορία των Επιχειρήσεων έχει να επιδείξει δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις, παρότι συχνά διαπλεκόμενες: Η πρώτη προσέγγιση εξετάζει τις επιχειρηματικές δραστηριότητες σαν επιχείρηση και σαν καινοτομία και τονίζει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Εδώ ο λόγος γίνεται φυσικά για τη δράση του επιχειρηματία. Η προσέγγιση αυτή διέπει πολλές από τις πρώτες αναλύσεις για τη Βιομηχανική Επανάσταση, ιδιαίτερα στην Αγγλία κατά την πρώτη και «ηρωική» περίοδό της. Στο θεωρητικό επίπεδο αντλεί τις αρχές της από τις μελέτες του J. Schum-

---

1. Ήδη από το 1958 κυκλοφορεί στη Βρετανία το περιοδικό «Business History ενώ η πρώτη έδρα Ιστορίας των Επιχειρήσεων δημιουργήθηκε το 1959. Στις Η.Π.Α., αντίστοιχες εξελίξεις στο Harvard και αλλού χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1920. Επίσης, στη Βρετανία μέχρι σήμερα έχουν συγκεντρωθεί και δημοσιευθεί τα αρχεία περίπου 1000 επιχειρήσεων, είχε δε ιδρυθεί ειδικός οργανισμός για τη διατήρηση αρχείων επιχειρήσεων, το Council for the preservation of business archives το 1934 ή όπως είναι σήμερα γνωστός «Business Archives Council».

peter (the theory of economic development, Cambridge, mass, 1934). Η συστηματική καλλιέργειά της οδήγησε στην ίδρυση στην Αμερική του «Centre for research in entrepreneurial history» στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Η δεύτερη προσέγγιση είναι πιο πρόσφατη και αναφέρεται τόσο στην ιστορία μεμονομένων επιχειρήσεων που εξετάζονται με άξονα την οργάνωσή τους, όσο και στην εξέταση γενικότερων επιχειρηματικών δομών στην οικονομία. Στη βρετανική ιστοριογραφία, η θεματολογία δεν εξαντλείται στις επιχειρήσεις μόνον, αλλά το ενδιαφέρον επεκτείνεται σε προβλήματα της γενικότερης λειτουργίας και των συνεπειών της οικονομίας.

Και οι δύο προσεγγίσεις δείχνουν το αυξημένο ενδιαφέρον των ιστορικών για τη βιομηχανική κοινωνία και οικονομία και εκφράζουν με τον τρόπο τους μία διάχυτη περιέργεια ή ανησυχία, εδώ και αρκετά χρόνια, για το ρόλο των επιχειρηματιών στην οικονομική ανάπτυξη τα τελευταία 100 χρόνια.

Η ενασχόληση με το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης οδήγησε τους ιστορικούς των επιχειρήσεων στην εκλέπτυνση και διαφοροποίηση των προαναφερθειςών προσεγγίσεων. Έτσι σήμερα ορισμένοι από αυτούς εξετάζουν τις επιχειρήσεις σαν θεσμούς, εμπνεόμενοι και από τις αναλύσεις του A. Gerschenkron (*Economic backwardness in historical perspective*, Harvard U.P. 1976). Οι επιχειρήσεις αυτές έχουν έτσι τη δική τους ιστορία. Άλλοι, περνούν σε μία συγκριτική θεώρηση των δομών και της γενικότερης επιχειρηματικής πολιτικής ωθούμενοι από τη σημασία που έχει αποκτήσει ο εταιρικός και διευθυντικός χαρακτήρας της σύγχρονης οικονομίας και η κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων². Άλλοι πάλι, Βρετανοί κυρίως ιστορικοί, έχουν αναπτύξει μία τρίτη διάσταση, εξετάζοντας συστηματικά το ρόλο των επιχειρηματιών στη βρετανική οικονομία, τονίζοντας τη σχετική ύφεση του ρυθμού ανάπτυξης στα τέλη του 19ου αιώνα³.

Αφετηρία για τη μελέτη της επιχειρηματικής ανάπτυξης θεωρείται

---

2. Στις σχετικά πρόσφατες εργασίες συγκαταλέγονται οι μελέτες του Alfred D. Chandler, *Strategy and structure: chapters in the history of industrial enterprise*, Cambridge, mass. 1962, του ιδίου, *The visible hand: the managerial revolution in American business*, Cambridge, mass. 1977, Για την αγγλική εμπειρία ειδικότερα βλ. D. F. Channon, *The strategy and structure of British enterprise*, London 1973, τη μελέτη του Leslie Hannah, *The rise of the corporate economy*, London 1976, και του ιδίου ως επιμελητή, το συγκριτικό τόμο με τίτλο *Management strategy and business development: an historical and comparative study*, London, 1976.

3. Αναφέρονται ενδεικτικά οι μελέτες του P. L. Payne, ειδικότερα το *British Entrepreneurship in the nineteenth century*, London 1974, και του D. H. Aldcroft «The entrepreneur and the british economy 1870-1914» *Economic History Review*, 2nd series XVII 1964.

η εξέλιξη της οικονομίας που αποτελεί βάση και αποτέλεσμα της επιχειρηματικής δράσης. Ειδικότερα, η δημιουργία εθνικής αγοράς φαίνεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων. Γίγαντες όπως η General Electric, η Unilever, η Courtaulds, με την πολυεθνική τους δομή δεν ανατρέπουν αυτή την αρχή, ενώ και οι ευκαιρίες που εμφανίσθηκαν για τις μικρές επιχειρήσεις δεν ανέτρεψαν την τάση για επικράτηση των μεγάλων επιχειρήσεων⁴.

Όλες οι προσεγγίσεις παραπέμπουν ρητά ή έμμεσα σε μία θεωρία επιχειρήσεων της οποίας οι αρχές κινούνται ανάμεσα στη νεοκλασική οικονομική θεωρία και στο «συμπεριφορισμό» (behaviourism). Η νεοκλασική προσέγγιση στις διάφορες παραλλαγές της τονίζει το κέρδος ή κάποιους συνφωείς σκοπούς, όπως όγκο πωλήσεων, ευνοϊκούς όρους διαπραγμάτευσης κ.λπ. σαν επιδιώξεις μιας επιχείρησης. Η «συμπεριφορική» προσέγγιση αναλύει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αναδύεται από την επιχείρηση σαν οργανωτικό και διοικητικό σύστημα. Αποτελεσματικότερες είναι οι αναλύσεις εκείνες που συνδυάζουν τα δύο αυτά συστήματα, εξετάζοντας τις επιχειρήσεις σε σχέση με το εμποροβιομηχανικό πλαίσιο και το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον τους.

Η σημασία της νέας αυτής διάστασης της Οικονομικής Ιστορίας είναι προφανής για την Ελλάδα. Επειδή ακόμη δεν έχουν συγκεντρωθεί κατά συστηματικό τρόπο στοιχεία για τις ελληνικές επιχειρήσεις, προέχει σε ένα πρώτο επίπεδο η καταγραφή της πραγματικότητας και η διατύπωση κάποιων υποθέσεων για την ιστορία τους. Γνωρίζουμε όμως ελάχιστα πράγματα για τη διάρκεια ζωής τους, για τις σχέσεις τους με το κράτος, για την εσωτερική τους δομή και για τη διαπλοκή τους με το περιβάλλον τους.

Οι ελλείψεις αυτές δεν έχουν εμποδίσει τους οικονομικούς ιστορικούς να διατυπώνουν συχνά υποθέσεις, που όμως χρειάζονται διερεύνηση, για το ρόλο των επιχειρηματιών. Οι Έλληνες επιχειρηματίες, ιδιαίτερα όσοι ασχολήθηκαν με τη βιομηχανία, θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τα αναπτυξιακά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, μας είναι ακόμη λίγο γνωστές οι επενδυτικές τους στρατηγικές, η/οι νοοτροπία/ες τους, οι καινοτομίες — τεχνολογικές, οργανωτικές, εμπορικές — που ενδεχομένως εισήγαγαν, ο βαθμός προσαρμογής τους και η αντίδρασή τους στις προκλήσεις που παρουσίαζε το περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούσαν.

4. Σχετικά με τις μικρές επιχειρήσεις και την ανταπόκρισή τους στις νέες συνθήκες της αγοράς ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της βρετανικής κλωστοϋφαντουργίας. Βλ. σχετικά το πολύ ενδιαφέρον άρθρο του S.D. Chapman «Small firms in the british textiles industries 1720-1978» στο C.I.H.M.S.S.S., CNRS, *Petite Entreprise et croissance industrielle*, Paris 1981, Τόμ. 1.

Η καταγραφή της πραγματικότητας δεν θα μπορούσε να αντιπαρέλθει μία απόπειρα περιοδολόγησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας με άξονα το πρόβλημα της μεγέθυνσης, αφού η εμφάνιση των μεγάλων επιχειρήσεων παρατηρείται σχεδόν παντού στον κόσμο, σαν αναπόσπαστο χαρακτηριστικό γνώρισμα της καπιταλιστικής δομής. Για την Ελλάδα το ερώτημα τίθεται αρνητικά: Γιατί, δεν εμφανίσθηκαν μεγάλες επιχειρήσεις παρά εξαιρετικά αργά και πάλι μόνον σε σχετικά μεγέθη; Οποιαδήποτε απόπειρα διερεύνησης του προβλήματος πρέπει να λάβει υπόψη της ένα σταθερό χαρακτηριστικό των ελληνικών επιχειρήσεων, δηλαδή, την οικογενειακή τους δομή, και την εξέλιξή τους από καθαρά προσωπικές σε ανώνυμες εταιρίες.

Παρόμοιες υποθέσεις έχουν διατυπωθεί για την περίπτωση της Βρετανίας. Έτσι θεωρήθηκε ότι στον οικογενειακό χαρακτήρα των επιχειρήσεων οφείλεται η «καθυστέρηση που παρατηρήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, όταν η Βρετανία έχασε την πρώτη θέση που κατείχε στο διεθνές οικονομικό σύστημα υπέρ των Η.Π.Α. Ανάλογα επιχειρήματα διατυπώθηκαν επίσης για τη σχετική καθυστέρηση της Γαλλίας (19ος αιών.) Οι οικογενειακές επιχειρήσεις δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν μία αρκετά μακριά διάρκεια ζωής, αφού βασίζονταν στην ακεραιότητα των εταίρων που τις αποτελούσαν και εξαρτιόνταν από τον έλεγχό τους. Δεν ανέπτυξαν καμία διευθυντική δομή από επαγγελματικά στελέχη, ενώ τα κέρδη αντί να επανεπενδύονται απορροφώνταν από την κατανάλωση, ενισχύοντας τη βραχυπρόθεση οπτική και την αποσπασματική στρατηγική. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως υποστηρίζονται, αδυνατούσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά όχι μόνον στο επίπεδο της συσσώρευσης κεφαλαίων — που άλλωστε δε θεωρείται το μοναδικό κριτήριο ανάπτυξης — αλλά κυρίως σ' εκείνο της αποτελεσματικότητας του χρήσης⁵.

Ο θεσμός των Ανωνύμων Εταιριών που διαδέχθηκε τις προσωπικές οικογενειακές επιχειρήσεις και αποτέλεσε, αποφασιστικό στάδιο στην εξέλιξη των μεγάλων επιχειρήσεων, εμφανίσθηκε σχετικά αργά και πάντως όχι χωρίς προσκόμματα, ακόμη και εκεί όπου η νομοθεσία είχε προνοήσει για την ίδρυσή τους. Στη Βρετανία, παραδείγματος χάριν η καθυστέρηση δεν οφειλόταν τόσο στην απουσία νομικού πλαισίου, αλλά στην έλλειψη πιεστικής ανάγκης να μεταβληθούν οι παλιότερες ιδιωτικές επιχειρήσεις σε

---

5. Για την περίπτωση των βρετανικών επιχειρήσεων βλ. D. H. Aldcroft, «The entrepreneur and the british economy... ό.π. και του P. L. Payne «The emergence of the large-scale company in great britain, 1870-1914» *Econ. Hist. Review*, 2nd ser. XX, 1967 και του ιδίου, *Family business in britain: an historical and analytical survey* στο Akio okochi & s. ysuoka eds, *Family business in the era of industrial growth*, Tokyo, 1984.

ανώνυμες αφού οι πρώτες λειτουργούσαν χωρίς ουσιαστικό ανταγωνισμό σε εθνικό και διεθνές επίπεδο μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα.

Στη Γαλλία αντίθετα, ο ρόλος του κράτους και του θεσμικού πλαισίου υπήρξε καίριος. Η εκπεφρασμένη πολιτική βούληση του γαλλικού κράτους μετά το 1830 να προωθηθεί η εκβιομηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός και να παγιωθεί το εθνικό κύρος της Γαλλίας, σήμαινε ότι η ανάπτυξη ξεκίνησε με γρήγορους ρυθμούς αλλά και με πολλές εντάσεις. Το κράτος παρενέβαινε για να εμποδίσει τη δημιουργία ανωνύμων εταιριών τις οποίες θεωρούσε όργανα κερδοσκοπίας και διαφθοράς⁶, εκφράζοντας τη γενικότερη ανησυχία των κυβερνήσεων της περιόδου για την ηθική βάση του καπιταλισμού και της επιχειρηματικής πρακτικής που κρυσταλλωνόταν στο πρόβλημα της κινητοποίησης κεφαλαίων για τη βιομηχανία. Η αρνητική αυτή στάση πάντως δε στάθηκε ικανή να αναστείλει για πολύ την ανάπτυξη μεγάλων εταιριών και τελικώς όλα τα μεγάλα έργα που αναλήφθηκαν από τις γαλλικές τράπεζες βασίστηκαν στη συγκρότηση ανωνύμων εταιριών. Στα 1860 το νέο πλαίσιο που εγκαθιδρύθηκε, ήρε πολλά από τα εμπόδια για την εξέλιξη σύγχρονων μεγάλων επιχειρήσεων. Η τάση αυτή μάλιστα επεκτάθηκε σύντομα και αλλού, όπως στο Βέλγιο όπου, πάντοτε στα πλαίσια της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, η ανθρακοβιομηχανία λόγω χάριν αναδιοργανώθηκε με το μετασχηματισμό παλιότερων ιδιωτικών επιχειρήσεων σε ανώνυμες εταιρίες και με τη συγχώνευσή τους σε ενιαία συγκροτήματα.

Στα τέλη του 19ου αιώνα πάντως, οι Α.Ε. είναι πλέον παγιωμένος θεσμός στην Ευρώπη. Η νέα αυτή μορφή επιχείρησης επέτρεψε τη συγκέντρωση κεφαλαίων, εξασφάλισε τη διοίκηση από επαγγελματίες και επέτρεψε την επανεπένδυση κερδών σε μακροπρόθεσμη βάση.

Στην Ελλάδα, ο αμιγής τύπος της μεγάλης ανώνυμης εταιρίας εξελίχθηκε πολύ αργά. Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα επικρατεί η ιδιωτική επιχείρηση και μόλις στα τέλη του αιώνα εμφανίζονται οι πρώτες ανώνυμες εταιρίες, οι οποίες ωστόσο δεν κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν όγκο κεφαλαίων ανάλογο με εκείνο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Εξάλλου λειτουργούσαν σε μία περιορισμένη αγορά, αφού η ενοποίησή της σε εθνικό επίπεδο καθυστέρησε, αλλά επίσης δεν προσανατολίσθηκαν συστηματικά και προς τις εξαγωγές. Στην περίοδο του μεσοπολέμου παρατηρήθηκε πολ-

---

6. C. Freedman «Joint-stock business organisation in France, 1807-1867» *Business History Review*, XXXIX, 1965 και D. Sherman, «Government policy toward joint-stock business organisation in mid-nineteenth century France» *Journal of European Econ. Hist.*, Τομ. 3, Αρ. Ι, 1974. Παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, π.χ. στην Αυστρία και Τσεχοσλοβακία. Βλ. σχετικά Α. Teichova & P. L. Cottrell, *International Business and central Europe 1918-1939*, Leicester Un. Press, 1983, σ. 32-33.

λαπλασιασμός των ανωνύμων εταιριών αλλά και πάλι παρέμειναν εν πολλοίς οικογενειακή υπόθεση και παγιδεύθηκαν στο δόγμα της αυτάρκειας της ελληνικής οικονομίας.

Αριθμητικά, η παρουσία τους είναι από πρώτη ματιά εντυπωσιακή: Το 1920 λειτουργούσαν 163 Α.Ε. από τις οποίες μάλιστα το 1/3 περίπου — 50 — βιομηχανικές, ενώ θεαματική υπήρξε η αύξηση στην επόμενη δεκαετία. Μέχρι το 1927 αριθμούσαν 227 εταιρείες στη βιομηχανία μόνον, που συγκέντρωναν κεφάλαια ύψους 2.716.000.000 δρχ. ενώ το 1930 απογειώθηκαν για να φθάσουν στις 873. Οι βιομηχανικές ανάμεσά τους αντιπροσώπευαν το 44% του συνόλου των Α.Ε. και το 58% του συνόλου των επενδεδυμένων κεφαλαίων. Ακολουθούσαν σε αριθμό οι εμπορικές με 15% και κεφάλαια που αποτελούσαν το 10.5% του συνόλου ενώ οι τράπεζες, πολύ λιγότερες αριθμητικά, έλεγχαν το 12.5% του συνολικού κεφαλαίου.

Μετά το 1930 παρατηρείται κάμψη στους αριθμούς των Α.Ε. και των κεφαλαίων που συγκεντρώνουν στη βιομηχανία ενώ αντίθετα οι εμπορικές εταιρίες διπλασιάζουν τα κεφάλαιά τους. Ωστόσο η μείωση αυτή του αριθμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων δε δίνει την πλήρη εικόνα διότι αν και η κατανομή τους μέσα στη βιομηχανία αντανακλά την παραδοσιακή δομή του τομέα, δηλαδή,

23 %	κλωστοϋφαντουργικές
18 %	Τρόφιμα
16.4%	Χημικά
10.3%	μηχανολογία
5.7%	ηλεκτρισμός
5.7%	κατεργασία ορυκτών,

σε κεφάλαια διακρίνεται ήδη μεγάλη συγκέντρωση σε ορισμένους κλάδους, π.χ. τισιμένα όπου 4 εταιρίες ελέγχουν την αγορά και θα καταλήξουν λίγο αργότερα στη δημιουργία ενός από τα λιγοστά καρτέλ που σχηματίζονται στην Ελλάδα εκείνη την εποχή.

Τα κεφάλαια που συγκεντρώνονται από όλες σχεδόν τις Α.Ε. Εταιρίες είναι ντόπια, ενώ το ξένο κεφάλαιο δεν ενδιαφέρθηκε σοβαρά στην περίοδο του μεσοπολέμου για τις άμεσες επενδύσεις⁷. Η πλειονότητα των εταιριών αυτών εγκατεστάθηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ η δομή τους και η οργάνωσή τους ποίκιλλε ανάλογα με τον κλάδο στον οποίο ανήκαν, με το μέγεθός τους και τις αρχικές συνθήκες ίδρυσης. Οι μεγαλύτερες, ξεκινώντας από την αρχή σαν σοβαρές, επένδυναν όπως φαίνεται σε

7. σχετικά Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 200-220 και 407-420.

σύγχρονη τεχνολογία επιχειρώντας έτσι να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό των μικροτέρων ιδιωτικών επιχειρήσεων, όπως χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση στη χρωματουργία αλλά και στην κλωστοϋφαντουργία.

Οι συγχωνεύσεις δεν χρησιμοποιήθηκαν για την ολοκλήρωση των επιχειρήσεων εξασφαλίζοντας συνδέσεις με τον κλάδο προμήθειας πρώτων υλών και με την αποτελεσματική διάθεση των προϊόντων στην αγορά, αλλά σαν μέσα άμυνας όταν εμφανίσθηκε η απειλή εξόντωσής τους από τον ανταγωνισμό, μέσα στην ελληνική αγορά και κυρίως στην περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929-1932. Επειδή δε οι επιχειρήσεις παραμένουν αρκετά μικρές σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές και ο έλεγχος από τους ιδρυτές είναι ακόμη εφικτός, δεν φαίνονται να πιέζονται για να εφαρμόσουν συστήματα σύγχρονης διοίκησης και εξειδίκευση των διαφόρων υπηρεσιών και τμημάτων τους.

Η οικογενειακή δομή παραμένει κυρίαρχη και σ' αυτό πρέπει να έχει συμβάλει τόσο το σύστημα προστατευτισμού, όσο και η νομοθεσία. Ειδική νομοθεσία για τις Α.Ε. εμφανίζεται αρκετά αργά, στη δεκαετία του 1920. Πρόκειται για μία νομοθεσία που δεν απελευθερώνει τη διαδικασία ίδρυσης Α.Ε. από την κεντρική εξουσία, που δε μειώνει τις γραφειοκρατικές καθυστερήσεις, που αποθαρρύνει τους επιχειρηματίες, που δεν ευνοεί τους μικρούς μετόχους να επενδύσουν τις αποταμιεύσεις τους. Ένα πλέγμα άλλων νομικών διατάξεων που αφορούν τις πτωχεύσεις, τον ανταγωνισμό κ.α. οδηγούν τελικώς σε υπερβολική κατάτμηση των εταιριών και σε υψηλό επιχειρηματικό κόστος⁸.

Οι ανώνυμες αυτές εταιρίες λειτουργούν κατά περίεργους τρόπους: Ανήκουν σ' ένα μικτό τύπο οικογενειακής και ανώνυμης εταιρίας. Αν και λείπουν οι μελέτες για την εξέλιξη του μετοχικού τους κεφαλαίου, υποθέτουμε ότι υπάρχει συγκέντρωση σε λίγα χέρια, τουλάχιστον όσον αφορά τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Από μία εκτίμηση⁸, φαίνεται ότι στη δεκαετία του 1920 η Ελλάδα έχει έναν από τους υψηλότερους δείκτες συγκέντρωσης κεφαλαίου, μέσω Α.Ε. στην Ευρώπη. Ωστόσο προσεκτικότερη ανάλυση μειώνει τη σημασία αυτής της διαπίστωσης. Βάσει του νόμου, παλιές εγκαταστάσεις μπορούσαν ν' αποτελέσουν πάγιο κεφάλαιο μιας Α.Ε. μετά το θάνατο ενός επιχειρηματία και τη μετατροπή της παλιάς επιχείρησης σε ανώνυμη και εκτιμώμενες στις τρέχουσες τιμές — συνήθως υψηλότερες — είτε λόγω της ανατίμησης περιόχων στις οποίες βρίσκονταν, ιδιαίτερα μετά την εγκατάσταση των προσ-

8. Βλ. το πολύ ενδιαφέρον άρθρο, μάλιστα για την εποχή που δημοσιεύθηκε, Α. Pepelassis, «The legal system and economic development in Greece» *The journal of economic history*, Τόμ. XIX, Ιούνιος 1959, Αρ. 2.

φύγων, είτε εξ αιτίας του πληθωρισμού, απέδосαν υψηλά κέρδη στους μετόχους. Μετά το 1925, τα καθαρά κέρδη επιχειρήσεων που εμφανίζονταν στους ισολογισμούς δεν φορολογούνταν. Φορολογία επιβαλλόταν μόνον στα μερίσματα και είναι χαρακτηριστικό ότι το 1926 όταν θεσπίσθηκε ο νόμος περί Α.Ε., μειώθηκαν δραστικά τα διανεμόμενα κέρδη. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις προτιμούσαν να μη δείχνουν καθόλου διανεμόμενα κέρδη. Αν και ουσιαστικά προσωπικές επιχειρήσεις, ο χαρακτήρας της ανώνυμης εταιρίας επέτρεπε στους επιχειρηματίες να έχουν μικρότερη νομική ευθύνη και υψηλότερα κέρδη. Εξάλλου, καθιστούσε την πρόσβαση σε τραπεζικές πιστώσεις ευκολότερη.

Στις συνθήκες αυτές δεν πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός ότι οι πρωτοβουλίες από μέρους των επιχειρηματιών υπήρξαν περιορισμένες ως προς την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής, επέυξης καθετοποίησης ή άλλων εκσυγχρονιστικών συστημάτων. Αντίθετα, έντονες ήταν οι απαιτήσεις για μεγαλύτερη προστασία από το κράτος που φυσικά περιλάμβαναν και τον περιορισμό της φορολογίας.

Στις ανασφαλείς συνθήκες της ελληνικής αγοράς — περιορισμένη και με χαμηλά εισοδήματα όπου λειτουργούσε μία πληθώρα καθαρά παραδοσιακών μικρών μονάδων που ανήκαν περισσότερο στη βιοτεχνία — οι επιχειρηματίες προτιμούσαν αφενός να διαφοροποιούν την παραγωγή τους, διαθέτοντας μεγάλη ποικιλία καταναλωτικών προϊόντων, και αφετέρου να δημιουργούν πολλές παράλληλες επιχειρήσεις εκεί όπου διέβλεπαν μεγαλύτερες δυνατότητες κέρδους — πάντοτε μικρές με προσωπικό/οικογενειακό χαρακτήρα — χωρίς ωστόσο αυτές να εντάσσονται σε ένα ενιαίο πλαίσιο ή να δημιουργούν προϋποθέσεις για καθετοποίηση της παραγωγής. Ούτε φαίνεται να τους απασχολούσε η διατήρηση της θέσης τους στην αγορά παρά μόνον η επιδίωξη κέρδους. Εξαίρεση αποτελούσε ο κλάδος των τιμμένων και μερικές ακόμη άλλες δραστηριότητες. Η στρατηγική αυτή αποδείχθηκε λανθασμένη πολλώ δε μάλλον που στην περίοδο του μεσοπολέμου ανασυγκροτήθηκε ολόκληρη η μεγάλη ευρωπαϊκή βιομηχανία, εισέβαλε στην Ευρώπη η αμερικανική βιομηχανία με γιγαντιαία συγκροτήματα και τα καρτέλ αναπτύσσονταν ραγδαία μονοπωλώντας αγορές, καθιστώντας έτσι αδύνατη την επιβίωση της ελληνικής βιομηχανίας που δε διέθετε ούτε την οργάνωση, ούτε τα κεφάλαια, ούτε το δυναμισμό που χρειαζόταν.

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σκοπό είχαν να θέσουν κατ' αρχάς το πρόβλημα και να επισημάνουν ορισμένα αδρά χαρακτηριστικά της εξέ-

λιξης των ελληνικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στην περίοδο του μεσοπολέμου. Πολλές άλλες παράμετροι δεν μπορούν να αναπτυχθούν εδώ, όπως η κρατική πολιτική, το πιστωτικό σύστημα, οι ιδιοτυπίες της ελληνικής αγοράς, η τεχνολογία η επιχειρηματική νοοτροπία, η κοινή γνώμη, που είναι απαραίτητες για την πληρέστερη εξέταση της ιστορίας των ελληνικών επιχειρήσεων.

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός

Κοινωνιολόγος - Πάντειο Παν/μιο

Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΓΗΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΜΥΡΤΟΥΝΤΙΩΝ (1871-1913).

Κάτι γνώριζαν οι Άγγλοι δανειστές της επαναστατικής εξουσίας που διεκδίκησαν το 1826 την παραχώρηση της εθνικής γης του κάμπου της Γαστούνης «προς απόσβεσιν των συναφθέντων δανείων» (Κολουβάς, 1917, 87): η γη που δημιούργησε με τις προσχώσεις του ο Ηλειακός Πηνειός είναι πολλή, γόνιμη — και εκείνη την εποχή ήταν «αδέσποτη» αφού την είχαν εγκαταλείψει οι επί τουρκοκρατίας δεσπότες της, οι Χοττομαναίοι της Γαστούνης και οι Λαλιώτες Τουρκαλβανοί. Όμως αυτή η απαίτηση των δανειστών δεν θα γίνει δεκτή και, όπως και σε άλλες περιοχές, η εθνική γη της Ήλιδος θα παραδίδεται κομμάτι-κομμάτι με βάση τους διάφορους νόμους περί «εκποίησησεως φθαρτών», «περί προικοδοτήσεως ελληνικών οικογενειών», με τα «φαλαγγίτικα γραμμάτια» ή και τα «κρητικά» συνώνυμά τους, μέχρις ότου φθάσει η στιγμή, το 1871, να γίνει γενική διανομή της¹.

Τότε, σαράντα πέντε χρόνια αργότερα υπήρχαν ακόμη στην Ήλιδα διαθέσιμες άφθονες εθνικές γαίες. Ο πληθυσμός ήταν αραιός και επομένως η περιοχή προσφερόταν για εποίκισμό: «*Εις την Ηλείαν την Πυλίαν, την Λακεδαίμονα την Αχαρνανίαν, την Τριχωνίαν... θέλουσι περισσεύσει πολλὰ γαίαι, ελπίζομεν δε, ότι όσοι των μη γεωργών επιθυμούσι να ασπασθώσι το γεωργικόν επάγγελμα και όσοι δεν έχουσιν ακούσαν έκτασιν γαιών εις τας ιδίας επαρχίας θέλουσι σπεύσει να πραγματοποιήσωσι τα δικαιώματά των εντός της ανωτέρω προθεσμίας*» έγραφε το υπουργείο Οικονομικών στην εγκύκλιο των Οδηγιών που έστειλε στις 10 Ιουνίου 1871 για την εφαρμογή του νόμου υλ', δηλαδή του νόμου περί διανομής της εθνικής γης, (Θεοχάρης, κ.ά., 1877, 353). Η Ηλεία λοιπόν αποτελούσε κατά το υπουργείο

---

1. Η ανακοίνωση αυτή στηρίζεται στο υλικό της υπό έκδοσιν εργασίας μου «*Τὸ ζήτημα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν*» όπου γίνεται εκτεταμένη αναφορά στις διαδικασίες εκποίησης της εθνικής γης και στις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις που την καθόρισαν. Η σχετική έρευνα χρηματοδοτήθηκε από τη Διεύθυνση Μελετών της ΑΤΕ. Μια γενική προσέγγιση του ζητήματος της εθνικής γης, για την οθωνική κυρίως περίοδο, υπάρχει στον McGrew (1985) και συνοπτικότερα στον Ψυχογιό (1987).

την πρώτη από τις περιοχές της ελληνικής «δύσης» που έπρεπε να κατακτηθεί, να κατοικηθεί και να καλλιεργηθεί, συνεπώς και η Μυρτουντία που καταλαμβάνει το βορειοδυτικό άκρο της.²

Παρά την προτροπή του υπουργείου προς τους ενδιαφερόμενους να «σπεύσουν εντός των προθεσμιών», η διανομή της εθνικής γης δεν ήταν στιγμιαία διαδικασία ούτε στην περιοχή της Μυρτουντίας, ούτε στην υπόλοιπη χώρα. Από το 1871 που δημοσιεύθηκαν οι νόμοι της και υλὰ (περί διανομής της γης και των φυτειών, αντιστοίχως) μέχρι την έκδοση των τελευταίων παραχωρητηρίων³, όπως τα βρίσκουμε καταχωρημένα στο υποθηκοφυλακείο Μυρτουντίων στα Λεχαινά, πέρασαν περισσότερα από 40 χρόνια. Άλλωστε και οι «δηλοποιήσεις» του υπουργείου των Οικονομικών, δηλαδή οι αποφάσεις, με τις οποίες καθορίστηκαν οι τιμές της γης και των φυτειών στην επαρχία Ηλείας, δημοσιεύτηκαν στα υπ' αριθμόν 20/13.3-1879, 70/31.10.1879, 129/30.12.1881 και 63/21.2.1883 φύλλα της Εφημερίδος

2. Την περιοχή του τώως δήμου Μυρτουντίων καταλαμβάνουν σήμερα οι δήμοι, Λεχαιών, Αντραβίδας, Βαρθολομιού και οι κοινότητες Καβάσιλαν, Καλυβίων, Καρδιακάυτι, Κάστρου, Κυλλήνης, Λυγιάς, Μάχου, Μράτι (Σταφιδοχωρίου), Νιοχωριού Ρετούνης (Αρετής), Σουλειμάναγα (Μυρσίνης), Στρούσι, Τραγανού, Τρουμπέ (Δήμητρας) και Κάτω Παναγιάς (δημιουργήθηκε από πρόσφυγες το 1932). Υπήρχαν (και υπάρχουν και οι οικισμοί Βρανά (κοντά στο Βαρθολομίο), Όλγα και Μαρκόπουλο (κοντά στο Τραγανό). Τα Καβάσιλα χωρίζονταν τότε στους οικισμούς Άνω και Κάτω Καβάσιλα ή Καβάσιλα και Καβασιλάκι. Όπου ήταν δυνατό ενοποιήθηκαν τα στοιχεία γι' αυτούς τους δύο οικισμούς, όπως και της Όλγας (πρόκειται για ελάχιστα παραχωρητήρια) με αυτά του Μαρκόπουλου. Οι εντός παρενθέσεως ονομασίες είναι νεότερες και αυτές χρησιμοποιούνται σήμερα επισήμως. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι παραδοσιακές, αυτές που αναφέρονται στα έγγραφα που μελετήθηκαν. Πρωτεύουσα του Δήμου ήταν τα Λεχαινά. Η συνολική έκταση των κοινοτήτων που συναποτελούσαν τον Δήμο είναι σήμερα 244.000 στρέμματα. Ο πληθυσμός του Δήμου Μυρτουντίων ήταν 6.621 άτομα το 1870 και 14.896 το 1907. Σχετικά με την ιστορία της περιοχής και της Ηλείας σε σχέση με το ιδιαίτερο αντικείμενο αυτής της μελέτης βλέπε το περιοδικό «Ηλειακά» και τα βιβλία ή άρθρα των Γριτσόπουλου (1971), Δάβου (1985), Μπελιά (1979 και 1980), Οικονομόπουλου (1960), Παπανδρέου (1924), Χρυσανθακόπουλου (1950), Ντ. Ψυχογιού (1950) και της Ε. Ψυχογιού (1987).

3. «Παραχωρητήρια» ονομάζονταν τα επίσημα έγγραφα του υπουργείου Οικονομικών με τα οποία αναγνωρίζονταν ως ιδιοκτήτης της εθνικής γης αυτός που την είχε δηλώσει, ο «δηλωτής» κατά την επίσημη ορολογία της εποχής. Τα παραχωρητήρια (όπως και οι μεταβιβάσεις ακινήτων μεταξύ ιδιωτών) έπρεπε να καταχωρηθούν (να «μεταγραφούν» κατά την επίσημη ορολογία) στα βιβλία του υποθηκοφυλακείου Μυρτουντίων, στα Λεχαινά. Στα παραχωρητήρια αναφερόταν η ημερομηνία έκδοσής τους, το ονοματεπώνυμο του δηλωτή, η περιοχή που βρισκόταν η παραχωρούμενη γη ή φυτεία, η τιμή της και η προκαταβολή που είχε ήδη καταβάλει ο δηλωτής. Σε κάθε παραχωρητήριο μπορούσαν να περιλαμβάνονται πέντε το πολύ αγροτεμάχια ή φυτείες και κατά κανόνα υπήρχαν περισσότερα από ένα παραχωρητήρια κατά δηλωτή, δύο περίπου κατά μέσο όρο, με ακραία περίπτωση κάποιον που είχαν εκδοθεί επ' ονόματί του 10 παραχωρητήρια γαιών και φυτειών.

της Κυβερνήσεως, δηλαδή οκτώ χρόνια τουλάχιστον μετά την έκδοση των νόμων. Τα πρώτα παραχωρητήρια άρχισαν να δίνονται στους δικαιούχους της Μυρτουντίας μόλις το 1880, ενώ τα τελευταία εκδίδονται το 1913. Ο Κολυβάς (1917) έχει συγκεντρώσει τις δηλοποιήσεις για όλες τις περιοχές της χώρας και από αυτές αντιγράφουμε τις τιμές που ορίστηκαν για τα χωριά του δήμου Μυρτουντίων ανάλογα με τις τοποθεσίες⁴. Όπως προκύπτει από τους Πίνακες, οι ακριβότερες τιμές για την ξερική γη και τις φυτείες ορίστηκαν στα Λεχαινά και την Αντραβίδα, τιμή ποτιστικής ψιλής (ασκεπούς) γης ορίζεται μόνο για τα Λεχαινά και του Σουλειμάναγα, πεφυτευμένες ποτιστικές γαίες φαίνεται να υπάρχουν μόνο στην Κυλλήνη.

Πίνακας 1

Τιμές ασκεπών ξηρικών γαιών Δήμου Μυρτουντίων
(δραχμές / στρέμμα)

	Τάξεις			Τοποθεσίες					
	A	B	Γ	I	II	III	IV	V	VI
Λεχαινά	50	44	37	44	37	50	50	50	50
Αντραβίδα	50	44	38	50	44	50	50	38	
Βαρθολομιό	45	34	30	30	30	34	34	45	
Βρανά	32	28	24	28	24	24	32		
Καβάσιλα	48	41	35	48	41	48	35	35	
Καβασιλάκι	48	42	30	48	30	48	42	42	
Καλύβια	45	40	37	45	40	37			
Καρδιακαύτι	34	30	25	30	34	30	30	25	25
Κάστρο	30	26	23	26	23	30	23	26	
Κυλλήνη	34	31	20	34	31				
Λυγιά	33	29	24	24	24	33	29		
Μαρκόπουλο	33	26	20	33	26				
Μάχου	33	28	24	33	28	24	33	28	24
Μπράτι	48	40	30	40	40	40	30	40	48
Νιοχώρι	45	34	30	34	30	45	45	45	
Ρετούνη	43	35	29	29	35	43	43	29	
Σουλειμάναγα	48	42	35	35	42	48	35		
Στρούσι	48	40	33	48	48	33	40		
Τραγανό	35	30	26	26	26	30	35	26	
Τρουμπέ	33	29	25	25	29	33	33	33	25

Πηγή: Κολυβάς, 1917, ρμβ'.

4. Σύμφωνα με τους νόμους της 'και υλα' η περιοχή κάθε χωριού μπορούσε να διαιρεθεί σε έξι το πολύ περιφέρειες. Για κάθε μια από τις περιφέρειες οριζόταν χωριστή τιμή κατά στρέμμα για την ξερική γη και την ποτιστική, τόσο για τις φυτείες όσο και για

Πίνακας 2

Τιμές ξηρικών φυτειών Δήμου Μυρτουντίων
(Δραχμές / στρέμμα)

Οικισμός	Τάξεις		Τοποθεσίες						
	A	B	I	II	III	IV	V	VI	
Λεχαινά	54	43	43	43	54	54	54	54	
Αντραβίδα	53	43	53	43	53	53	43		
Βαρθολομιό	54	35	35	35	35	35	54		
Βρανά	35	31	35	31	31	35			
Καβάσιλα	51	43	51	51	43	43	43		
Καβασιλάκι	51	43	51	51	43	43	51		
Καλύβια	54	43	54	43	43				
Καρδιακαύτι	42	31	31	42	42	31	42	31	
Κάστρο	35	31	31	31	35	31	35		
Κυλλήνη	43	34	43	34					
Λυγιά	36	31	31	31	36	36			
Μπράτι	53	43	53	43	43	53	53	43	
Μαρκόπουλο	40	31	40	31					
Μάχου	41	32	41	41	32	32	32	32	
Νιοχώρι	50	41	50	41	41	50	50		
Ρετούνη	41	37	37	37	41	41	37		
Σουλειμίναγα	53	43	43	53	53	43			
Στρούσι	53	40	53	53	40	40			
Τραγανό	40	35	35	35	40	40	40		
Τρουμπέ	36	32	36	32					

Πηγή Κολυβάς, 1917, ρμζ'.

τα χωράφια. Σε κάθε χωριό όμως μπορούσαν να υπάρχουν το πολύ 2 τιμές (τάξεις) για τις ποτιστικές φυτείες και άλλες δύο για τις ξερικές φυτείες. Για την ασκεπή γη ορίζονταν δυο το πολύ τιμές αν ήταν ποτιστική και μέχρι τρεις αν ήταν ξερική. Υπήρχαν δηλαδή για όλο το χωριό 4 τάξεις φυτειών (Α, Β τάξεως ποτιστικές, Α, Β τάξεως ξερικές) και 5 τάξεις ψιλών γαιών (Α, Β ποτιστικές, Α, Β, Γ ξερικές) και για κάθε μια από αυτές τις τάξεις είχε οριστεί η κατά στρέμμα τιμή που ίσχυε για όλο το χωριό. Η επιτροπή όφειλε να αποφασίσει για κάθε μια από τις έξι περιφέρειες του χωριού σε ποια τάξη θα εντάξει τις φυτείες ή τις ασκεπείς γαίες που βρίσκονταν σ' αυτή, ανάλογα με το αν ήσαν ποτιστικές ή ξερικές. Για παράδειγμα, οι ποτιστικές φυτείες της περιφέρειας Χ εντάσσονται στην τάξη Α των ποτιστικών φυτειών, οι ξερικές φυτείες της ίδιας περιφέρειας στην τάξη Β των ξηρικών φυτειών, η ποτιστική ψιλή γη της ίδιας περιφέρειας στην τάξη Β των ποτιστικών ψιλών γαιών και η ξερική ψιλή γη στην τάξη Γ των ξηρικών ψιλών γαιών. Το ίδιο επαναλαμβανόταν για όλες τις περιφέρειες, που όπως είπαμε μπορούσαν να είναι το πολύ έξι.

Πίνακας 3

Τιμές ποτιστικών γαιών και φυτειών
Δήμου Μυρτουντίων (δρχ./στρ.)

1. Ασκεπείς γαίες

Οικισμός	Τάξεις		Τοποθεσίες					
	A	B	I	II	III	IV	V	VI
Λεχαινά	80	60			80		60	
Σουλειμάναγα	80	60	80	60	60			

2. Πεφυτευμένες γαίες

Κυλλήνη	60	60	60	60	60	60	60	60

Πρέπει κατ' αρχήν να επισημάνουμε ότι οι τιμές ορίστηκαν με βάση διοικητική απόφαση και επομένως είναι αρκετά πιθανό, ότι δεν αντιπροσωπεύουν μόνο την παραγωγικότητα της γης αλλά και την πολιτική δυνατότητα των κατοίκων κάθε χωριού (ή και συγκεκριμένων ατόμων μέσα σε κάθε χωριό) να προκαλέσουν απόφαση από την επιτροπή που να είναι συμφέρουσα γι' αυτούς, δηλαδή να επιτύχουν τον προσδιορισμό όσο το δυνατόν κατώτερης τιμής για τη γη και τις φυτείες που τους ανήκαν. Πάντως, το γεγονός ότι στα χωριά που βρίσκονται στο κέντρο του κάμπου (Λεχαινά, Αντραβίδα Σουλειμάναγα, Στρούσι, Καβάσιλα, Μπράτι), έχουν οριστεί υψηλότερες τιμές σε σχέση με τα χωριά της «Ριζοκαστριάς» (αυτά που βρίσκονται στη ρίζα του λόφου που φιλοξενεί το φραγκικό κάστρο Χλεμούτσι και το χωριό Κάστρο, δηλαδή στα χωριά Κυλλήνη, Νιοχώρι, Μάχου, Τρουμπέ, Βρανά) ή με αυτά που βρίσκονται στο όριο με τη λοφώδη Βουπρασία (Τραγανό, Μαρκόπουλο), δείχνει ότι ο καθορισμός των τιμών δεν ήταν εντελώς αυθαίρετος.

Οι επεξεργασίες που ακολουθούν στηρίζονται όλες στα παραχωρητήρια που εκδόθηκαν από το υπουργείο Οικονομικών — για την ακρίβεια στα αντίγραφά τους που έχουν καταχωρηθεί στα Βιβλία Μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου Μυρτουντίων. Πρόκειται για 14 τόμους που περιλαμβάνουν αποκλειστικά και μόνο μεταγραφές εθνικών γαιών και εθνικοιδιόκτητων φυτειών⁵. Περιέχουν 4.228 παραχωρητήρια που αφορούν (όπως προ-

5. Πρόκειται για τους τόμους υπ' αριθμόν 26, 27, 28, 30, 33, 35, 36, 38, 39, 42, 59, 60, 61, 62. Ο τελευταίος τόμος δεν είναι όλος συμπληρωμένος και κλείνει την 1.1.1915 με την αναφορά ότι καθιερώθηκε νέος τύπος βιβλίου μεταγραφών. Από δειγματοληπτική

έκυψε από τη σύγκριση με τον εκλογικό κατάλογο του 1879 του Δήμου Μυρτουντίων) 2.086 άτομα⁶. Συνολικά, 56.283 στρέμματα γαιών και φυτειών εμφανίζονται να πέρασαν στην ιδιοκτησία των Μυρτουντίων (ή όσων ξένων έσπευσαν να ωφεληθούν από τη διανομή) που η αξία τους εκτιμήθηκε σε 2.197.217 δραχμές (επομένως 39 δρχ./στρ.), ενώ οι προκαταβολές που καταβλήθηκαν ανέρχονται σε 238.154 δραχμές. Η διανομή των χωραφιών, της «ασκεπούς» ή «φιλής» γης των συγγραφέων της εποχής, ήταν η σημαντικότερη σε όγκο και σπουδαιότητα: 53.058 στρέμματα ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία, αποτελούσαν δηλαδή το 95% της συνολικής έκτασης και είχαν εκτιμηθεί σε 2.015.000 δραχμές. Από τα συνολικά αυτά μεγέθη προκύπτει πως κατά μέσον όρο καθένας από τους 1.904 Μυρτούντιους που δήλωσαν χωράφια πήρε 28 περίπου στρέμματα στην τιμή των 38 δραχμών κατά στρέμμα. Τα υπόλοιπα 3.225 στρ. ήσαν εθνικοιδιόκτητες φυτείες που χρεώθηκαν στους δικαιούχους 189.250 δρχ. δηλαδή 59 δρχ./στρ., τιμή κατά

έρευνα σε προηγούμενους, ενδιάμεσους και επόμενους τόμους του υποθηκοφυλακείου δεν βρήκα άλλες εγγραφές παραχωρήσεων.

Από τις 152 εγγραφές που υπάρχουν στον τελευταίο τόμο (υπ' αριθ. 62) οι 126 έχουν γίνει κατά τα έτη 1902-1904 και μόνο 26 εγγραφές έγιναν τα επόμενα 10 χρόνια. Και αν ακόμη υπάρχουν κάποιες μεταγραφές μετά το 1915, θα είναι προφανώς ελάχιστες. Όπως ελάχιστες θα πρέπει να είναι και πιθανές εγγραφές που από λάθος ή πριν καθιερωθούν οι ειδικοί τόμοι έγιναν σε άλλα βιβλία μεταγραφών. Σε ένα από τα τελευταία παραχωρητήρια (το 62/131) αναφέρεται για πρώτη και μοναδική φορά ότι η παραχώρηση γίνεται όχι βάσει του υλ' αλλά βάσει του νόμου γφξδ/20.2.1910 «περί εκποιήσεως φθαρτών κτημάτων». Από τα 4.228 παραχωρητήρια, επτά που αναφέρονταν σε μεγάλες εκτάσεις γης στη Λυγιά (συνολικά 530 στρέμματα) έχουν ακυρωθεί το 1910, με το αιτιολογικό ότι αυτή η γη είχε παραχωρηθεί στους Σιδηροδρόμους Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ) που είχαν αναλάβει την εκμετάλλευσή της παρακείμενης ιαματικής πηγής Λίντζι (Λουτρά Κυλλήνης). Πρέπει και από αυτή τη θέση να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο φίλο υποθηκοφύλακα Μυρτουντίων Διονύση Κράγκαρη για τη βοήθεια που μου πρόσφερε κατά τη φάση αντιγραφής και ελέγχου των στοιχείων των παραχωρητηρίων.

6. Στα παραχωρητήρια μόνο κατ' εξαίρεσιν αναφέρεται ο τόπος κατοικίας, το επάγγελμα ή το πατρώνυμο του δικαιούχου. Στις περιπτώσεις επομένων των συνηθέστερων επωνύμων οι συνωνυμίες ήσαν πάρα πολλές και εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορισθεί αν πρόκειται για το ίδιο ή για διαφορετικά άτομα. Για τον προσδιορισμό των δικαιούχων των παραχωρητηρίων χρησιμοποιήθηκαν λοιπόν επικουρικά ο επίσημος, τυπωμένος, εκλογικός κατάλογος του δήμου Μυρτουντίων του 1879 (που περιέχει ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο, τόπο κατοικίας, επάγγελμα, ηλικία όλων των εχόντων το δικαίωμα ψήφου δημοτών) και δημοτολόγιο του 1853. Χωρίς αυτές τις πρόσθετες πηγές θα ήταν αδύνατος, έστω και στοιχειώδης υπολογισμός του πόσοι είναι οι δηλωτές, διότι τα ίδια επώνυμα υπάρχουν σε πολλά χωριά και επιπλέον είναι συνηθισμένο το να παίρνουν οι χωρικοί γη σε γειτονικά (ή και απομακρυσμένα αρκετές φορές) χωριά από το δικό τους.

50% ανώτερη από αυτή των χωραφιών. Από αυτά 1.300 στρέμματα ήσαν αμπελώνες, 1.700 σταφιδώνες, 100 περιβόλια και 80 ελαιώνες.

Ο Πίνακας 4 που ακολουθεί δείχνει πως κατανέμονται μέσα στο χρόνο τα παραχωρητήρια, οι εκτάσεις και ο μέσος όρος στρεμμάτων γης και φυτειών που δίνονται με κάθε παραχωρητήριο⁷. Η ροή έκδοσης των παραχωρητηρίων από το υπουργείο Οικονομικών, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4, δεν αντιστοιχεί και με την εγγραφή τους στα βιβλία του υποθηκοφυλακείου Μυρτουντίων. Υπάρχουν π.χ. παραχωρητήρια που εκδόθηκαν το 1880 και μετεγράφησαν μόλις το 1902. Αυτές οι καθυστερήσεις βαρύνουν κατά κύριο λόγο την κρατική γραφειοκρατία της εποχής, διότι με τον νόμο ασημ' /26.7.1885 η σχετική ευθύνη, είχε ανατεθεί στους κατά τόπους εφόρους.

Είναι φανερό από την άλλη μεριά πως η ροή έκδοσης των παραχωρητηρίων δεν ταυτίζεται με την πραγματική ροή των δηλώσεων⁸. Τα παραχωρητήρια που εκδίδονται τα έτη 1880-1882 είναι λογικό να αντιστοιχούν σε δηλώσεις που έγιναν κατά τη δεκαετία του 1870: το υπουργείο Οικονομικών φαίνεται ότι «εκκαθάρισε» εκείνη την εποχή τις δηλώσεις που είχαν συσσωρευθεί και εξέδωσε τα αντίστοιχα παραχωρητήρια. Οι «κορυφές» που παρουσιάζει στη συνέχεια η κατανομή των παραχωρητηρίων του Πίνακα 4 δεν συνδέονται με αντίστοιχα κύματα δηλώσεων αλλά μάλλον αντιστοιχούν σε κύματα εκκαθαρίσεων εκκρεμοτήτων και πρέπει να συνδέονται όχι με τις τοπικές αλλά με τις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες.

Για παράδειγμα, δεν μπορεί να είναι τυχαίο ότι τα πρώτα παραχωρητήρια του 1880 εκδίδονται με την υπογραφή του Τρικούπη ως υπουργού Οικονομικών, αφού είχε προηγηθεί η μετά μεγάλη καθυστέρηση δημοσίευση των τιμών των γαιών κατά περιοχές κατά τα έτη 1878 και 1879 — επί πρωθυπουργίας Κουμουνδούρου, του ίδιου που είχε προωθήσει το 1871 τους νόμους πτς' και υλ' για τη διανομή των γαιών και φυτειών. Τα έτη 1888

7. Σε ορισμένα παραχωρητήρια λείπουν κάποια από τα στοιχεία είτε το έτος έκδοσης, είτε το χωριό που βρίσκεται η γη, η τιμή ή η προκαταβολή που είχε καταβληθεί. Στις κατανομές που ακολουθούν δεν περιλαμβάνονται τα παραχωρητήρια με τα ελλιπή στοιχεία (π.χ. από την κατανομή κατά έτη λείπουν τα παραχωρητήρια που δεν αναφέρουν έτος εκδόσεως) και γι' αυτό εμφανίζονται μικροδιαφορές στα σύνολα που υπολογίζονται.

8. Πότε κατατέθηκε η δήλωση για κατοχή ή διεκδίκηση εθνικής γης δεν αναφέρεται στο παραχωρητήριο. Σε δυο όμως από τα τελευταία παραχωρητήρια που υπάρχουν στο υποθηκοφυλακείο (τα 62/129 και 62/130) και αφορούν το ένα έκταση 300 και το άλλο 212 στρεμμάτων στη Λυγιά, αναφέρεται ότι οι δηλώσεις είχαν κατατεθεί τα έτη 1891-92. Τα παραχωρητήρια εκδόθηκαν μόλις στα τέλη του 1909. Ίσως όμως η τόσο μεγάλη καθυστέρηση των συγκεκριμένων περιπτώσεων να οφείλεται στο ότι, αφορούσαν εκτάσεις που τις διεκδικούσαν και άλλοι.

Πίνακας 4

Κατανομή παραχωρητηρίων και εκτάσεων κατά έτος
(Φυτείες και ασκεπής γη)

Έτος	στρεμ.	Μ.Ο.	N
1880	8.194,0	16,9	486
1881	15.053,8	11,2	1.343
1882	13.961,6	12,0	1.078
1883	149,8	9,4	16
1884	130,5	9,3	14
1885	95,0	19,0	5
1886	4.088,5	15,1	271
1887	761,0	10,9	70
1888	221,5	8,9	25
1889	1.547,5	9,7	159
1890	341,0	56,8	6
1891	684,5	8,8	78
1892	5.149,5	17,8	290
1893	1.828,0	20,3	90
1894	89,0	12,7	7
1895	236,0	59,0	4
1896	1.631,0	14,8	110
1897	45,0	45,0	1
1898	0,0	0,0	0
1899	1.649,5	13,2	125
1900-1913	425,0	13,7	31
Σύνολο	56.281,7	13,5	4.210

και 1992 υπουργός Οικονομικών είναι ο Π. Καλλιγιάς που παραιτείται τον Μάιο του 1883. Είναι άραγε άσχετη αυτή η παραίτηση με την κατακόρυφη πτώση του αριθμού των παραχωρητηρίων που εκδίδονται το 1883. Και είναι άσχετη η ανάκαμψη που παρατηρούμε από το 1886 με το γεγονός ότι τον Απρίλιο του 1886 ο Τρικούπης διαδέχθηκε το Δεληγιάννη στην προεδρία της κυβέρνησης και στο Υπ. Οικονομικών, ο οποίος επί ένα περίπου χρόνο προηγουμένως κατείχε αυτές τις ίδιες θέσεις; Το 1890 έχουμε ξανά κυβέρνηση Δεληγιάννη και το 1892 ξανά Τρικούπη, ενώ το 1893 έχουμε κυβέρνηση Σωτηρόπουλου ο οποίος ως υπουργός Οικονομικών του Κουμουνδούρου είχε καταθέσει στη Βουλή τους νόμους της 'και υλα'. Η ροή των παραχωρητηρίων δεν μένει ανεπηρέαστη από αυτές τις αλλαγές, οι οποίες όμως δεν αρκούν για να εξηγήσουν τα πάντα. Την περίοδο 1883-1885, π.χ., κατά την

οποία η έκδοση παραχωρητηρίων πρακτικά σταματά, υπουργός Οικονομικών (και πρωθυπουργός) είναι ο ίδιος ο Τρικούπης (αυτός διαδέχθηκε τον Καλλιγιά) και δεν δικαιολογείται γιατί ακολουθεί άλλη πολιτική από αυτή που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του και ο ίδιος ως υπουργός την περίοδο 1880-1882, το 1886 ή το 1892. Πάντως τα στοιχεία δε δείχνουν να έχουν άμεση σχέση οι κορυφές της κατανομής των παραχωρητηρίων με αντίστοιχα κύματα κατάθεσης δηλώσεων και είναι λογικά θα υποθέσουμε ότι υπάρχει μια καθυστέρηση τουλάχιστον 4-5 χρόνων ανάμεσα στην κατάθεση της δήλωσης και την έκδοση του παραχωρητηρίου από το 1880 και μετά. Όπως δηλαδή στα παραχωρητήρια των ετών 1880-82 αντιστοιχούν οι δηλώσεις της δεκαετίας του 1870, αυτές των ετών 1880, 1882, 1883 κατά τα οποία δόθηκε παράταση για να υποβληθούν νέες δηλώσεις, πρέπει να αντιστοιχούν στα αμέσως μετά το 1886 παραχωρητήρια.

Η ροή της πραγματικής κατάληψης και παραγωγικής αξιοποίησης της εθνικής γης από την άλλη μεριά ήταν ομαλότερη και καθοριζόταν από τις διαδικασίες εποίκισμού, από τη φυσική αύξηση του πληθυσμού, από τις δυνατότητες εκχέρσωσης ή αποστράγγισης ακαλλιέργητων εκτάσεων, από τις καταναλωτικές ανάγκες των οικογενειών — όπως και από τις προοπτικές κέρδους που υπόσχονταν οι σταφιδοφυτείες και η κερδοσκοπία στη γη. Ο καλλιεργητής όμως, μεγάλος ή μικρός, είχε προφανώς συμφέρον να μην καταβάλει την απαιτούμενη προκαταβολή και τις δόσεις και επομένως να μην προβεί σε δήλωση ή να δηλώσει όση λιγότερη γη μπορούσε σε σχέση με την πραγματική που κατείχε— αν κάτι τέτοιο μπορούσε να το κάνει ατιμώρητα. Η υποβολή δήλωσης (με λιγότερο ή περισσότερο αληθή ως προς την έκταση στοιχεία) γινόταν υποχρεωτική για τον κάτοχο στις περιπτώσεις επίσημης μεταβίβασης (διότι χωρίς δήλωση δεν ήταν δυνατό να γίνει μεταγραφή στο υποθηκοφυλακείο), στις περιπτώσεις που μεγάλωνε η απειλή για έλεγχο του κράτους, στις περιπτώσεις που ήθελε να εξασφαλίσει γη για μελλοντική χρήση από άλλους πιθανούς διεκδικητές. Για το χωρικό, η υποβολή της δήλωσης σχετιζόταν πρωτίστως και με την οικονομική δυνατότητα καταβολής της αναγκαίας προκαταβολής και των δόσεων που όριζαν οι νόμοι. Για τον έμπορο όμως ή το μεγαλοκτηματία η δήλωση αντιπροσώπευε τόσο τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει στη συνέχεια κερδοσκοπική επένδυση κεφαλαίων σε φυτείες, όσο και την πιθανότητα να κερδίσει στο μέλλον από την αύξηση της τιμής της.

Προσπαθώντας να εξαλείψουμε τις μεγάλες διακυμάνσεις που παρουσιάζονται σ' αυτήν την κατανομή, μπορούμε να συνοψίσουμε ως εξής τα στοιχεία του προηγούμενου Πίνακα και να θεωρήσουμε, ότι τα παραχωρητήρια που δίνονται σε κάθε πενταετή περίοδο αντιστοιχούν σε δηλώσεις της αμέσως προηγούμενης περιόδου και παλαιότερες.

Πίνακας 5

Κατανομή παραχωρητηρίων και γης κατά περιόδους

Περίοδος	στρεμ. (σύνολο)	%	Μ. Ο. (στρεμ. παραχωρ.)	N (παραχωρητήρια)
1800—1884	37.489,7	66,6	12,7	2.937
1885—1889	6.713,5	11,9	12,7	530
1890—1894	8.092,0	14,4	17,2	471
1895—1899	3.561,5	6,3	14,8	240
1900—1913	425,0	0,8	13,7	31
Σύνολο	56.281,7	100,0	13,5	4.210

Παρατηρούμε ότι τα 2/3 της γης, που διανεμήθηκε συνολικά έχουν ήδη παραχωρηθεί πριν το 1885 και επομένως από τη διανομή ωφελήθηκαν πρωτίστως όσοι είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή (ή έσπευσαν να δηλώσουν γη ακόμη και αν δεν ήσαν κάτοικοι) πριν το 1880. Αυτό το συμπέρασμα φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι ο μέσος όρος γης που διατίθεται με κάθε παραχωρητήριο αυξάνεται στις περιόδους μετά το 1885 αλλά πρόκειται για πλαστή ένδειξη: η αύξηση οφείλεται στο ότι όλα σχεδόν τα παραχωρητήρια φυτειών εκδόθηκαν την περίοδο 1880-1885 και αναφέρονται σε πολύ μικρότερες εκτάσεις συγκριτικά προς τις ασκεπείς γαίες, με αποτέλεσμα να μειώνουν πολύ το μέσο όρο. Μόνο η αύξηση της περιόδου 1890-1894 είναι εν μέρει πραγματική, συγκριτικά δηλαδή με την αμέσως προηγούμενη περίοδο· σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, ο μέσος όρος γης κατά δηλωτή μειώνεται στη διάρκεια της τεσσαρακονταετίας.

Στη ροή έκδοσης των παραχωρητηρίων από το κράτος αντιστοιχεί η ροή των προκαταβολών από τους δηλωτές προς το δημόσιο ταμείο και η οποία βέβαια προηγείται κατά μερικά έτη της εκδόσεως των παραχωρητηρίων, αφού η προκαταβολή πρέπει να δοθεί ταυτόχρονα με τη δήλωση. Ο πίνακας 6 παρουσιάζει τις προκαταβολές που αντιστοιχούν στα παραχωρητήρια που εκδόθηκαν κάθε χρονιά. Πρέπει να σημειώσουμε πως είναι εξαιρετικά μικρές αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι ενσωματώνεται σ' αυτές και μέρος των δόσεων που είχε δώσει ο δηλωτής μέχρι να πάρει το παραχωρητήριο. Συγκεκριμένα, αφαιρούνταν από το οφειλόμενο ποσό και εθεωρούντο προκαταβολή όσα χρήματα ο δηλωτής είχε δώσει από το 1871 μέχρι το 1878 προκειμένου να απαλλαγεί από την καταβολή της επικαρπίας που βάρυνε επιπλέον την εθνική γη, πέραν της κοινής για όλους δεκάτης. Για τις μετά το 1879 δόσεις (αφ' ότου δηλαδή καθορίστηκε με το νόμο ψμδ'/13.12.1878 ότι θα πληρώνουν υποχρεωτικά κατά έτος και μέχρι την έκδοση του παραχωρητηρίου, που θα όριζε το ακριβές ποσό της δόσεως, (4 δρχ./στρ. οι δη-

λωτές φυτειών και 1,50 δρχ./στρ. οι δηλωτές ψιλής γης) αφαιρούνται από το οφειλόμενο ποσό κατά την έκδοση του παραχωρητηρίου το 1/2 των δόσεων, αν πρόκειται περί φυτειών και τα 3/5 αν περί ψιλής γης, σύμφωνα με το νόμο ασμη'/26.7.1885. Όμως επειδή αυτές οι πάγιες κατά έτος δόσεις ήταν υποχρεωτικές και το δημόσιο τις διεκδικούσε, αν δεν πληρώνονταν και μετά την έκδοση του παραχωρητηρίου, είναι φανερό ότι ο δικαιούχος θα εκαλείτο να τις πληρώσει δυο φορές: μια ως καθυστερημένη πάγια δόση και μια ως κανονική δόση, αφού αυτή η οφειλή δεν είχε αφαιρεθεί από το τίμημα της γης. Για να αποφευχθεί αυτό, ο νόμος βρλα'/20.1.1893 προέβλεπε ότι θα θεωρούνται ως προκαταβολή και θα αφαιρούνται από το ολικό τίμημα και οι δόσεις που οφείλονταν βάσει του ψμδ', έστω και αν δεν είχαν πληρωθεί.

Πίνακας 6
Προκαταβολές των δηλωτών

Έτος	Σύνολο	δρχ./στρ.
1880	26.099,8	3,2
1881	71.185,8	4,7
1882	49.484,3	3,5
1883	468,8	3,1
1884	371,0	2,8
1885	232,5	2,4
1886	19.778,5	4,8
1887	1.827,7	2,4
1888	832,2	3,8
1889	11.011,6	7,1
1890	818,4	2,4
1891	2.273,2	3,3
1892	12.243,0	2,4
1893	4.377,6	2,4
1894	213,6	2,4
1895	566,4	2,4
1896	13.943,3	8,5
1897	270,0	6,0
1899	13.891,0	8,4
1900—1913	8.264,2	19,4
Σύνολο	238.153,0	4,2

Επομένως, η σημαντική αύξηση των προκαταβολών που παρατηρείται από το 1893 και μετά βάσει των στοιχείων του Πίνακα 6, είναι λογιστικό τέχνασμα και δεν αντιστοιχεί σε πραγματικές καταβολές των δηλωτών

— οι οποίοι άλλωστε αντιμετωπίζουν ακριβώς τότε τις συνέπειες της σταφιδικής κρίσης που ξέσπασε εκείνη τη χρονιά. Τέχνασμα που μας επιτρέπει να δούμε ότι αυτή η γη (και μερικές δεκάδες στρέμματα φυτειών) που παραχωρούνται στο τέλος του αιώνα είχαν δηλωθεί πολλά χρόνια προηγουμένως. Π.χ. αν από τις 8,5 δρχ./στρ. που αποτελούν τη μέση προκαταβολή για τα παραχωρητήρια του έτους 1896, αφαιρέσουμε την 1,5 που αποτελεί την πραγματική και υποχρεωτική καταβολή που προβλέπει ο υλα΄, μένουν 7 δρχ./στρ. πραγματική ή πλασματική προκαταβολή που αποτελεί τα 3/5 των δόσεων τις οποίες προέβλεπε ο ασμη΄. Άρα οι πάγιες δόσεις από την εποχή που κατατέθηκε η δήλωση ανέρχονται σε 12 δρχ./στρ. περίπου, επομένως αυτές οι δηλώσεις είχαν κατατεθεί το 1888. Υποθέσαμε ότι όλες οι προκαταβολές αναφέρονται σε γη γιατί οι φυτείες είναι ελάχιστες και δεν αλλάζουν ουσιαστικά τους υπολογισμούς.

Το ενδιαφέρον συμπέρασμα λοιπόν που προκύπτει από τον Πίνακα 6 και το σχολιασμό που προηγήθηκε, είναι ότι ουσιαστικά όλες οι δηλώσεις γης έγιναν πριν τη σταφιδική κρίση που αρχίζει το 1893. Το άλλο προφανές συμπέρασμα είναι ότι οι δηλωτές απέφευγαν να πληρώσουν τις προ της εκδόσεως του παραχωρητηρίου δόσεις: μέσο ύψος προκαταβολής 4,2 δρχ./στρ. κατά την έκδοση του παραχωρητηρίου σημαίνει ότι δεν είχαν πληρώσει ούτε δυο δόσεις (αφού ο υλα΄ προέβλεπε καταβολή 1,5 δρχ./στρ. άμα τη υποβολή της δηλώσεως) ενώ είδαμε ότι παρεμβάλλονται ακόμη και 8 χρόνια από την κατάθεση της δήλωσης μέχρι την έκδοση του παραχωρητηρίου⁹.

Ένα σημαντικό ερώτημα που εκκρεμεί είναι τι αντιπροσώπευαν οι εκτάσεις που παραχωρήθηκαν σε σχέση με τη γη της περιοχής. Για το σύνολο της επαρχίας Ηλείας γνωρίζουμε ότι, με βάση τα στοιχεία της *Στατιστικής της Γεωργίας* (1864), το 1860 το 74% των σπαρμένων γαιών, το 54% των αμπελοφυτειών, το 40% των σταφιδοφυτειών και το 35% των μορεώνων αποτελούσαν εθνικά ή εθνικοϊδιόκτητα κτήματα. Φαίνεται πως όλα τα χωριά της περιοχής (πλην Λεχαινών και ίσως Αντραβίδας και Βαρθολομίου) επί τουρκοκρατίας αποτελούσαν τσιφλίκια. Τα ποσοστά επομένως της Μυρτουντίας σε εθνική γη πρέπει λογικά να είναι ίσα ή και ανώτερα από αυτά της Ηλείας συνολικά. Για να γίνει η σύγκριση όμως θα έπρεπε να γνω-

---

9. Από την επεξεργασία των στοιχείων για τη διανομή των φυτειών προκύπτει ότι οι σταφιδοπαραγωγοί αποτελούν σημαντική εξαίρεση ως προς αυτόν τον κανόνα. Γνωρίζουμε εξ άλλου, από τα στοιχεία του Αναστασιάδη (1917) ότι οι χωρικοί αντιστάθηκαν πολύ καλά στην καταβολή των δόσεων και μετά την έκδοση των παραχωρητηρίων: συνολικά, σε όλη τη χώρα, βεβαιώθηκαν προς είσπραξιν 90.000.000 δραχμές για εξόφληση των δόσεων αλλά από αυτά το δημόσιο εισέπραξε μόνο 39.000.000 δραχμές.

ρίζουμε τις καλλιεργήσιμες στα τέλη του 19ου αιώνα εκτάσεις της Μυρτουντίας. Όμως τα πλησιέστερα προς την περίοδο που εξετάζουμε στοιχεία είναι αυτά της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας του 1911. Τα παραθέτουμε στον Πίνακα 7 που ακολουθεί μαζί με τα στοιχεία του 1971 για τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις των δήμων και κοινοτήτων του τέως Δήμου Μυρτουντίων¹⁰.

Πίνακας 7

Διανεμηθείσα γη και καλλιεργήσιμες εκτάσεις κατά κοινότητες

Κοινότητες	Διανομή	Καλλ./γη 1911	A.B	Καλλ./γη 1971	A.Γ	Παραχω- ρητήρια N
	στρ. (Α)	στρ. (Β)	%	στρ. (Γ)	%	
Λεχαινά	9.767	8.125	120	21.700	45	556
Αντραβίδα	4.500	11.725	38	24.900	18	433
Βαρθολομιό	4.062	5.135	79	19.600	21	404
Καβάσιλα	2.864	4.085	70	5.500	50	252
Καλύβια	974	1.455	67	2.400	41	78
Καρδιακαύτι	2.532	1.785	142	4.900	52	137
Κάστρο	2.052	1.830	112	11.900	17	209
Κυλλήνη	1.415	870	163	10.600	13	148
Λυγιά	1.975	670	295	8.000	25	64
Μάχου	1.395	1.110	126	4.200	33	147
Μπράτι	1.519	2.080	73	3.900	39	151
Νιοχώρι	5.459	2.060	265	9.000	61	359
Ρετούνη	5.035	1.090	462	9.100	55	212
Σουλειμάναγα	3.865	3.950	98	11.600	33	441
Στρούσι	2.083	1.965	106	4.300	48	161
Τραγανό	5.440	5.660	96	17.500	31	393
Τρουμπέ	1.347	810	166	2.500	54	65
Σύνολο	56.278	54.405	103	171.800	33	4.209

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τον Πίνακα 7 είναι βέβαια περίεργα. Η καλλιεργήσιμη γη το 1911 εμφανίζεται συνολικά κατά τι μικρότερη από τη διανεμηθείσα το 1871 —και κατά πολύ μικρότερη αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι 20-30.000 στρέμματα διατέθηκαν ως προικοκτησίες,

10. Για να είναι δυνατές οι συγκρίσεις έχουμε ενοποιήσει τις εκτάσεις του οικισμού Βρανά με αυτές του Βαρθολομιού γιατί σήμερα αποτελούν ενιαία κοινότητα και τις εκτάσεις του Μαρκόπουλου και της Όλγας με τις αντίστοιχες του Τραγανού για τον ίδιο λόγο.

με φαλαγγίτικα γραμμάτια και ως φθαρτά κτήματα¹¹.

Σε ορισμένες κοινότητες η παραχωρηθείσα γη εμφανίζεται πολλαπλάσια της καλλιεργήσιμης κατά το 1911, χωρίς να συνυπολογίζεται η γη που είχε εκποιηθεί πριν το 1871. Και πρέπει να σημειωθεί ότι σ' αυτές τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις του 1911 έχουμε περιλάβει όχι μόνο τις αγραναπαύσεις αλλά και όση γη από την μόνιμα ακαλλιεργητή και τα βοσκοτόπια, σύμφωνα με την απογραφή, είναι επιδεκτικά καλλιέργειας. Βέβαια στην απογραφή υποτιμάται η έκταση που κατέχουν οι ελιές και τα οπωροφόρα δέντρα αλλά η προσθήκη τους το πολύ να ισορροπήσει την υπέρ των διανεμηθεισών γαιών διαφορά. Υπάρχουν φυσικά και οι επιπτώσεις του συνήθους σε όλες τις απογραφές φαινόμενου της απόκρυψης των πραγματικών εκτάσεων από τους αγρότες που ακόμη και σήμερα δεν έχουν πεισθεί για την αγαθότητα των προθέσεων της ΕΣΥΕ.

Όμως αποκρύψεις είχαμε και στις δηλώσεις: το ίδιο το κράτος δεχόταν επισήμως για τις φυτείες 10% απόκλιση από τη δηλωθείσα έκταση (άρθρο 17 νόμου της), για δε τις ασκεπείς γαίες ζητούσε η δήλωση να αναφέρει «την ως έγγιστα έκτασιν εις Βασιλικά στρέμματα των παρ' αυτού κατεχομένων γαιών» χωρίς να προσδιορίζει συνέπειες για την περίπτωση που η δήλωση δεν ήταν ως έγγιστα αληθής — ενώ στην περίπτωση των φυτειών προέβλεπε την εκποίηση του άνω του 10% κατεχομένου και μη δηλωθέντος. Είναι γεγονός ότι εν συνεχεία οι σχετικές διατάξεις έγιναν αυστηρότερες: προέβλεπαν πρόστιμα και αφαίρεση του «πλεονάσματος» (δηλαδή της κατεχόμενης γης πέραν της δηλωθείσης εκτάσεως) υπέρ του δημοσίου — ο νόμος μάλιστα ψμδ'/13.12.78 υποσχόταν (στο άρθρο 8) το 1/3 του προστίμου ως αμοιβή σε όποιον κατέδιδε αυτούς που κατέχουν εκτάσεις περισσότερες από τις δηλωθείσες.

Τέτοιες διατάξεις, όπως και η αντίστοιχη του νόμου ατμδ'/1885 που προέβλεπε την ενοικίαση της «επικαρπίας των πλεονασμάτων» που επαναλαμβάνονται συνεχώς στους νόμους οι οποίοι συμπληρώνουν ή τροποποιούν τους της και υλ', μαρτυρούν ακριβώς την αδυναμία του κράτους να καταμετρήσει τις εκτάσεις που δηλώνονται¹². Είναι αμφίβολο αν υπήρξαν ποτέ

11. Οι σχετικοί υπολογισμοί γίνονται στην υπό έκδοση εργασία μου.

12. Ο θεσμός της ενοικίασης της επικαρπίας των πλεονασμάτων δε διατηρήθηκε παρά δυο χρόνια. Η κατάργησή του πρέπει να οφείλεται είτε στην αναποτελεσματικότητά του, είτε στο ότι προκάλεσε αντιδράσεις ως θεσμός. Βρισκόμαστε σε μια εποχή που οι ενοικιάσεις φόρων έχουν ουσιαστικά εκλείψει και η επαναφορά τους συναντά ισχυρές αντιδράσεις (Ψυχογιός, 1987). Αξίζει να σημειώσουμε την ιδιαιτερότητα της ενοικίασης των «πλεονασμάτων»: ο υποψήφιος ενοικιαστής για να προσφέρει τιμή κατά τη διάρκεια της σχετικής δημοπρασίας πρέπει να έχει εκτιμήσει όχι πόση θα είναι η παραγωγή αλλά πόση γη δεν έχει δηλωθεί από τους καλλιεργητές της περιοχής.

καταδότες πλεονασμάτων μεταξύ των χωρικών : ποιος ήταν ο αναμάρτητος μέσα στο χωριό που θα αποτολμούσε να καταδώσει χωρίς φόβο ότι στη συνέχεια θα καταδοθεί ο ίδιος; Ίσως κάποιος ξένος θα μπορούσε να το κάνει αλλά οι ξένοι δεν γνωρίζουν τι και που καλλιεργεί ο καθένας και αν εν πάση περιπτώσει το μάθουν και καταγγείλουν, μάλλον δεν θα μπορούν στο μέλλον να επιβιώσουν στο χωριό. Μόνο ο ενοικιαστής έχει το συμφέρον και τη δύναμη να ανακαλύψει τέτοια «πλεονάσματα». Δεν είναι βέβαια όμως ότι θα τα καταγγείλει γιατί ίσως τον συμφέρει περισσότερο, αντί της νόμιμης επικαρπίας, να εισπράξει κάτι παραπάνω από το χωρικό και να τον αφήσει στην ησυχία του.

Άλλωστε ο χωρικός έχει υπέρ αυτού τη σύγκριση των μονάδων μέτρησης, τις διαφορές που υπάρχουν από τόπο σε τόπο ανάμεσα στο παραδοσιακό και το «γαλλικό» ή «βασιλικό» (1.000 τετραγωνικά μέτρα) στρέμμα. Στην περιοχή της Μυρτουντίας το παραδοσιακό, το «παλιό» όπως αποκαλείται, στρέμμα είναι 1.815 τετραγωνικά μέτρα, σχεδόν διπλάσιο από το επίσημο (Ψυχογιός Ντ., 1950, 80). Σε περίπτωση σύγκρουσης με το δημόσιο ο χωρικός μπορούσε να επικαλεσθεί την καλή του πίστη, ότι στο κάτω-κάτω δεν είναι γεωμέτρης για να μπορεί να μετατρέπει με πλήρη ακρίβεια τις μονάδες μεταξύ τους, για να μπορεί να εκφράζει αυτό που δεν είναι παρά μονάδα συγκεκριμένης εργασίας του βοδιού σε αφηρημένες μονάδες εβδομ¹³. Έτσι, η δήλωση έκτασης «5 στρεμμάτων» μπορούσε να σημαίνει οποιαδήποτε έκταση μεταξύ 5 και 9 γαλλικών στρεμμάτων — τουλάχιστον. Ο δηλωτής ήταν «ως έγγιστα» κοντά στην πραγματικότητα. Με κριτήριο το ότι προσέγγιση ακρίβειας 10% ήταν ικανοποιητική για το δημόσιο, πρέπει να συμπεράνουμε ότι ως προς τις φυτείες οι εκτάσεις που παραχωρήθηκαν ήσαν τουλάχιστον 10% περισσότερες από τις επισήμως δηλωθείσες —διότι ουδείς βεβαίως θα στέρησε από τον εαυτό του αυτή την έκπτωση. Αυτή η εκτίμηση για τα μη δηλωθέντα «πλεονάσματα» θέτει απλώς κάποιο κατώτατο όριο, το ανώτατο δεν είναι δυνατόν να τεθεί. Νομίζω όμως ότι δεν εί-

13. «*Στρέμμα ονομάζει ο χωρικός γεωργός όσην απόστασιν δύνανται να διατρέξει το ζεύγος όταν αροτριά κατά πλάτος και μήκος, εις το σχίσσιμον δηλαδή και εις τον δίβολον ή το σταύρωμα του χωραφίου*» (Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, 1855, 74). Επομένως το παραδοσιακό στρέμμα εξαρτάται τόσο από το έδαφος όσο και από τα βόδια — και την τέχνη του ζευγολάτη βέβαια. «*Εκαστος λοιπόν έχει στρέμμα ίδιον, και αν μάλιστα έχει βόας αδυνάτους, αρέσκειται, κανχώμενος να μεγαλύνη το στρέμμα του...* Εννοείται όμως ότι και οι χωρικοί μας φυλάττουν μέσον τινά όρον, ανάλογον με την σχετικήν δύναμιν των βοείων ζευγών» (ό.π.). Το ότι το παραδοσιακό στρέμμα της Μυρτουντίας είναι ακριβώς διπλάσιο από το τουρκικό μέτρο *donum* δεν μπορεί βέβαια να είναι συμπτωματικό. Βλέπε σχετικά με τις παραδοσιακές μονάδες μέτρησης Ψυχογιός Δ., 1987. Για αντιστοιχίες παραδοσιακών και σύγχρονων, ελληνικών και ξένων μονάδων βλέπε Ελληνική Γεωργία, 1894, 433-445.

μαστε μακριά από την πραγματικότητα, αν δεχθούμε ότι ειδικά για τις ασκεπείς γαίες, τα χωράφια, οι εκτάσεις που πέρασαν στην ιδιοκτησία των δηλωτών ίσως να ήταν κατά 40%-50% ανώτερες από τις δηλωθείσες¹⁴.

Υπάρχουν άλλωστε και συγκεκριμένα παραδείγματα που ενισχύουν αυτήν τη θέση. Ερευνώντας τα βιβλία μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου, συναντήσαμε περιπτώσεις μεταβιβάσεων χωραφιών για τις οποίες αναφέρεται σαφώς ότι αφορούν «δηλωμένες γαίες» και μπορεί να γίνει σύγκριση με τα παραχωρητήρια: Ο Κων. Γ. Κούτουλας, π.χ., παραχωρεί στο Νιοχώρι ως αντιπρόικι 50 στρέμματα ξερικά «δηλωμένα» (τ. 18, αρ. 88, 1880) ενώ από τα παραχωρητήρια προκύπτει ότι έχει δηλώσει μόνο 20. Οι Αδελφοί Ντριμάλα δίνουν για εμφύτευση (τ. 43, αρ. 190, 1892) 100 στρεμ. «δηλωμένα» στη Ρετούνη, ενώ στα παραχωρητήρια εμφανίζονται μόνο 56.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι μεγαλύτερες αναλογικά υπερβάσεις ήταν ευκολότερο να γίνουν στις μικρές εκτάσεις. Πρώτον, διότι η διαφορά ανάμεσα στα 10 και τα 15 στρέμματα είναι δυσκολότερο να εντοπισθεί από τη διαφορά μεταξύ 100 και 150. Δεύτερο, γιατί με τιμή π.χ. 40 δρχ./στρ., στην πρώτη περίπτωση το δημόσιο θα έπρεπε να κινητοποιήσει διαδικασίες ελέγχου για να κερδίσει 200 δρχ., ενώ στη δεύτερη θα κέρδιζε 2.000. Τρίτο, γιατί οι μικρές εκτάσεις, που δήλωναν οι χωρικοί, συνήθως βρίσκονταν στην κατοχή των οικογενειών τους πολλά χρόνια (αν όχι πολλές γενιές) πριν τη δήλωσή τους και όχι μόνο ήταν κατεσπαρμένες σε πολλά και δύσβατα ίσως σημεία αλλά και προστατεύονταν από τη μεταξύ των χωρικών αλληλεγγύη απέναντι στο κράτος, απέναντι στον εισπράκτορα και το χωροφύλακα. Αντίθετα, μεγάλες εκτάσεις δήλωναν όσοι κερδοσκοπούσαν στις φυτείες ή στην ελπίδα αύξησης της τιμής της γης: για την απόκτησή τους υπήρχε ανταγωνισμός που μπορούσε να φθάσει ως την καταγγελία ύπαρξης μη δηλωμένων πλεονασμάτων του αντιπάλου.

Τα παραπάνω κάθε άλλο παρά μας βοηθούν να αντιμετωπίσουμε την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στις δηλωμένες γαίες και την απογραφή του 1911. Με όσα προαναφέραμε, η διαφορά μεταξύ της γης που απέκτησαν οι Μυρτούντιοι μετά το 1871 κι αυτής που καταμετράται το 1911 γίνεται

---

14. Είναι προφανές ότι με αυτή την παραδοχή για την ακρίβεια των δηλουμένων η παράθεση δεκαδικών ψηφίων στους πίνακες δεν έχει κανένα νόημα. Αν η ακρίβεια είναι της τάξεως του 10 % αυτό σημαίνει πως, π.χ., τα 100 στρέμματα μπορεί να είναι και 90 ή 110, τα 500 να είναι 450 ή 550. Σ' αυτήν την περίπτωση δεν έχει νόημα να αναφερόμαστε σε άλλα ψηφία πέραν του πρώτου, πρέπει να στρογγυλοποιούμε δηλαδή τους αριθμούς στο πρώτο ψηφίο ακολουθούμενο από μηδενικά: το 9,6 να γράφεται 10, το 9,4 να γίνεται 9, το 8,650 να γίνεται 9.000 κ.ο.κ. Στο κείμενο οι αναφορές, θα γίνονται κατά κανόνα με αυτόν τον τρόπο, στους πίνακες όμως θα γίνεται «ακριβής» παράθεση των αριθμών για λόγους σεβασμού προς τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν.

ακόμη μεγαλύτερη. Η λύση βρίσκεται στο να δεχθούμε ότι οι αποκρύψεις που έγιναν κατά την απογραφή ήσαν μεγαλύτερες από αυτές που έγιναν κατά τις δηλώσεις — κυρίως σε ότι αφορά τις αγροναπαύσεις και τις, κατά την απογραφή, ακαλλιεργήτες αλλά επιδεκτικές καλλιεργείας εκτάσεις που εμφανίζονται απαράδεκτα χαμηλές. Επίσης πρέπει να σημειώσουμε, όσον αφορά τις μεγάλες διαφορές σε ορισμένους οικισμούς, ότι τα στοιχεία της απογραφής αναφέρονται στους κατοίκους ενώ αυτά των παραχωρητηρίων στα χωριά. Πολλοί Λεχαινίτες, π.χ., έχουν γη που βρίσκεται, με βάση τα στοιχεία των παραχωρητηρίων, στη Ρετούνη ή τα Σουλειμάναγα, πολλοί Αντραβιδαίοι έχουν δηλώσει γη που βρίσκεται στην περιοχή των Λεχαιών. Επειδή η απογραφή του 1911 αναφέρεται στο τι δήλωσαν οι κάτοικοι κάθε κοινότητας, η γη τους, έχει καταμετρηθεί στον τόπο κατοικίας έστω και αν βρίσκεται σε άλλο χωριό. Υπάρχουν ακόμη αυτοί που απέκτησαν γη στην περιοχή χωρίς ποτέ να γίνουν Μυρτούντιοι: οι εκτάσεις που κατέχουν είναι τουλάχιστον 2-3 χιλιάδες στρέμματα, όπως θα δούμε παρακάτω, και πολλές από αυτές τις εκτάσεις δεν περιλαμβάνονται στα στοιχεία της απογραφής¹⁵. Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε και την πιθανότητα αλλαγής των ορίων των κοινοτήτων — ιδιαίτερα για τη σύγκριση που γίνεται με το 1971. Κυρίως όμως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μεγαλύτερα του συνήθους σφάλματα της απογραφής του 1911 και πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι όσο μικρότερη είναι η μονάδα αναφοράς τόσο μεγαλύτερα είναι τα σφάλματα των στατιστικών και των απογραφών. Επομένως πρέπει να περιμένουμε μεγαλύτερα σφάλματα όταν μελετάμε τι γίνεται στα χωριά, σε σχέση με τα σφάλματα σε επίπεδο νομού ή επαρχίας.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την παραπάνω συζήτηση επιβεβαιώνει τα στοιχεία της καποδιστριακής Πολιτειογραφικής Επιτροπής που παρουσίαζε ως ανύπαρκτη σχεδόν την ιδιόκτητη γη κατά το 1830 — αν αγνοήσουμε τη μοναστηριακή γη. Οι Πίνακες της Επιτροπής δείχνουν ότι υπήρχαν στη Μυρτουντία 40.000 παλιά στρέμματα εθνικής γής, δηλαδή 72.000 γαλλικά. Όμως από το 1830 ως τα τέλη του αιώνα νέες εκτάσεις άρχισαν να καλλιεργούνται, οι οποίες αντλήθηκαν βέβαια από την παρακαταθήκη των ακαλλιεργήτων εθνικών γαιών, από τους λόγγους, τα δάση και τα έλη. Είναι λογικό λοιπόν από τα παραχωρητήρια να προκύπτει ότι μοιράστηκαν 56.000 στρέμματα, που μαζί με τις 20-30.000 που προηγήθηκαν, κάνουν 75-85.000. Και αν οι καταπατήσεις, η κατεχόμενη γη που δε δη-

15. Οι προδιαγραφές της απογραφής του 1911 όριζαν ότι αν ο ιδιοκτήτης είναι απών η γη δηλώνεται από αυτόν που την καλλιεργεί. Είναι φανερό ότι έτσι διαφεύγουν οι εκτάσεις απότων καλλιεργητών οι οποίες παροδικά ή μόνιμα είναι εκτός καλλιεργείας. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί οι ακαλλιεργήτες αλλά δυνάμενες να καλλιεργηθούν εκτάσεις της απογραφής εμφανίζονται τόσο λίγες.

λώθηκε δηλαδή, ήσαν μόνο το ανεκτό 10% διαπιστώνουμε ότι εκποιήθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα περίπου 90-90.000 στρέμματα εθνικής γης. Αν ήσαν 50%, φθάνουμε στις 110-120.000 στρέμματα.

Τα στοιχεία του 1971 που παραθέτουμε για σύγκριση της τότε με την τωρινή κατάσταση είναι προαπογραφικά, δηλαδή στηρίζονται στην καταμέτρηση της συνολικής έκτασης κάθε κοινότητας από την ΕΣΥΕ με τη βοήθεια χαρτών και στον εν συνεχεία καταμερισμό της σε «βασικές κατηγορίες χρήσεως» (καλλιεργήσιμη, βοσκοτόπια, δάση, κτλ.) με ευθύνη των ιδίων των κοινοτήτων (ΕΣΥΕ, 1975). Αν τα απογραφικά στοιχεία πάσχουν συνήθως από απόκρυψη εκτάσεων, τα προαπογραφικά πάσχουν από την αύξησή τους. Διότι μπορεί οι κάτοικοι να φοβούνται σε ατομικά επίπεδο τον εισπράκτορα του δημόσιου ταμείου, συλλογικά όμως είναι πάντα υπερήφανοι για την πρόοδο και προκοπή του χωριού τους την οποία προσπαθούν να αποδείξουν και με αριθμούς — φουσκώνουν λοιπόν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε βάρος των άλλων. Σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σχετικά με την πραγματική έκταση των δηλωθεισών γαιών, μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι εθνικές γαίες και φυτείες που εκποιήθηκαν ή καταπατήθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα στους δημότες και εποικιστές της Μυρτουντίας αντιπροσωπεύουν από τη μισή ως τα 3/4 της σημερινής καλλιεργήσιμης έκτασης.

Η υπόλοιπη κατακτήθηκε στη διάρκεια του 20ου αιώνα: με το ξεχέρσωμα των λόγων γύρω από το Κάστρο και προς τη Βουπρασία, με την αποστράγγιση ελών όπως της Δροσελής μεταξύ Λεχαιών και Ρετούνης και του Μελιού του Βαρθολομιού, με τη διανομή μοναστηριακών εκτάσεων της Μονής της Βλαχέραινας στην Κυλλήνη και το Κάστρο, της Αγίας Ελεούσας κοντά στο Βαρθολομίο και του Αγίου Γεωργίου στα Λεχαινά, με τη μετατροπή βοσκοτόπων σε καλλιεργήσιμη γη. Νέοι οικισμοί ιδρύθηκαν από τα τέλη του περασμένου αιώνα από βλαχοποιημένες στα Βυτινέικα του Νιοχωριού, στο Μπάστα των Λεχαιών, στα Βραχνέικα της Αντραβίδας. Και νεότεροι στη δεκαετία του 1920 από πρόσφυγες: η Κάτω Παναγιά δίπλα στην Κυλλήνη, ο προσφυγικός συνοικισμός των Λεχαιών, η Γλύφα στην περιοχή του Βαρθολομιού.

Πρέπει ακόμη να επισημάνουμε ότι οι εκτάσεις που αποκτούν οι δηλωτές δεν καλλιεργούνται όλες. Αν εξαιρέσουμε τις φυτείες, οι εκτάσεις που σπείρονται κάθε χρόνο είναι περίπου τα 2/3 από τις συνολικά γεωργούμενες: το άλλο τρίτο θα μείνει αγρανάπαυση για να σπαρεί την επόμενη χρονιά. Η αναλογία καλλιεργούμενων/καλλιεργήσιμων γαιών θα βελτιώνεται βέβαια με την πάροδο του χρόνου αλλά σκόπη και στις αρχές του 20ου αιώνα η τριετής αμειψισπορά αποτελεί τον κανόνα, έστω και αν τα στοιχεία της απογραφής δεν το παραδέχονται και παρουσιάζουν μόλις 1.000 στρέμ-

ματα αγρανάπαυση επί 30.000 στρεμμάτων σπειρομένων γαιών. Αν στη Μυρτουντία ακολογήθηκαν οι ίδιοι περίπου ρυθμοί επέκτασης των καλλιεργειών με αυτούς που παρατηρούμε για όλη την Ήλιδα, τότε οι καλλιεργημένες εκτάσεις μαζί με την αγρανάπαυση δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τις 30.000 στρέμματα γύρω στο 1880. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι εκτάσεις που δηλώθηκαν είναι περίπου διπλάσιες από τις παραγωγικά αξιοποιούμενες. Επομένως, καθένας δηλώνει εκείνη την περίοδο όση γη μπορεί, ανεξάρτητα από τις άμεσες παραγωγικές δυνατότητες που υπάρχουν.

Ο Πίνακας 8 που ακολουθεί, μας δείχνει την κατανομή των γαιών και των φυτειών με βάση τον τόπο κατοικίας των δηλωτών που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, προσδιορίστηκε από τον Εκλογικό Κατάλογο του 1879. Συγκρίνοντας τον Πίνακα αυτόν με τον 7, παρατηρούμε ότι μόνο οι Αντραβιδαίοι εμφανίζονται να αποκτούν περισσότερες γαίες από αυτές που διανέμονται στην κοινότητά τους, εξαιτίας του γεγονότος ότι δηλώνουν αρκετές εκτάσεις που βρίσκονται στην περιοχή των Λεχαινών και του ότι λίγοι ξένοι δηλώνουν γη στη δική τους περιοχή. Το έλλειμμα των άλλων χωριών οφείλεται κυρίως στο ότι εκτός από τους ντόπιους δηλώνουν και παίρνουν γη και «ξένοι», άτομα δηλαδή που το 1879 δεν ήσαν δημότες Μυρτουντίων ή δεν είναι απόγονοι δημοτών. Πρόκειται για αυτούς που δεν αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο του 1879, καίτοι υπάρχουν επ' ονόματί τους παραχωρητήρια. Το 75% των εκτάσεων (41.000 στρ.) πηγαίνουν σε 1.480 ντόπιους, 22% (12.000 δρχ.) σε 480 ξένους και 3% σε 114 ακαθόριστης προέλευσης άτομα¹⁶.

Από τον Πίνακα 8 προκύπτει επίσης ότι έχουμε σημαντικές διαφορές στη μέση έκταση που αποκτούν οι κάτοικοι των διαφόρων κοινοτήτων. Αυτή η έκταση εξαρτάται προφανώς από τη διαθέσιμη σε σχέση με τον πληθυσμό εθνική γη και από την οικονομική ευρωστία των κατοίκων.

Παρατηρούμε όμως ότι ακόμη μεγαλύτερες είναι οι διαφορές μεταξύ των «ξένων» και μάλιστα αναφορικά με ένα κριτήριο που, από πρώτη άποψη, δε φαίνεται σημαντικό: το αν τα παραχωρητήρια αναφέρουν ή όχι από πού προέρχεται ο κάτοχός τους. Φαίνεται όμως πως αυτή η «λεπτομέρεια» των

16. Το ότι οι δυο υπολειμματικές κατηγορίες (αμφίβολου κατοικίας ντόπιοι και άγνωστης προελεύσεως άτομα) παίρνουν τις λιγότερες κατά μέρος όρο εκτάσεις, οφείλεται ίσως στη διαδικασία κατηγοριοποίησης: πιθανόν μέρος αυτών των ατόμων να έχει καταγραφεί δύο φορές. Γιατί αν υπήρχε κάποιος Παπαδόπουλος Ιωάννης που δήλωνε χωράφια στην Κυλλήνη και κάποιος Παπαδόπουλος Ιωάννης που έπαιρνε χωράφια στου Μαρκόπουλου αυτοί έχουν καταγραφεί σαν δύο χωριστά άτομα εφ' όσον το όνομα αυτό δεν υπήρχε στον εκλογικό κατάλογο και τα δύο χωριά είναι απομακρυσμένα. Ίσως όμως και να αποτελούν ένα και το αυτό άτομο, παρά το γεγονός ότι Κυλλήνη-Μαρκόπουλο απέχουν κάπου 25 χιλιόμετρα.

Πίνακας 8

Κατανομή εκτάσεων ως προς
τον τόπο κατοικίας των δηλωτών.

Κατοικία	στρεμ.	Μ. Ο.	N*
Λεχαινά	7.978,5	28,9	276
Αντραβίδα	5.603,0	24,7	227
Βαρθολομιό	3.957,5	24,6	161
Βρανά	146,0	24,3	6
Καβάσιλα	2.719,7	27,0	100
Καλύβια	661,0	34,8	19
Καρδιακαύτι	1.757,5	39,0	45
Κάστρο	1.615,5	24,9	65
Κυλλήνη	1.144,5	31,8	36
Λυγιά	681,0	27,2	25
Μαρκόπουλο	589,5	23,6	25
Μάχου	577,2	26,2	22
Μπράτι	1.157,5	42,9	27
Νιοχώρι	2.726,2	35,9	76
Ρετούνη	1.430,0	43,3	33
Σουλειμάναγα	3.322,5	25,6	130
Στρούσι	1.457,5	31,7	46
Τραγανό	1.728,3	25,8	67
Τρουμπέ	387,0	43,0	9
Αμφίβολη	1.764,2	20,8	85
Σύνολο ντόπιων	(41.404,1)	(28,0)	(1.480)
Άγνωστη	2.056,5	18,0	114
Ξένοι γνωστοί	2.344,5	55,8	42
Ξένοι άγνωστοι	10.153,5	23,2	438
Σύνολο ξένων	(12.498,0)	(26,0)	(480)
Γενικό σύνολο	55.958,7	27,0	2.074

*Πρόκειται για τον αριθμό δηλωτών και όχι για τον αριθμό παραχωρητηρίων..

παραχωρητηρίων μπορεί να μας οριοθετήσει τους ξένους που πραγματοποιούν κερδοσκοπικές επενδύσεις στη γη, επωφελούμενοι από το νόμο περί διαθέσεως των εθνικών γαιών, από τους ξένους που συμμετέχουν στη μεγάλη πληθυσμιακή κίνηση της δεύτερης πεντηκονταετίας του 19ου αιώνα, τον «εποικισμό του πεδινού χώρου»: Οι δεύτεροι, εγκαταλείπουν τα ορεινά χωριά της Γορτυνίας και των Καλαβρύτων ή τα απέναντι από τη Μαρτουντία

νησιά της Ζακύνθου και της Κεφαλλονιάς για να εγκατασταθούν στον κάμπο. Οι «ξένοι» όμως της πρώτης κατηγορίας είναι πραγματικά ξένοι. Μένουν στον Πύργο, την Πάτρα ή και τη Ζάκυνθο, είναι έμποροι ή μεγαλοκτηματίες και επενδύουν τα κεφάλαιά τους στην εθνική γη, πιθανότατα για να δημιουργήσουν σταφιδοφυτείες. Για το λόγο αυτό συγκεντρώνουν και τη μεγαλύτερη αναλογικά έκταση γης (55 στρ. κατά μέσο όρο) σε σχέση με όλες τις άλλες κατηγορίες. Ακριβώς επειδή δεν κατοικούν στην περιοχή, τα παραχωρητήρια αναφέρουν τόπο κατοικίας. Ενώ οι άγνωστοι ξένοι δεν είναι παρά κάτοικοι της περιοχής που δεν είχαν προλάβει να γίνουν δημότες το 1879 ή που εγκαταστάθηκαν στη διάρκεια των δεκαετιών του 1880 και 1890 και επομένως δεν αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο του 1879 με τον οποίο προσδιορίστηκε ο τόπος κατοικίας των δικαιούχων των παραχωρητηρίων.

Ένα ακόμη σημείο που προκύπτει από τα στοιχεία των παραχωρητηρίων σε συνδυασμό με τον εκλογικό κατάλογο είναι η αναλογία των δικαιουμένων να πάρουν γη σε σύγκριση με αυτούς που πράγματι παίρνουν. Με βάση τους νόμους της 'και υλα' είχαν δικαίωμα να δηλώσουν γη ή φυτείες (εφ' όσον βέβαια από αυτές τις τελευταίες κατείχαν) όλοι οι ενήλικες (και οι έγγαμοι ανήλικοι) Έλληνες πολίτες, οι χήρες και τα ορφανά πατρός τε και μητρός. Χήρες αναφέρονται αρκετές στα παραχωρητήρια, ορφανό μόνο ένα. Δεν έχουμε όμως στοιχεία για τους συνολικούς αριθμούς αυτών των κατηγοριών, ούτε για τους έγγαμους ανήλικους, ενώ οι ενήλικες άνδρες είναι αυτοί που έχουν δικαίωμα ψήφου. Από τη σύγκριση των 1.621 εγγεγραμμένων στον εκλογικό κατάλογο, δηλαδή των δικαιουμένων να πάρουν γη, με αυτούς που πράγματι πήραν προέκυψε ο Πίνακας 9.

Τα τρία μεγάλα κεφαλοχώρια και το Τραγανό παρουσιάζουν τα μικρότερα ποσοστά δηλωτών. Για το τελευταίο την αιτία πρέπει μάλλον να την αναζητήσουμε στο ότι σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού του είναι γύφτοι που δεν πολυενδιαφέρονται να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία. Για τα τρία πρώτα το μικρό ποσοστό δηλωτών οφείλεται όχι μόνο στο ότι, όπως φαίνεται, αρκετοί από τους ήδη ιδιοκτήτες δεν ενδιαφέρονται να αποκτήσουν και εθνική γη αλλά και στο ότι σ' αυτές τις κώμες είναι συγκεντρωμένες και οι αστικές κοινωνικές κατηγορίες που έχουν, ως ένα βαθμό ξεκοπεί από τη γη. Το παράδειγμα των Λεχαινών που έχει το μεγαλύτερο ποσοστό αστών και το μικρότερο ποσοστό δηλωτών είναι ενδεικτικό. Ο επόμενος Πίνακας 10, που ταξινομεί τους δηλωτές κατά επαγγέλματα, επιβεβαιώνει ότι οι αστοί ενδιαφέρονται λιγότερο από τους αγρότες να αποκτήσουν γη.

Από τον Πίνακα 10 προκύπτει επίσης ότι όλες οι αστικές κατηγορίες έχουν αναλογικά λιγότερους δηλωτές από τους αγρότες. Επιπλέον, το ενδιαφέρον τους για τη γη φαίνεται να μειώνεται όσο κατεβαίνουμε στην κλί-

Πίνακας 9

Δηλωτές και εκλογείς κατά κοινότητα.

Κοινότητες	Δηλωτές		Εκλογείς
	N	%	N
Λεχαινά	162	37,3	434
Αντραβίδα	159	58,5	272
Βαρθολομιό	117	48,3	242
Καβάσιλα	66	67,3	98
Καλύβια	14	82,4	17
Καρδιακαύτι	29	64,4	45
Κάστρο	41	68,3	60
Κυλλήνη	20	52,6	38
Λυγιά	14	66,7	21
Μάχου	15	65,2	23
Μπράτι	20	71,4	28
Νιοχώρι	29	76,3	38
Ρετούνη	19	76,0	25
Σουλείμαναγα	76	62,3	122
Στρούσι	30	75,0	40
Τραγανό	58	52,7	110
Τρουμπέ	6	75,0	8
Σύνολο	875	54,0	1.621

Πίνακας 10

Δηλωτές και εκλογείς κατά κοινωνική κατηγορία²⁷

Επάγγελμα	Δηλωτές		Εκλογείς
	N	%	N
Προύχοντες	19	52,8	36
Έπαγγελματίες	41	40,0	101
Βιοτέχνες	30	38,5	78
Διάφοροι	6	35,6	17
Ακτήμονες	1	4,0	25
Γεωργοί	647	58,0	1.115
Κτηματίες	59	57,8	102
Ποιμένες	31	70,5	44
Στρατιώτες	14	34,1	41
Άγνωστο	27	43,5	62
Σύνολο	875	54,0	1.621

μακα της αστικής ιεραρχίας. Αντιθέτως, μεταξύ των αγροτών βλέπουμε ότι η μεγαλύτερη «δίψα για γη» παρατηρείται στους ποιμένες, στους τσοπαναραίους. Σε αυτούς ακριβώς που, κατά τεκμήριο, δεν έχουν γη. Από αυτήν την παρατήρηση δικαιούμαστε, νομίζω, να συμπεράνουμε ότι η επιθυμία για απόκτηση γης μεταξύ των γεωργών αύξαινε αντίστροφα προς την έκταση που ήδη κατείχαν. Αντίθετα, μεταξύ των αστών, το ενδιαφέρον για απόκτηση γης φαίνεται να μεγαλώνει όσο μεγαλύτερη είναι η έκταση της οποίας ήδη είναι ιδιοκτήτες.

Η παρατήρηση αυτή μας εισάγει στο πρόβλημα του να προσδιορίσουμε τι ποσοστό των κατοίκων επωφελήθηκε από τους νόμους της 'και υλα'. Διότι τα ποσοστά που παραπάνω υπολογίσαμε αναφέρονται σε άτομα και όχι στα πραγματικά οικονομικά υποκείμενα της εποχής που είναι οι οικογένειες. Προφανώς τα 1.621 άτομα του εκλογικού καταλόγου αντιστοιχούν σε λιγότερες οικογένειες (νοικοκυριά) γιατί υπάρχουν σ' αυτόν πατέρες και γιοι, παππούδες και εγγόνια. Δεν μπορούμε να ξέρουμε όμως αν ο πατέρας και ο γιος εξακολουθούν να αποτελούν κοινή οικογένεια ή αν έχουν χωρίσει. Για τούτο θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το πρόβλημα μέσω των δημογραφικών στοιχείων που διαθέτουμε.

Η Μυρτουντία είχε 8.322 κατοίκους το 1879. Από τα στοιχεία μας προκύπτει ότι μεταξύ 1880 και 1884 πήραν παραχωρητήρια για γαίες ή φυτείες 1.483 άτομα. Πρόκειται, όπως προαναφέραμε, για τα παραχωρητήρια που αντιστοιχούν στις δηλώσεις που κατατέθηκαν στη δεκαετία του

---

17. Παρατηρήσεις: Στην κατηγορία «προύχοντες» εντάχθηκαν γιατροί, δικηγόροι, δικολάβοι, δήμαρχοι, πάρεδροι και έμποροι του εκλογικού καταλόγου. Στην κατηγορία «επαγγελματίες» περιλαμβάνονται οι μαγαζάτορες που προσφέρουν υπηρεσίες (καφεπώλες, παντοπώλες, κουρείς, οινοπώλες, κ.τλ.) και κατώτεροι γραφειοκράτες (κλητήρες, γραφείς). «Βιοτέχνες» θωρήθηκαν όσοι ασκούσαν μεταποιητικά επαγγέλματα (χαλκείς, σανδαλοποιοί, σκυτοτόμοι, καλαντζήδες, μυλωνάδες, κτλ.). «Μεταφορείς» είναι οι αγωγάτες, οι καρολόγοι και πλοίαρχοι. Ως «ακτήμονες» καταγράφηκαν οι εργάτες, υπηρέτες, ναυτικοί. Στους «ποιμένες» περιλήφθηκαν, εκτός από όσους ρητά αναφέρονται έτσι, και οι βουκόλοι και χοιροβοσκοί. Στους «κτηματίες» και «γεωργούς» περιλαμβάνονται όσοι προσδιορίζονται με αυτούς τους όρους (στους κτηματίες κατέταξα και δύο περιβολάρηδες κηπουρούς). Στους στρατιώτες περιλαμβάνονται οι «εθνοφρουροί» και οι «έφεδροι». Για να είναι συγκρίσιμα τα στοιχεία στον υπολογισμό των ποσοστών δεν ελήφθησαν υπ' όψιν οι ιερωμένοι (παπάδες, καλόγηροι) που στον εκλογικό κατάλογο δεν αναφέρονται καθόλου και όσοι περιλαμβάνονται μεν στον εκλογικό κατάλογο αλλά δεν καταχωρείται το επάγγελμά τους.

1870. Με την υπόθεση ότι το μέσο μέγεθος οικογένειας πρέπει να βρίσκεται κάπου μεταξύ 4,25 και 5,25 άτομα/οικογένεια και ότι τα 1.483 άτομα αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες οικογένειες καταλήγουμε στις εξής εκτιμήσεις για την αναλογία δηλωτών/συνόλου οικογενειών¹⁸:

Πίνακας 11

Εκτίμηση αναλογίας δηλωτών/οικογενειών

Μέλη.οικογ.	αρ. οικογ.	% δηλωτών
4,25	1.958	76
4,50	1.849	80
4,75	1.752	85
5,00	1.664	89
5,25	1.585	94

Αν αποκλειστούν οι δυο ακραίες τιμές έχουμε ένα ποσοστό 80% - 90%. Και αν θυμηθούμε και την παρουσία των αστικών στοιχείων νομίζω ότι. μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι σχεδόν όλες οι αγροτικές οικογένειες της Μυρτουντίας πήραν μέρος στη δεκαετία του 1870 στη διανομή των εθνικών γαιών και των φυτειών. Ακόμη και αυτές που τα μέλη τους δεν ήσαν ακόμη δημότες Μυρτουντίας το 1879 αλλά κατοικούσαν στην περιοχή, οι οποίες περιλαμβάνονται στον εκλογικό κατάλογο. Φυσικά, αυτή η κατάσταση δε συνεχίστηκε βέβαια στον πληθυσμό 8.322 ατόμων: το 1907 ο πληθυσμός του Δήμου εγγίζει τις 15.000, οι οικογένειες δηλαδή είναι γύρω στις 3.000 ενώ γη θα αποκτήσουν μόνο 603 καινούργιες οικογένειες μετά το 1885. Οι περισσότερες βέβαια οικογένειες έχουν κληρονομήσει τη γη που δήλωσαν οι γονείς τους, ίσως να δήλωσαν και άλλη επιπλέον, αλλά δεν ξέρουμε τι γίνεται με τους νέους άποικους που καταφθάνουν στα τελευταία 15 χρόνια του 19ου αιώνα, λίγο πριν αρχίσει η πορεία εξόδου προς την Αμερική.

---

18. Η υπόθεση ότι τα 1.483 άτομα αντιπροσωπεύουν διαφορετικές οικογένειες στηρίζεται στο γεγονός ότι ελάχιστες περιπτώσεις υπάρχουν για τις οποίες να προκύπτει ότι πατέρας και γιος πήραν ταυτόχρονα παραχωρητήρια. Η υπόθεση για το μέσο μέγεθος της οικογένειας στηρίζεται στο ότι για το 1879 έχουμε για όλη την Ελλάδα 4,7 μέλη/οικογένεια και δεν είναι δυνατό να δεχθούμε για αγροτική περιοχή όπως η Μυρτουντία ότι μπορεί να είναι μικρότερο. Η γαλλική επιστημονική αποστολή το 1830 είχε δεχθεί ως μέση τιμή 4,75 μέλη/οικογένεια και η Πολιτειογραφική Επιτροπή του Καποδίστρια 4,33. Το όριο του 5,25 παίρνει υπ' όψιν του και προσπαθεί να αντισταθμίσει το γεγονός ότι η διαδικασία διανομής ξεκινά το 1871 που ο πληθυσμός ήταν 6,621 άτομα και επομένως οι οικογένειες κατά 400 περίπου λιγότερες από αυτές του 1879, που ο πληθυσμός είναι 8.322 άτομα. Αναφερόμενοι στον πληθυσμό του 1879 είναι φανερό ότι η σύγκριση γίνεται με το μέγιστο δυνατό αριθμό οικογενειών.

Αναφέρθηκε προηγουμένως το ζήτημα της πρόσβασης στην εθνική γη και τις εθνικοιδιόκτητες φυτείες κατά κοινωνικές κατηγορίες. Ο Πίνακας 12 μας απαντά στο ερώτημα πόσο επωφελήθηκε κάθε κατηγορία από την εθνική γη, δηλαδή πόση γη της παραχωρήθηκε. Συγκρίνοντας μόνο αυτούς που γνωρίζουμε το επάγγελμά τους μέσω του Εκλογικού Καταλόγου (και για ελάχιστους από τα παραχωρητήρια) διαπιστώνουμε ότι οι προύχοντες συγκεντρώνουν διπλάσια σχεδόν γη (4,3%) σε σχέση με το ποσοστό που εκφράζουν στο σύνολο του πληθυσμού και αυτοί που δηλώνουν γη ή φυτείες, δηλώνουν διπλάσια έκταση σε σχέση με το γενικό μέσο όρο. Οι υπόλοιπες αστικές κατηγορίες δε φαίνεται να έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την απόκτηση γαιών. Μεταξύ των αγροτικών κατηγοριών, οι γεωργοί βρίσκονται περίπου στο μέσο όρο — που τον καθορίζουν άλλωστε με τον όγκο τους. Όμως και οι κτηματίες και οι ποιμένες αποκτούν περισσότερη αναλογικά γη από αυτούς — γεγονός που δείχνει ότι έχουν μεγαλύτερες οικονομικές δυνατότητες. Κάτι που το περίμενε κανείς να συμβαίνει ως προς τους κτηματίες, αλλά δεν ήταν προφανές σε σχέση με τους ποιμένες. Οι αγνώστου κοινωνικής κατηγορίας δηλωτές παίρνουν πολύ λιγότερα στρέμματα κατά μέσον όρο από τους άλλους, διότι πρόκειται κυρίως για αυτούς που δήλωσαν γη καθυστερημένα, είτε γιατί εγκαταστάθηκαν αργά στη Μυρτουντία, είτε γιατί πρόκειται για απογόνους των κατοίκων της δεκαετίας του 1870.

Πίνακας 12

Κατανομή εκτάσεων γαιών και φυτειών
κατά κοινωνικές κατηγορίες.

Κατηγορία	Έκταση (στρ.)	Μ. Ο. (στρ.)	% γης	N	% Νο *
Προύχοντες	1.208,2	67,0	4,3	18	2,3
Επαγγελματίες	1.264,5	30,1	4,5	42	6,5
Βιοτέχνες	497,0	16,6	0,9	30	5,0
Διάφοροι	75,0	12,5	1,8	6	1,1
Κτηματίες	2.752,7	46,7	9,7	59	6,5
Γεωργοί	20.727,3	31,6	73,0	655	71,5
Ποιμένες	1.357,0	43,8	4,8	31	2,8
Στρατιώτες	494,2	31,0	1,7	16	2,6
Ακτήμονες	5,0	5,0	0,0	1	1,6
Σύνολο	28.381,0	33,1	100,0	858	100,0
Άγνωστοι	27.577,7	22,7		1.216	
Γενικό Σύνολο	55.958,7	27,0		2.074	

* Το ποσοστό αναφέρεται στο σύνολο των 556 ατόμων του εκλογικού καταλόγου που γνωρίζουμε το επάγγελμά τους.

Προφανώς, αυτές οι κατά κοινωνικές κατηγορίες ανισότητες είναι υπεύθυνες για το ότι ο συντελεστής ανισοκατανομής Gini παίρνει την αρκετά υψηλή τιμή του 0,52, αν υπολογιστεί για το σύνολο των γαιών και φυτειών που δηλώθηκαν : το ανώτερο 10% των δηλωτών (το 10% δηλαδή που έχει δηλώσει τις περισσότερες εκτάσεις) έχει το 35% της γης και το κατώτερο 10% μόλις το 2% της γης, επομένως το 10% που δήλωσε τα περισσότερα στρέμματα πήρε 18 φορές περισσότερη γη από το 10% που δήλωσε τα λιγότερα. Είναι αμφισβητήσιμη η υπόθεση ότι οι δηλώσεις θα παρουσίαζαν δικαιότερη κατανομή αν δεν είχε καταργηθεί το όριο των 60 στρεμμάτων κατά δηλωτή που έθετε αρχικώς ο νόμος τπσ', δεδομένου ότι οι ενδιαφερόμενοι είχαν τη δυνατότητα να ξεπεράσουν τους περιορισμούς του νόμου, δηλώνοντας γη μέσω τρίτων προσώπων. Πάντως, ο συντελεστής Gini γίνεται 0,45 αν υπολογιστεί μόνο για γεωργούς, ποιμένες και κτηματίες. Μεταξύ αυτών, το ανώτερο 10% έχει δηλώσει το 30% της γης, ενώ το κατώτερο 10% ξανά το 2%, άρα η δυσαναλογία περιορίζεται κάπως στο 1 προς 15.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστόπουλος Γ.Ν., 1885, «Περί παραγωγής και καταναλώσεως της κορινθιακής σταφίδος», *Ελληνική Γεωργία* Α'. σελ. 44-51, 109-114, 226-229.
- Αναστασιάδης Η.Κ., 1911, *Η διοίκηση των κτημάτων του συγχρόνου κράτους*, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος Τ.Α., 1971, «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου» *Πελοποννησιακά* Η', 411-459.
- Δάβας Β., 1985, *Στον Πύργο και στην Ηλεία τον 1821-1930*. Έκδοση «Αυγής Πύργου», Πύργος.
- Θεοχάρης Π., Κόλλιας Γ.Σ., Νικολόπουλος Γ.Ι., 1878, *Συλλογή εγκυκλίων κανονισμών και οδηγιών της οικονομικής υπηρεσίας (1833-1878)*. (τόμοι Α, Β, Γ, Δ), Αθήνα.
- Κοφινάς, Γ.Ν. και Παναγιωτόπουλος Ι.Α., 1898, *Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας*. Αθήνα.
- Μπελιά Ε.Δ., 1979, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη* Ζ'. 291-319.
- Μπελιά Ε.Δ., 1980, «Στατιστικά της Ηλείας κατά την καποδιστριακή περίοδο», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών. (Πελοποννησιακά παράρτημα 7)*, 141-148.
- Οικονομόπουλος Δ.Π., 1960, «Αγοραπωλησία Εθνικών Κτημάτων», *Ηλειακά* τ. Κ'. σ. 594-595.
- Παπανδρέου Γ., 1924, *Η Ηλεία δια μέσον των αιώνων*. Αθήνα. *Στατιστική της Γεωργίας*, 1864, Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα.
- Χρυσανθακόπουλος Γ.Α., 1950, *Η Ηλεία επί Τουρκοκρατίας*. Αθήνα.
- Ψυχογιός Δ.Κ., 1987, *Προίκες, φόροι σταφίδα και ψωμί*. ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Ψυχογιός Ντ. Δ., 1950, *Ο κώδικας της Παναγίας της Λεχαινίτισσας και τα Λεχαινά*, Τούλας-Μαυράκος, Πάτρα.
- Ψυχογιού Ε., 1987, *Λεχαινά ο τόπος, τα σπίτια*, Έκδοση περιοδικού «Εκ Παραδρομής», Λεχαινά.
- McGrew W.W., 1985, *Land and Revolution in Modern Greece (1800-1881)*. The Kent State University Press, Kent, Ohio, USA.

Μιχάλης Ρηγίνος

Ιστορικός - Παν/μιο Αθηνών

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ- ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ 19ος-20ος ΑΙΩΝΑΣ

Η εργασία των παιδιών δεν αποτελεί ένα καινούργιο φαινόμενο, αποτέλεσμα ή «αποτρόπαιο» παραπροϊόν, της βιομηχανικής επανάστασης. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το παιδί βρίσκει τη θέση του στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στα πλαίσια της αγροτικής οικογένειας.

Όπως, χαρακτηριστικά, σημειώνει ο ανώνυμος αρθρογράφος στο περιοδικό «Εφημερίς της Ελληνικής γεωργίας» το 1855, στην αγροτική κοινωνία «η ανάπτυξις επέρχεται ταχεία, και η εκ νεαράς ηλικίας εργασία καθιστά τα σώματα ρωμαλέα. Παις δέκα ή δώδεκα ετών δύναται να σκάπτει ως ανήρ, και εις την ηλικίαν των δεκατεσσάρων ετών κατ' ουδέν είναι υποδεέστερος του ανδρός. Οι αδυνατώτεροι των παιδων γίνονται τεχνίται, υπηρέται, ποιμένες, οι ισχυρότεροι όμως μένουν εις την οικίαν δια τας γεωργικάς εργασίας και δια την παραγωγήν των εις την οικίαν των αναγκαίων»¹. Τα κορίτσια ασχολούνται κυρίως με την επεξεργασία του καπνού, το θερισμό το μάζεμα των καρπών, την κτηνοτροφία και φυσικά με τις διάφορες οικοτεχνικής μορφής εργασίες².

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις αγροτικές κοινωνίες το παιδί αποκτά την οικονομική του σημασία στα πλαίσια ενός συστήματος οικογενειακών αλληλεγγυοτήτων που αποσκοπούν στην επιβίωση και την αναπαραγωγή του οικογενειακού κυττάρου και τη διατήρηση της ιδιοκτησίας που έχει στην κατοχή του³.

---

1. Ανώνυμος. «Περί της Ελληνικής Γεωργίας», *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α, αρ. 2, Αθήνα, Νοέμβριος 1855, σ. 57.

2. Γ. Δ. Δασκαλάκης, «Τα εργαζόμενα κορίτσια», *Εργασία*, 21-6-1930, σ. 25.

3. Οι αγροτικές οικογένειες είναι οργανωμένες στη βάση της συλλογικότητας εργασίας και κατανάλωσης. Τα μέλη τους, άνδρες, γυναίκες, ηλικιωμένοι, παιδιά εκφράζονται από την οικογένεια σε αντίθεση με τις προηγμένες κοινωνίες, όπου η οικογένεια αποτελεί την έκφραση αυτών που τη συναποτελούν. Βλέπε Ρ. Solinas, «*La Famille La Méditerranée, Les hommes et l'héritage*», Παρίσι 1986, σ. 84. 101. Βλέπε επίσης Π. Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19ο αιώνα: Σχέσεις και εισοδήματα», *Τι*

Στο αστικό περιβάλλον των ελληνικών πόλεων του 19ου και 20ου αιώνα. τα παιδιά αγόρια ή κορίτσια, εργάζονται ως μαθητευόμενοι, εργάτες, ή υπηρέτες⁴.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της παιδικής εργασίας στα βιοτεχνικά εργαστήρια ήταν ότι είχε κυρίως έναν παιδαγωγικό χαρακτήρα. Στο εργαστήριο ο εργάτης τεχνίτης βρίσκεται στο κέντρο της παραγωγικής διαδικασίας. Η ακρίβεια των κινήσεων, η επιδεξιότητα, η εμπειρία, η δύναμη ακόμη και το γούστο, αποτελούν τις ιδιότητες του εργάτη. Η απόκτηση των ιδιοτήτων αυτών γίνεται μετά από μια μακρόχρονη μαθητεία. Τα παιδιά μπαίνουν στο εργαστήριο και δουλεύοντας πλάι στους τεχνίτες εισάγονται σταδιακά στα μυστικά του επαγγέλματος⁵. Η μαθητεία υποκαθιστούσε κατά κάποιο τρόπο την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης. Το παιδί μάθαινε ένα επάγγελμα βλέποντας και βοηθώντας τους μεγαλύτερους να το κάνουν. Το παιδί στη διάρκεια της μαθητείας του δε μετέχει ενεργά στην παραγωγική διαδικασία, αλλά περιορίζεται σε διάφορες βοηθητικές εργασίες. Η εργασία αυτή συνιστά την αντιπαροχή του παιδιού στον τεχνίτη για την εκμάθηση της τέχνης. Ωστόσο επειδή το καθεστώς της μαθητείας μετά την κατάργηση των συντεχνιών, ιδιαίτερα στα μικρά εργαστήρια, δεν προσδιορίζεται συνήθως από κάποιον κανονισμό ή συμβόλαιο, το παιδί δεν έχει καμία δέσμευση απέναντι στον τεχνίτη και είναι ελεύθερο να φύγει μόλις θεωρήσει ότι έχει μάθει την τέχνη⁶. Από την άλλη μεριά οι τεχνίτες εφαρμόζουν την παλιά

Ιστορικά, τεύχ. 3, Μάιος 1985, σ. 149-168. Ο Γ. Αυξουριώτης υποστηρίζει ότι στα αγροτικά νοικοκυριά η εργασία των παιδιών συνιστά φυσική υποχρέωση, και στην καλύτερη περίπτωση ένα είδος αντιπαροχής για την προστασία και διατροφή που παρέχεται από τα ενήλικα μέλη της οικογένειας», πρβλ. Γ. Αυξουριώτης, «Προστατευτικός Νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», *Βενιζέλος και Αστικός Μετασχηματισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 208.

4. Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Διευθ. Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεων εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, έτος 1921*, Αθήνα 1923, σ. 16, Ανώνυμος, «Η προσεχής XV διεθνής διάσκεψις εργασίας», *Βιομηχανική και βιοτεχνική επιθεώρησις*, Δεκ. 1930, σ. 25. Α. Νάκου, «Τα εργαζόμενα παιδιά», *Εργασία*, 1-3-1930, σ. 18. Ι. Bafounis, *La formation d'une ville nouvelle. Le Pirée au XIXe siècle, (1835-1879)*, Διδακτορικό 3ου κύκλου, Πανεπιστήμιο Paris IV, σ. 349, 351.

5. Βλέπε J. Sardin, *Enfants trouvées, enfants ouvriers. 17-19 siècle*, Παρίσι 1982, Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Αθήνα 1986, Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987.

6. Στη μηχανουργία ο μαθητευόμενος «έχει ως όνειρο της εξελιξέως του και σκοπόν της εκπαιδεύσεώς του να μάθη επιπολέως και εν βραχυτάτω χρονικώ διαστήματι ό,τι συνήθως απαιτούσιν αι διάφοροι υπηρεσίαι ως προσόντα των υπονηφίων προετοιμαζόμενος ούτω τη συνεργεία παντός πολιτικού ή οικογενειακού μέσου δια την απόκτησιν δημοσίων θέσεων», πρβλ. Ι. Καλύβας, «Η έλλειψις τεχνιτών εν τη μηχανουργική βιομη-

συντεχνιακή τακτική της απόκρυψης των μυστικών της τέχνης με σκοπό την επιμήκυνση της μαθητείας και την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας του παιδιού, με αποτέλεσμα το τελευταίο να εγκαταλείπει το εργαστήριο με ελλειπείς τεχνικές γνώσεις⁷.

Θα υποστηρίζαμε ότι το παιδί αγόρι ή κορίτσι, που έμπαινε στο εργαστήριο για να μάθει μια τέχνη, αντιμετώπιζε το καθεστώς της εξαρτημένης εργασίας ως προσωρινό. Θεωρούσε τη μαθητεία και τους καταναγκασμούς της, ως απαραίτητο στάδιο για τη μελλοντική κοινωνική του ανέλιξη, είτε ήταν η ένταξή του στο πολυάριθμο στρώμα των μικροεπαγγελματιών είτε η κατάληψη μιας θέσης στο δημόσιο.

Η εισαγωγή των μηχανών στο εργοστάσιο συνετέλεσε ώστε να μειωθεί η σημασία των τεχνιτών στην παραγωγή, με αποτέλεσμα η εργασία να περιορισθεί στην απλή επίβλεψη και τροφοδοσία του παραγωγικού μέσου με την πρώτη ύλη, ρόλος, που μπορεί να φτάσει μέχρι την τελειότητα στα παιδιά⁸.

Η απλοποίηση της εργασιακής διαδικασίας καταργούσε τη μακρόχρονη παραδοσιακή μαθητεία και έκανε τους εργάτες παραγωγικούς με την είσοδό τους στο εργοστάσιο. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους της εργατικής δύναμης τόσο από την άποψη της διαμόρφωσής της, αφού χρειαζόταν περίοδος μόλις λίγων εβδομάδων ή και ημερών για να γίνει άμεσα αξιοποιήσιμη, όσο και από την άποψη της τιμής της, επειδή πλέον μπορούν να απασχοληθούν άτομα με μικρή διαπραγματευτική ικανότητα και ως εκ τούτου εκτεθειμένα σε σκληρότερη οικονομική εκμετάλλευση, όπως ήταν οι γυναίκες και τα παιδιά και των δύο φύλων.

Όμως η εισαγωγή των τεχνολογικών μεταβολών στους εργασιακούς χώρους εξηγεί, αυτή καθ' αυτή, μόνο κατά ένα μέρος τη μαζική χρησιμο-

χανία και τα προς περιορισμόν αυτής μέσα», *Βιομηχανική και βιοτεχνική επιθεώρησις*, 1916, σ. 558. Επίσης στα εργαστήρια γυναικείων φορεμάτων, τα κορίτσια στη διάρκεια της μαθητείας τους δεν πληρώνονται καθόλου ή παίρνουν ένα μικρό χρηματικό ποσό. Για το λόγο αυτό έχουν ως αποκλειστική επιδίωξη την, όσο το δυνατόν, ταχύτερη εκμάθηση της τέχνης. Όταν θεωρήσουν ότι έχουν μάθει «να κόπτωσι και να ράπτωσι αποσύνονται εις την απόκεντρον συνοικίαν των κολλώσιν εν φιγουρίνι, εκ τινος περιοδικού του συρμού και ανακηρύττονται μοδίστραι δια τα φορέματα της γειτονιάς», πρβλ. Υπ. Εθν. Οικ., *Εκθέσεις του προσωπικού, ό.π...*, σ. 58 και Α. Κουρτίδης, «Αι εργατίδες των Αθηνών», *Εστία*, αρ. 405, 2-10-1883, σ. 633.

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα εργαστήρια γυναικείων φορεμάτων ο πρώτος χρόνος από την είσοδο της μαθητευόμενης στο εργαστήριο «σπαταλάται κυριολεκτικώς μεταξύ των διαφόρων αγορών ανά τα εμπορικά καταστήματα και των οικιακών υπηρεσιών της εργοδότριας», πρβλ. Μ. Σβάλου, «Η ελληνίδα εργάτρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τευχ. 7, Φεβρ. 1924, σ. 5.

8. Ανώνυμος, «Εργατικοί πιάδες», *Οικονομική Επιθεώρησις*, τευχ. 17, Ιούλιος 1874, σ. 193-194.

ποίηση της παιδικής εργασίας στη βιομηχανία. Στην πραγματικότητα η εισαγωγή των μηχανών και οι βαθιές τομές που προκάλεσαν στην οργάνωση της εργασίας, δημιούργησε την ανάγκη για αλλαγές στις μέχρι τώρα νοοτροπίες για την εργασία. Το εργοστάσιο απαιτούσε ένα άλλου τύπου εργατικό δυναμικό, υπάκουο και πειθαρχημένο, που θα εργαζόταν, όχι πλέον με τους δικούς του φυσικούς ρυθμούς που ίσχυαν μέχρι τώρα στο εργαστήριο, αλλά με τους τεχνητούς μη ανθρώπινους ρυθμούς που επέβαλλαν οι μηχανές⁹. Η ζήτηση για το νέου τύπου αυτό εργατικό δυναμικό καλύπτεται μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας.

Από τα όσα αναφέρουμε φαίνεται ότι έχουμε να κάνουμε με διαφορετικού τύπου μορφές ζήτησης εργασίας, που οδηγούν σε διαφορετικού τύπου απασχόληση με διαφορετικές προοπτικές. Η ύπαρξη της διπλής αυτής δυνατότητας, όσον αφορά τις μορφές της παιδικής απασχόλησης, επιβάλλει την ύπαρξη διαφορετικών στρατηγικών από την πλευρά της προσφοράς παιδικής εργασίας, που διαμορφώνονται στο επίπεδο της οικογένειας και οι οποίες οδηγούν στην επιλογή της μιας ή της άλλης μορφής απασχόλησης.

Η προσφορά της παιδικής εργασίας, από την άλλη μεριά, ή με άλλα λόγια η απόφαση για την αναζήτηση απασχόλησης εκ μέρους του παιδιού, δεν εξαρτάται στις περισσότερες περιπτώσεις από το ίδιο το παιδί, αλλά διαμορφώνεται στα πλαίσια της οικογένειας ανάλογα με τις ανάγκες της ή με τις κοινωνικές επιδιώξεις της.

Η οικονομική ανέχεια της οικογένειας αποτελεί τον πρώτο λόγο για τον οποίον το παιδί αναγκάζεται να αναζητήσει εργασία. Στην περίπτωση αυτή η απασχόληση θα πρέπει να έχει άμεση χρηματική απόδοση. Έτσι τα περισσότερα «άτεχνα» επαγγέλματα προσελκύουν τα παιδιά των φτωχότερων στρωμάτων. «Ο πτωχός βιοπαλαιστής ο μη δυνάμενος να συντηρήσει τα τέκνα του ίνα περατώσουν την 5ην και 6ην του δημοτικού σχολείου άμα φθάσουν το 12ον έτος της ηλικίας των αναγκάζεται ακουσίως να αναζητήσει οιονδήποτε επάγγελμα ίνα απασχολήση αυτά. ... Οι οικονομικές ανάγκες τον υποχρεώνουν «να προτιμήση το αμέσως επικερδέστερον (επάγγελμα), παραβλέπων το κοπιώδες και ανθυγιεινόν τούτου και καταδικάζων χάριν του κέρδους των πρώτων ετών το μέλλον του τέκνου του το οποίον ούτω ουδέποτε γίνεται τεχνίτης»¹⁰.

9. Βλέπε, T.S. Ashton, *The industrial revolution 1760-1830*, Οξφόρδη 1986, σ. 94, και C. Fohlen, F. Bedarida, *Histoire générale du travail. L'ère des révolutions, (1765-1914)*. Παρίσι 1964, σ. 37.

10. Ι. Αναπλιώτης, «Επαγγελματική εκπαίδευσις», *Η Εμπορεία*, αρ. 122, 11-6-1922, σ. 3.

Ο δεύτερος σημαντικός λόγος για τον οποίον το παιδί εργάζεται, εγγράφεται στα πλαίσια των παραδοσιακών οικογενειακών στρατηγικών για την επαγγελματική αποκατάσταση των νεαρών μελών τους σε συνδυασμό με την έλλειψη κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης. Οι γονείς στέλνουν τα παιδιά τους στο εργαστήριο για να μάθουν μια τέχνη και να κατοχυρώσουν με τον τρόπο αυτό την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Επίσης στα πλαίσια των συγγενικών αλληλεγγυοτήτων, το παιδί είναι υποχρεωμένο να εργάζεται στο εργαστήριο του πατέρα του σε εποικακή ή μόνιμη βάση, χωρίς ή με ελάχιστη χρηματική αμοιβή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε να κάνουμε με το ίδιο περίπου σχήμα που περιγράψαμε και στην περίπτωση της υπαίθρου, στο οποίο η ζήτηση και η προσφορά εργασίας δημιουργούνται μέσα στην οικογένεια, με την ευρύτερη έννοια, σύμφωνα με τις ανάγκες της και τις δυνατότητες των μελών της. Οι αποφάσεις αυτές, στις περισσότερες περιπτώσεις αφορούν τα αγόρια που αντιπροσωπεύουν και τους κυριότερους φορείς των οικογενειακών προσδοκιών για κοινωνική άνοδο. Άλλωστε αυτά, σύμφωνα με το κυρίαρχο σύστημα κοινωνικών αξιών, θα πρέπει να είναι σε θέση να αναλάβουν τη συντήρηση της μελλοντικής τους οικογένειας.

Σύμφωνα με τις βιομηχανικές απογραφές του 1920 και 1930 η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων αγοριών απασχολείται στη μηχανουργία, τη βιομηχανία ξύλου, τη βιομηχανία τροφίμων και στις οικοδομικές κατασκευές (Βλέπε πίνακες 1, 2).

Οι κλάδοι αυτοί χαρακτηρίζονται από τον κατακερματισμό της παραγωγής σε μικρά εργαστήρια και της επιβίωσης των προχιομηχανικών παραγωγικών δομών¹¹. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι τα αγόρια απασχολούνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία σε εργαστήρια, που απασχολούν λιγότερα από 5 άτομα (βλέπε σχ. 1 και 2).

Τα κορίτσια αντίθετα είναι προορισμένα να παντρευτούν και να γίνουν σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο E. Hobsbawm «η γυναίκα όταν παντρευτεί ανήκει στην εργατική τάξη όχι ως εργάτρια αλλά ως σύζυγος, μητέρα και νοικοκυρά εργατών»¹². Έτσι το κορίτσι, που τις περισσότερες φορές αναγκάζεται να εργασθεί για καθαρά οικονομικούς λόγους, πρέπει να καταστεί άμεσα και πλήρως εκμεταλλεύσιμο, στη διάρκεια της μικρής επαγγελματικής του ζωής που διαρκεί μέχρι το γάμο του.

Για το λόγο αυτό το βιομηχανικό εργοστάσιο αποτελεί την πρώτη της επιλογή για αναζήτηση απασχόλησης. Το γεγονός αυτό σημαίνει, ενδεχο-

11. Βλ. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Αθήνα 1987, σ. 119-125.

12. E. J. Hobsbawm, *Worlds of labor*, Λονδίνο 1984, σ. 94.

μένως, ότι το κορίτσι θα πρέπει να αρχίζει να εργάζεται σε μικρότερη ηλικία από το αγόρι σε βάρος της φοίτησής του στο δημοτικό σχολείο. Άλλωστε η εκπαίδευση του κοριτσιού δεν αναγνωρίζεται ως αξία και άρα δε θεωρείται ως αναγκαία από τα φτωχά στρώματα σε αντίθεση πάντα με το αγόρι, που στην «κοινή συνείδηση» θα πρέπει να συμπληρώσει τις στοιχειώδεις έστω σπουδές του, ανεξάρτητα από τις οικονομικές συνθήκες της οικογένειας.

Από μια έρευνα που πραγματοποίησε το 1926 η επιθεώρηση εργασίας σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες της Αθήνας και του Πειραιά, φαίνεται ότι τα κορίτσια που αναγκάζονται να εργασθούν είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία (56%) ορφανά είτε από πατέρα είτε και από τους δύο γονείς¹³.

Αλλά και τα περισσότερα μη ορφανά κορίτσια, ανήκουν σε πολυμελείς οικογένειες με 6-10 και καμιά φορά 12-14 άτομα. Από τους γονείς «οι πλείστοι μέθυσοι όντες σπαταλώσι τα πάντα εις οινοπνευματώδη ποτά και αι μητέρες των ατυχών τούτων υπάρξεων, αναγκάζονται να ρίπτωσι ταύτας εις τον αγώνα της βιοπάλης από πολύ μικράς ηλικίας, δια να ανακουφισθώσιν εις τας δαπάνας και ν' αναπληρώσωσιν ότι η σπατάλη του συζύγου αφίνει κενόν»¹⁴.

Όπως είναι φυσικό τα κορίτσια απασχολούνται κατά κύριο λόγο στην υφαντουργία, τη βιομηχανία χαρτιού (κυτιοποιεία) και τη βιομηχανία καπνού. Οι κλάδοι αυτοί είναι εντάσεως εργασίας και χαρακτηρίζονται από τον υψηλό βαθμό συγκέντρωσης της παραγωγής και την παρουσία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων. Έτσι είναι επόμενο το μεγαλύτερο ποσοστό των κοριτσιών να απασχολείται σε επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 26 άτομα (Βλέπε πίνακες 1,2 και σχ. 2).

Ωστόσο δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου ανήλικα κορίτσια εργάζονται σε εργαστήρια ραφής γυναικείων φορεμάτων και πύλων. Αυτά όμως «έχουσι λάβει την δημοτικήν εκπαίδευσιν και ήδη επεδόθησαν εις την εκμάθησιν βιοποριστικού επαγγέλματος»¹⁵.

Αρκετά από τα κορίτσια αυτά «έχουσιν ικανώς ευπόρους γονείς, έχουσιν ιδίαν οικίαν, έχουσι κτήματα, αλλά αι μητέρες των τας στέλνουν εις καλήν τινα μοδίστρα δια να γίνουν οικοκυραί, να μάθουν να κόπτουν και να ράπτουν... να προσθέσουν και κάτι τι εις την προίκα των, να γίνουν επιδέξιαι να εξυπνήσουν. Θεωρούσι το ραπτικόν κατάστημα ως πρακτικόν τι κοινωνικόν σχολείον»¹⁶.

13. ΓΣΥΕ, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Ιαν. - Δεκ. 1930, σ. 58.

14. Υπ. Εθν. Οικονομίας, *Εκθέσεις... 1921*, σ. 83.

15. Υπ. Εθν. Οικ., *Εκθέσεις... 1921*, σ. 53.

16. Α. Κουρτίδης, *ό.π.*, σ. 632-633.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μορφές με τις οποίες απασχολείται το εργατικό δυναμικό ηλικίας κάτω των 18 ετών στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής των εργατών της Αθήνας και του Πειραιά το 1930, τα αγόρια απασχολούνται σε αρκετά υψηλά ποσοστά ως μαθητευόμενοι. Ειδικότερα σε κλάδους όπου η οργάνωση της παραγωγής βασίζεται στον τεχνίτη, όπως είναι η μηχανουργία, η ξυλουργία, η βιομηχανία ενδύματος και η τυπογραφία, τα ποσοστά των μαθητευόμενων στο σύνολο των εργαζόμενων αγοριών κυμαίνονται από 43% έως 61%. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το καθεστώς του μαθητευόμενου αφορά κυρίως τις μικρότερες ηλικίες, ενώ μετά την εκμάθηση της τέχνης το αγόρι μεταπηδά στο καθεστώς του βοηθού τεχνίτη. Αντίθετα ο περισσότερο εκσυγχρονισμένος κλάδος, η χημική βιομηχανία χρησιμοποιεί τα αγόρια αποκλειστικά ως εργάτες.

Από την άλλη πλευρά τα στατιστικά στοιχεία μας επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι τα κορίτσια στη συντριπτική τους πλειοψηφία απορροφούνται στην παραγωγή ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Είναι ενδεικτικό ότι στην υφαντουργία το ποσοστό των κοριτσιών και των νεαρών γυναικών μέχρι 18 ετών που έχουν καταγραφεί ως εργάτριες φτάνει το 98%.

Ο μοναδικός κλάδος που παρέχει στα κορίτσια την ευκαιρία να μάθουν ένα επάγγελμα είναι, όπως είπαμε, η βιομηχανία ενδύματος και πιο συγκεκριμένα τα εργαστήρια γυναικείων ενδυμάτων. Στον κλάδο αυτό τα ποσοστά των μαθητευόμενων κοριτσιών ανέρχονται στο 47% του γυναικείου προσωπικού κάτω των 18 χρόνων.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ζήτηση για παιδική εργασία στο χώρο της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, είναι συνάρτηση της ιδιαίτερης οργάνωσης της εργασίας που συναντάμε στον κάθε κλάδο.

Από την άλλη η προσφορά εργασίας των παιδιών καθορίζεται από την οικονομική κατάσταση και τις κοινωνικές προσδοκίες της οικογένειας, που με τη σειρά τους προσδιορίζονται από το κυρίαρχο σύστημα αξιών. Με άλλα λόγια τα παιδιά εντάσσονται στην παραγωγή με βάση την αρχή ότι, το αγόρι θα πρέπει να μάθει μια τέχνη προσδοκώντας μια επαγγελματική ανέλιξη, ενώ το κορίτσι πρέπει να καταστεί άμεσα παραγωγικό γιατί ο σπουδαιότερος ρόλος που του επιφυλάσσεται κοινωνικά είναι η ενασχόληση με την οικογένειά του.

Πίνακας 1. Κατανομή των εργαζομένων παιδιών - 18 ετών κατά βιομηχανικούς κλάδους. 1920 (Σύνολο)

Κλάδοι	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
	Σύνολο	%	Σύνολο	%
Β. τροφίμων	2.385	14,56	643	7,44
Χημική β.	382	2,33	154	1,78
Κατεργασία ορυκτών	421	2,57	114	1,32
Παραγ. κιν. δύναμης	149	0,91	0	0,00
Μεταλ...Μηχανουργία	2.622	16,01	130	1,50
Β. ξύλου	1.497	9,14	126	1,46
Β. δέρματος	5.895	35,99	415	4,80
Υφαντουργία	550	3,36	2.043	23,65
Β. ενδυμάτων	1.201	7,32	3.418	39,56
Β. χαρτιού	612	3,74	845	9,78
Β. καπνού	666	4,07	752	8,70
Σύνολο	16.350	100,00	8.640	100,00

Πηγή: ΓΣΥΕ Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών Επιχειρήσεων 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Πίνακας 2. Κατανομή των εργαζομένων παιδιών στους βιομηχανικούς κλάδους. 1930

Κλάδοι	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
	Αγόρια	%	Κορίτσια	%
	12-16	Συνόλου	12-16	Συνόλου
Β. τροφίμων	3.064	11,26	1.414	8,12
Χημική β.	463	1,70	432	2,48
Κατεργασία ορυκτών	1.237	4,54	284	1,63
Οικοδομικές κατασκ.	3.197	11,75	69	0,40
Παραγ. κιν. δύναμης	380	1,40	9	0,05
Μεταλλουργία	161	0,59	29	0,17
Μηχανουργία	4.680	17,19	145	0,83
Β. ξύλου	3.657	13,43	166	0,95
Β. δέρματος	4.839	17,78	360	2,07
Υφαντουργία	1.414	5,19	7.406	42,53
Β. ενδυμάτων	2.440	8,96	4.365	25,06
Β. χαρτιού	1.053	3,87	1.139	6,54
Β. καπνού	263	0,97	1.261	7,24
Διάφορες β.	372	1,37	336	1,93
Σύνολο	27.220	100	17.415	100

Πηγή: ΓΣΥΕ. Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930. Αθήνα 1934.

Σχ. 1. Κατανομή των εργαζ. -18 ετών κατά μέγεθος επιχ.

Σχ. 2. Κατανομή των εργαζ. -18 ετών κατά μέγεθος επιχ.

Σχ. 3. Κατανομή εργαζομένων -18 ετών κατά ειδικότητα

Σχ. 4. Κατανομή εργαζομένων -18 ετών κατά ειδικότητα

Πηγές: ΓΣΥΕ, Απογραφή των εργατών και Υπαλλήλων των Βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930, Αθήνα 1940.

Ν. Παντελάκης

Ιστορικός - Ερευνητής Ε.Τ.Ε.

ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΚΑΙ Ο ΕΞΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ 1925 - 1940

Αντικείμενο της εισήγησης αυτής είναι η παρουσίαση του ρόλου των αγγλικών κεφαλαίων στην αναδιοργάνωση της παραγωγής και διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας στην περιοχή της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου.

Η λύση που δόθηκε στο ζήτημα της ηλεκτροδότησης της Αθήνας είχε επιπτώσεις, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, τόσο στον τρόπο που αναπτύχθηκε σε όλη τη χώρα η παραγωγή και η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας την περίοδο αυτή, όσο και στη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας το ίδιο χρονικό διάστημα.

Την επομένη της μικρασιατικής καταστροφής η κατάσταση στον τομέα της παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας ήταν προβληματική. Εργοστάσια παραγωγής υπήρχαν μόλις σε είκοσι πόλεις της χώρας. Η μεγαλύτερη εταιρία της εποχής στον τομέα αυτό, η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία είχε υπό τον έλεγχό της τη μισή αγορά έχοντας αναλάβει, με προνομιακή ή απλή άδεια τον ηλεκτροφωτισμό των κυριοτέρων ελληνικών πόλεων (Αθήνα, Πειραιά, Πάτρα, Καλαμάτα, Ερμούπολη, Αργοστόλι, Χαλκίδα). Κατά την περίοδο αυτή η ηλεκτρική ενέργεια παραγόταν σχεδόν αποκλειστικά από θερμικά εργοστάσια που χρησιμοποιούσαν εισαγόμενη καύσιμη ύλη, το γαιάνθρακα¹. Οι ηλεκτρικές εταιρίες μετά από μια πρώτη περίοδο ανάπτυξης 1889-1912, αντιμετώπιζαν οξύτατα οικονομικά προβλήματα που οφείλονταν στις δυσκολίες που δημιουργούσε στις μεταφορές η δεκαετής πολεμική περίοδος (Βαλκανικοί πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική εκστρατεία) με αποτέλεσμα να υπάρχει δυσκολία στην προμήθεια αγγλικού γαιάνθρακα².

Οι δυσκολίες στην προμήθεια καύσιμης πρώτης ύλης είχαν σαν απο-

1. Ν. Βλαχόπουλος, «Η ηλεκτροβιομηχανία εν Ελλάδι. Στατιστικά στοιχεία και συμπεράσματα». Περιοδικό Έργα, αρ. φυλ. 99. Αθήνα 15.7.1929, σ. 69-77.

2. Ν. Παντελάκης, «Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδος, Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο». 1889-1956. Αδημοσίευτη μελέτη, σ. 131-162.

τέλεσμα τη μείωση της παραγωγής (ορισμένες φορές απειλήθηκε και οριστική διακοπή στη λειτουργία εργοστασίων παραγωγής) και την απότομη αύξηση του κόστους παραγωγής λόγω της ραγδαίας αύξησης της τιμής του γαιάνθρακα.

Η αύξηση του κόστους δεν μπορούσε να μετατοπισθεί στην κατανάλωση, γιατί οι όροι των αρχικών συμβάσεων των παραχωρήσεων δεν το επέτρεπαν. Το 1918, το Κράτος θα επέμβει για να αναστείλει την ισχύ των όρων των συμβάσεων που αφορούσαν το τιμολόγιο του ηλεκτρικού ρεύματος και να καθορίσει νέες τιμές πώλησης της ηλεκτρικής ενέργειας³. Από τη στιγμή αυτή οι τιμές του ηλεκτρικού ρεύματος καθορίζονταν με βάση και την αύξηση του κόστους της πρώτης ύλης, χωρίς εντούτοις να καλύπτουν ολόκληρη την αύξηση, γιατί τότε το βάρος θα ήταν δυσβάστακτο για τους καταναλωτές. Η κατάσταση αυτή είχε σαν αναπόφευκτο επακόλουθο η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία να συσσωρεύσει ζημιές. Στο τέλος της περιόδου οι εγκαταστάσεις της εταιρίας ήταν παλιές, σε κακή κατάσταση από έλλειψη συντήρησης και δεν μπορούσαν να επαρκέσουν για την αντιμετώπιση των μεταπολεμικών αυξημένων αναγκών της δεκαετίας του 1920.

Αξίζει να επισημανθεί, ότι κατά την περίοδο αυτή, τόσο το Κράτος όσο και η Εθνική Τράπεζα, συνειδητοποίησαν τα προβλήματα που δημιουργούσε στη βιομηχανική αυτή δραστηριότητα, η υπέρμετρη εξάρτηση από την εισαγωγή καύσιμης πρώτης ύλης και προχώρησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920, στην εκπόνηση για την εκμετάλλευση των υδραυλικών δυνάμεων για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Παράλληλα το Κράτος εξέδωσε μια σειρά από νομοθετικά διατάγματα σχετικά με το καθεστώς εκμετάλλευσης των ρεόντων υδάτων⁴. Οι μελέτες αυτές όσο και οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις έμειναν όμως χωρίς πρακτικό αντίκρισμα, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Πάντως αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, το 1923, η Εθνική Τράπεζα ασχολήθηκε με το ζήτημα της αναδιοργάνωσης και του εκσυγχρονισμού της παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας για την περιοχή της πρωτεύουσας. Προϋπόθεση για την υλοποίηση οποιουδήποτε σχεδίου ήταν η εξεύρεση των αναγκαίων κεφαλαίων που απαιτούσε το εγχείρημα

3. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. φυλ. 90, «Περί προσωρινής υπερτιμήσεως του ηλεκτρικού ρεύματος ή αερίου προς φωτισμόν και βιομηχανικήν κίνησιν τω εν τω Κράτει εγκατεστημένων επιχειρήσεων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος ή αερίου». Αθήνα 28.4.1918.

4. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Νόμος 1379, «Περί εκμεταλλεύσεως της δυνάμεως των ρεόντων υδάτων». Αθήνα 21.4.1918. Επίσης. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. φυλ. 198, «Περί εκμεταλλεύσεως της δυνάμεως των ρεόντων υδάτων». Αθήνα 20.7.1923.

που ήταν σημαντικά. Οι οικονομικοί παράγοντες της εποχής και ιδίως κύκλοι της Εθνικής Τράπεζας θεωρούσαν αναπόφευκτη την προσφυγή σε ξένα κεφάλαια. Για το λόγο αυτό, η Εθνική Τράπεζα ήλθε σε επαφή το 1923, με την εταιρία Power and Traction Finance Company, στην οποία παρέδωσε και όλες τις μελέτες που είχαν πραγματοποιηθεί μέχρι τότε, σχετικά με την εκμετάλλευση υδροηλεκτρικών έργων⁵. Τις μελέτες αυτές δεν τις έλαβε καθόλου υπ' όψη της η Power and Traction αφού δεν είχε σκοπό να εκμεταλλευθεί τις υδραυλικές δυνάμεις της χώρας για την επέκταση της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας. Η αξιοποίηση των υδραυλικών δυνάμεων απαιτούσε την επένδυση σημαντικών κεφαλαίων για την κατασκευή των φραγμάτων και η Power δεν ήταν διατεθειμένη την εποχή εκείνη, μέσα στη γενικότερη πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην Ελλάδα να διακινδυνεύσει την ακινητοποίηση των κεφαλαίων αυτών.

Τελικά το 1925, για την αναδιοργάνωση της παραγωγής και της διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας θα παρουσιαστούν δύο εναλλακτικά σχέδια:

A) Ένα από την Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία στην οποία εκτός από τους Έλληνες μετόχους θα συμμετείχε και ένας όμιλος αυστρο-βελγικό-ολλανδικών συμφερόντων γύρω από τις εταιρίες (Anglo-Austrian Bank, Τράπεζα Castiglioni, Société Anonyme pour l'industrie électrique «Elin», Etablissement Autrichien pour la circulation par chemin de fer, Nederlandschen Standard Bank Amsterdam, Wiener Bank Verein, Société d'Electricité et Traction Bruxelles)⁶.

B) Ένα από τον αγγλοελληνικό όμιλο που αποτελείτο από το Συνδίκαιο Μελετών και Επιχειρήσεων και την Power and Traction που απέσπασε τελικά τη σύμβαση.

Τα σχέδια παρουσίαζαν ουσιαστικές διαφορές.

Τα κυριότερα σημεία του πρώτου σχεδίου προέβλεπαν, ότι τη σύμβαση θα αναλάμβανε η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία που είχε ήδη την εκμετάλλευση της Αθήνας, με την επέκταση των ήδη υπάρχοντων εγκαταστάσεων και με την κατασκευή στον Ωρωπό ενός νέου εργοστασίου παραγωγής που θα χρησιμοποιούσε εγχώρια πρώτη ύλη δηλαδή λιγνίτη. Επιπρόσθετα το

5. Ι.Α.Ε.Τ.Ε. Σειρά XXV Έργα, Δ' Έργα Φωτισμού, φάκελοι 12-13. Οι φάκελοι αυτοί αναφέρονται στη σύμβαση για τον ηλεκτροφωτισμό της Αθήνας που υπογράφηκε μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και του αγγλοελληνικού ομίλου που αποτελείτο από το Συνδίκαιο Μελετών και Επιχειρήσεων και την εταιρία Power and Traction Finance Company.

6. Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία, «Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων του έτους 1924». Αθήνα 1924.

σχέδιο αυτό βασιζόταν σε ομολογιακό δάνειο που θα χορηγούσε ελληνική τράπεζα.

Το δεύτερο σχέδιο, εκείνο του αγγλοελληνικού ομίλου, ήταν ευρύτερο και εκτός από την αναδιοργάνωση της παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας με την κατασκευή νέου θερμικού εργοστασίου στον Άγιο Γεώργιο στο Κερατσίνι, προέβλεπε και την ανασυγκρότηση των συγκοινωνιών της Αθήνας. Ο όμιλος ζητούσε προνομιακή παραχώρηση 60 ετών. Για την πραγματοποίηση του σχεδίου προβλεπόταν η ίδρυση μιας χρηματοδοτικής εταιρίας, της Γενικής Ελληνικής Εταιρίας, και τριών θυγατρικών, της Ηλεκτρικής Εταιρίας Παραγωγής, της Ηλεκτρικής Εταιρίας Διανομής και της Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών⁷. Στις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στα δύο μέρη του ομίλου, δηλαδή ανάμεσα στο Συνδικάτο Μελετών και Επιχειρήσεων και την Power and Traction, που προηγήθηκαν της καταθέσεως των προτάσεων, η ελληνική πλευρά επέμεινε ιδιαίτερα στο γεγονός, ότι τα αγγλικά κεφάλαια έπρεπε να συμμετέχουν στο μετοχικό κεφάλαιο των υπό ίδρυση εταιριών αλλά παράλληλα ότι η ελληνική πλευρά θα έπρεπε να κατέχει την πλειοψηφία του μετοχικού κεφαλαίου και τη διοίκηση των εταιριών, πράγμα που τελικά πέτυχε⁸. Το μεγαλύτερο μέρος των αγγλικών

7. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Παράρτημα αρ. φυλ. 91, «Περί παροχής αδείας συστάσεως εν Αθήναις ανωνύμου εταιρίας υπό την επωνυμίαν "Γενική Ελληνική Εταιρία, Ανώνυμος Εταιρία" και εγκρίσεων του καταστατικού αυτής». Αθήνα 24.3.1926.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Παράρτημα, αρ. φυλ. 116, «Περί παροχής αδείας συστάσεως εν Αθήναις ανωνύμου εταιρίας υπό την επωνυμίαν "Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής, Ανώνυμος Εταιρία" και εγκρίσεων του καταστατικού αυτής». Αθήνα 14.4.1926.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Παράρτημα, αρ. φυλ. 115, «Περί παροχής αδείας συστάσεως εν Αθήναις ανωνύμου εταιρίας υπό την επωνυμίαν "Ηλεκτρική Εταιρία Διανομής, Ανώνυμος Εταιρία" και εγκρίσεων του καταστατικού αυτής». Αθήνα 14.4.1926.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Παράρτημα, αρ. φυλ. 113, «Περί παροχής αδείας συστάσεως εν Αθήναις ανωνύμου εταιρίας υπό την επωνυμίαν, "Ηλεκτρική Εταιρία Μεταφορών Ανώνυμος Εταιρία" και εγκρίσεων του καταστατικού αυτής». Αθήνα 13.4.1926.

8. Πίνακας με τα μετοχικά κεφάλαια των εταιριών:

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'.

Μετοχικά κεφάλαια Γενικής Ελληνικής Εταιρίας, Ηλεκτρική Εταιρίας Παραγωγής, Ηλεκτρικής Εταιρίας Διανομής, Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών.

Γενική Ελληνική Εταιρία	750.000	
Αγγλική ομάδα	350.000	
Ελληνική ομάδα	400.000	
Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής	545.000	
Γενική Ελληνική Εταιρία	335.000	
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία	110.000	
Société Financière de gaz et d' énergie, Luxembourg	100.000	(1)

κεφαλαίων διατέθηκε πάντως υπό μορφή ομολογιακού κεφαλαίου (περισσότερο από τα 2/3 του ξένου κεφαλαίου)⁹.

Ο χρόνος δεν επαρκεί στην εισήγηση αυτή, για να περιγραφούν όλες οι λεπτομέρειες του έντονου ανταγωνισμού που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους δύο ομίλους, της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρίας και του Αγγλοελληνικού, και στα θεμιτά και αθέμιτα μέσα που χρησιμοποίησαν και οι δυο πλευρές στον αγώνα για την εξασφάλιση της σύμβασης, παρ' όλο που παρουσιάζουν

Ηλεκτρική Εταιρία Διανομής	450.000	(5)
Γενική Ελληνική Εταιρία	155.396	(2)
Société Financière de gaz et d' énergie, Luxembourg	120.000	(3)
Compagnie Générale du gaz pour la France et l' étranger	119.568	(3)
Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής	55.036	(4)
Ηλεκτρική Εταιρία Μεταφορών	340.000	
Γενική Ελληνική Εταιρία	250.000	
Γενική Εταιρία Τροchioδρόμων Α.Π.Π.	72.500	(6)
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία	12.500	(7)
Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής	5.000	(8)

- (1) Αρχικώς Ελληνική Εταιρία Αερίοφωτος.
  - (2) Αρχικώς 120.000 λίρες πλέον νέου κεφαλαίου 35.396 λίρες.
  - (3) Αρχικώς Ελληνική Εταιρία Αερίοφωτος 185.000 λίρες πλέον 54.568 νέου κεφαλαίου.
  - (4) Αρχικώς Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία 42.500 λίρες πλέον 12.536 νέου κεφαλαίου.
  - (5) Αρχικώς 347.500 λίρες πλέον 112.500 νέου κεφαλαίου.
  - (6) Αρχικώς 85.000 λίρες, εξ' ών 12.500 μεταβιβάστηκαν στην Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία,
  - (7) Αρχικώς 5.000 λίρες που μεταβιβάστηκαν στην Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής πλέον 12.500 που έλαβε από Γενική Εταιρία Τροchioδρόμων.
  - (8) Αρχικώς Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία.
9. Πίνακας με τα ομολογιακά κεφάλαια των εταιριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β'

Ομολογιακά κεφάλαια, Ηλεκτρικής Εταιρίας Παραγωγής, Ηλεκτρικής Εταιρίας Διανομής, Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών, (σε λίρες στερλίνες).

Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής	
Δάνειον Prudential Assurance Co Ltd	845.000
Δάνειον Ελληνικών Τραπεζών	110.000
Δάνειον Ιδρυτών	20.000
Ηλεκτρική Εταιρία Διανομής	
Δάνειον Prudential Assurance Co Ltd	415.000
Δάνειον Ιδρυτών	10.000
Ηλεκτρική Εταιρία Μεταφορών	
Δάνειον Prudential Assurance Ltd	740.000
Δάνειον Ιδρυτών	20.000

αναμφίβολο ενδιαφέρον¹⁰. Αρκεί να αναφέρουμε πως η πρώτη επιτροπή που ορίστηκε να εξετάσει τις προτάσεις ηλεκτροφωτισμού της Αθήνας απέρριψε το σχέδιο του αγγλοελληνικού ομίλου με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να επέμβει ο ίδιος ο Πάγκαλος για να ορίσει νέα επιτροπή από άτομα που ήταν ευνοϊκά διατεθειμένα απέναντι στον αγγλοελληνικό όμιλο. Θα αναφερθούμε όμως στην κριτική που άσκησε το Συμβούλιο των Σιδηροδρόμων στο σχέδιο σύμβασης που υπέβαλε ο αγγλοελληνικός όμιλος γύρω από την Power. Η κριτική του Συμβουλίου αφορούσε τον τρόπο καθορισμού της τιμής του ηλεκτρικού ρεύματος, τη μη χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων της χώρας, δηλαδή του λιγνίτη και των υδατοπτώσεων, την προνομιακή παραχώρηση και τη διάρκειά της, την τιμή εξαγοράς των εγκαταστάσεων σε περίπτωση πτώχευσης, και τέλος τις συμφωνίες σχετικά με τους σιδηρόδρομους Αθήνα-Πειραιά και Αθήνα -Κηφισιά.

Ειδικότερα για τη χρησιμοποίηση των εγχώριων πηγών ενέργειας το Συμβούλιο ανέφερε, ότι με την πρόταση του αγγλοελληνικού ομίλου, οι πηγές αυτές θα έμεναν αναξιοποίητες. Συγκεκριμένα το άρθρο 5 σχετικά με την εκτέλεση υδροηλεκτρικών έργων, προέβλεπε ότι το Κράτος δεν είχε δικαίωμα να εξαναγκάσει το Συνδικάτο να προχωρήσει στην εκτέλεση των απαιτούμενων έργων για την εκμετάλλευση των υδροηλεκτρικών δυνάμεων. Κατά το Συμβούλιο, η υποχρέωση του Κράτους να προτιμήσει την Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής για την εκμετάλλευση των υδροηλεκτρικών δυνάμεων, εάν η εταιρία το ζητούσε, απέκλειε την εμφάνιση άλλου ανάδοχου για την εκμετάλλευσή τους. Και στην περίπτωση όμως, που εμφανιζόταν κάποιος ανάδοχος και προσέφερε στον όμιλο ηλεκτρική ενέργεια σε τιμή κατώτερη της δικής του, πάλι το Συνδικάτο δεν υποχρεώνονταν να προμηθευθεί ολόκληρη τη διατιθέμενη ηλεκτρική ενέργεια, αλλά μόνο το τυχόν επιπλέον ποσό ενέργειας, το οποίο δε θα μπορούσε να παράγει από τις δικές του θερμικές εγκαταστάσεις. Γι' αυτό και το Συμβούλιο θεώρησε ότι το Κράτος θα βρεθεί σε αδυναμία να επιβάλει τη χρησιμοποίηση του εθνικού αυτού πλούτου. Με την πρόταση αυτή, ο όμιλος πρότεινε τη χρησιμοποίηση ηλεκτρικής ενέργειας από υδραυλικές δυνάμεις μόνο για τις λίγες ώρες του μεγίστου φορτίου. Κατά συνέπεια, κάτω από τους δυσμενείς αυτούς

---

10. Ι.Α.Ε..Τ.Ε. Σειρά XXV Έργα, Δ' Έργα Φωτισμού, φάκελοι 12-13. Οι φάκελοι αυτοί αναφέρονται στη σύμβαση για τον ηλεκτροφωτισμό της Αθήνας που υπογράφηκε μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και του αγγλοελληνικού ομίλου που αποτελείτο από το Συνδικάτο Μελετών και Επιχειρήσεων και την εταιρία power and Traction Finance Company. Επίσης: Εφημερίδα Πρωΐα, «Η ιστορία μιας συμβάσεως», Αθήνα Φεβρουάριος 1927.

όρους, ποτέ δεν θα μπορούσε να παραχθεί ηλεκτρική ενέργεια από υδραυλικές δυνάμεις σε συμφέρουσα τιμή.

Στην κριτική αυτή ο αγγλοελληνικός όμιλος απάντησε με τη σειρά του, ότι αντίθετα, οι προτάσεις του είχαν σαν στόχο να διευκολύνουν τη χρησιμοποίηση των υδραυλικών δυνάμεων και του λιγνίτη υπό τον όρο ότι η χρήση αυτή δε θα είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της δαπάνης του καταναλωτού ηλεκτρικής ενέργειας.

Στην τελική σύμβαση που υπογράφηκε, το άρθρο 5 άλλαξε και υποχρέωνε τελικά την εταιρία, εφ' όσον παραγόταν ηλεκτρική ενέργεια φθηνότερη από υδροηλεκτρικά έργα, να την αγοράζει, αντί να την παράγει, ενώ στο αρχικό σχέδιο σύμβασης προβλεπόταν η υποχρέωσή της να αγοράζει αυτό το ηλεκτρικό ρεύμα μόνο στην περίπτωση που οι εγκαταστάσεις της δεν θα επαρκούσαν και που αν δεν το αγόραζε θα ήταν υποχρεωμένη να επεκτείνει τις εγκαταστάσεις της¹¹. Είναι πάντως κατά τη γνώμη μου, αμφίβολο αν υπήρχε περίπτωση να βρεθεί ανάδοχος να αναλάβει την εκτέλεση τέτοιων έργων, εφ' όσον τα έργα αυτά απαιτούσαν μεγάλα κεφάλαια και οι μέτοχοι των μεγαλύτερων ελληνικών πιστωτικών οργανισμών συμμετείχαν ήδη στον αγγλοελληνικό όμιλο διαμέσου του «Συνδικάτου Μελετών και Επιχειρήσεων». Άλλωστε η υποχρέωση αυτή θα είχε και πολλές δυσκολίες στην εφαρμογή της. Πώς θα μπορούσε να κριθεί αν θα μπορούσε να πουλάει σε φθηνότερη τιμή χωρίς να χάνει; Και επιπλέον θα αγόραζε τόση ακριβώς ποσότητα ηλεκτρικής ενέργειας, όση χρειαζόταν για να μπορέσει να πουλήσει φθηνότερα; Το περίσσευμα ο ανάδοχος του υδροηλεκτρικού έργου τι θα το έκανε; Θα έπρεπε να το πουλήσει σε χαμηλότερη τιμή;

Τα επόμενα χρόνια ο όμιλος προχώρησε στην υλοποίηση των σχεδίων του με την κατασκευή και λειτουργία του νέου εργοστασίου, την επέκταση της διανομής σε νέους καταναλωτές και τη μεταφορά των παλιών πελατών από το συνεχές ηλεκτρικό ρεύμα των 110 βόλτ στο νέο εναλλασσόμενο των 220 βολτ. Στο διάστημα 1926-1930 παρατηρούμε αύξηση στις πωλήσεις ηλεκτρικού ρεύματος που από 19.500.000 περίπου KWH το 1926 θα φθάσουν τις 57.500.000 KWH το 1930. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η αύξηση των πωλήσεων προς τη μεγάλη βιομηχανία που από 670.000 Kwh το 1926 θα φθάσουν τις 20.000.000 kwh το 1930¹².

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η ελληνική πλευρά απέσπασε αρχικά την πλειοψηφία τόσο στο μετοχικό κεφάλαιο όσο και στη διοίκηση των εταιριών.

11. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. φυλ. 309, «Περί κυρώσεως συμβάσεως περί παροχής ηλεκτρισμού και περί μεταφορών». Αθήνα 16 - 17.10.1925.

12. Απολογισμοί Ηλεκτρικής Εταιρίας Παραγωγής 1926-1930.

Η κατάσταση αυτή θα διήρκεσε μέχρι το 1930, όταν κάτω από την ανάγκη εύρεσης νέων κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση των εταιριών, η αγγλική πλευρά απαίτησε και επέτυχε να αποκτήσει την πλειοψηφία του μετοχικού κεφαλαίου και τη διεύθυνση των εταιριών. Ο συνδυασμός αυτός, πραγματοποιήθηκε με την πώληση από ελληνικής πλευράς του μεγαλύτερου μέρους των μετοχών που κατείχε. Η νέα αγγλική διοίκηση συγχώνευσε σε μια εταιρία, την Ηλεκτρική Εταιρία Αθηνών-Πειραιώς, την Ηλεκτρική Εταιρία Παραγωγής και την Ηλεκτρική Εταιρία Διανομής¹³. Την επόμενη δεκαετία η εταιρία συνέχισε την αναπτυξιακή της πολιτική αυξάνοντας την παραγωγή της ηλεκτρικής ενέργειας και επεκτείνοντας συνεχώς το δίκτυο διανομής, πράγμα που αντανακλάται στη συνεχή αύξηση των πωλήσεων που από 57.500.000 kWh το 1930 θα φθάσουν τις 177.500.000 kWh το 1940¹⁴.

Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η ίδρυση το 1930 της ηλεκτρικής εταιρίας Γαλιλαίος από ιταλικά κυρίως συμφέροντα και η πρόθεση της εταιρίας αυτής να εκμεταλλευθεί τις υδατοπτώσεις, προκάλεσε την ανησυχία των αγγλικών συμφερόντων της Ηλεκτρικής Εταιρίας Αθηνών-Πειραιώς.

Από την αρχή της εμφάνισης της εταιρίας Γαλιλαίος, ο αγγλικός όμιλος που υποστήριζε τη «Γενική Ελληνική Εταιρία» και την «ΗΕΑΠ» θορυβήθηκε και αναγκάστηκε να μελετήσει τρόπους εξουδετέρωσης και ματαίωσης των σχεδίων αυτών. Χαρακτηριστικό από την άποψη των αγγλικών προθέσεων είναι και το σημείωμα του άγγλου διευθυντή της ΗΕΑΠ Kemp που στην έκθεσή του προς τη διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας υποστήριζε ότι: «Ανεξαρτήτως όμως του αν ενδιαφέρει ή ου την ημετέραν ομάδα κατ' αρχήν το ζήτημα της επεκτάσεως της ενεργείας αυτής και εις άλλας εκτός των Αθηνών και του Πειραιώς περιοχάς, δεν πρέπει να διαφύγει την προσοχήν ημών η σοβαρότης των συνεπειών ας θα έχη δια τας ημετέρας εταιρείας η τυχόν επίτευξις παρ' άλλης τρίτης εταιρείας της συμβάσεως διά την παραγωγήν ηλεκτρικής ενέργειας διά των υδατοπτώσεων της Στυμφαλίας ή άλλων πλησίον των Αθηνών, ιδιαίτερα δε εκ μέρους του Γαλιλαίου όστος ως πληροφορούμαι εντατικώς προς τούτο εργάζεται και εις μύριας όσας ενεργείας διπλωματικές και άλλας καταφεύγει προς επιτυχίαν του σκοπού του. Είναι όθεν εκτός συζητήσεως ότι η ανάθεσις της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας εκ της Στυμφαλίας εις την Εταιρίαν Γαλιλαίος θα γεννήση ημίν πράγματα και νέας συζητήσεις και προστριβάς ίσως μετά της Κ/σεως και άλλας εκκρεμότητας αίτινες και επί του όλου τεχνικού προγράμματος ημών επιβλαβώς θα επιδράσωσι.

13. Ι.Α.Ε.Τ.Ε. Σειρά XXV Έργα, Δ' Έργα Φωτισμού, φάκελος 13.

14. Απολογισμοί ΗΕΑΠ 1931 - 1940.

Το ζήτημα όθεν παρουσιάζεται δι' ημάς ωμόν. Ή θα αδιαφορήσωμεν δια τον ανωτέρω περιγραφόμενον κίνδυνον οπότε θα έχωμεν υπ' όψιν ότι πιθανώς να κληθώμεν να εφαρμόσωμεν το άρθρον 55 της συμβάσεώς μας ή θα τον αντιμετωπίσωμεν συναγωνιζόμενοι τον «Γαλιλαίον» εν αυτή ταύτη τη εκμεταλλεύσει των υδατοπτώσεων»¹⁵.

Οι αντιδράσεις των άγγλων, που με κάθε τρόπο προσπαθούν να καθυστερήσουν την υλοποίηση των σχεδίων για την εκμετάλλευση των εγχωρίων πηγών ενέργειας, αλλά και η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν επέτρεψαν στην εταιρία Γαλιλαίος να πραγματοποιήσει τελικά τα σχέδιά της.

Με την έκρηξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου οι εταιρίες παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας θα αντιμετωπίσουν και πάλι όλα τα προβλήματα που είχαν αντιμετωπίσει μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η διείσδυση των αγγλικών κεφαλαίων στον τομέα της παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας της περιοχής της πρωτεύουσας, συνέβαλε αναμφίβολα στην αναδιοργάνωση και ανάπτυξη στην περιοχή, τόσο της παραγωγής όσο και της κατανάλωσης. Έτσι στο τέλος της περιόδου, το 1939 η περιοχή των Αθηνών στον τομέα αυτό διαφέρει από την υπόλοιπη χώρα.

Όμως η επιλογή αυτή είχε αρνητικές επιπτώσεις για τη γενικότερη ανάπτυξη σε εθνικό επίπεδο του τομέα αυτού. Είχε σαν αποτέλεσμα να διατηρήσει σ' όλη την περίοδο του μεσοπολέμου την εξάρτηση της χώρας από εισαγόμενη καύσιμη πρώτη ύλη, σε πείσμα όλων των διαπιστώσεων των αρχών του 1920 που έδειχναν πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η εισαγόμενη καύσιμη ύλη έπρεπε να αντικατασταθεί με εγχώρια. (Λιγνίτη και υδατοπτώσεις). Η αντικατάσταση της εισαγόμενης καύσιμης ύλης με εγχώρια, θα είχε όμως και άλλες ευεργετικές επιπτώσεις και αυτό γιατί η χρησιμοποίηση των εγχωρίων πηγών ενέργειας που βρίσκονταν μακριά από τα κέντρα κατανάλωσης καθώς και η αναγκαστική ίδρυση μεγάλων μονάδων θα καθιστούσε αναγκαία τη διασύνδεση του δικτύου τόσο για την αξιοποίηση των γραμμών μεταφοράς όσο και για την επέκταση της κατανάλωσης και την απορρόφηση της αυξημένης παραγωγής. Αντίθετα με την επιλογή που έγινε, διατηρήθηκε ο κατακερματισμός της παραγωγής και διανομής σε μικρές μη παραγωγικές μονάδες σε βάρος μιας ορθολογικής ανάπτυξης του τομέα.

15. L. Kemp, «Memorandum regarding the Compagnie Hellenique d' Electricite in its relation with hydro-electric schemes of Peloponnesus (Lake Stymphalis) and Boeotie (Lake Copais)». Αθήνα 1930. Εμπιστευτικό. Ι.Α.Ε.Τ.Ε. Σειρά XXV Έργα Δ' Έργα Φωτισμού, φάκελος 13.

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος

Οικονομολόγος - Πάντειο Παν/μιο

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΚΕ·Υ·ΝΣΙΑΝΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ¹.

Το ερέθισμα για το θέμα της παρούσας μείσηγησης προήλθε από αρκετές πρόσφατες αναλύσεις και αναφορές στον περιοδικό τύπο, οικονομικό και μη, σχετικά με τη θεωρητική θεμελίωση της οικονομικής πολιτικής στη μεταπολεμική Ελλάδα. Όλοι οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα φαίνεται να συμφωνούν στην άποψη ότι η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε στη χώρα μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο ήταν επηρεασμένη από την κεϋνσιανή θεωρία. Η μόνη διαφορά που υπάρχει έχει να κάνει με τη χρονολογία έναρξης της εφαρμογής αυτής της πολιτικής.

Έτσι, για παράδειγμα, ο καθηγητής του Παν/μίου Θεσσαλονίκης Γ. Ευδωρίδης ισχυρίζεται ότι η οικονομική πολιτική που ασκήθηκε στην Ελλάδα «σε όλη σχεδόν την μεταπολεμική περίοδο ήταν βασικά μια κεϋνσιανή οικονομική πολιτική»². Σύμφωνα με άλλους αναλυτές, οι απαρχές αυτής της κατάστασης τοποθετούνται στην κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου, της οποίας πολιτική «χονδρικά ήταν ο εφαρμοσμένος κεϋνσιανισμός».³ Άλλος μελετητής ισχυρίζεται ότι είναι η δικτατορία του 1967 υπεύθυνη όχι μόνο για την «υιοθέτηση κεϋνσιανών πολιτικών κρατικού παρεμβατισμού»⁴ αλλά και για την εξοικείωση της οικονομικής πολιτικής από τότε με την «νοοτροπία του κεϋνσιανού οικονομικού επεκτατισμού»⁵. Τις απόψεις αυτές κατα-

---

1. Το κείμενο αυτό αντιστοιχεί στην προφορική εισήγηση του συγγραφέα στο συνέδριο. Για μια επεξεργασμένη μορφή της εισήγησης αυτής βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική. Μύθος και πραγματικότητα, Αθήνα 1990 (Εκδόσεις Κριτική).

2. Γ. Ευδωρίδης, Βασικές αδυναμίες της οικονομίας μας και δυνατότητες θεραπείας τους, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 10, 8.3.90, σελ. 200-201.

3. Α. Παπαγιαννίδης - Π. Βασιλόπουλος, Τα τελευταία 33 χρόνια της μεταπολεμικής Ελλάδας και ο «Οικονομικός Ταχυδρόμος», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 18, 30.4.78, σελ. 60.

4. Γ. Σολδάτος, Γιατί έμεινε ημιτελής ο μεταπολεμικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής οικονομίας, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 41, 12.10.89, σελ. 86-99, εδώ σελ. 92.

5. Ό.π.

πολεμά ως αστήρικτες, υποστηρικτής της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας, ο οποίος με τη σειρά του θεωρεί ότι μεταξύ των ετών 1981-89 εφαρμόστηκε «σε λάθος χρόνο και μασταρδεμένη η κεϋνσιανή θεωρία»⁶. Άλλος σχολιαστής διαπιστώνει με αφορμή την πρόσφατη πρωθυπουργοποίηση του κ. Ζολώτα ότι η μεταπολεμική αριστερά δεν μπόρεσε να ασκήσει μια συνεπή κριτική στις επιδιώξεις του ελληνικού κεφαλαίου, επειδή το οικονομικό της δόγμα «έχει πολλά (κοινά) σημεία με το Ζολώτειο κεϋνσιανισμό»⁷ που εφαρμοζόταν όσο ο τελευταίος διοικούσε την Τράπεζα της Ελλάδος, δηλ. τα έτη 1955-67 και 1974-81.

Είναι όμως έτσι τα πράγματα; Μελετώντας κάποιος τις παραπάνω αναλύσεις και ιδιαίτερα τις πιο πρόσφατες έχει την εντύπωση ότι αγνοούν εντελώς συζητήσεις που έχουν διεξαχθεί στο εξωτερικό σχετικά με το ακριβές επιστημονικό περιεχόμενο της κεϋνσιανής θεωρίας και της αντίστοιχης οικονομικής πολιτικής, και ότι χαρακτηρίζονται από την έλλειψη διαφοροποιημένης επιχειρηματολογίας, τη γρήγορη γενίκευση από αποσπασματικές διαπιστώσεις και από αποσιωπήσεις.

Σκοπός της εισήγησης που ακολουθεί είναι να προτείνει ένα ερμηνευτικό σχήμα για τη διερεύνηση προβληματισμών σχετικά με την επίδραση διαφόρων οικονομικών θεωριών στην οικονομική πολιτική. Το σχήμα αυτό εφαρμόζόμενο στην ελληνική περίπτωση θα μας επέτρεπε — όπως θα δούμε στη συνέχεια — να απορρίψουμε την εκδοχή ότι η οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα διαμορφωνόταν με βάση την κεϋνσιανή θεωρία.

Αρχικά θα έπρεπε να επισημάνουμε ότι τόσο η μελέτη της εξάπλωσης μιας οικονομικής θεωρίας σε μια χώρα, όσο και η ερμηνεία μιας οικονομικής πολιτικής βάσει κάποιας συγκεκριμένης οικονομικής θεωρίας, συγκαταλέγονται μεταξύ των δυσκολότερων εγχειρημάτων στις κοινωνικές επιστήμες.

Ως απαιτούμενα για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν τα εξής:⁸

1. Η μελέτη της υποδοχής και της διάδοσης ή εκλαΐκευσης μιας οικονομικής θεωρίας. Έμφαση θα πρέπει να δοθεί σε θεσμούς που έχουν την

6. Ι. Μακαρέζος, Μια απάντηση στο άρθρο Γ. Σολδάτου για την περίοδο της δικτατορίας, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 53, 4.1.90, σελ. 55.

7. Δ. Παρράς, Ο Ξ. Ζολώτας και η Ελληνική αριστερά. Σχολιαστής, 83, Ιανουάριος 1990, σελ. 21. Σύμφωνα με τον ίδιο ο μεν καθηγητής Ζολώτας ανήκει στη δεξιά πτέρυγα των ελλήνων κεϋνσιανών, ο δε καθηγητής Αγγελόπουλος στη αριστερά της. Για την ανασκευή των απόψεων αυτών βλ. παρακάτω στο κείμενο.

8. Πρβλ. C. Goodwin, Economic theory and society. A plea for process analysis, American Economic Review, Papers and Proceedings, 62: 1972, σελ. 409-416.

ισχύ να επιβάλλουν την αποδοχή, την απόρριψη ή την αποσιώπηση της ύπαρξης της θεωρίας. Ο κατ' εξοχήν θεσμός που περιβάλλεται από ένα τέτοιο κύρος είναι το Πανεπιστήμιο.

2. Ειδικό βάρος θα πρέπει να δοθεί σε αναθεωρήσεις, μετασχηματισμούς, αποσπασματικές αναφορές ή και παρανοήσεις κατά τη διαδικασία υιοθέτησης ή απόρριψης μιας νέας θεωρητικής άποψης. Είναι ίσως περιττό να επισημάνουμε εδώ το ρόλο «εθνικών ιδιομορφιών» στη χώρα υποδοχής. Ο ίδιος παράγοντας μπορεί να ερμηνεύσει ενδεχομένως χρονικές υστερήσεις στην αποδοχή μιας οικονομικής θεωρίας.

3. Πρέπει να μελετηθεί η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε ως σύλληψη, εξειδίκευση, πραγματοποίηση και απολογισμός. Και στο σημείο αυτό ο ρόλος πολιτικών σχηματισμών, συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων, επαγγελματικών οργανώσεων αλλά και θεσμών σε μια συγκεκριμένη κοινωνία είναι ουσιαστικός.

4. Τέλος, όπως είναι φανερό, απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας του εγχειρήματος είναι η σαφής αντίληψη του τι ακριβώς ισχυρίζεται η οικονομική θεωρία της οποίας την επίδραση στην οικονομική πολιτική μελετάμε.

Ας αρχίσουμε από αυτό το τελευταίο. Πολύ συνοπτικά, σύμφωνα με τον Κέϋνς σε μια αναπτυγμένη οικονομία, στην οποία υπάρχει αργούσα παραγωγική δυναμικότητα, ενώ παράλληλα η τεχνολογία εξελίσσεται με βραδείς ρυθμούς, καθοριστικό ρόλο για τον προσδιορισμό του εισοδήματος, της παραγωγής και της απασχόλησης παίζει η ενεργός ζήτηση. Η ζήτηση αυτή μπορεί να αυξηθεί κατά κύριο λόγο μέσω μιας διακριτικής δημοσιονομικής πολιτικής, που σκοπό θα έχει την ενίσχυση των καταναλωτικών δαπανών. Η δημοσιονομική αυτή πολιτική σε συνδυασμό με μια πολιτική χαμηλών επιτοκίων, θα οδηγήσει σε άνοδο της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου και άνθιση της ιδιωτικής επενδυτικής δραστηριότητας. Ο κρατικός μηχανισμός εμπλουτίζεται με μέσα παρακολούθησης και όργανα παρέμβασης στην οικονομία. Οι φορείς της οικονομικής πολιτικής προσαρμόζουν την παρέμβασή τους έτσι ώστε να βελτιώνονται οι προσδοκίες των επιχειρηματιών για κέρδη. Έτσι εξασφαλίζεται πλήρης—κατά το δυνατόν—απασχόληση και νομισματική σταθερότητα, εξασφαλίζεται η κοινωνική συναίνεση και η νομιμοποίηση του κοινωνικού καθεστώτος⁹.

Ποια ήταν τώρα η αποδοχή των απόψεων αυτών στην Ελλάδα; Αρχικά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι κεϋνσιανές ιδέες είναι ήδη γνωστές στην Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο, όπως και ο ίδιος ο Κέϋνς, που γίνεται, λόγω

---

9. Βλ. J. M. Keynes, *A treatise on money*, London 1971, και του ιδίου, *The general theory of employment, interest and money*, London 1936.

του κύρους του ως οικονομολόγου και τεχνοκράτη, ευρύτερα αποδεκτός.

Τα νομισματικά προβλήματα της δεκαετίας του '20 υποχρεώνουν άλλωστε τους Έλληνες οικονομολόγους να διαβάσουν την *Tract on Monetary Reform* και την *Treatise on Money*, τα δύο βασικά του έργα νομισματικής θεωρίας, τα οποία λόγω της ορθόδοξης προσέγγισής τους, δηλαδή της συμφωνίας τους με τη νεοκλασική θεωρία, εκτιμώνται ιδιαίτερα.

Η οικονομική όμως σκέψη στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από παντελή έλλειψη βρετανικής επίδρασης, με κυριότερα ρεύματα έναν εκλεκτικό φιλελευθερισμό, εχθρικό προς τον αφαιρετικό τρόπο σκέψης που χαρακτήριζε τις τότε ανερχόμενες σχολές του νεοκλασικισμού και έναν ύστερο ιστορισμό παρεμβατικής ή και κρατικοσοσιαλιστικής υφής¹⁰.

Έτσι, η επιχειρηματολογία του Κέυνς υπέρ του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, που γίνεται στο άρθρο του «Το τέλος του *laissez-faire*», το οποίο μεταφράζεται στα ελληνικά, αφομοιώνεται περισσότερο ως φιλοπαρεμβατικό μήνυμα και λιγότερο ως βήμα μετάβασης του Κέυνς από το νεοκλασικισμό προς μια νέα θεωρητική σύλληψη περί λειτουργίας της οικονομίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις συζητήσεις για τα παραγωγικά έργα, επί εποχής Βενιζέλου, προέχουν επιχειρήματα υπέρ της ενίσχυσης της γεωργικής παραγωγής και της μείωσης της εισαγωγής ξένων αγροτικών προϊόντων και όχι λόγοι σχετικοί με την ενίσχυση της εγχώριας δαπάνης.

Όταν η «Γενική Θεωρία» δημοσιεύεται, το 1936, και γίνεται γνωστή, η αντίδραση των Ελλήνων οικονομολόγων είναι συντριπτικά αρνητική εναντίον της. Ο καθηγητής Ζολώτας απορρίπτει τον κεύνσιανισμό, λόγω του τρόπου με τον οποίο ο Κέυνς αναλύει την αποταμίευση. Ο Ζολώτας πιστεύει, ότι από τις επιχειρηματικές ιδιαίτερα αποταμιεύσεις εξαρτάται η οικονομική πρόοδος, και θεωρεί ότι ο Κέυνς «απέτυχε» επειδή στο στόχαστρό του είναι η μείωση του αποθησαυρισμού και η τόνωση της συνολικής δαπάνης, επειδή με άλλα λόγια διάκειται εχθρικά προς τις αποταμιεύσεις. Η κριτική αυτή παραλλαγμένη επαναλαμβάνεται και σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του κ. Ζολώτα.

Και ο καθηγητής Χριστοδουλόπουλος είναι αρνητικός προς τη νέα θεωρία. Εκτός από επί μέρους ανακολουθίες, της προσάπτει και τη μομφή ότι στηρίζεται σε σαθρές υποθέσεις. Συμπερασματικά, η «Γενική Θεωρία» απορρίπτεται γιατί, αντί ο Κέυνς να επιχειρήσει να βελτιώσει το ερμηνευτικό σχήμα της νεοκλασικής θεωρίας, απομακρύνεται ολοκληρωτικά από αυ-

10. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα 1989. (Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος).

11. Ξ. Ζολώτας, *Φορολογία, αποταμιεύσεις και επένδυσεις*, στο: *Etudes dedies al a memoire de A. Andreades*, Αθήνα 1939, σελ. 259-283, εδώ σελ. 262.

τό και το αντικαθιστά με ένα νέο, το δικό του¹². Παρόμοια είναι και τα συμπεράσματα των τότε υφηγητών Ιερώνυμου Πίντου και Δημήτριου Δελιβάνη¹³. Έχει ενδιαφέρον ότι παρόμοια είναι και η στάση των λεγόμενων προοδευτικών οικονομολόγων, ενώ πιο παράδοξο φαντάζει το ότι η αρνητική αυτή τοποθέτηση γίνεται μετά από τον εμφύλιο, στη δεκαετία του '50. Ο Δημήτρης Καλιτσουνάκης π.χ. ενοχλείται από τη διαπίστωση ότι η κεϋνσιανή θεωρία δεν αποβλέπει στην εξαφάνιση του κακού, δηλ. στην εξάλειψη του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά μόνο στην καταπολέμηση των αδυναμιών του, της ύφεσης και του πληθωρισμού. Έτσι ο καθηγητής Καλιτσουνάκης καταλήγει, εντελώς ουτοπικά, να ευαγγελίζεται, αντί της πολιτικής της πλήρους απασχόλησης σε μια χώρα, τη διενέργεια επενδύσεων στις χώρες του τρίτου κόσμου και τη μέσω της ολοκλήρωσης της παγκόσμιας αγοράς βαθμιαία μετάβαση προς μια πιο δίκαιη κοινωνία. Ο κεϋνσιανισμός, ως τρίτος δρόμος μεταξύ φιλελευθερισμού και μαρξισμού, δε συνιστά, κατ' αυτόν, μια ανώτερη ποιοτική σύνθεση¹⁴. Τέλος και ο καθηγητής Αγγελόπουλος τάσσεται υπέρ της εθνικοποίησης των μεγάλων μέσων παραγωγής και υπέρ του κεντρικού δημοκρατικού προγραμματισμού εθνικού ή και διεθνούς χαρακτήρα, πολύ πιο εκτεταμένου από τις απόψεις του Κέυνς. Για τους λόγους αυτούς αρνείται το χαρακτηρισμό «κεϋνσιανός» για τον εαυτό του¹⁵.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η αποδοχή της κεϋνσιανής θεωρίας από τους πιο εξέχοντες έλληνες πανεπιστημιακούς ήταν από επιφυλακτική ως απορριπτική, δηλ. παρόμοια με την αρχική διεθνή αντίδραση. Μεταπολεμικά, το κλίμα βαθμιαία αλλάζει, περισσότερο όσον αφορά τον τύπο και λιγότερο την ουσία. Η μερική όμως αυτή επικρότηση και αναφορά ψηγμάτων της κεϋνσιανής θεωρίας από νέους επιστήμονες, δεν αρκούν για να ανατρέψουν την αρχική διαπίστωση. Οι κεϋνσιανές ιδέες στην Ελλάδα δε μελετώνται στο σύνολό τους, δεν εισάγονται παρά περιορισμένα στα Πανεπιστήμια, γίνονται δε γνωστές στο ευρύ κοινό μέσω μεταφράσεων αγγλοσαξωνικών εγχειριδίων μετά το 1965, στα οποία η κεϋνσιανή ανάλυση είναι ενσωματωμένη στη νεοκλασική λογική. Σε κάθε περίπτωση δε βρίσκεται ως τα μέσα της δεκαετίας του '70 έλληνας οικονομολόγος που να αποδέχεται το

12. Π. Χριστοδουλόπουλος, Ανεργία και αποταμίευσις, Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών (ΑΟΚΕ), 19: 1939, σελ. 305-320 και 20: 1940, σελ. 1-99.

13. Βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Κεϋνσιανή θεωρία ..., ό.π., σελ. 40-41.

14. Δ. Καλιτσουνάκης, Κεϋνσιανή και αντικεϋνσιανή θεώρησης της οικονομικής ισορροπίας, Επιστημονική Επετηρίς ΠΑΣΠΕ, Ακαδ. έτος 1952-53, σελ. 183-196.

15. Α. Αγγελόπουλος, Η προγραμματισμένη οικονομία απέναντι στο φιλελευθερισμό, στο, του ιδίου, Οικονομικά, Τόμος Β, Αθήνα 1974, σελ. 535-553, ιδιαίτερα σελ. 547.

χαρακτηρισμό κεύνσιανός και να προπαγανδίζει την κεύνσιανή θεωρία είτε ως θεωρητική σύλληψη, είτε ως εργαλεία οικονομικής πολιτικής. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρείται από εξελίξεις στο χώρο της οικονομικής πολιτικής.¹⁶

Η μεταπολεμική επιτυχία μορφών διαχείρισης της συνολικής δαπάνης σε μια σειρά από χώρες δεν είχε αντίκτυπο στην ακολουθούμενη οικονομική πολιτική στην Ελλάδα. Σίγουρα μπορεί κανείς να διαγνώσει μια σύλληψη περί μακροοικονομικής πολιτικής στο Υπουργείο Συντονισμού, επί υπουργίας Καρτάλη, με κύρια συνιστώσα την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών. Λόγω όμως του υπερπληθωρισμού της κατοχικής και μετακατοχικής περιόδου και τις επανειλημμένες προσπάθειες σταθεροποίησης της αξίας της δραχμής, που επιτυγχάνεται το 1953, η νομισματική σταθερότητα αναγορεύεται ο υπ' αριθμόν ένα στόχος της ελληνικής οικονομικής πολιτικής. Η Νομισματική Επιτροπή και η Διεύθυνση Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος υπό τον καθηγητή Ζολώτα, του οποίου τις απόψεις περί Κεύns αναφέραμε παραπάνω, παρακολουθούν άρρυντα την πολιτική αυτή, που μέσω πολύπλοκων ελέγχων νομισματοπιστωτικού χαρακτήρα κρατά επί 20 χρόνια την αξία της δραχμής σταθερή.

Κατά το χρονικό αυτό διάστημα ασκείται, χωρίς ανταπόκριση, κριτική σ' αυτή την αντίληψη, που δε λύνει τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Το ποσοστό υποαπασχόλησης στον αγροτικό τομέα είναι ψηλό και το πρόβλημα της απασχόλησης λύνεται, στη δεκαετία του '60, όχι μέσω μιας πολιτικής ελέγχου της συνολικής ζήτησης, αλλά με τη μετανάστευση προς το Βέλγιο και τη Γερμανία. Κατά τη στρατιωτική δικτατορία παρατηρείται, για λόγους αποδοχής του καθεστώτος, μια αλλαγή στην οικονομική πολιτική. Οι δημόσιες δαπάνες σε έργα υποδοχής αυξάνονται και ακολουθείται μια πολιτική φθηνού χρήματος με σκοπό να κρατηθούν ψηλά οι ρυθμοί ανάπτυξης, πράγμα που επιτυγχάνεται ως το 1973.

Η δυσμενής συγκυρία της παγκόσμιας οικονομίας ξαναφέρει στο φως τα διαρθρωτικά προβλήματα της Ελληνικής οικονομίας, τα οποία επιδιώκεται, μετά την πτώση της δικτατορίας, να επιλυθούν με τη φιλελευθεροποίησή της — προσχώρηση στην ΕΟΚ — και την καθυστερημένη αναγνώριση συμμετοχικών διαδικασιών στη λήψη οικονομικών αποφάσεων. Το πρόβλημα όμως του πληθωρισμού ολοένα και οξύνεται και η σύλληψη μιας άλλης, κεύνσιανού πιθανά τύπου, οικονομικής πολιτικής δεν υλοποιείται όταν στις αρχές της δεκαετίας του '80 αποκτούν πολιτική δύναμη ιδέες που αντλούν από θεωρητικά σχήματα της σχολής της εξάρτησης, ειδικά του

16. Για το θέμα αυτό βλ. εκτενέστερα Μ. Ψαλιδόπουλος, *Κεύνσιανή θεωρία ...*, ό.π., σελ. 48 κ.ε.

μοντέλου Μητρόπολη - Περιφέρεια. Γι' αυτές τις πολιτικές δυνάμεις, η Κεϋνσιανή θεωρία ανήκει στον πρώτο και όχι στον τρίτο δρόμο προς το σοσιαλισμό που ευαγγελίζονται, άρα είναι απορριπτέα.

Η συνέχιση υψηλών ποσοστών πληθωρισμού και η διόγκωση του δημόσιου τομέα για τις ανάγκες της διατήρησης της πολιτικής εξουσίας μέσω των πελατειακών σχέσεων, κατάσταση που υφίσταται σε όλη τη διάρκεια της χρονικής περιόδου που συζητάμε, επέτρεψε τη σημερινή κριτική φιλελεύθερων κύκλων προς τον κεϋνσιανισμό αυτού του τύπου, ο οποίος όμως αποτελεί καρικατούρα της κεϋνσιανής θεωρίας.

Κλείνουμε με τις εξής διαπιστώσεις: η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα κατευθύνεται από βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες επιδιώξεις, η συγγένεια των οποίων προς συγκεκριμένες οικονομικές θεωρίες, αντιλήψεις ή ιδέες επιβάλλεται να διερευνηθεί σε βάθος. Οι επιδιώξεις αυτές πάντως δε συγγενεύουν άμεσα με την κεϋνσιανή θεωρία. Όλες οι ενδείξεις και το υπάρχον υλικό συνιστούν την αποδοχή της άποψης, ότι στην Ελλάδα η οικονομική πολιτική ασκείται *ad hoc*, κάτω από την πίεση του πολιτικού-οικονομικού κύκλου, χωρίς να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η επιστημονική ανάλυση.

Η κατά περιόδους ή κατά θέματα μελέτη της οικονομικής πολιτικής στη μεταπολεμική Ελλάδα που επιβάλλεται να αρχίσει, σίγουρα θα βοηθούσε σε μια πιο εμπλουτισμένη θεώρηση της τόσο ενδιαφέρουσας αυτής προβληματικής.

Γιώργος Στεφανίδης

Ιστορικός - Paris I

Ο ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Κατά την εικοσαετία 1960-1980 είχα την τύχη να συναντήσω, σαν Δάσκαλο, το Νίκο Σβορώνο σε τρεις σημαντικές για μένα, στιγμές. Στην αρχή, μαθητής του, με ετίμησε με τη συμμετοχή του στην επιτροπή κρίσεως της διατριβής μου. Στη συνέχεια είχα το προνόμιο να συνεργαστώ στην Ομάδα έρευνας της Ανατολικής Μεσογείου¹. Τέλος δέχτηκε να λάβει μέρος — μόλις επέστρεψε στην Ελλάδα — και να λαμπρύνει τους κύκλους μαθημάτων ιστορίας και συνδικαλισμού, που οργάνωσα στο Ηράκλειο επί 4 συνεχή έτη².

Στα πλαίσια των «συναντήσεων » αυτών κατέγραψα με προσοχή τις παρεμβάσεις του Νίκου Σβορώνου. Πρόσφατα τις ξαναδιάβασα. Ο πλούτος και η ποικιλία τους εμποδίζουν τη συνολική τους παρουσίαση. Έτσι θα περιορισθώ εδώ στην παρουσίαση δύο σκέψεών του:

— Την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό

— Την αξιοποίηση στοιχείων της ελληνικής ιστορίας, που βρίσκονται στο εξωτερικό.

Η επιλογή των σκέψεών του οφείλεται στη συχνότητα και στην έμφασή τους. Ο Νίκος Σβορώνος θεωρούσε τα δύο θέματα σαν σταθερές κατευθύνσεις, σαν μόνιμες φροντίδες και δικές του και πολλών άλλων. Δε συνέδεε άλλωστε τα σημεία αυτά αναγκαστικά με την ιδιότητα του διανοούμενου: η πολυπλοκότητά τους, έλεγε, απαιτούσε τη συμμετοχή πολλών σε πολλά επίπεδα, όπως ακόμα και διοικητικών μηχανισμών.

Τα συνέδεε απλά με ορισμένες ιδιότητες, που τις θεωρούσε «φυσικές σαν το νερό», όπως το να είσαι καλός τεχνίτης, να ξέρεις να «κτίεις καλά το τοίχον, αλλά και να φτιάχνεις το σχέδιο του σπιτιού», να «κλαδεύεις αλλά και να φυτεύεις»*

---

1. Βλ. επ' αυτού J. Imbert στο Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο Τ. 2ος σελ. 202.

2. Από το 1978, με πρωτοβουλία του τότε Δημάρχου Μανόλη Καρέλλη. Συμμετοχή που ήταν και η αφορμή της γνωριμίας του και του έρωτά του με τη Κρήτη.

* Είναι ενδιαφέρον να αναλυθεί το προσδιοριστικό ή το κοσμητικό λεξιλόγιο του Νίκου Σβορώνου.

Οι μηχανισμοί της διαμόρφωσης της εικόνας της Ελλάδας στο εξωτερικό τον απασχολούσαν έντονα και προσπαθούσε να διατυπώσει διορθωτικά αντίδοτα για κάποια, μερικές φορές, παραμορφωτικά αποτελέσματά τους.

Πίστευε πολύ στη σημασία των σχολικών βιβλίων των ξένων κρατών, στην πιο ευρεία τους έννοια. Από τα πρώτα δηλ. βήματα της μαθητικής ζωής μέχρι και το πανεπιστήμιο. Συχνά έλεγε ότι προτιμούσε τη σιωπή ή την παράλειψη από την ανακρίβεια ή τη δυσνόητη πληροφόρηση. Παράλληλα τόνιζε τη σημασία των εγκυκλοπαιδειών ή άλλων ανάλογων εκδόσεων. Πρόσθετε επίσης τα βιβλία που εχρησιμοποιούνται σε σχολές δημόσιας διοίκησης και γενικότερα σε εκπαιδευτήρια, όπου φοιτούσαν εκείνοι που προορίζονταν για τις νευραλγικές θέσεις του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα.

Εξίσου τον απασχολούσαν τα μαζικά μέσα ενημέρωσης. Εθλίβετο αν μία ξένη εφημερίδα αδικούσε την Ελλάδα. Θύμωνε όμως όταν διαπίστωνε την έλλειψη αντίδρασης από την ελληνική πλευρά και παρעπονείτο συχνά για την αδράνεια των αρμοδίων ελληνικών αρχών, όπως επίσης για τη μη χρησιμοποίηση προς την κατεύθυνση αυτή, άλλων θεσμών και γενικότερα για τη μη αξιοποίηση της ελληνικής παρουσίας στο εξωτερικό.

Οι τυχόν oligωρίες των επισήμων εκπροσώπων της Ελλάδος δεν μετατρέπονταν σε εύκολο άλλοθι απαλλαγής ευθυνών για τους υπολοίπους. Αντίθετα τέτοιες διαπιστώσεις τον έκαναν να αγωνίζεται με όλες του τις δυνάμεις σαν νάθελε να καλύψει μόνος του το κενό. Δε δίσταζε να χαρακτηρίσει τη στάση του ρομαντική αλλά και αναγκαία.

Γενικότερα πίστευε ότι οι ελληνικοί φορείς του εξωτερικού έπρεπε να είναι η πρωτοπορία για την υπεράσπιση της εικόνας της Ελλάδας γιατί — πρόσθετε με αυστηρότητα — τη σχηματίζουν σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι.

Έλεγε και επανελάμβανε ότι ο μηχανισμός του σχηματισμού της εικόνας είναι πολύπλοκος και μεταβλητός και ότι δεν αρκούν τα βιβλία για να καταλάβουμε όλες τις πτυχές του, όπως δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στην επισήμανση των συνήθων σημείων αναφοράς π.χ. των μαζικών μέσων ενημέρωσης. Ο ίδιος ρωτούσε συχνά για να καταλάβει κατά πόσον ο συνομιλητής του είχε ή δεν είχε σχηματίσει γνώμη για κάποιο συμβάν που αφορούσε την Ελλάδα.

Ιδιαίτερα τον ενδιέφερε η στάση των νέων, των παιδιών.

Τον ενδιέφερε η διαμόρφωση εικόνας ακριβούς και στερεάς και όχι εξιδανικευμένης ή δημαγωγικής.

Ευχόταν να προβάλλεται η εικόνα αυτή και στο εσωτερικό της χώρας, τόσο για να σχετικοποιηθεί η ιδέα που έχουν γι' αυτήν οι ίδιοι οι Έλληνες, όσο και για να λαμβάνεται υπόψη από τους υπεύθυνους διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων.

Επίστευε επί πλέον ότι έτσι θα γινόταν ακόμα σαφέστερο πως ο σχηματισμός της εικόνας εξαρτάται από τη συνολική ελληνική δραστηριότητα και πως γι' αυτή υπεύθυνοι είμαστε όλοι, ατομικά και συλλογικά. Επίσης ότι η προάσπιση της εικόνας της Ελλάδας είναι υπόθεση εθνική και ότι η παραμέληση αυτού του έργου οδηγεί αργά αλλά σταθερά στη συρρίκνωση της εθνικής οντότητας.

Από την κεντρική αυτή ιδέα ξεπηδούσε σειρά υποδείξεων, όπως η ανάγκη οργάνωσης εκδηλώσεων «παιστικών» όπως έλεγε, σε διάφορα κράτη ανάλογα με τους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Η αξιοποίηση των τεκμηρίων της ελληνικής ιστορίας που βρίσκονται στο εξωτερικό, ήταν από τα πρωταρχικά μελήματά του. Άλλωστε το σημαντικότερο μέρος του έργου του συνδέεται με την έρευνα τέτοιων στοιχείων.

Πέραν όμως των προσωπικών του προσανατολισμών θεωρούσε ότι η συλλογή και μελέτη των στοιχείων αυτών αποτελεί έργο εθνικής σημασίας.

Πρώτα απ' όλα ευχόταν να καταλογραφούν συστηματικά όλες οι αρχειακές πηγές του εξωτερικού που αφορούν την ελληνική ιστορία. Ξέροντας καλά τον όγκο και τις δυσκολίες επεξεργασίας τους, συνιστούσε μακροπρόθεσμα ερευνητικά προγράμματα. Ο σχεδιασμός τους προϋπόθετε συντονισμό ή συνεργασία μεταξύ ελληνικών πανεπιστημίων, ερευνητικών οργανισμών, υπουργείου παιδείας, ελλήνων επιστημόνων του εξωτερικού και των αρμοδίων οργανισμών άλλων κρατών.

Προέτεινε την ευαισθητοποίηση των ελλήνων φοιτητών προς την κατεύθυνση αυτή και τη χορήγηση υποτροφιών σε σπουδαστές που θα πραγματοποιούσαν στο εξωτερικό φροντιστηριακές εργασίες αυτής της κατηγορίας.

Ο Νίκος Σβορώνος δεν περιορίζετο στην προβολή της σημασίας των αρχειακών πηγών, αλλά πρόσθετε τη χρησιμότητα της ευρετηρίασης συγχρόνων μελετών, που εκπονούνται στο εξωτερικό σχετικά με την Ελλάδα.

Περιελάμβανε ενδεικτικά πολλές κατηγορίες μελετών όπως τις ακόλουθες:

- Κύκλους μαθημάτων πανεπιστημιακού επιπέδου, αλλά και άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων ή οργανισμών.
- ερευνητικά προγράμματα.
- διαλέξεις
- φροντιστηριακές εργασίες φοιτητών.
- εκδηλώσεις οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.
- «ενεργητική», όπως έλεγε χαρακτηριστικά, αποδελτίωση τύπου.

Συνδύαζε την επίτευξη των προαναφερθέντων στόχων με σχεδιασμούς και προγράμματα οργανισμών, με την ατομική ευαισθησία ή διαισθηση

των συγκεκριμένων ατόμων και με τη χρήση του κοινού νου σε όλα τα επίπεδα.

Οι παραινήσεις του γινόντουσαν με απλότητα και δύναμη, με αγάπη και διαύγεια. Ήταν πειστικές, σημαντικές, γιατί στο άκουσμά τους ένιωθες ότι τα λόγια ερχόντουσαν από τη βιωμένη του ευαισθησία και σκέψη.

Λίνα Λούβη

Ιστορικός - Παν/μιο Κρήτης

ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1870 - 1880

Είναι γνωστός ο ρόλος που έπαιξαν οι Μεγάλες Δυνάμεις στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής του Ελληνικού Βασιλείου. Είναι επίσης γνωστό ότι οι στχχοι τους επιτεύχθηκαν κυρίως μέσω της βασιλικής εξουσίας, που αποτέλεσε μόνιμο και στέρεο στήριγμα της ξενικής επέμβασης στην Ελλάδα. Η αντίθεση, εξάλλου, που υπήρχε μεταξύ κυβερνητικής πολιτικής και της λαϊκής εντολής συνετέλεσε σημαντικά στην επίτευξη των στόχων των Μεγάλων Δυνάμεων. Είναι χαρακτηριστικό τέλος ότι το Κοινοβούλιο έμενε ουσιαστικά αμέτοχο στην τελική λήψη αποφάσεων ως προς τα θέματα εξωτερικής πολιτικής¹.

Ωστόσο είναι λιγότερο γνωστή η επίδραση που είχε στη χάραξη της ελληνικής διπλωματίας η ελληνική παροικία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τα πρώτα ήδη χρόνια της ανεξαρτησίας, η αστική τάξη της διασποράς ταυτίστηκε απόλυτα με την πολιτική της Μ. Βρετανίας, η οποία επεδίωκε με κάθε τρόπο να διατηρήσει την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν παρακολουθούσε δηλαδή τα εθνικιστικά όνειρα της Μεγάλης Ιδέας που επικρατούσαν στον ελλαδικό χώρο και κρατούσε εφεκτική στάση απέναντι στην οποιαδήποτε απόπειρα επεκτατισμού της ανεξάρτητης Ελλάδας προς τα οθωμανικά σύνορα².

---

1. Ε.Σ.Β., 1870-1879. Παρά τα μεγάλα προβλήματα που είχε ν' αντιμετωπίσει η Ελλάδα, κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας, δεν έγινε ποτέ ουσιαστική συζήτηση στη Βουλή για τη χάραξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Θέματα όπως του προϋπολογισμού του Υπουργείου Εξωτερικών, του προσωπικού των πρεσβειών και των προξενείων, θίγονταν μόνο στην οικονομική και διοικητική του διάσταση. Ενώ ζητήματα του Υπουργείου Στρατιωτικών και Ναυτικών συνοδεύονταν συχνά από εθνικιστικούς λόγους κενού περιεχομένου. Οι εξαιρέσεις σπάνιζαν. Σ' αυτές συγκαταλέγονται μερικοί λόγοι του Χοϊδά όπως π.χ. αυτός που εκφώνησε κατά το ρωσοτουρκικό πόλεμο, Ε.Σ.Β., Συνεδρίασις 10, 12 Νοεμβρίου 1877. Όσον αφορά δε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, ανακοινώθηκε απλώς ως τετελεσμένο γεγονός, Ε.Σ.Β., Συνεδρίασις 50, 20 Ιανουαρίου 1878.

2. Κ. Τσουκαλός, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Αθήνα 1977, σ.σ. 362-366.

Στη δεκαετία όμως του 1870-1880, ένας αριθμός Ελλήνων της διασποράς, και συγκεκριμένα της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι ως τότε ασαφώς και εμμέσως επηρέαζαν την πορεία του εθνικού ζητήματος, θα εμπλακεί ενεργά στα ελληνικά πράγματα και θ' αποτελέσει σημαντική ομάδα πίεσης στα κέντρα λήψης αποφάσεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Είναι η εποχή όπου τα συμφέροντα των Ελλήνων κεφαλαιούχων της Πόλης, τους επέβαλαν τη διατήρηση του «Μεγάλου Ασθενούς» στη ζωή.

Από τα πρώτα ήδη χρόνια της βασιλείας του Όθωνα παρατηρείται πλήρης απουσία απελευθερωτικού προγράμματος από την εξωτερική πολιτική του Βασιλείου³. Ο ενθουσιασμός όμως του νεαρού βασιλιά, τόσο στην κρίση του 1839-1841, όσο και στον κριμαϊκό πόλεμο, θ' αναγκάσει αφενός τις Δυνάμεις να επέμβουν δραστικά για να ελέγξουν τον αλυτρωτισμό των Ελλήνων και αφετέρου θα κοστίσει στον Όθωνα το θρόνο της Ελλάδας.

Με τη νέα δυναστεία η αποσύνδεση της Μεγάλης Ιδέας από την εξωτερική πολιτική γίνεται πλέον η επίσημη πολιτική του Βασιλείου. Με τον ευέλκτο Γεώργιο στο θρόνο της Ελλάδας, η σκληρή τακτική της απροσχημάτιστης επέμβασης της προηγούμενης περιόδου, αντικαθίσταται από προσχηματική τακτική υπόγειας επιρροής⁴. Οι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού προσαρμόζονται στις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στην Ελλάδα. Η βρετανική επιρροή ασκείται σε στενή συνεργασία με τους ενδιαφερόμενους κύκλους του εσωτερικού της χώρας, αλλά και αυτούς του έξω ελληνισμού⁵. Με την ένωση των Επτανήσων άλλωστε, αποδεικνύεται έμπρακτα πλέον στη συνείδηση του ελληνικού λαού, και με δεδομένη την απογοήτευση του κριμαϊκού πολέμου, ότι η ευρωπαϊκή υποστήριξη είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση των εθνικών πόθων. Ο Γεώργιος θ' αποτελέσει μόνιμο και στέρεο στήριγμα της βρετανικής επέμβασης στην Ελλάδα.

Η εδραίωση της Βρετανίας βέβαια ευνοήθηκε και από την απομάκρυνση των αντίπαλων δυνάμεων από την περιοχή: Η Ρωσία άρχισε να στηρίζεται όλο και περισσότερο στους φυσικούς της συμμάχους, τους Σλάβους και η Γαλλία μετατόπισε σιγά σιγά το ενδιαφέρον της από την Ελλάδα προς την Ασία και την Αφρική, ενώ παράλληλα είχε ν' αντιμετωπίσει τα προβλήματα

3. Ε. Σκοπετέα, Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα, σσ.263-265.

4. Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση 1824-1872», στο, Τα Ιστορικά, τ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σ. 159.

5. Ν. Σβορώνος, Ανάλεκτα νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Αθήνα, 1982, σ.σ. 244-246.

του πολέμου με τη Γερμανία. Η παγίωση ωστόσο της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα ευνοήθηκε και από την καινούρια φάση του αλυτρωτικού ζητήματος μετά την κρητική επανάσταση.

Η εξέγερση των Κρητών έφερε σε δύσκολη θέση το παλάτι και τις ελληνικές κυβερνήσεις οι οποίες έπρεπε ν' ανταποκριθούν στις επιταγές της φιλοπόλεμης κοινής γνώμης. Το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραμένει ο κεντρικός άξονας της πολιτικής της Αγγλίας στην Ανατολή και ο Γεώργιος θα προσπαθήσει, με το λιγότερο δυνατό κόστος, να μη δυσαρεστήσει τη Μεγάλη Βρετανία. Η κυβέρνηση Βούλγαρη, ένα μόλις μήνα πριν ξεσπάσει η επανάσταση, και ενώ όλα έδειχναν να οδηγούν στην κρίση, αποφάσισε δραστικές περικοπές στους προϋπολογισμούς των Υπουργείων Ναυτικών και Στρατιωτικών⁶. Αφετέρου, στη συζήτηση στη Βουλή για τις έκτακτες δαπάνες, ο Δεληγιώργης, απευθυνόμενος στον Υπουργό Εξωτερικών Χ. Τρικούπη και επιχειρηματολογώντας για το βαθμό που επηρέαζαν τις εξελίξεις οι Μεγάλες Δυνάμεις, θα ομολογήσει ότι «το ανατολικόν ζήτημα δεν είναι δια τους οδόντας μας»⁷.

Μετά την καταστολή της κρητικής επανάστασης, κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση ακολούθησε, επίσημα τουλάχιστον, στάση αποχής, το εθνικό ζήτημα εισέρχεται σε μια φάση ιδεολογικής κάμψης και πραγματικής αδυναμίας. Η αίσθηση της ηττοπάθειας είναι διάχυτη και επικρατεί η αντίληψη ότι η Ελλάδα δεν είναι ικανή να εκπληρώσει τον εθνικό της προορισμό. Σ' αυτήν ακριβώς τη φάση η Μεγάλη Ιδέα θα γνωρίσει μια νέα ερμηνεία της ειρηνικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το σχήμα του «ελληνοθωμανισμού», το εθνικό ζήτημα θα προωθείτο αποτελεσματικότερα με τη σύμπραξη παρά με τη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων. Είναι σαφές ότι πρόκειται για τη μεταφορά σε εθνικό επίπεδο του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸.

Η ιδεολογική αυτή διαφοροποίηση έχει ως επακόλουθο, όπως είναι φυσικό, την παντελή απουσία απελευθερωτικού προγράμματος και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Παράλληλα ο σλαβικός παράγοντας κάνει απειλητική την εμφάνισή του για την ισορροπία του ανατολικού ζητήματος. Η καινοφανής αυτή απειλή του πανσλαβισμού ανατρέπει τις μέχρι τώρα προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής, και ως εκ τούτου εξυπηρετεί τις

6. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 294-297.

7. Ε.Σ.Β., Συνεδριάσεις 43, 30 Νοεμβρίου 1867. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, εξάλλου, με Υπουργό Εξωτερικών τον Χ. Τρικούπη θεωρήθηκε φιλοπόλεμη από την Αγγλία και τ' ανάκτορα, και έπεσε, περίπου, ένα μήνα αργότερα. Βλ. επίσης Ε. Σκοπετέα *ό.π.* σσ. 263.

8. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 309-324.

επιλογές των ανακτόρων και της κυβέρνησης για την ελληνοθωμανική προσέγγιση.

Είναι πιθανόν ο συμβιβασμός αυτός να υπήρξε επίσης και αποτέλεσμα των διαθέσεων και των αναγκών των κεφαλαιούχων Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι επεδίωκαν μεν την ισορροπία μεταξύ Ελλάδας και Πύλης αλλά περισσότερο ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση του «Μεγάλου Ασθενούς» στη ζωή. Κατά συνέπεια, αυτή η πολιτική υιοθετήθηκε και από τις ελληνικές κυβερνήσεις, που επιθυμούσαν να καθησυχάσουν, ίσως, αυτούς τους Έλληνες της διασποράς και να εναρμονισθούν βεβαίως με τις επιταγές της αγγλικής πολιτικής. Είναι προφανές ότι η Αθήνα έχει αρχίσει να συνειδητοποιεί πλέον το σημαντικό ρόλο που μπορεί να παίξει ο ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁹. Οι κυβερνήσεις δε, από τη μεριά τους, κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια για να μη δυσανεστήσουν σε κανένα τομέα την Πύλη¹⁰.

Φαίνεται λοιπόν ότι ένας από τους σημαντικότερους συντελεστές που μπορεί να ερμηνεύσει την υιοθέτηση της πολιτικής αυτής, του δόγματος δηλαδή του ελληνοθωμανισμού, εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, πρέπει ν' αναζητηθεί στη σχέση που ένωνε τους Έλληνες της διασποράς, και ειδικότερα αυτούς της Κωνσταντινούπολης, καταρχήν με την Πύλη και κατά δεύτερο λόγο με τη νέα οικονομική τάξη πραγμάτων που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα. Οι Έλληνες που θ' αποτελέσουν σημαντική ομάδα πίεσης στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, είναι κυρίως οι Κωνσταντινοπολίτες τραπεζίτες, γνωστοί ως τραπεζίτες του Γαλατά. Η ομάδα αυτή των τραπεζιτών αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στα οθωμανικά οικονομικά κυρίως κατά τη δεκαετία 1870-1880¹¹.

Στην αρχή της δεκαετίας η χρηματαγορά της Πόλης παρουσιάζει μεγάλη ευφορία. Είναι η εποχή κατά την οποία η τοποθέτηση ευρωπαϊκών κεφα-

9. «Η νέα αυτή πολιτική» γράφει ο Νεολόγος των Αθηνών, υποδειχθείσα μετ' επιμονής υπό του ευρωπαϊκού τύπου και των μεγάλων κυβερνήσεων εννοήθη επί τέλους υπό των Ελλήνων και εγένετο δεκτή μετά στοργής. Πρώτον ησπάσθησαν αυτήν οι έξω Έλληνες, ιδίως οι εν Βυζαντίω, εíta δε το έθνος ολόκληρον, όπερ την επέβαλεν εις την κυβέρνησιν». Νεολόγος Αθηνών, 27.4.1878 Ε. Σκοπετέα ό.π., σσ. 317.

10. Είναι εμφανής η προσπάθεια που καταβάλλουν η ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης και το Υπουργείο των Εξωτερικών για να διατηρήσουν άριστες σχέσεις με την Πύλη. Βλ. Α.Υ.Ε. 1870-1876, φ. 19.1, Πρεσβείαι Ελλάδος εν Κων/λει. Βλ. επίσης, Α. Ραγκαβή, Απομνημονεύματα, τ. Γ, Αθήναι 1930, σσ. 421-521.

11. B. Braude - B. Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire, t. 1, 1982. C. Issawi, An Economic History of Turkey, 1800-1914, 1980. Χ. Εξερτζόγλου, Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: Το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881, Αθήνα 1989.

λαίων στα οθωμανικά δάνεια αποτέλεσε ένα σημαντικό τομέα επενδύσεων λόγω των πολύ καλών όρων έκδοσής τους. Ωστόσο ανάμεσα στην Πύλη και τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές παρείσφρησε ένας άλλος παράγοντας, η εγχώρια επιχειρηματική τάξη της Αυτοκρατορίας και ιδίως οι τραπεζίτες του Γαλατά, Αρμένιοι, Εβραίοι και Έλληνες. Οι τράπεζες αυτές της Πόλης αναγορεύτηκαν σε σημαντικό παράγοντα του οθωμανικού δημοσίου, κυρίως μετά την κρίση του 1873 και τη συνακόλουθη παύση πληρωμών του οθωμανικού θησαυροφυλακίου το 1875¹². Η χρηματιστική έξαρση της περιόδου 1871-1873 έδωσε την ευκαιρία σε μερικά πιστωτικά ιδρύματα του Γαλατά ν' αναπτυχθούν σημαντικά.

Ελληνικά καταστήματα όπως των Ζαρίφη Ζαφειρόπουλου, Χ. Ζωγράφου, Στεφάνοβικ Σκυλίτση, αύξησαν σημαντικά, εκείνη ακριβώς την περίοδο, όχι μόνο τις περιουσίες τους αλλά κυρίως την επιρροή τους στην Πύλη, όπως φαίνεται στη συνέχεια. Ενώ παράλληλα άλλοι μικρότεροι τραπεζίτες, όπως ο Συγγρός, ο Σκουλούδης, ο Κορωνιός, ο Ευγενίδης και άλλοι, επωφελήθηκαν από την ευνοϊκή συγκυρία και ενσωματώθηκαν και αυτοί στους κύκλους της *haute finance* της Πόλης¹³. Σημαντική, εξάλλου, θέση κατείχαν οι Έλληνες τραπεζίτες του Γαλατά και σε μεγάλες τράπεζες που λειτουργούσαν υπό μορφή ανωνύμων εταιριών και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην αγορά της Πόλης, όπως π.χ. στη *Société Générale de l'Empire Ottoman*¹⁴.

Τα μεγάλα αλλά και τα μικρότερα αυτά πιστωτικά ιδρύματα, εκμεταλλεύονταν τα χαμηλά επιτόκια των ευρωπαϊκών τραπεζών και προεξοφλούσαν τα εντάλματα του οθωμανικού δημοσίου. Το προϊόν αυτό το δάνειζαν εκ νέου με τριπλό ή τετραπλό επιτόκιο. Η έλλειψη αξιοπιστίας λοιπόν που είχε το υπερχρεωμένο οθωμανικό κράτος στις δυτικοευρωπαϊκές χρηματαγορές, δημιούργησε την ανάγκη ύπαρξης ενός τρίτου παράγοντα ο οποίος υπεισέληθε ανάμεσα στην Πύλη και τη Δυτική Ευρώπη¹⁵. Χαρακτηριστικό, άλλωστε αυτών των καταστημάτων ήταν η μεγάλη τους χρηματική επιφάνεια και η φερεγγυότητα που απολάμβαναν στη χρηματαγορά της Ευρώπης. Είναι επομένως προφανές ότι η μετάγγιση αυτή χρήματος στην καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, οδηγούσε τους τραπεζίτες και την Πύλη σε μια σχέση αλληλεξάρτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι και μετά την παύση πληρωμών

12. Χ. Εξερτζόγλου, *αυτ.* σ. 15-24.

13. Χ. Εξερτζόγλου, *αυτ.*, σ. 25.

14. C. Hadziiossif, *Banques grecques et banques européennes au XXe siècle: le point de vue d'Alexandrie. στο Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et strategies du capital en Grèce 1780-1930 Fondation des Treilles*, σ. 169.

15. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 2, Αθήναι 1908, σ. 178-180. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 22.

του οθωμανικού δημοσίου, τον Οκτώβριο του 1875, μερικοί τραπεζίτες του Γαλατά συνέχισαν να δανείζουν, με τεράστιο κέρδος βέβαια, μεγάλα ποσά. Η πολιτική αυτή των τραπεζιτών της Κωνσταντινούπολης προς την Πύλη ήταν φυσικό, μετά το 1875 μάλιστα, να αυξήσει την επιρροή τους και το κύρος τους στην οθωμανική αυλή. Η διατήρηση λοιπόν του «Μεγάλου Ασθενούς» στη ζωή, φαίνεται ότι ήταν αποφασιστικής σημασίας για τα συμφέροντα των τραπεζιτών της Πόλης.

Οι δραστηριότητες όμως των Ελλήνων αυτών κεφαλαιούχων της Κωνσταντινούπολης επεκτάθηκαν, όπως είναι γνωστό, και στην Ελλάδα. Ο αποκλεισμός της από τις ξένες χρηματαγορές έδωσε στους ομογενείς άλλη μια δυνατότητα αύξησης των κερδών τους. Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα, που ιδρύθηκε στην Αθήνα τον Μάιο του 1872, δημιουργήθηκε κυρίως από κεφάλαια του Συγγρού, του Βαλτατζή, αλλά και του Ζαρίφη¹⁶. Οι χρηματοδοτικές τους δραστηριότητες βέβαια δεν περιορίστηκαν μόνο εκεί. Από την άλλη, το ενδιαφέρον αλλά και η ανάγκη των ελληνικών κυβερνήσεων και του παλατιού για την εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα, έδωσε την ευκαιρία στους ομογενείς κεφαλαιούχους ν' αυξήσουν ακόμη περισσότερο την ισχύ τους και την επιρροή τους στο ελληνικό κράτος.

Παράλληλα, βασικό μέλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, στην αρχή της δεκαετίας, ήταν να διατηρήσει άριστες σχέσεις με την Πύλη. Έτσι δεν θα διορισθεί ο Χ. Τρικούπης πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη, γιατί ο ευέλκτος Α. Ρ. Ραγκαβής, τον οποίο επρόκειτο να διαδεχθεί, κατόπιν συνεννόησης με το Μεγάλο Βεζύρη, πληροφόρησε την ελληνική κυβέρνηση για τις αρνητικές συνέπειες που θα είχε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και για τη δυσάρεστη εντύπωση «ην προυξένησε τή οθωμανική κυβερνήσει [...] ο πιθανός διορισμός του κυρίου Τρικούπη, ένεκα της κατά την κρητικήν επανάστασιν πολιτικής αυτού διαγωγής»¹⁷.

Εξάλλου οι συχνές επεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή και η μεγάλη πολιτική κρίση του 1872, η αντισυνταγματική δηλαδή άνοδος της κυβέρνησης Δεληγιώργη στην εξουσία τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς, συνηγο-

16. Γ. Δερτιλής, Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873). Αθήνα 1980. Χ. Εξερτζόγλου, *αυτ.* σ. 110-143.

17. Εδώ υπονοείται μάλλον η πρωτοβουλία που πήρε προσωπικά ο Χ. Τρικούπης, ως Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου το 1867, να προχωρήσει σε συνεννόηση με τη Σερβία για αυτόνομη δράση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η φιλοπόλεμη αυτή δράση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, προκάλεσε, όπως είναι γνωστό, και την πτώση της. Α.Υ.Ε., 1871, φ. 19.1, Δραγούμης προς Βούλγαρη, Πετρούπολη, 26 Ιουνίου 1871. Για το πρόβλημα που δημιούργησε ο πιθανός διορισμός του Τρικούπη, στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, βλ. επίσης, Α.Ρ. Ραγκαβής, *ό.π.* σ. 509-515 καθώς και «Νεολόγος» Κωνσταντινουπόλεως, 4, 12, 19 Ιουνίου 1871.

ρούν υπέρ της άποψης ότι το στέμμα ευνοούσε σκανδαλωδώς τις επενδυτικές δραστηριότητες των ομογενών και τη μετριοπαθή εξωτερική πολιτική, ενόψει του σλαβικού κινδύνου. Η Ελλάδα ήθελε να κρατήσει επιφυλακτική στάση μετά το σχίσμα της βουλγαρικής εκκλησίας και να πλησιάζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο πιο κατάλληλος πρωθυπουργός γι' αυτό ήταν ο Δεληγιώργης, πολιτικός μετριοπαθής και οπαδός της μυστικής διπλωματίας, χωρίς να είναι εμφανώς ούτε αγγλόφιλος ούτε ρωσόφιλος. Ο Δεληγιώργης θα κυβερνήσει 19 ολόκληρους μήνες με την εύνοια του θρόνου και η κυβέρνησή του θ' αναπτύξει τεράστιες οικονομικές δραστηριότητες στηριζόμενες στους ομογενείς και ειδικά στο Συγγρό, ο οποίος, μέσω κυρίως του πολιτικού και διπλωμάτη Σ. Βαλαωρίτη, έχει προσωπικές επαφές με το Γεώργιο. Η κυβέρνηση Δεληγιώργη θα υπογράψει τη σύμβαση για την Πιστωτική, σύμφωνα με την οποία η Τράπεζα θ' αποκτήσει το δικαίωμα, παρά τις διεκδικήσεις της Ιονικής, να εκδίδει χαρτονόμισμα στα Ιόνια νησιά και σε άλλες επαρχίες όπου δεν υπήρχαν υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας. Επιπλέον, στις 15 Φεβρουαρίου του 1873 θα λύσει το Λαυριωτικό ζήτημα, που τόσο είχε απασχολήσει τις προηγούμενες κυβερνήσεις, με την εξαγορά της γαλλοϊταλικής εταιρίας Roux-Serpieri από τον Ανδρέα Συγγρό¹⁸. Η εύνοια αυτή του Γεωργίου προς τους ομογενείς κεφαλαιούχους έχει και μία ακόμη εξήγηση. Είναι πιθανόν ότι ο Γεώργιος επιθυμούσε να βρει στηρίγματα σε μία τάξη κεφαλαιούχων, η οποία θα ενίσχυε το θρόνο έναντι του Κοινοβουλίου και των ηγετικών ομάδων με τη δημιουργία Γερουσίας¹⁹.

Εν τω μεταξύ ο σλαβικός κίνδυνος γινόταν ολοένα και πιο απειλητικός για τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και της Αγγλίας, η οποία έβλεπε με ανησυχία τις παρασκηνιακές κινήσεις της Ρωσίας στα Βαλκάνια. Στην Αθήνα αντιμετωπίζεται έντονα το δίλημμα εάν η Ελλάδα θα πρέπει να συμμαχήσει με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με σκοπό την παρεμπόδιση του σλαβικού στοιχείου, ή να συμπράξει με τους Σλάβους στη δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου, που θα οδηγούσε, την κατάλληλη ώρα, στο να καταλυθεί η οθωμανική κυριαρχία στην περιοχή της χερσονήσου του Αίμου²⁰. Ωστόσο, οι ελληνόφωνες εφημερίδες της διασποράς, κυρίως της Κωνσταντινούπολης αλλά και της Σμύρνης, παίρνουν

18. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 96-115.

19. Γ. Δερτιλής, *αυτ.* σ. 135.

20. Ε. Κωφός, Το βουλγαρικό ζήτημα, Η ανατολική κρίση, στο Ιστορία του ελληνικού έθνους, Αθήνα 1977, σ. 298-343. D. Dontas, *Greece and the Great Powers 1863-1875*, Θεσσαλονίκη 1966.

σαφή θέση εναντίον των Σλάβων και της Ρωσίας, και σχεδόν ταυτίζονται με τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²¹.

Σ' αυτό το διάστημα οι εργασίες και η φήμη των τραπεζιτών του Γαλατά και κυρίως του καταστήματος Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος, ολοένα και αυξάνονται καθώς και η επιρροή τους στην οθωμανική αυλή. Τη θέση τους αυτή προσπαθούν με κάθε τρόπο να εδραιώσουν. Είναι ενδεικτικό ότι όταν διαλύθηκε η Εταιρία Μονοπωλίου Καπνού Κωνσταντινουπόλεως που είχαν δημιουργήσει Γ. Ζαρίφης και ο Χ. Ζωγράφος, τα υπόλοιπα καπνά, που βρίσκονταν στις αποθήκες, οι δύο τραπεζίτες τα δώρισαν στον τουρκικό στρατό²². Ενώ, αντίστοιχα το 1867 το κατάστημα Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος αρνήθηκε ν' αναλάβει την εγγραφή δανείου στην Κωνσταντινούπολη που του πρότεινε η Εθνική Τράπεζα επειδή θα χρησιμοποιείτο για τις δαπάνες του ελληνικού στρατού²³. Η χρηματοληπτική ικανότητα του οθωμανικού δημοσίου σιγά σιγά εξασθενεί και αυτό στηρίζεται όλο και περισσότερο στα κεφάλαια του Γαλατά. Ο Ζαρίφης και ο Ζωγράφος αποκτούν εξέχουσα θέση στην αγορά της Πόλης. Από αυτή την τόσο ισχυρή θέση, άλλωστε, θα προσπαθήσουν να παίξουν σημαντικό μεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο Πατριαρχείο και την Πύλη για να επέλθει συμβιβασμός στο βουλγαρικό ζήτημα²⁴. Επιπλέον, οι δύο αυτοί τραπεζίτες, αυξάνοντας ολοένα την οικονομική τους ισχύ, αποκτούν τέτοιες σχέσεις με το υπουργείο των Οικονομικών ώστε συμμετέχουν στην επιτροπή για την εξέταση του προϋπολογισμού του έτους 1875²⁵.

Η επανάσταση της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης ξεσπάει, λοιπόν, σε μια πολύ κρίσιμη περίοδο για την Αυτοκρατορία αλλά και για τα συμφέροντα των οικονομικών κύκλων της Πόλης. Παράλληλα η κυβέρνηση Κουμουνδούρου βρίσκεται σε δύσκολη θέση, μεταξύ των πιέσεων του Foreign Office και των προτροπών του Ιγνάτιεφ. Με το ρωσοτουρκικό πόλεμο η κοινή γνώμη έχει ξεσηκωθεί, όπως άλλωστε σε κάθε ανατολική κρίση. Ο Χ. Τρικούπης, Υπουργός Εξωτερικών της οικουμενικής κυβέρνησης, παρά τις

21. Βλ. ενδεικτικά «Βυζαντίς», «Νεολόγος» (Κωνσταντινούπολης), «Ανατολή», «Σμύρνη». Οι τόνοι ωστόσο είναι χαμηλοί, οι εφημερίδες περιορίζονται στο να επισημαίνουν με αντισλαβικά άρθρα κυρίως τους κινδύνους για τον ελληνισμό. Η στάση τους αυτή βέβαια εξηγείται και από το γεγονός ότι εξαρτώνται από την Πύλη. Αφετέρου δεν έχουν γίνει ακόμη σαφείς οι σκοποί του πανσλαβισμού, όπως θα φανεί αργότερα με το ρωσοτουρκικό πόλεμο.

22. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 47.

23. Χ. Εξερτζόγλου, *αυτ.* σ. 133-134.

24. Α.Υ.Ε. 1872, φ. 76.1 (Σχίσμα Βουλγαρίας, βουλγαρικό ζήτημα), Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως προς ΥΠ. ΕΞ. 11 Φεβρουαρίου 1872.

25. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 56.

έντονες πιέσεις που υφίσταται από τον Υπουργό Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας λόρδο Derby, προσπαθεί, ανταλλάσσοντας την ουδετερότητα της Ελλάδας, να εξασφαλίσει εγγυήσεις για τον ελληνισμό²⁶. Οι λεπτές όμως ισορροπίες που προσπαθούσε να διατηρήσει η κυβέρνηση των Αθηνών μεταξύ της Πύλης, της Ρωσίας, της Αγγλίας και της φιλοπόλεμης κοινής γνώμης, θα καταλήξει σε πολιτικό φιάσκο. Η Ελλάδα θα βγει στον πόλεμο στο πλευρό της νικήτριας Ρωσίας μετά τη λήξη των εχθροπραξιών. Κατά συνέπεια, μετά την ανατολική αυτή κρίση, η Ελλάδα θα έχει υποβληθεί για άλλη μία φορά κυριολεκτικά σε διπλωματικό εξευτελισμό.

Όλο αυτό το διάστημα οι εφημερίδες της διασποράς και κυρίως της Κωνσταντινούπολης, εγκωμιάζουν την ουδέτερη στάση της Ελλάδας και καταδικάζουν τον άκαιρο αλυτρωτισμό των Ελλήνων. Η εφημερίδα «Ανατολή» π.χ., αφού ευχαριστεί την Πύλη για το «συνταγματικό Φως» που χάρισε στον ελληνισμό, επιρρίπτει ευθύνες στις ελληνικές κυβερνήσεις επειδή δε διείδαν το σλαβικό κίνδυνο και δεν εκμεταλλεύθηκαν τη συμπάθεια της Ευρώπης. «Είναι αίσχος», αναφέρει η εφημερίδα, «ότι η Ελλάς αποδεικνύεται αναξία της ευνοίας ταύτης». Και το άρθρο της 9ης Μαρτίου 1877 καταλήγει: «Είναι λυπηρόν διότι δεν εκτιμώνται σήμερον εν Ελλάδι αι θυσίαι δι' ων διετήρησαν την δόξαν και το μεγαλείον της ενδόξου ταύτης χώρας οι πατέρες ημών, οίτινες παρέδωκαν ημίν τοιούτον τιμαλφή θησαυρόν, ον δεν γνωρίζομεν να διατηρήσωμεν»²⁷.

Με αυτόν τον τρόπο δηλαδή η εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης προτρέπει τους Έλληνες να αρκεσθούν στη διατήρηση των ορίων του ελληνικού κράτους, αποσυνδέοντας απροκάλυπτα τη Μεγάλη Ιδέα από την εξωτερική πολιτική στην παρούσα φάση. Αφετέρου, με την απειλή του να χάσουν τον «τιμαλφή θησαυρόν», αποθαρρύνει τους Έλληνες από ενδεχόμενη συμμετοχή τους σ' ένα πόλεμο που φαινόταν ότι θα ήταν επιζήμιος για τα συμφέ-

26. Λ. Τρίχα, *Διπλωματία και πολιτική*. Χ. Τρικούπης Ι. Γεννάδιος, αλληλογραφία 1863-1894. Αθήνα 1991, σ. 63-149. Ενδεικτικό ωστόσο για τη στάση του ελληνισμού της διασποράς απέναντι στο ρωσοτουρκικό πόλεμο και τη θέση της Ελλάδας, είναι το άρθρο της εφημερίδας «Κλειώ» της Τεργέστης, το οποίο κατακρίνει δριμύτατα τη στάση του Τρικούπη απέναντι στην Πύλη και το F.O., Τρίχα, *ό.π.*, σ. 134.

27. Ανατολή, 9 Μαρτίου 1877. Ελληνικά, σ. 2, 19. Στο ίδιο πνεύμα, αλλά σε χαμηλότερους τόνους κινείται και η Βυζαντίς, αλλά και εφημερίδες της Αλεξάνδρειας όπως π.χ. η Αφρική. Ενώ η Ευθύνη, επεσήμαινε τον Απρίλιο του 1876: ... η Ελλάς δεν έχει και δεν δύναται να έχη κυρίως ειπείν, ως κράτος, εξωτερικόν πολιτικόν, δεν έχει και δεν δύναται να έχη διπλωματίαν. Η Ελλάς δεν έχει και δεν δύναται να έχη ειμή την πολιτικήν ην είχαν οι προπάτορες ημών εις τας εν Τροιζήνι συνελεύσεις αυτών, οίτινες συνέταττον υπό την σκιάν των πλατάνων τας αναφοράς, τας ικετηρίους, τας οποίας διεβίβαζον εις τας διαφόρους εν Ευρώπη αυλὰς. Ε. Σκοπετέα, *ό.π.* σ. 295.

ροντα του εκτός Ελλάδας ελληνισμού.

Ακόμη πιο ενδεικτική όμως για τη στάση των ομογενών απέναντι στο ρωσοτουρκικό πόλεμο, είναι η στάση του Ανδρέα Συγγρού. Βλέποντας το ενθουσιώδες αλτρωτικό κλίμα στην Ελλάδα, ο Συγγρός φοβάται αφενός τη διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ Αθηνών και Κωνσταντινούπολης, αφετέρου δε προσπαθεί ν' αποτρέψει μια γενίκευση της σύρραξης εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην οποία εξακολουθεί να έχει το μεγαλύτερο μέρος των συμφερόντων του. Έτσι θα εκδόσει ανώνυμα και με δικά του έξοδα παράρτημα στο περιοδικό «Εστία», όπου θα επισημαίνει τους κινδύνους που περιείχε για την Ελλάδα ο σλαβισμός και ο ρωσικός επεκτατισμός. Στο κείμενο αυτό θίγει το θέμα της υλικής προόδου του ελληνισμού και υποστηρίζει το γνωστό σενάριο του ειρηνικού ανταγωνισμού των στοιχείων της Ανατολής υπό την εποπτεία της Ευρώπης. Το μικρό ελληνικό κράτος, τονίζει ο Συγγρός, δεν πρέπει να παρέχει αφορμές δυσμένειας με πράξεις που παραβιάζουν τους διεθνείς νόμους, υπενθυμίζοντας έτσι στην ελληνική κυβέρνηση το δρόμο που πρέπει ν' ακολουθήσει. Τη συμβουλεύει να ετοιμάσει στρατό «εκ των ενόντων» για να μην εξαντλούνται οι πόροι του ελληνικού βασιλείου και υποδεικνύει στην ελληνική κυβέρνηση να εναποθέσει, σ' αυτή τουλάχιστον την ανατολική κρίση, τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Τέλος ερμηνεύοντας τη Μεγάλη Ιδέα, κατά το δικό του πολύ πρωτότυπο τρόπο, θα τολμήσει να συμβουλεύσει τους Έλληνες να παραδώσουν την Ελλάδα στους απογόνους τους «οίαν την παρέλαβον»²⁸.

Είναι εμφανής λοιπόν η φιλοδοξία του Χιώτη τραπεζίτη για επιρροή όχι μόνο στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και στη διαμόρφωση του εθνικού ζητήματος. Ο Ανδρέας Συγγρός βέβαια ανήκει στους λίγους εκείνους ομογενείς που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία 1870-1880 και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις του τόπου. Θα πρέπει επομένως να θεωρούμε ότι απηχεί την πραγματικότητα η δήλωσή του—σύμφωνα με το Στέφανο Ξένο—προς κάποιον επίδοξο υπουργό: «Περισσότερον τιμήν σοι περιποιεί να ονομάζεσαι άνθρωπός μου ή υπουργός της Ελλάδος»²⁹. Αν και θεωρούσε τον εαυτό του σημαντικότερο από την πολιτική ηγεσία, διαβλέποντας ωστόσο ότι η πολιτική ήταν κινητήρια δύναμη στην Ελλάδα, θ' αναμιχθεί τελικά και ο ίδιος σ' αυτήν για την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων του.

28. Α. Συγγρός, ό.π. Παράρτημα, Μελέτη επί της σημερινής θέσεως του ελληνισμού σ. 299, 301.

29. Στ. Ξένος, Ο μιζοπάρθενος Κουμουνδούρος, Αθήνα 1881, σ. XLV.

Η περίπτωση του Γ. Ζαρίφη ήταν διαφορετική. Η μεσολάβησή του όμως στις ελληνοτουρκικές σχέσεις είναι σίγουρα πιο εντυπωσιακή. Τα συμφέροντα του τραπεζίτη βρίσκονταν σχεδόν όλα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι ανησυχεί πολύ περισσότερο για το ξύπνημα των βαλκανικών εθνικισμών και τα χτυπήματα της Ρωσίας στην Πύλη, αφού εξακολουθεί να χρηματοδοτεί το οθωμανικό Θησαυροφυλάκιο ακόμη και μετά την παύση πληρωμών το 1875, γιατί έχει ως εγγύηση τη διατήρηση των έμμεσων φόρων του οθωμανικού δημοσίου³⁰. Δίκαια λοιπόν ο Ζαρίφης και οι υπόλοιποι τραπεζίτες αντιμετώπιζαν με δέος το ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος πιθανότατα θα διέλυε τα οικονομικά του κράτους. Το κατάστημα του Ζαρίφη μάλιστα, ανέλαβε, μαζί με άλλες τράπεζες του Γαλατά, το δάνειο της άμυνας της Αυτοκρατορίας το φθινόπωρο του 1877.

Η ήττα όμως του τουρκικού στρατού στον πόλεμο και η συνακόλουθη κατοχή της Βουλγαρίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Ρωσία, είχε πολύ αρνητικές συνέπειες για τους τραπεζίτες. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου έθιγε έμμεσα τα συμφέροντα του Γαλατά, δεδομένου ότι τα έσοδα των επαρχιών Δουνάβεως και Ρωμυλίας, οι οποίες επρόκειτο να συμπεριληφθούν στο νέο βουλγαρικό κράτος, ήταν υποθηκευμένα διότι είχαν παραχωρηθεί για την εξυπηρέτηση του οθωμανικού χρέους³¹. Κατά συνέπεια, η ενδιαφέρουσα όσο και παράδοξη διπλωματική δραστηριότητα του τραπεζίτη Γ. Ζαρίφη προς το F.O μπορεί να βρει μια πιθανή εξήγηση σ' αυτήν ακριβώς τη συγκυρία που προαναφέραμε.

Λίγους μόλις μήνες μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, ο Ζαρίφης, προσωπικός πια τραπεζίτης του νέου σουλτάνου Abdoul Hamit, θα προτείνει σχέδιο στον πρεσβευτή της Αγγλίας στην Πύλη, Layard, το οποίο προέβλεπε την ένωση Ελλάδας και Τουρκίας και την ίδρυση αυτοκρατορίας κατά το πρότυπο της Αυστρο-Ουγγαρίας. Σύμφωνα με αυτό το σχέδιο, η Θεσσαλία, η Ήπειρος και η Μακεδονία θα ενώνονταν με την Ελλάδα και θα αποτελούσαν ένα διευρυμένο ελληνικό βασίλειο υπό το σκήπτρο του σουλτάνου. Το βασίλειο αυτό θα συμμετείχε στη διαχείριση των υποθέσεων της Αυτοκρατορίας. Όπως είναι φυσικό το σχέδιο απορρίφθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση³². Είναι προφανές ότι ο τραπεζίτης, επηρεασμένος ίσως από την ορμητική είσοδο της Ρωσίας στις ζωτικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσπάθησε να εξασφαλίσει τα συμφέροντά του στο πλαίσιο μιας «νέας τάξης πραγμάτων», όπου η επιρροή του θα ήταν σίγουρη.

Η διαφορετική πορεία του Κωνσταντίνου Καραπάνου και η μεταστροφή

30. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 76-100.

31. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 80-84.

32. Ε. Κωφός, *ό.π.*, σ. 317.

του από ομογενούς σε ελλαδίτη, επιβεβαιώνει την επιρροή που προσπαθούσαν ν' ασκήσουν οι ομογενείς στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, της διεθνούς και της ελληνικής διπλωματίας. Ο Καραπάνος, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, θα εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και ως γαμπρός του Χρηστάκη Ζωγράφου θ' αναμιχθεί στις τραπεζικές εργασίες της Πόλης. Όταν όμως θα αποτύχει και ως διευθυντής της *Société de Tramways de Constantinople* και ως βουλευτής του νομού Ηπειροθεσσαλίας για την οθωμανική βουλή, θα επιστρέψει στην Αθήνα, αφού, όπως πολλοί ομογενείς, θα έχει αγοράσει γη στην περιοχή της ευρωπαϊκής Τουρκίας, και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Άρτας. Όταν θα τεθεί το πρόβλημα των βορείων συνόρων της Ελλάδας, ο Καραπάνος θα βρεθεί στο συνέδριο του Βερολίνου και θα προσπαθήσει να πείσει τους διπλωματικούς κύκλους της Αγγλίας και κυρίως της Γαλλίας, με τους οποίους έχει ιδιαίτερους δεσμούς, για το δίκαιο των ελληνικών διεκδικήσεων. Θα προσπαθήσει να επηρεάσει την επιτροπή χάραξης συνόρων ώστε το μεγάλο τσιφλίκι του να μην κοπεί στα δύο. Θα υποστηρίξει το δικαίωμα της μεγάλης ιδιοκτησίας και στη συνέχεια θα εκλεγεί βουλευτής της περιοχής στο ελληνικό κοινοβούλιο³³.

Στην Αθήνα η φάση της δημοτικότητας του ελληνοθωμανισμού έχει περάσει ήδη από το 1873, κυρίως μετά τη λαυριωτική κρίση. Τις ελπίδες που γέννησε η παρουσία των ομογενών τις διαδέχθηκε η κατακόρυφη απογοήτευση. Κατηγορούνται ως υπεύθυνοι για την ελληνοθωμανική προσέγγιση με αποκλειστικό κίνητρο τα προσωπικά και τα οικονομικά τους συμφέροντα. Η «κατάρτος ελληνοτουρκική συμμαχία» έδωκε πρόσχημά τι [...] εις τα ποταπά συμφέροντα βυζαντινών εμπορευμάτων την δουλειάν», θα γράψει ο Α. Βυζάντιος το 1879³⁴. Και ο Στ. Ξένος θα αποκαλέσει τους «Συγγρούς, Νεγρεπόντες, Κορωνιούς» και τους ομοίους... «σκωραμίδες του Γαλατά» («οίτινες παραδώσαντες εαυτούς σώματι και ψυχή προς τον τούρκον, ευγενώς και πολυειδώς, τον ελήστευσαν») «τρισευαγγεστάτους και χαμαιγενεστάτους του ελληνισμού τυχωδιώκτας». Θα τους καταγγείλει δε ως προμηθευτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με καινούργιο πολεμικό υλικό³⁵.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας απέδειξε για άλλη μια φορά ότι η επέκταση του ελληνικού βασιλείου οφειλόταν στη συναίνεση των δυνάμεων και στα εκάστοτε συμφέροντα της Αγγλίας. Το συνέδριο του Βερολίνου,

33. Κ. Καρδίκας-Αλεξανδροπούλου, Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος και οι διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και Ηπείρου, στο Δελτίο Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος, τ. 26, 1983, σ. 327-382.

34. Ε. Σκοπετέα, ό.π., σ. 319.

35. Στ. Ξένος, ό.π., σ. VII.

η άνοδος της Γερμανίας και η διείσδυσή της στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου θα εξωθήσουν την Αγγλία στη σταδιακή εγκατάλειψη του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ξέσπασμα των εθνικισμών στα Βαλκάνια προανήγγειλε την επικείμενη αποσύνθεση και τις νέες εδαφικές αναδιανομές στην περιοχή. Η στάση ουδετερότητας και μετριοπάθειας που επέβαλλε μονίμως η Μ. Βρετανία στην Ελλάδα, και η οποία στάση ερχόταν μεν σε αντίθεση με τις εθνικές επιδιώξεις, ταυτιζόταν όμως απόλυτα με τα συμφέροντα των Ελλήνων αστών της διασποράς, θ' αρχίσει σιγά σιγά να διαφοροποιείται³⁶.

Κατά τη διάρκεια της τρικουπικής περιόδου, οπότε παρατηρείται στρόφη κεφαλαίων και ομογενών στην Ελλάδα, γίνεται σαφές ότι η τελική μορφή των εδαφικών ανακατατάξεων θα απέρρεε από ένοπλη σύρραξη. όπου θα έπαιζε αποφασιστικό ρόλο η στρατιωτική και η οικονομική δύναμη των συγκρουομένων κρατών. Θ' ανατραπούν λοιπόν οι πρακτικές μισού αιώνα και η Ελλάδα θ' αρχίσει το έργο της στρατιωτικής ανασυγκρότησης. Διότι όσο μεγάλωνε η ρωσική επιρροή στα Βαλκάνια, τόσο η Αγγλία εναπέθετε τις ελπίδες της στην Ελλάδα, που εμφανιζόταν σαν μόνη εγγυήτρια των βρετανικών συμφερόντων ανάμεσα στους επίδοξους διαδόχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στη νέα αυτή φάση το ομογενειακό κεφάλαιο θα εναρμονισθεί και πάλι απόλυτα με τη Μ. Βρετανία. Η αποσύνδεση της Μεγάλης Ιδέας από την εξωτερική πολιτική, που χαρακτήριζε όλον τον 19ο αιώνα, θα μετατραπεί κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα σε συγκεκριμένη και δυναμική εθνική πολιτική. Η Μεγάλη Ιδέα της βενιζελικής περιόδου, με την πλήρη υποστήριξη της εγχώριας και της παροικιακής αστικής τάξης, θα πάψει να έχει το ασαφές περιεχόμενο της προηγούμενης περιόδου και θα μετατραπεί σε πρόγραμμα αστικού εκσυγχρονισμού.

Προκόπης Παπαστράτης

Ιστορικός - Πάντειο Παν/μιο

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΣΣΔ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να εξετάσει την πολιτική της Σ. Ένωσης απέναντι στην Ελλάδα στη διάρκεια του Β' παγκόσμιου πολέμου. Στη διάρκεια της ομιλίας αυτής δεν είναι δυνατόν παρά να επισημανθούν τα κυριότερα σημεία αυτής της πολιτικής και να επιχειρηθεί μια συνοπτική προσέγγισή της μέσα στο πλαίσιο των εξελίξεων στη Ν.Α. Ευρώπη κατά την περίοδο αυτή.

Ο ερευνητής του θέματος αυτού έχει να αντιμετωπίσει σοβαρότατες ελλείψεις όσον αφορά τις διαθέσιμες πηγές. Άμεσες πρωτογενείς πηγές, τα ελληνικά και σοβιετικά κρατικά αρχεία παραμένουν ακόμα κλειστά. Επιπλέον το προσωπικό αρχείο του Εμ. Τσουδερού, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, ελάχιστα έγγραφα για τη Σ. Ένωση περιέχει και αυτά αναφορές του εκεί πρεσβευτή Αθ. Πολίτη. Γενικότερα όμως, η σοβιετική ιστοριογραφία για την περίοδο αυτή δε δείχνει σημεία ανανέωσης από την αρχή της δεκαετίας του 1970, όταν εμφανίζονται οι πρώτες μελέτες με κύριο στόχο να αντικρούσουν την κριτική για την πολιτική που ακολούθησε η Σ. Ένωση τον πρώτο χρόνο του πολέμου¹. Κατά συνέπεια και οι αναφορές σε ειδικότερα θέματα όπως οι εξελίξεις στην Ελλάδα, είναι ιδιαίτερα πενιχρές και περιορίζονται σε ενθουσιώδεις μεν, πλην όμως σύντομες περιγραφές της αντίστασης του ελληνικού λαού στον άξονα.

Το αποτέλεσμα είναι ότι για ένα τόσο σημαντικό για την Ελλάδα θέμα, η έρευνα αναγκάζεται να στηριχθεί σε βρετανικές και αμερικανικές πηγές. Οι αναφορές όμως στην Ελλάδα στις συνομιλίες Άγγλων και Αμερικανών με τους Σοβιετικούς είναι περιορισμένες. Γεγονός που οφείλεται στο μικρό ειδικό βάρος της, σε συνδυασμό με τη σταδιακά αυξανόμενη βρετανική πεποίθηση ότι η Ελλάδα ανήκει στη δική της σφαίρα επιρροής.

---

1. V. Trukhanovsky, *British Foreign Policy during the World War II, 1939-1945* (Moscow, Progress, 1970). V. Trukhanovsky, *Anthony Eden* (Moscow, Progress, 1984). A. A. Gromyko, B. W. Ponomarev, *Soviet Foreign Policy Vol. I, 1917-1945* (Moscow, Progress 1981). G. Deborin, *Secret of the Second world War* (Moscow, Progress, 1971).

Αυτό έχει ως άμεσο αντίκτυπο τη μειωμένη πληροφόρηση που μπορεί έμμεσα να αντληθεί από τις πηγές αυτές σχετικά με τις σοβιετικές προθέσεις για την Ελλάδα. Εκεί θα πρέπει να αναζητηθεί η απροθυμία των ερευνητών να εξετάσουν το θέμα αυτό. Κατά συνέπεια η σχετική ιστοριογραφία αποτελείται ουσιαστικά από ένα περιορισμένο αριθμό άρθρων από όπου η ελληνική συμβολή απουσιάζει².

Με βάση τις ανωτέρω ελλείψεις στις πηγές, η χρησιμοποίηση ενός ανέκδοτου κειμένου για το συγκεκριμένο αυτό θέμα, με ενσωματωμένο σημαντικό αρχειακό υλικό, οπωσδήποτε συμβάλλει στην έρευνα της περιόδου. Το μέγεθος αυτής της συμβολής θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω.

Πρόκειται για την προσωπική μαρτυρία του Αθανασίου Πολίτη, πρεσβευτή της Ελλάδας στη Σοβιετική Ένωση την περίοδο 1942-1947. Το κείμενο που θα μας απασχολήσει καλύπτει την περίοδο μέχρι και την απελευθέρωση της Ελλάδας και αποτελείται από 1178 δακτυλογραφημένες σελίδες. Στηρίζεται στο ανέκδοτο προσωπικό του ημερολόγιο και την τρέχουσα υπηρεσιακή αλληλογραφία — τηλεγραφήματα και αναφορές — εκτεταμένα αποσπάσματα της οποίας παραθέτει.

Στην προσπάθειά του να ενημερωθεί και αντιμετωπίζοντας την τεκμηριωμένη πλέον αδράνεια των ελληνικών κυβερνήσεων εξορίας και στον τομέα αυτό, απευθύνεται στους συναδέλφους του στο Λονδίνο, στην Ουάσινγκτων και κυρίως στην Άγκυρα. Το αποτέλεσμα είναι ότι το υλικό που παραθέτει υπερκαλύπτει κατά πολύ το μάλλον μετριόφρονα τίτλο τον οποίο δίνει στο κείμενό του, «Αποστολή στη Μόσχα-Απομνημονεύματα». Όπως τονίζει, και στον πρόλογό του «εθεώρησα καθήκον μου να αναφέρω τα γεγονότα ως τα αντελήφθην τότε, εντός μιας ειδικής ατμοσφαιράς και από της διπλωματικής σκοπιάς της Μόσχας». Το κείμενό του δηλαδή και η δική μου προσπάθεια να το παρουσιάσω, εντάσσεται κατά τεκμήριο στο χώρο της διπλωματικής ιστορίας, ένα τομέα που μόνο ο μαρξισμός πλέον τον συναγωνίζεται στην περιφρόνηση με την οποία αντιμετωπίζεται από συναδέλ-

2. Matthias Esche «Η πολιτική της ΕΣΣΔ για την Ελλάδα κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο» στο Χ. Φλάϊσερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.) *Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*. (Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989) σσ. 553-562.

— Elisabeth Barker «Greece in the Framework of Anglo-Soviet relations 1941-1947» στο Marion Sarafis (ed.) *Greece: From Resistance to Civil War* (Spokesman, Nottingham 1980) pp. 15-31. Ελληνική έκδοση: Μάριου Σαράφη (επιμ.) *Εισαγωγή Νίκος Σβορώνος. Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο*. (Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982).

— A. Resis, «The Churchill-Stalin Percentages Agreement» *American Historical Review*, Vol. 83, 1978, σ. 368-387.

— P. G. Holdich «A policy of Percentages? British Policy and the Balkans after the Moscow Conference of October 1944». *The International History. Review* IX, 1.

φους ιστορικούς και μη. Μέχρις ότου όμως η glasnost επικρατήσει και στα αρχεία του Σοβιετικού Υπουργείου Εξωτερικών, η εξέταση της Σοβιετικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα παίρνει μια ελληνοκεντρική θεώρηση εφ' όσον τα κείμενα του Αθ. Πολίτη είναι τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε προς το παρόν για το θέμα αυτό.

Ο πόλεμος βρίσκει τον Αθ. Πολίτη πρεσβευτή στην Ιαπωνία. Τίθεται σε περιορισμό και αναχωρεί μετά από αρκετούς μήνες μέσα στα πλαίσια μιας ανταλλαγής διπλωματών. Τέλη Σεπτεμβρίου 1942 φθάνει στο Κάιρο όπου εντελώς παρεπιπτόντως, όπως ο ίδιος αναφέρει, πληροφορείται ότι η Κυβέρνηση αποφάσισε να τον τοποθετήσει πρεσβευτή στη Σοβιετική Ένωση. Αρχές Φεβρουαρίου 1943 μετά από δίμηνη αναγκαστική παραμονή στην Τεχεράνη, αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Ελληνικής Πρεσβείας στο Kuibishev, χωρίς καμία υπηρεσιακή ενημέρωση και οπλισμένος με όσες μεταφράσεις των έργων του Λένιν και του Τρότσκυ μπόρεσε να βρεί στην Αίγυπτο.

Το Kuibishev, πάνω στην αριστερή όχθη του Βόλγα και σε απόσταση 500 περίπου μιλίων νοτιοανατολικά από τη Μόσχα, είναι το κέντρο της Σοβιετικής Δημοκρατίας της Ρωσίας. Εκεί έχουν μεταφερθεί πολυάριθμες σοβιετικές υπηρεσίες και διπλωματικές αποστολές μετά από την έναρξη της γερμανικής επίθεσης κατά της Μόσχας. Η πολεμική κατάσταση, η γεωγραφική θέση του Kuibishev αλλά το κυριότερο, η γενικότερη προδιάθεση των Σοβιετικών απέναντι στους κανόνες της παραδοσιακής διπλωματίας, οπωσδήποτε δε συνηγορούν υπέρ της επιτυχημένης εξάσκησης των καθηκόντων των ξένων διπλωματών. Πόσο μάλλον όταν δεν υπάρχει διαμορφωμένη πολιτική να προωθηθεί απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, όπως έχει διαπιστώσει ο Αθ. Πολίτης ήδη κατά τη σύντομη παραμονή του στο Κάιρο. Γεγονός που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει αδικαιολόγητα, γιατί ανάλογη διαπίστωση έχουν κάνει και υπηρεσιακοί παράγοντες στο Foreign Office, σε υπηρεσιακό τους σημείωμα τονίζουν ότι η Κυβέρνηση Τσουδερού στερείται πολιτικής γενικώς και φαίνεται ότι περιμένει καθοδήγηση από το Foreign Office στο θέμα αυτό.

Αν η στάση αυτή απέναντι στην Αγγλία υπαγορεύεται από κατανοητό, πλην όμως αδικαιολόγητο δέος, η αντίστοιχη στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης απέναντι στη Σοβιετική Ένωση πρέπει να οφείλεται σε αδιαφορία ή όπερ και χειρότερο σε εσκεμμένη αδράνεια μήπως προκληθεί αγγλική αντίδραση από μία τυπική διπλωματική ενέργεια όπως η αποστολή πρεσβευτή σε μία θέση που παραμένει κενή για αρκετούς μήνες. Οπωσδήποτε όμως η διακοπή των σχέσεων με την εξόριστη κυβέρνηση που αποφασίζει η Σ. Ένωση στις αρχές Ιουνίου 1941 και η ανάκληση αυτής της απόφασης μετά

την εκδήλωση της γερμανικής επίθεσης εναντίον της, έχει επηρεάσει τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης³.

Η επίδοση των διαπιστευτηρίων του Αθ. Πολίτη και η συνομιλία του με το Μολότωφ στα μέσα Φεβρουαρίου 1943, συμπίπτει με αλληπάλληλες και σημαντικές νίκες του σοβιετικού στρατού⁴. Η ατμόσφαιρα μεγάλης εγκαρδιότητας και αμοιβαίου θαυμασμού που κυριαρχεί στις συναντήσεις αυτές του Αθ. Πολίτη με τη σοβιετική πολιτική ηγεσία, εκδηλώνεται παράλληλα με το αυξανόμενο ενδιαφέρον που αρχίζει πλέον να δείχνει η Σοβιετική Ένωση για τις εξελίξεις στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια ειδικότερα. Μέχρι τότε το σοβιετικό ενδιαφέρον περιοριζόταν σε άρθρα στον τύπο (Πράβδα 26 Σεπτεμβρίου 1942) τα οποία απεικόνιζαν με ακρίβεια την κατάσταση στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ταυτόχρονα όμως και λόγω των στρατιωτικών επιχειρήσεων, όπως τόνιζαν, συνεχιζόταν η μετατόπιση των Ελλήνων του Καύκασου προς την Ασία, πρακτική που είχε εγκαινιασθεί την εποχή των εκκαθαρίσεων του Στάλιν⁵.

Οι συνθήκες λοιπόν είναι ευνοϊκές για τον Αθ. Πολίτη ή τουλάχιστον ευνοϊκότερες από την εποχή του προκατόχου του Π. Πιτινέλη ο οποίος πέραν των ακραίων πολιτικών του πεποιθήσεων διηύθυνε την πρεσβεία κατά τη διάρκεια της γερμανικής προέλασης όταν οι προτεραιότητες της Σ. Ένωσης ήταν ως γνωστόν διαφορετικές. Αντίθετα ο Αθ. Πολίτης αναλαμβάνει να παρακολουθήσει τη σοβιετική πολιτική, να προβάλλει τις ελληνικές θέσεις και να καταγράψει τις εξελίξεις σε μία περίοδο που στο συμμαχικό στρατόπεδο μακροχρόνιοι πολιτικοί στόχοι αρχίζουν να επικρατούν απέναντι στις άμεσες στρατιωτικές προτεραιότητες.

Το γεγονός ότι ο Αθ. Πολίτης είναι επιπλέον και δόκιμος ιστορικός, ήδη γνωστός έξω από τον κλάδο του από μία σειρά έργων του για την Αίγυπτο, τα οποία είναι και σήμερα απαραίτητο συμπλήρωμα της σχετικής ιστοριογραφίας, είναι αυτονόητο ότι τον καθιστά πλέον κατάλληλο για το ρόλο αυτό, από ένα απλό διπλωμάτη που παρακολουθεί τις διεθνείς σχέσεις⁶. Ο Αθ. Πολίτης δεν έχει ψευδαισθήσεις σχετικά με τις δυνατότητες ενός

3. A. Zapantis, *Greek-Soviet Relations 1917-1941*. (East European Monographs, Boulder 1982) σ. 494-97.

4. Στις 2 Φεβρουαρίου 1943, άφιξη του Α. Πολίτη στο Kuibishev, παραδίδεται ο von Paulus στο Stalingrad, στις 8 Φεβρουαρίου οι Σοβιετικοί ανακτούν το Kursk, στις 14 του ίδιου μήνα καταλαμβάνουν το Rostov. Στις 15 Φεβρουαρίου ο Α. Πολίτης επιδίδει τα διεπιστευτήριά του' δυο ημέρες πριν έχει γίνει δεκτός από τον Molotov.

5. Β. Π. Παπαδάκη, *Διπλωματική ιστορία του Ελληνικού πολέμου 1940-1945*, (Αθήνα 1957) σ. 250.

6. Βλέπε ενδεικτικά. Α. Politis, *Les rapports de la Grèce et de l'Egypte pendant la règne du Mohamed Aly (1833-1849)*. Roma 1935.

πρέσβυ μικρής ή και μεγάλης χώρας να εκτελέσει τα καθήκοντά του σε μια χώρα με ιδιαίτερη ευαισθησία στον έλεγχο των πληροφοριών όπως είναι η Σοβιετική Ένωση. Παρ' όλα αυτά συνδυάζοντας κάθε δυνατή πληροφορία από ποικίλες πηγές με τα συμπεράσματα που συνάγει από τις συνομιλίες που έχει με τους Μολότοφ και Βιζίνσκυ και τους λοιπούς αρμόδιους του Λαϊκού Επιτρόπου Εξωτερικών Υποθέσεων επιτυγχάνει να παρουσιάσει την πολιτική της Σ. Ένωσης απέναντι στην Ελλάδα όπως διατυπώνεται την περίοδο αυτή.

Με βάση τις γνώσεις που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας οι ελλείψεις του κειμένου του Αθ. Πολίτη όσον αφορά τις σημαντικότερες αποφάσεις είναι εμφανείς. Είναι όμως και ενδεικτικές της συμπεριφοράς μιας μεγάλης δύναμης. Την ίδια αντιμετώπιση και για τα ίδια θέματα επιφυλάσσουν οι Βρετανοί αρμόδιοι στους Έλληνες πρωθυπουργούς την περίοδο αυτή, που υποτίθεται ότι χαίρουν της απολύτου εμπιστοσύνης τους. Πληροφορίες για την εσωτερική κατάσταση και το αντιστασιακό κίνημα στην Ελλάδα, την άφιξη και το ρόλο των βρετανών αξιωματικών εκεί, την απόφαση να μη γίνει συμμαχική απόβαση στα Βαλκάνια και τη σοβιετική συγκατάθεση σ' αυτό, τις συνομιλίες στη Μόσχα που καταλήγουν στη «συμφωνία των ποσοστών», δεν παρέχονται ούτε από τους Βρετανούς ούτε από τους Σοβιετικούς συμμάχους μας. Εξάλλου η συχνότητα συναντήσεων των Τσουδερού και Παπανδρέου με τον Εδεν δεν είναι μεγαλύτερη από εκείνη του Αθ. Πολίτη με το Μολotov.

Το βασικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Αθ. Πολίτης εντάσσει όλη τη δραστηριότητα του αλλά και το πρίσμα μέσα από το οποίο αναλύει κάθε πληροφορία που εμπίπτει στην αντίληψή του, είναι η διεθνής θέση της Ελλάδας στο ευρύτερο πλαίσιο των μεταπολεμικών συσχετισμών στα Βαλκάνια. Άμεση συνάρτηση με αυτό έχει η μεταστροφή της σοβιετικής πολιτικής την οποία και αναμένει. Συγκεκριμένα σε ποιο σημείο στην πολεμική προσπάθεια της Σ. Ένωσης θα υπεισέλθουν πολιτικές σκοπιμότητες και τι αντίκτυπο θα έχουν στα Βαλκάνια και ειδικότερα στην Ελλάδα. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ο Αθ. Πολίτης εντάσσει τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας οι οποίες και όταν δεν προβάλλονται με σειρά υπομνημάτων, διακοινώσεων και άλλων συναφών ενεργειών, πάντοτε παραμένουν το τελικό σημείο αναφοράς των ενεργειών της ελληνικής κυβέρνησης.

Οι δύο βασικές παράμετροι που ο Αθ. Πολίτης παρακολουθεί συνεχώς και με εμφανή αγωνία — όπως προκύπτει από το κείμενό του — είναι η Τουρκία και η Βουλγαρία η στάση των οποίων αλλά κυρίως η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων απέναντί τους εξετάζεται και ελέγχεται στο μέτρο

του δυνατού⁷. Και στο τελευταίο αυτό θέμα το οποίο θεωρεί αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη Σοβιετική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα η συμβολή του είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική.

Εξετάζοντας τα γεγονότα της περιόδου εκείνης από μια απόσταση μισού αιώνα προκαλεί, ίσως απορία η αναγωγή των εθνικών διεκδικήσεων σε κύριο θέμα της πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης εξορίας ακόμα και όταν αυτή συνειδητοποιεί, κάπως καθυστερημένα είναι αλήθεια, τα τρέχοντα και τραγικά προβλήματα της κατεχόμενης Ελλάδας. Ενδεικτικό αυτής της νοοτροπίας είναι ότι επιπλέον των «κλασικών» διεκδικήσεων συζητείται ευρύτατα η πρόταση να εποίκηθούν οι εχθρικές αποικίες της Β. Αφρικής. Η πρόταση αυτή, απόηχος της συζήτησης του μεσοπολέμου περί βιωσιμότητας, αντλεί οπωσδήποτε επιχειρήματα από τον κατοχικό λιμό. Η αντίληψη αυτή που συναντάται και στο κείμενο του Αθ. Πολίτη φαίνεται ότι είναι διαδεδομένη την εποχή αυτή, με εξαίρεση το Σεφέρη ο οποίος έχει βέβαια το ελαφρυντικό ότι είναι ποιητής.

Η αντίδραση της Σ. Ένωσης στο θέμα των εθνικών διεκδικήσεων καθορίζεται από τα γενικότερα συμφέροντά της στη περιοχή. Για το ζήτημα της Β. Ηπείρου η αντίδρασή της είναι διακριτικά ευνοϊκή όπως προκύπτει από σειρά ενεργειών της. Επιπλέον στα μέσα του Οκτωβρίου 1943 ο σοβιετικός υφυπουργός εξωτερικών Κορνέϋτσουκ συμφωνεί με τον Έλληνα πρεσβευτή ότι δε συμφέρει στη Σοβιετική Ένωση να αφήσει την Αλβανία να συνεχίσει να χρησιμεύει ως θύρα εισόδου της Ιταλίας στα Βαλκάνια (Πολ. σ. 298-99). Τονίζει επιπλέον ότι αν και τίποτα δεν μπορεί ακόμα να αποφασισθεί επί του προκειμένου, εντούτοις η Σοβιετική κυβέρνηση θα έχει όλα αυτά υπόψη στο Συνέδριο της Ειρήνης⁸. Οι ενέργειες αυτές της Σ. Ένωσης αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι την περίοδο αυτή τουλάχιστον, έχει διαφορετική γνώμη για το θέμα αυτό από ότι στο τέλος του πολέμου. Και στο θέμα της Δωδεκανήσου ο Αθ. Πολίτης πιστεύει ότι η σοβιετική στάση είναι ευνοϊκή, απουσιάζουν όμως οι έμμεσες έστω δηλώσεις στο ζήτημα αυτό όπως στην περίπτωση της Β. Ηπείρου. Ο ανασταλτικός παράγων πρέπει να αναζητηθεί στη στάση της Σ. Ένωσης απέναντι στην Τουρκία παρά το γεγονός ότι η σοβιετική ψυχρότης απέναντί της είναι έκδηλη την εποχή αυτή, τα Δωδεκάνησα είναι ένα πολύ σοβαρό κεφάλαιο προς διαπραγμάτευση, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται κάθε πρόωρη δέσμευση προς την Ελλάδα.

Ο Αθ. Πολίτης θα εξακολουθήσει να παρακολουθεί το θέμα αυτό συναρ-

7. Α. Πολίτης, *Αποστολή στη Μόσχα - Απομνημονεύματα*, τόμος Α' σ. 216, 269-70.

8. 'Ο.π., σ. 298-99.

τώντας τη στάση της Σ. Ένωσης όσον αφορά τα Δωδεκάνησα από την εξέλιξη των σχέσεων της με την Τουρκία. Η πολιτική όμως της Σ. Ένωσης όσον αφορά την Ελλάδα προσδιορίζεται κυρίως από τη στάση που κρατά απέναντι στην ίδια την Ελληνική Κυβέρνηση σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στην κατεχόμενη Ελλάδα. Προσδιορίζεται επίσης, η πολιτική της Σ. Ένωσης και από τη στάση που κρατά όσον αφορά τα θέματα που απασχολούν την Κυβέρνηση Εξορίας την περίοδο αυτή. Τα κυριότερα από αυτά είναι η Μεσογειακή Επιτροπή και, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, η πολιτική που τηρούν η Βουλγαρία και η Τουρκία ιδιαίτερα όσο ο πόλεμος πλησιάζει στο τέλος του.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στη Μεσογειακή Επιτροπή, η οποία πρόκειται να ασχοληθεί με ζητήματα που πηγάζουν από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας είναι ένα θέμα στο οποίο η Κυβέρνηση Εξορίας αποδίδει ιδιαίτερη σημασία. Το σχετικό ελληνικό αίτημα υποστηρίζεται ολόπλευρα από τη σοβιετική κυβέρνηση. Η διατήρηση διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Σ. Ένωσης και Βουλγαρίας στη διάρκεια του πολέμου αυξάνει τις ήδη υπάρχουσες ανησυχίες της Ελληνικής Κυβέρνησης σχετικά με τον κίνδυνο από μια ενδεχόμενη σλαβική επέκταση στα Βαλκάνια, ιδιαίτερα όταν διευρύνεται η βουλγαρική ζώνη κατοχής. Για το λόγο αυτό το ελληνικό αίτημα για επαναπροσδιορισμό των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων ώστε να εξασφαλισθεί η ασφάλεια της Ελλάδας, δεν προωθείται ιδιαίτερα.

Αυτό που προέχει και προβάλλεται επίμονα είναι η αποχώρηση του βουλγαρικού στρατού κατοχής, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση του σοβιετικού στρατού στα Βαλκάνια και τις ραγδαίες εξελίξεις στη Βουλγαρία. Ο ίδιος ο Μολότωφ θα πληροφορήσει τον Αθ. Πολίτη ότι δόθηκε η διαταγή στους Βουλγάρους να εκκενώσουν τα ελληνικά και γιουγκοσλαβικά εδάφη, στη διάρκεια δεξίωσης που δίνει στις 11 Οκτωβρίου 1944 προς τιμήν των Eden και Churchill⁹. Οι Βρετανοί επίσημοι βρίσκονται στη Μόσχα για συνομιλίες που καταλήγουν μεταξύ άλλων και στη γνωστή συμφωνία των ποσοστών για την οποία ο Έλληνας πρεσβευτής δεν πληροφορείται τίποτα.

Η ραγδαία κάθοδος του Σοβιετικού στρατού στα Βαλκάνια προκαλεί την εμφανή και αυξανόμενη ανησυχία της Τουρκίας, επειδή συνοδεύεται και από αλλαγή στη σοβιετική πολιτική απέναντί της. Συγκεκριμένα, ενώ βασικός στόχος των συμμάχων είναι η έξοδος της Τουρκίας στον πόλεμο, από το καλοκαίρι του 1944 η Σ. Ένωση όχι μόνο δεν ενδιαφέρεται αλλά και προτιμά να μην εισέλθει η Τουρκία στο πόλεμο, γεγονός που θα έχει αντίκτυπο στη θέση της κατά τη συνδιάσκεψη της Ειρήνης.

---

9. 'Ο.π., τόμος Β' σ. 574-75.

Όπως είναι φυσικό η αλλαγή αυτή της σοβιετικής πολιτικής ευνοεί γενικότερα την Ελλάδα, όπως σημειώνει με ιδιαίτερη ικανοποίηση ο Αθ. Πολίτης¹⁰. Η εντύπωση που έχει γενικά επικρατήσει όσον αφορά τη στάση της Σ. Ένωσης απέναντι στην Ελληνική Κυβέρνηση και στο κίνημα της αντίστασης είναι μάλλον απόρροια της φορτισμένης πολιτικής αντιπαράθεσης που αρχίζει να εκδηλώνεται ήδη από τα χρόνια του πολέμου, παρά αποτέλεσμα νηφάλιας εξέτασης των γεγονότων της περιόδου.

Ουσιαστικά η σοβιετική κυβέρνηση δεν αναμειγνύεται επίσημα παρά ελάχιστες φορές στις ελληνικές υποθέσεις και μόνο μετά από αίτηση της ελληνικής κυβέρνησης. Αλλά και οι εικαζόμενες μυστικές παρεμβάσεις της είναι προς όφελος τελικά της βρετανικής πολιτικής παρά του αδελφού Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας. Αυτό προκύπτει σαφέστατα και από το κείμενο του Αθ. Πολίτη, ο οποίος παρά τη διαρκή ανησυχία του περί μεταστροφής της σοβιετικής πολιτικής, παραμένει ικανοποιημένος από την πολιτική της σοβιετικής κυβέρνησης.

Τυπική περίπτωση σοβιετικής παρέμβασης, η έκκληση από κοινού με τη Βρετανία και τις ΗΠΑ στα τέλη του 1943 προς τις αντιστασιακές οργανώσεις να σταματήσουν την εμφύλια σύγκρουση, η οποία πραγματοποιείται κατόπιν ρητού αιτήματος του έλληνα πρεσβευτή¹¹.

Η σοβιετική στάση απέναντι στην αντίσταση του ελληνικού λαού εκφράζεται, εκτός από τις συνήθεις θερμές φιλοφρονήσεις των επισήμων, με

10. Ό.π., Β' σ. 330, 341-8.

11. Η Σοβιετική Κυβέρνηση αναθεωρεί την αρχική αρνητική της στάση στο θέμα αυτό και γνωστοποιεί στον Αθ. Πολίτη στις αρχές Ιανουαρίου 1944 ότι θεωρεί σκόπιμο να υποστηρίξει την ίδρυση κοινού μετώπου ανταρτών κατά του κατακτητή. Επιπλέον ο ραδιοφωνικός σταθμός της Μόσχας απευθύνει στις 4 Ιανουαρίου 1944 έκκληση στους έλληνες αντάρτες να ενωθούν ενάντια στον κατακτητή. Η ενέργεια αυτή είναι πρωτοβουλία της Σοβιετικής Κυβέρνησης, όπως σημειώνει καταφανώς ικανοποιημένος ο Αθ. Πολίτης. Της έκκλησης αυτής έχει προηγηθεί, στα τέλη Δεκεμβρίου 1943, αναδημοσίευση στην «Πράβδα» άρθρου του αγγλικού «Tribune» στο οποίο σχολιάζεται δυσμενώς η μεροληπτική στάση του Eden υπέρ του Ζέρβα ο οποίος και αποκαλείται «χρεωκοπήσας τυχοδιώκτης». Είναι η πρώτη φορά, παρατηρεί ο Αθ. Πολίτης, κατά την οποία ο σοβιετικός τύπος έστω και αναδημοσιεύων άρθρον ξένης εφημερίδας, «ασχολείται με διαμάχας ανταρτών μας». Αυτή η προσεκτικά διατυπωμένη διαφωνία προς την αγγλική πολιτική, πιθανό να είναι αποτέλεσμα της έντονης σοβιετικής δυσaréσκειας εξ' αιτίας της άφιξης της βρετανικής αποστολής στη Ρουμανία για την οποία η Σ. Ένωση δεν ενημερώθηκε καθόλου. Α. Πολίτης Α' σ. 362, 358. Κατά κύριο λόγο όμως θα πρέπει να θεωρηθεί ως έμμεση έστω γνωστοποίηση των σοβιετικών αντιρρήσεων ως προς την εφαρμοζόμενη βρετανική πολιτική στην Ελλάδα, άσχετα αν η Μόσχα έχει συνειδητά επιλέξει να μην αναμειχθεί στο θέμα αυτό, γεγονός το οποίο την περίοδο αυτή σταδιακά καθίσταται εμφανές στα ενδιαφερόμενα μέρη, με εξαίρεση ίσως το ΚΚΕ.

συνεχή ενθουσιώδη αρθρογραφία στον Τύπο, ο οποίος λόγω της φύσης του καθεστώτος εκφράζει επίσημες απόψεις.

Παρά το γεγονός ότι δεν είναι ακόμα γνωστό τι γνωρίζει η σοβιετική κυβέρνηση την περίοδο αυτή για την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος, δεν είναι δυνατό να μη κατανοεί την πολιτική σημασία του, όπως φαίνεται ότι συμβαίνει με τον Αθ. Πολίτη, προφανώς λόγω ελλιπέστατης πληροφόρησής του από την εξόριστη κυβέρνηση. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν σαφείς ενδείξεις στα τέλη του 1943 ότι η Σ. Ένωση όχι μόνο επιθυμεί να τηρήσει αποστάσεις τουλάχιστον από την πολιτική αντιπαράθεση στην Ελλάδα αλλά προσανατολίζεται στο να θεωρήσει ότι η Ελλάδα ανήκει στην αγγλική σφαίρα επιρροής.

Ενδεικτική είναι η μακρά συνομιλία του προέδρου της Τσεχοσλοβακίας Benes με τον Αθ. Πολίτη το Δεκέμβριο 1943. Επιθυμία του Στάλιν είναι, τόνισε ο Benes, τα μικρά κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης να καταστούν εσωτερικώς όσο το δυνατόν ισχυρότερα. Απόκειται λοιπόν στους Κομμουνιστές να συνεννοηθούν με τα αστικά κόμματα. Αυτό θα γίνει μετά τον πόλεμο στην Τσεχοσλοβακία, όπου οι εκεί κομμουνιστές θα λάβουν μέρος στην κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως, μετά από τη σχετική σύσταση που τους έγινε από τη Σοβιετική Ένωση. Σε άλλη ευκαιρία ο Benes θα επανέλθει στο θέμα αυτό τονίζοντας στο διευθύνοντα την Ελληνική Πρεσβεία στην Τεχεράνη ότι η Τσεχοσλοβακία ανήκει στο σύστημα συλλογικής ασφάλειας της Σ. Ένωσης, γι' αυτό υπέγραψε συμφωνία με αυτήν, η οποία συμφωνία μπορεί να χρησιμεύσει ως υπόδειγμα και για τα λοιπά όμορα κράτη της Σ. Ένωσης. Η γεωγραφική όμως θέση της Ελλάδας είναι διαφορετική και γι' αυτό η Ελλάδα ανήκει στον αγγλικό συνδυασμό. Η εντύπωση του έλληνα διπλωμάτη από τη συνομιλία του με τον Benes είναι ότι: «οι εν Μόσχα μας χαρακτηρίζουν ως ανήκοντες αποκλειστικώς εις την σφαίραν της αγγλικής επιρροής»¹².

Όπως όλοι τώρα ξέρουμε, ενώ βέβαια δεν γνώριζαν τότε, και θα έλεγα ούτε τολμούσαν να πιστέψουν, η στάση της Σ. Ένωσης απέναντι στα γεγονότα του Δεκεμβρίου 1944 υπογραμμίζει ακριβώς αυτό. Ο σοβιετικός τύπος δημοσιεύει χωρίς σχόλια τα γεγονότα στην Ελλάδα και αποφεύγει δυσμενείς επικρίσεις για την κυβέρνηση Παπανδρέου, ενώ ταυτόχρονα, όπως σημειώνει ο Αθ. Πολίτης, εξακολουθεί να κατακρίνει δριμύτατα τη Βελγική και την Ελβετική κυβέρνηση ως φασιστική και γερμανόφιλη.

Το επιστέγασμα αυτής της σοβιετικής πολιτικής είναι ότι αμέσως μετά την άφιξη των Churchill και Eden στην Αθήνα το Δεκέμβριο 1944, ο αντεπίτροπος Βισίνσιν ζητά τη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης για το διορισμό πρεσβευτή στην Αθήνα.

12. Α. Πολίτης Β' σ. 5.

Λένα Διβάνη

Ιστορικός - Παν/μιο Αθηνών

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Όταν το Μάρτιο του 44 έφτασε στη Μέση Ανατολή η είδηση της δημιουργίας κυβέρνησης του βουνού, δηλαδή της ΠΕΕΑ, παρατηρήθηκε μεγάλη κινητικότητα στο εκεί αριστερό κίνημα. Οι καθοδηγητικοί υπεύθυνοι των αντιφασιστικών οργανώσεων αποφάσισαν να δώσουν τη μεγαλύτερη δυνατή δημοσιότητα στο γεγονός. Έκαναν επιπλέον την εκτίμηση ότι εκείνη η συγκυρία ήταν η πιο κατάλληλη για να στηρίξουν έμπρακτα τον αγώνα των ομοϊδεατών τους στην κατεχόμενη Ελλάδα και να «εκβιάσουν» την είσοδό τους στην επίσημη κυβέρνηση. Ο Γιάννης Σαλάς, γραμματέας της ΑΣΟ και κύριος υπερασπιστής της ιδέας να εκδηλωθεί ανοιχτά ο στρατός υπέρ της ΠΕΕΑ, απαντούσε στους πιο διστακτικούς συναγωνιστές του ότι μια τέτοια κίνηση α) Θα απεδείκνυε την ανεδαφικότητα των σχεδίων που πιθανότατα εξύφαινε η εξόριστη πολιτική ηγεσία και οι άγγλοι, περί διαλύσεως του προοδευτικού στρατού και μετατροπής του σε τάγμα πραιτωριανών, β) θα διατυμπάνιζε την απομόνωση της κυβέρνησης Τσουδερού από το λαό και το στρατό και φυσικά γ) θα την εξωθούσε σε συνεργασία με την πραγματικά λαϊκή, πατριωτική κυβέρνηση του βουνού. Άλλωστε, όπως τόνισε και αργότερα στην απολογία του ο Σαλάς, ο Πέτρος Ρούσος τον ενθάρρυνε ήδη από τον Αύγουστο του 43, που επισκέφθηκε τη Μ. Ανατολή, να εκδηλωθεί τη στιγμή που θα σχηματιζόταν κυβέρνηση από την Αντίσταση. Βεβαίως υπήρχε το ρίσκο να διαλυθεί ο στρατός, αλλά, του ξεκαθάρισε ο Ρούσος, «κι αν διαλυθεί, θα είναι κέρδος 100% γιατί εμείς σας υπολογίζουμε σαν δύναμη του βασιλιά»¹.

Η μάλλον βιαστική αυτή απόφαση υλοποιήθηκε τις τελευταίες μέρες του Μαρτίου. Ο στρατός και το ναυτικό, δια των επαναστατικών επιτροπών,

---

1. Γ. Αθανασιάδης, Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας, σελ. 209. Ο Ρούσος δεν το παραδέχεται, το ίδιο και ο Χ. Χιωτάκης που αναφέρει στο βιβλίο του ότι ήταν παρών όταν ο Ρούσος είπε στο Σαλά ότι θα έχουν ουσιαστικά αποτύχει αν δεν κατάφερναν να πάνε απείραχτο το στρατό στην Ελλάδα (Γ. Χιωτάκης, Πολιτικές θύελλες 3, σελ. 378).

εκδηλώθηκε υπέρ της εθνικής ενότητας. Τους εξεγερμένους ενθάρρυναν εμμέσως οι φιλελεύθεροι υπουργοί και ο Ε. Βενιζέλος, μόνο και μόνο για να εξωθήσουν τον Τσουδερό σε παραίτηση, όπερ και εγένετο. Όταν όμως στα μέσα Απριλίου ο Βενιζέλος ανέλαβε την πρωθυπουργία το πρόβλημά του ήταν, πώς θα αντιμετώπιζε το κίνημα και όχι η επίτευξη συναίνεσης. Την όξυνση της κατάστασης επέτεινε και η κακή σύμπτωση της ασθένειας του μετριοπαθούς Eden. Με αυτή την αφορμή ο Churchill ανέλαβε γεμάτος εμπαθή ενθουσιασμό το έργο της δυναμικής κατάπνιξης του στρατιωτικού κινήματος². Ο βρετανός πρωθυπουργός πίστευε ότι «καμιά συνδιαλλαγή δεν πρέπει να γίνει με τους στασιαστές. Πρέπει να παραδοθούν άνευ όρων και να αφοπλιστούν»³. Κι αυτό παρ' όλο που η στρατιωτική ηγεσία προτιμούσε ηπιότερες λύσεις από τη βίαιη καταστολή⁴ — λύσεις δηλαδή οι οποίες θα διευκόλυναν και τις πολιτικές συγκλίσεις που είχαν συναποφασίσει να προωθήσουν οι βρετανοί με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση.

Στις 23 και 24 Απριλίου η τάξη επιβλήθηκε βιαίως στο στόλο της Αλεξάνδρειας και στο στρατό με δυσάρεστα επακόλουθα : εκτός από τους νεκρούς και τους τραυματίες υπήρχε και ένα ακόμα θύμα των εξεγέρσεων και της καταστολής τους: η εθνική ομοψυχία, φρούτο εξωτικό βεβαίως στην Ελλάδα αλλά απολύτως αναγκαίο σε εκείνη τη συγκυρία. Με το πρόσχημα της απειθαρχίας σε καιρό πολέμου, ο στρατός εκκαθαρίστηκε εντελώς από τους δημοκρατικούς και τους αριστερούς και στελεχώθηκε με τους πιστούς στην κυβέρνηση. Η τραγική ειρωνεία ήταν ότι οι κινηματίες που φιλοδόξησαν να βοηθήσουν την αριστερά να συμμετάσχει επισήμως στο πολιτικό παιχνίδι με τη θριαμβευτική είσοδό τους στην κυβέρνηση, αυτοί ακριβώς έσκαψαν ακουσίως το έδαφος κάτω από τα πόδια της.. Έστρεψαν το στρατό της Μ. Ανατολής σε πολύ συντηρητικές κατευθύνσεις και επιπλέον σπίλωσαν το μητρώο της αριστεράς με ένα ακόμα ατόπημα, πράγμα που σήμαινε κακή διαπραγματευτική θέση στην επικείμενη συνδιάσκεψη στο Λίβανο. Πραγματικά όταν ο Γ. Παπανδρέου ανέλαβε αιφνιδίως στις 24.4 την πρωθυπουργία με απόλυτη στήριξη του FO, ξεκαθάρισε ότι το πρόβλημα δεν ήταν πλέον η επιστροφή ή όχι του βασιλιά, αλλά το γεγονός ότι η αριστερά διεκδικούσε για πρώτη φορά μεγάλο μερίδιο της εξουσίας. Γιαυτό και φρόντισε να χρησιμοποιήσει το κίνημα ως όπλο εναντίον της.

2. Βλ. τη συμμετοχή του Αλέξανδρου Κιτροέφ, Η βρετανική πολιτική και το κίνημα στη Μ. Ανατολή, στα δημοσιευμένα πρακτικά του διεθνούς ιστορικού συνεδρίου «Η Ελλάδα 1936-44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση», Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989, σελ. 541-552.

3. FO 371/43702, R 7039.

4. Α. Κιτροέφ, ο.π.

Στην προκήρυξη του προς τις ένοπλες δυνάμεις διευκρίνιζε: «Οι υποκινηταί της στάσεως θα τιμωρηθούν αναλόγως με τας ευθύνas των. Και θα αρχίση αμέσως η ανασύνταξις, η πειθάρχησις και η έμπνευσις των πολεμικών μας δυνάμεων»⁵. Η «ανασύνταξις» μεταφραζόταν σε περιορισμό των μισών στρατιωτών του στρατού ξηράς και 3000 περίπου ανδρών του πολεμικού ναυτικού σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Αίγυπτο, το Σουδάν, την Κυρηναική και την Ερυθραία⁶, δηλαδή την πλήρη εκκαθάριση κάθε δημοκρατικού - αριστερού στοιχείου από τις ένοπλες δυνάμεις. Όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, ο φόβος του κομμουνισμού οδήγησε από και και πέρα στη σύμπραξη συντηρητικών, δημοκρατικών και βασιλοφρόνων αξιωματικών και στη γέννηση ενός νέου τύπου στο στρατό αλλά και στην πολιτική: του εθνικόφρον⁷.

Για να ανακαλυφθούν οι υποκινητές της εξέγερσης ενοχοποιήθηκε τέτοιο πλήθος ναυτικών που δεν επαρκούσαν τα μέλη των ανακριτικών συμβουλίων. Πολιτικός σχολιαστής του Observer κατάπληκτος σχολίαζε στις 30.4: «Πώς είναι δυνατόν να μπου οι ηγέτες των ανταρτών σε μια κυβέρνηση που θα τιμωρήσει αυστηρά όλους όσους συμμετείχαν στις πρόσφατες ταραχές;»⁸. Προς αυτήν την κατεύθυνση στρέφονταν επίσης συγκεκριμένα μέλη του βρετανικού κοινοβουλίου. Στις 26.4.44 κατατέθηκε κοινοβουλευτική ερώτηση που ζητούσε από τον Churchill να κάνει μια κατευναστική δήλωση σχετικά με την κρίση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, με το σκεπτικό ότι η παροχή γενικής αμνηστίας θα διευκόλυνε την αποκατάσταση της τάξης αλλά και της εθνικής ενότητας⁹. Βεβαίως η απειθαρχία σε καιρό πολέμου είναι σοβαρότατο και αξιόποino παράπτωμα, αλλά ήταν φανερό ότι ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης ανήκε στα πολιτικά σφάλματα της εξόριστης κυβέρνησης, γεγονός που παραδέχονταν και στελέχη του FO ακόμα. Όπως σχολίαζε σε υπηρεσιακό υπόμνημα ο Lasky του Νότιου Τομέα του FO «η μακρά καθυστέρησης για την ανεύρεση λύσης που ακολούθησε την επίσκεψη των έξι ανταρτών τον Αύγουστο του 43 και η ευρέως διαδεδομένη φήμη ότι ο Τσουδερός είναι εναντίον της συνεργασίας με τους αντάρτες, έφερε τους άνδρες σε τέτοιο σημείο που θα αποδέχονταν κάθε

5. Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, σελ. 44.

6. Β. Νεφελούδης, *Η εθνική αντίσταση στη Μ. Ανατολή*, Θεμέλιο, 1981, τ. Β', σελ. 170.

7. G. Alexander, *Η κρίση αποστράτευσης*, στο συλλογικό «*Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*», Θεμέλιο, σελ. 263-284.

8. Παρατίθεται στον Γ. Ανδρικόπουλο, 1944 *Κρίσιμη χρονιά*, Διογένης, Αθήνα, 1974, τ. Α', σελ. 114.

επιτροπή που θα σχηματιζόταν στην Ελλάδα ανεξαρτήτως προσώπων»¹⁰.

Ο Γ. Παπανδρέου όμως αρνιόταν να αναγνωρίσει ελαφρυντικά στους στασιαστές ακόμα και τη στιγμή που προετοιμάζε την υλοποίηση του αιτήματός τους, την είσοδο δηλαδή της αριστεράς στην κυβέρνηση. Η αντίφαση δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Ο ρεαλιστής Παπανδρέου αντελήφθη ότι η σκληρή τιμωρία των εξεγερθέντων — με δήθεν αυστηρώς στρατιωτικά κριτήρια — θα αδυνάτιζε τα επιχειρήματα των αριστερών αντιπροσώπων, αφού ολόκληρο το παλαιοπολιτικό μπλοκ θα τους αντιμετώπιζε ως ηθικούς αυτουργούς αυτού του εγκλήματος κατά της πατρίδας. Ειρήσθω εν παρόδω ότι έτσι θα χρησιμοποιούσε — δικαίως αυτή τη φορά — και τη δολοφονία του Ψαρρού. Συζητώντας με το βρετανό πρέσβυ R. Leeper εν όψει του Λιβάνου στις 8 Μαΐου, του δήλωσε κατηγορηματικά ότι θα αρνηθεί κάθε πίεση του ΕΑΜ να δώσει αμνηστία στους στασιαστές ακόμη κι αν η άρνησή του προκαλέσει ρήξη: «Ετοιμάζονται στρατοδικεία και δεν πρέπει να υπάρξει πολιτική παρέμβαση στην κανονική στρατιωτική διαδικασία... Υπαναχώρηση θα σήμαινε το τέλος των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μ. Ανατολή»¹¹.

Πραγματικά ο Παπανδρέου στο Λίβανο, αφού εξασφάλισε την υποστήριξη όλων των μη αριστερών συνέδρων, χαρακτήρισε το κίνημα «έγκλημα κατά του Έθνους, το οποίο τραυμάτισε βαρύτατα την τιμήν της Ελλάδος». Η ψυχολογική πίεση έδωσε καρπούς: η αντιπροσωπεία της αριστεράς αναγκάστηκε να στείλει τηλεγράφημα στον Churchill απολογούμενη για τα «λυπητερά γεγονότα του Απριλίου και τους άφρονες εξεγερμένους»¹². Αργότερα βέβαια, πιο ψύχραιμος και καλύτερα πληροφορημένος ο Π. Ρούσος θεώρησε την απολογία «βιασμένη και πολιτικά εσφαλμένη, που δημιουργήσε δικαιολογημένες συγχύσεις»¹³, αλλά ήταν κατόπιν εορτής. Πόσο μάλλον αφού η αριστερά είχε συνυπογράψει το λεγόμενο Συμβόλαιο του Λιβάνου που προέβλεπε σκληρή τιμωρία των υπευθύνων.

Η καταδίκη του κινήματος από την ΕΑΜική αντιπροσωπεία στο Λίβανο είχε σοβαρές επιπτώσεις και στην τύχη των χιλιάδων στρατιωτών,

10. FO 371/43702, R 7081. Ακόμα και ο Paget (Αρχηγείο Μέσης Ανατολής) είχε τη γνώμη ότι το όλο θέμα είχε πολιτικές ρίζες και αντιμετωπιζόταν από τον Παπανδρέου με πολιτικά κίνητρα επίσης. Στις 25 Ιουλίου τηλεγράφησε στο Πολεμικό Συμβούλιο:

«Λόγω του ότι οι θανατικές καταδίκες θα εκτελεστούν για πολιτικούς λόγους, δεν μπορώ να ασκήσω το δικαίωμα της επικύρωσης διότι οφείλω να στηρίξω το σκεπτικό μου σε στρατιωτική βάση και στη διαδικασία των δικών. Συνεπώς θα αφήσω τις ευθύνες στα χέρια της ελληνικής κυβέρνησης». (FO 371/43703, R 11912).

11. Γ. Ανδρικόπουλος, *ο.π.*, σελ. 147.

12. FO 371, R 7649/745/19.

13. Στη δεύτερη έκθεση του Πέτρου Ρούσου προς το πολιτικό γραφείο του ΚΚΕ στα μέσα Ιουνίου 1944 (στον Γ. Ανδρικόπουλο, *ο.π.*, τ. Β', σελ. 171).

ναυτών και σμηνιτών που ήταν κλεισμένοι σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες τους, είχαν ζητήσει και είχε γίνει σιωπηρώς δεκτό, να αναγνωριστούν ως τμήματα του ΕΛΑΣ. Μετά την αποκλήρυξη όμως η μεταχείρισή τους χειροτέρευσε πάρα πολύ¹⁴.

Εν τω μεταξύ από τον Ιούνιο άρχισαν να συγκροτούνται στρατοδικεία και ναυτοδικεία για τους υπόδικους του κινήματος. Οι δίκες των ναυτών έλαβαν χώρα μέσα στο πλοίο «Ιωνία» ώστε να αποκλειστεί το ακροατήριο. Οι μοναδικοί μάρτυρες υπήρξαν πέντε ή έξι δημοσιογράφοι. Εκείνες των στρατιωτικών έγιναν στο Κασσασίν σε καθεστώς «εκτός επιτρεπομένων ορίων» (out of bounds). Η κατηγορία που απαγγέλθηκε στους υποδίκους ήταν «απειθαρχία σε καιρό πολέμου δι' ανταρσίας η οποία έβαλε σε κίνδυνο την πολεμικήν προσπάθειαν». Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περισσοτέρων πηγών, οι δίκες αυτές ήταν παρωδία απονομής της δικαιοσύνης. Χωρίς ακρατήριο, χωρίς τη δημοσίευση επίσημων πρακτικών, στηριγμένες σε ψευδείς ή θολές μαρτυρίες, αποκλείοντας κάθε αναφορά στα πολιτικά αίτια της εξέγερσης, οι δίκες φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν απλώς ως πρό-σχημα για την εκκαθάριση των αριστερών από τις ένοπλες δυνάμεις και τον εκφοβισμό των υπολοίπων¹⁵.

Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του ναυάρχου Rowlings, ο οποίος παρακολούθησε ως παρατηρητής τις δίκες και έστειλε έκθεση στο FO: (Σ.Σ. Αναφέρεται σε έναν μάρτυρα κατηγορίας). Το πιο πιθανό είναι όσα λέει να είναι αβάσιμες πληροφορίες και το γιατί τον εξέταζαν επί τόση πολλή ώρα τα μέλη του δικαστηρίου ήταν ένα μυστήριο για το ακροατήριο που βαρέθηκε να τον ακούει¹⁶. Ακόμα χαρακτηριστικότερο είναι το γεγονός ότι ο εφέτης Καρακουλάκης, μάρτυρας υπεράσπισης στην 1η δίκη του Κασσασίν, απολύθηκε από τη θέση του νομικού συμβούλου του υπουργείου Στρατιωτικών γιατί χαρακτήρισε πολιτικό το αδίκημα των στασιαστών¹⁷.

Το αποτέλεσμα των δικών ήταν πάνω από δέκα θανατικές καταδίκες και πολύ περισσότερες σε ισόβια δεσμά. Το γεγονός προκάλεσε τη δημοκρατική κοινή γνώμη, τα βρετανικά συνδικάτα, κύκλους διανοουμένων και το Εργατικό Κόμμα. Τριάντα οκτώ μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων και έξι της Βουλής των Λόρδων υπέγραψαν αίτηση προς τον Παπανδρέου υπέρ της ακύρωσης των θανατικών ποινών¹⁸. Ο Eden φρόντισε να μην πάρει

14. Βλ. ενδεικτικά στο Β. Νεφελούδη, Η εθνική αντίσταση στη Μέση Ανατολή, τ. Β', σελ. 170 και 177.

15. Στέφ. Φίλος, Η υπόθεση του ναυτικού 1944-1948, Φιλιππότης, 1985, σελ. 72-3.

16. FO 371/43703, R 11012.

17. Γ. Χιωτάκης, Πολιτικές θύελλες 3, σελ. 388.

18. FO 371/43703, R 10858.

μεγάλη δημοσιότητα το θέμα μέχρι να λυθεί το πρόβλημα σε συνεργασία με τον Παπανδρέου, ο οποίος αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή την άρνηση του ΕΑΜ να μπει στην κυβέρνηση με τους δυσμενείς όρους, που συμφωνήθηκαν στο Λίβανο. Στις 30 Ιουνίου η κεντρική επιτροπή του ΕΑΜ είχε καταγγείλει τον Παπανδρέου μεταξύ των άλλων και γιατί «συνεχίζει τις δίκες και καταδικάζει σε θάνατο τους αντιφασίστες του στρατού της Αιγύπτου. Εν συνεχεία έθετε όρο για τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση τη μη εκτέλεση των θανατικών καταδικών, τη χορήγηση αμνηστίας και την ανασυγκρότηση του στρατού με κριτήριο το αξιόμαχο και όχι τα φρονήματα. Η πίεση υπέρ της αμνηστίας αυξήθηκε στο τέλος Ιουνίου — αρχές Ιουλίου από τις εφημερίδες που προέβαλαν έντονα τις εκκλήσεις των μελών του Κοινοβουλίου για αμνηστία²⁰.

Εν τω μεταξύ οι αρμόδιοι στο FO προσπαθούσαν να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη μετρώντας τα υπέρ και τα κατά της εκτέλεσης των θανατικών ποινών. Στις 3 Ιουλίου ενημέρωσαν το Leeper σχετικά: «Υπέρ = είναι απαραίτητο για να αποκατασταθεί η τάξη στις ένοπλες δυνάμεις και να μη δοθεί η εντύπωση ότι η ελληνική κυβέρνηση είναι αδύναμη (είναι δυνατό επιχείρημα μάλλον δεν αξίζει το τίμημα που πρέπει να πληρωθεί). Κατά = θα προξενήσει αναστάτωση και στη Μ. Βρετανία και στην Ελλάδα. Ήδη υπάρχουν ενδείξεις ότι οι εκτελέσεις θα προκαλέσουν έντονη κριτική των αριστερών στη Βουλή. Τέλος χωρίς αμφιβολία, θα προσθέσει δυσκολίες στην επίτευξη της εθνικής ενότητας». Επειδή δε γνώριζαν ότι ο Παπανδρέου μάλλον θα επέμενε στις εκτελέσεις, συμβούλεψαν τον Leeper: «Είναι πολύ βασικό να διαλύσετε κάθε ιδέα ότι αυτοί οι άνδρες κινήθηκαν με πολιτικά κίνητρα, οσοδήποτε λαθεμένα κι αν ήταν. Έγινε γνωστό ότι ένας από τους κρατούμενους βρέθηκε με 5000 λίρες. Τέτοια αποδεικτικά στοιχεία θα σας βοηθήσουν να υποστηρίξετε ότι αυτοί οι άνδρες είναι επαγγελματίες προβοκάτορες με κίνητρο το κέρδος και όχι τα πολιτικά τους πιστεύω»²¹.

Διαπιστώνουμε ότι και το FO προσπαθεί να ελαχιστοποιήσει από την υπόθεση της εξέγερσης την πιο ουσιαστική της διάσταση, την πολιτική, γιατί μόνον έτσι η καταδίκη των εξεγερμένων θα εθεωρείτο εύλογη και δίκαιη. Ο Γ. Παπανδρέου απέφευγε όσο του ήταν δυνατόν να πάρει επίσημα θέση υπέρ ή κατά των εκτελέσεων. Πρώτα ήθελε να δει πως θα αντιμετωπίσει τους νέους όρους που έθεσε το ΕΑΜ για να μπει στην κυβέρνηση.

19. Γ. Ανδρικόπουλος, *ο.π.*, τ. Α', σελ. 251.

20. Βλ. το χαρακτηριστικό άρθρο του Daily Worker της 1 Ιουλίου 44 με τίτλο «Βουλευτές ζητούν επιείκεια για τους Έλληνες ναύτες».

21. FO 371/43702, R 10185.

Τελικά στις 5 Ιουλίου ανακοίνωσε στο Leeper την απόφασή του να αποκηρύξει δημόσια το ΕΑΜ, απορρίπτοντας τους όρους του ως απαράδεκτους και ζήτησε πλήρη βρετανική κάλυψη αυτής της πρωτοβουλίας.

Ο Eden όμως έβλεπε πιο σύνθετα την κατάσταση. Αντιλαμβανόταν ότι μια τέτοια ρήξη με το ΕΑΜ θα είχε συνέπειες. Θα τους ανάγκαζε λόγω χάριν να αποσύρουν εσπευσμένα τους βρετανούς αξιωματικούς συνδέσμους από τα ελληνικά βουνά, θα τους έφερνε στη δυσάρεστη θέση να συγκρουστούν με τους σοσιαλιστές του υπουργικού συμβουλίου, την αριστερή κοινή γνώμη, τους αμερικανούς, τους σοβιετικούς κ.λπ. Αυτό θα ήταν πάρα πολύ προστιθέμενο στο σάλο που ασφαλώς θα ξεσήκωνε η εκτέλεση των θανατικών αποφάσεων²². Με αυτό το σκεπτικό ο Eden πιέζει ξανά τον Παπανδρέου να κρατήσει επιεικέστερη στάση.

Ο Έλληνας πρωθυπουργός, ελπίζοντας να κερδίσει και τη βρετανική συμπαράσταση για την αδιάλλακτη στάση του απέναντι στην αριστερά και να εκτελέσει τις καταδίκες, απέφυγε να πάρει θέση ισχυριζόμενος ότι διερευνά τις απόψεις των στρατιωτών επισκεπτόμενος τα στρατόπεδα και συζητώντας μαζί τους το θέμα. Τα συμπεράσματα που έβγαλε ήταν, έλεγε, συντριπτικά. Κατόρθωσε μάλιστα να επηρεάσει και τον Leeper, ο οποίος ενημέρωσε το FO ότι κατά πληροφορίες του «κάθε αξιωματικός του ελληνικού ναυτικού πιστεύει ότι θα γίνει άλλη μια ανταρσία στο ναυτικό αν δεν εκτελεστούν οι καταδίκες. Αυτή τη φορά μάλιστα θα ρίχνουν τους αξιωματικούς στη θάλασσα όταν το πλοίο θα βρίσκεται στα ανοιχτά και όχι στα λιμάνια!» Συμπλήρωσε την κινδυνολογία με αναφορά στη φήμη, ότι επίκειται παραίτηση του ναυάρχου Βούλγαρη, την οποία θα ακολουθήσει η μεγάλη πλειοψηφία των αξιωματικών²³.

Ο Eden όμως δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνον την αδιαλλαξία του Παπανδρέου αλλά και το πολεμοχαρές πείσμα του Churchill, ο οποίος αγνοώντας τις πολιτικές επιπτώσεις υπερθεμάτιζε στην εκτέλεση των «θερμοκέφαλων» Ελλήνων. Στις 11 Ιουλίου έγραψε στον Eden: «Ασφαλώς πρέπει να βοηθήσουμε ή και να πιέσουμε ακόμα για την εκτέλεση των θανατικών ποινών των στασιαστών. Ένας άγγλος αξιωματικός έχασε τη ζωή του καταστέλλοντας την ανταρσία. Δώσαμε πολύ στρατιωτικό υλικό στους Έλληνες κι αν δεν πρόκειται να διατηρήσουν την πειθαρχία τους, αυτό πρέπει να επιστραφεί»²⁴.

Ο Eden προσπαθεί ακόμα μια φορά να μαλακώσει την αδιαλλαξία του

22. Γ. Ανδρικόπουλος, *ο.π.*, σελ. 258.

23. FO 371/43702, R 10728.

24. *Ό.π.*

και να τον πείσει να τηλεγραφήσει στον Παπανδρέου ο ίδιος προσωπικά — γνωρίζοντας προφανώς ότι ο λόγος του Churchill είχε μεγάλο βάρος. Του αναφέρει μάλιστα ψευδώς, ότι έχουν σχεδόν πείσει τον Έλληνα πρωθυπουργό να μετατρέψει τις ποινές: «Ο Παπανδρέου χωρίς αμφιβολία αντιλαμβάνεται εκ πείρας ότι πολιτικές εκτελέσεις τείνουν να οδηγούν σε διαρκείς αντεκδικήσεις στην Ελλάδα και ότι αφήνουν εν συνεχεία μακροήρνια σημάδια στην πολιτική ζωή»²⁵.

Ο Churchill όμως δεν ήταν εύκολος αντίπαλος. Στις 15 Ιουλίου του απάντησε: «Εκπλήσσομαι βλέποντάς σας να γράφετε ότι οι στασιαστές θα αντιμετωπίσουν πολιτικές εκτελέσεις. Δεν είναι καθόλου πολιτικές εκτελέσεις αλλά τιμωρία ανδρών ενόχων για ένα από τα χειρότερα εγκλήματα σε καιρό πολέμου, δηλαδή ανταρσία»²⁶. Τελικά όμως συμφώνησε απρόθυμα με τη μετριοπαθή πρόταση του Eden να «επιτρέψουν» μόνο δυο-τρεις εκτελέσεις και να μετατραπούν οι υπόλοιπες σε ισόβια²⁷. Στις 18 Ιουλίου εξουσιοδότησαν το Leeper να συζητήσει αυτήν την ιδέα με τον Έλληνα πρωθυπουργό όπερ και εγένετο. Ο Παπανδρέου με τη σειρά του πρότεινε δύο εναλλακτικές λύσεις: α) να μετατραπούν όλες οι καταδίκες σε ισόβια «ως κοινή επιθυμία της βρετανικής και της ελληνικής κυβέρνησης χάριν της εθνικής ενότητας». Ο ίδιος αδυνατούσε να πάρει την ευθύνη της μετατροπής χωρίς τη βρετανική κάλυψη γιατί δεν θα γινόταν δεκτή ούτε από τα «νομιμόφρονα στοιχεία» του στρατεύματος ούτε από την ελληνική κοινή γνώμη.

β) Αν η πρώτη λύση δεν γινόταν αποδεκτή σκόπευε να δημιουργήσει ένα εφετείο, αποτελούμενο από μέλη των τριών στρατιωτικών δικαστηρίων. Το εφετείο αυτό θα ήλεγχε τη νομιμότητα των προηγούμενων διαδικασιών και το ομόφωνο των αποφάσεων. Σ' αυτό πιθανότατα θα μείωνε λίγο τον αριθμό των καταδικασμένων σε θάνατο αλλά όσοι έμεναν έπρεπε οπωσδήποτε να εκτελεστούν²⁸.

Σε δύο μέρες το FO απάντησε στο Leeper ότι αποδέχεται την πρώτη πρόταση και τον εξουσιοδότησε να συντάξει τάχιστα τη σχετική ανακοίνωση. Κράτησε όμως μια επιφύλαξη, προς μεγάλη απογοήτευση του Παπανδρέου, τονίζοντας ότι δεν επιθυμούσε καμιά αναφορά στην επαπειλούμενη όξυνση των σχέσεών του με το ΕΑΜ, στο σταμάτημα της τροφοδοσίας του ΕΛΑΣ και την απόσυρση των βρετανών αξιωματικών-συνδέ-

25. Γ. Ανδρικόπουλος, ό.π., σελ. 272.

26. Ό.π., σελ. 280.

27. FO 371/43703, R 11129.

28. FO 371/43703, R 11295.

σμων²⁹. Αυτό ακριβώς όμως ήταν το αντίδωρο που ζητούσε ο Παπανδρέου για να μπορέσει να φανεί επιεικής προς το ΕΑΜ χωρίς να του δώσει πλεονεκτήματα. Γι αυτό εφείρε ένα άλλο εμπόδιο ώστε να μην προχωρήσει στην ανακοίνωση: το περιεχόμενο του Εθνικού Συμβολαίου. Στο Λίβανο, όπως εξήγησε, συμφωνήθηκε ότι θα διεξαχθούν οι δίκες για την ανακάλυψη και την τιμωρία των ενόχων. Η κυβέρνησή του λοιπόν, που είχε αναλάβει τη σχετική υποχρέωση, δεν είναι δυνατόν να ανακοινώσει ότι θα μετατρέψει τις ποινές πριν ολοκληρωθούν οι δίκες³⁰.

Το FO αντέδρασε αμέσως. Ήταν αδύνατον να περιμένουν την ολοκλήρωση των δικών διότι στις αμέσως επόμενες μέρες σκόπευαν να καταθέσουν μια κοινοβουλευτική ερώτηση ως πρόσχημα για τη δημόσια στήριξη της κυβέρνησης Παπανδρέου. Για να προλάβουν λοιπόν τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης έπρεπε να έχουν στη διάθεσή τους τη σχετική δήλωση του Παπανδρέου ότι οι θανατικές καταδίκες δε θα εκτελεστούν³¹.

Κινδυνεύοντας να χάσει ότι περισσότερο είχε ανάγκη εκείνη τη στιγμή ο έλληνας πρωθυπουργός, δηλαδή τη δημόσια δήλωση συμπαράστασης της βρετανικής κυβέρνησης, έπαιξε το τελευταίο του χαρτί. Πρότεινε στον Eden να προχωρήσει σε μονομερή δημόσια δήλωση υπέρ της μετατροπής των θανατικών ποινών. Του υπενθύμισε μάλιστα ότι νομιμοποιείται απολύτως να προβεί σε μια τέτοια ενέργεια δεδομένου ότι ο ελληνικός στρατός υπάγεται βάσει της στρατιωτικής συμφωνίας στο Βρετανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής. Με αυτόν τον τρόπο και τη βρετανική στήριξη εξασφάλισε τη δήλωση στη Βουλή και απέφευγε ο ίδιος να πάρει θέση στο καυτό θέμα των εκτελέσεων.

Για να μεγιστοποιήσει όμως την πλεονεκτική του θέση χρειαζόταν ταυτόχρονα και τη δημόσια καταδίκη του αδιάλλακτου ΕΑΜ από τους βρετανούς. Με στόχο να υπερνικήσει την απροθυμία του FO ξεπέρασε τον εαυτό του σε επιχειρήματα: «(Σ. Σ. τα μεταφέρει ο Leeper στο FO) Αισθάνεται ότι έχει το δικαίωμα να σας ζητήσει να ασκήσετε αυστηρότατη κριτική στο ΕΑΜ ώστε να μην μπορέσει αυτό να εκμεταλλευτεί υπέρ του τη δήλωση που πιθανόν θα κάνετε για τις θανατικές καταδίκες. Τόνισε ότι ποτέ δεν θα ζητούσε τη βοήθειά σας εναντίον του ΕΑΜ, αν δεν ήταν πεπεισμένος ότι είναι προς το βρετανικό όσο και προς το ελληνικό συμφέρον η εγκαθίδρυση στην Ελλάδα μιας κυβέρνησης που θα στηρίζει την πολιτική της στη βάση των πιο στενών δυνατών αγγλοελληνικών σχέσεων. Δεν αγωνιά (ο Παπανδρέου) για την προσωπική του στήριξη αλλά για την

---

29. Ό.π.

30. FO 371/43703, R 11406.

31. FO 371/43703, R 11405.

προώθηση ενός στόχου κοινού και για τις δύο χώρες»³². Έκλεινε τη μακροσκελή του επιστολή κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου: αν η κυβέρνηση της Μ. Βρετανίας ανέβαλε τη δήλωση υπέρ του στο Κοινοβούλιο, ήταν αναπόφευκτο να κορυφωθεί η κρίση που σοβούσε τον τελευταίο καιρό στους κόλπους της εξόριστης³³.

Η κίνηση αυτή αποδείχτηκε αποτελεσματική. Το FO απελπίστηκε τελικά και αποφάσισε να προχωρήσει μονομερώς σε δήλωση στήριξης του Παπανδρέου (27 Ιουλίου), τονίζοντας ότι η βρετανική κυβέρνηση είχε ήδη πάρει θέση κατά των εκτελέσεων. Το μόνο που δεν κατάφερε ο Παπανδρέου ήταν η αποκάλυπτη ρήξη των βρετανών με το ΕΑΜ κι αυτό γιατί και το στρατηγείο Μ. Ανατολής αλλά και ο επικεφαλής των ΒΣΑ στην Ελλάδα C. M. Woodhouse είχαν σοβαρές αντιρρήσεις. Αυτοί σε αντίθεση με τον Παπανδρέου γνώριζαν, ότι μόνο μικρό εκστρατευτικό σώμα θα μπορούσε να σταλεί στην Ελλάδα — μια δύναμη που θα ήταν δύσκολο να αντιμετωπίσει δυναμικά ένα εχθρικό και ανεξέλεγκτο ΕΑΜ. Το συμπέρασμα που έβγαине απ' αυτά τα δεδομένα ήταν ότι έπρεπε να διευκολυνθεί πάση θυσία η είσοδος του ΕΑΜ στην κυβέρνηση για να κρατηθεί υπό έλεγχο³⁴.

Το πρόβλημα λύθηκε απροσδόκητα στις 3 Αυγούστου 1944, όταν τηλεγράφημα από τα ελληνικά βουνά γνωστοποίησε στους ενδιαφερόμενους ότι το ΕΑΜ δέχεται να μπει στην κυβέρνηση με έναν και μοναδικό πλέον όρο: να παραιτηθεί ο Παπανδρέου. Αργότερα τον απέσυραν και αυτόν ακόμα.

Στις 8 Σεπτεμβρίου το υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε, ύστερα από εισήγηση του Θ. Τσάτσου και του Μ. Πορφυρογένη, τη ματαίωση των εκτελέσεων «σε αναγνώριση της βαθιάς εθνικής σκοπιμότητας που επιβάλλει την εκκαθάριση του παρελθόντος»³⁵.

Ο Παπανδρέου μάλιστα αποφάσισε να αναστείλει όλες τις ποινικές διώξεις και να επιβάλλει έναντι διοικητικές κυρώσεις. Με το νέο Α.Ν. «περί οργανώσεως του Βασιλικού Ναυτικού» (Φ.Ε.Κ. 31.8.44) ο υπουργός Ναυτιλίας είχε πλέον τη δυνατότητα να αποτάξει αξιωματικούς «για λόγους τάξεως και απειθαρχίας».

Ο στόχος του Παπανδρέου ήταν πάντα να εκκαθαριστεί πλήρως ο στρατός από όλα τα δημοκρατικά και αριστερά στοιχεία — πράγμα που είχε ήδη πραγματοποιηθεί σε ένα βαθμό. Η συμμετοχή της αριστεράς στην κυβέρνηση ανέστειλε για λίγο τη διαδικασία αλλά με την ευκαιρία της ρή-

32. FO 37143/703, R 11406.

33. Ό.π.

34. FO 371.43733, R 11031.

35. Π. Κανελλόπουλος, Ημερολόγιο, Κέδρος, σελ. 629.

ξης στα Δεκεμβριανά, ο πρώτος νόμος που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ήταν ο «περί κρίσεως, εθελουσίας εξόδου και οργανικών θέσεων αξιωματικών του Βασιλικού Ναυτικού» (Φ.Ε.Κ. 39/27.12.44 Τ.Α.). Με αυτόν το νόμο αποτάχθηκαν όλοι όσοι είχαν ανάμιξη στο κίνημα του ναυτικού ή την Εθνική Αντίσταση «ως μη εκπληρώσαντες ευσυνειδήτως τας προς την πατρίδα υποχρεώσεις των κατά τον παρόντα πόλεμον»³⁶.

---

36. Στέφ. Φίλος, *ο.π.*, σελ. 75-6.

Γιάννης Γιανουλόπουλος

Ιστορικός - Πάντειο Παν/μιο

«ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΛΑΘΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ;»

Και πάλι για τη «συμφωνία των ποσοστών»:

Μόσχα, Οκτώβριος 1944*

Οι γνωστοί καλλιτέχνες — οι φίρμες — συχνά τα προσδιορίζουν οι ίδιοι και τα εισπράττουν χωρίς κανένα πρόβλημα, ενώ πολλοί από τους ολιγώτερο επώνυμους ομοτέχνους τους (στην Ελλάδα τουλάχιστον) απλώς τα διεκδικούν. Οι έμποροι προσπαθούν διαρκώς να τα εμφανίσουν μειωμένα, όταν αναφέρονται σε κέρδη και αντίπαλος είναι η εφορία. Οι δικηγόροι και τα δικαστήρια καθημερινώς ασχολούνται με αυτά σε περιπτώσεις συνιδιοκτησίας, και οι κάτοχοι διαμερισμάτων με υπερηφάνεια τα δηλώνουν στις γενικές συνελεύσεις και της δικής σας, ίσως, πολυκατοικίας.

Για όλους τους άλλους ανθρώπους, αλλά και όσους προαναφέραμε σε όλες τις άλλες στιγμές τους, τα ποσοστά θεωρούνται λέξη κατ' αρχήν υποπτη ή εν πάση περιπτώσει όχι απολύτως καθαρή.

Παραπέμπει ευθέως σε προμήθειες, διακανονισμούς που μπορεί να στρέφονται εναντίον ανυποψίαστων τρίτων, αθέατες και συχνά αθέμιτες πρακτικές, άφθονα και άκοπα κέρδη γενικώς. Σε μία μάλιστα χαρακτηριστική περίπτωση της τελευταίας κατηγορίας το ονοματεπώνυμο του εισπράττοντος, για πολλά χρόνια, έτεινε να αντικατασταθεί, ακόμη και στους τίτλους των εφημερίδων, από το ποσοστό του: «Ο κύριος 5%»¹.

Όταν τα ποσοστά συνδέονται με μυστικές συμφωνίες Μεγάλων Δυνάμεων που έχουν ως αντικείμενο μικρότερες χώρες, η δύναμη και η εμβέλειά τους πολλαπλασιάζονται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να επικαλύπτεται ή και να

---

* Στο κείμενο που ακολουθεί τηρήθηκε η αρχή του σεβασμού στον προφορικό λόγο των επιστημονικών συναντήσεων.

1. Πρόκειται για τον Sarkis Gulbenkian (1869-1955) Αρμένιο επιχειρηματία και γνωστό συλλέκτη έργων τέχνης που παραχώρησε τα, προ του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, δικαιώματά του στην εκμετάλλευση των πετρελαίων της Μοσσούλης στο διεθνές consortium Αγγλικών, Γαλλικών, Ολλανδικών και Αμερικανικών εταιριών (1920), έναντι ποσοστού 5% επί των κερδών.

ακυρώνεται οποιαδήποτε άλλη ερμηνευτική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων. Ο λόγος είναι προφανής. Αντίθετα από τις «θεωρίες» — άλλη μία λέξη που προκαλεί επιφυλάξεις· πράγμα το οποίο συνήθως εκφράζεται με το επεξηγηματικόν... «και κουραφέξαλα» — τα ποσοστά, ως αριθμητικά δεδομένα, είναι απλά, σαφή και αναμφισβήτητα. Εδώ, μιλούν οι αριθμοί.

‘Όλα αυτά ισχύουν κατ’ εξοχήν στην περίπτωση των συνομιλιών και των συμφωνιών της Μόσχας, του Φθινοπώρου του 1944, μέρος των οποίων υπήρξε και η περίφημη *συμφωνία των ποσοστών*. Το πιο γνωστό, τώρα πλέον, γεγονός της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Με αυτό ολοκληρώνονται εν πνεύματι γενικής συναινέσεως πολλές περιστασιακές (αλλά και άλλες, επιστημονικών προθέσεων) συζητήσεις. Με το γεγονός δηλαδή που σφράγισε, κατά την επικρατούσα αντίληψη, την πορεία της χώρας στο τέλος και μετά το τέλος του Β! Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο πόλεμος θα μας χρειαστεί κατ’ αρχήν για να υπενθυμίσουμε το σημείο της μεγάλης καμπής του. Το σημείο μετά από το οποίο όλα έδειχναν ότι η Γερμανία θα ηττηθεί, ή μάλλον ότι αποκλείεται να νικήσει (τέλη 1942 — αρχές 1943)². Θα πρέπει ίσως να τονίσουμε ότι δεν πρόκειται για κάποια *ex post facto* διαπίστωση αλλά για μία εξέλιξη, στις τύχες του πολέμου της οποίας είχαν πλήρη συνείδηση οι πρωταγωνιστές της αντιχιτλερικής συμμαχίας.

Μέχρι τότε, το πρώτο μέρος του, η πρώτη τριετία, χαρακτηρίζεται από μία, αδιάσπαστη ουσιαστικά, σειρά επιτυχιών του Άξονα. Είναι η εποχή που σε κάποια φάση της, η πιθανότητα ήττας της Σοβιετικής Ένωσης από τη Γερμανία εμφανίζεται ως ενδεχόμενο στους — απόρρητους φυσικά — στρατηγικούς σχεδιασμούς των συμμάχων της.

Και κατά την περίοδο αυτή ωστόσο, η Σοβιετική Ένωση (που δεν εκτιμά ασφαλώς πως πλησιάζει το τέλος της· ούτε οι σύμμαχοί της άλλωστε θεωρούν ότι αυτή είναι η πιο ισχυρή πιθανότητα στο Ανατολικό Μέτωπο) ενδιαφέρεται, ως μεγάλη δύναμη, για τη μεταπολεμική Ευρώπη και για τα Βαλκάνια, όπως μαρτυρεί το σχετικό βρετανικό αρχειακό υλικό³, αλλά η προτεραιότητα της άμυνας και της επιβιώσεως οπωσδήποτε κυριαρχούν.

2. Ήττα και υποχώρηση του Rommel μετά τη δεύτερη μάχη του El Alamein (Οκτ.. Νοεμ. 1942). — Παράδοση της Γερμανικής Στρατιάς του Von Paulus στο Stalingrad και έναρξη της σοβιετικής αντεπιθέσεως στο Ανατολικό Μέτωπο (Ιαν./Φεβρ. 1943).

3. Π.χ. Record of Interview between Foreign Secretary and Stalin, 16.17 Dec. 1941, F. O. 371.32874. Record of Second Meeting with Soviet Delegation (κατά τη διάρκεια της σύντομης επισκέψεως του Υπουργού Εξωτερικών της ΕΣΣΔ, V. Molotov, στο Λονδίνο καθ’ οδόν προς την αμερικανική πρωτεύουσα), 21 May 1942, F.O. 371.32882.

Μετά τη μεγάλη στροφή των αρχών του 1943, όταν οι πολιτικοί υπολογισμοί υπεισέρχονται, όλο και περισσότερο, στις στρατηγικές αποφάσεις και των Τριών Συμμάχων, το ενδιαφέρον αυτό καθίσταται κάτι περισσότερο από οφθαλμοφανές. Μία ακόμη διευκρίνιση ωστόσο, είναι απαραίτητη εδώ για να προληφθούν οι συνήθεις παρεξηγήσεις που υποβοηθούνται ασφαλώς από το γεγονός ότι για πολλούς ανθρώπους (συμπεριλαμβανομένου και του ομιλούντος) η καθαρά στρατιωτική πλευρά των πολέμων δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ιδίως εκ των υστέρων.

Όσα αναφέραμε περί πολιτικών υπολογισμών δε σημαίνουν αυτονόμηση ή προτεραιότητα του πολιτικού· παρά την πλούσια παραγωγή «αποδείξεων» περί του αντιθέτου, και από τις δύο πλευρές, κατά την πρώτη κυρίως περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Δεν σημαίνουν δηλαδή ότι ο τρόπος και ο χρόνος της ήττας της Γερμανίας ήταν ορατός και σαφής — έστω και ως περίγραμμα—από τη σκοπιά του 1943· μία αιματηρή μεν, αλλά κάπως δευτερευούσης σημασίας υπόθεση την οποία θα έπρεπε να διεκπεραιώσουν οι στρατηγοί, ούτως ώστε να αφεθούν απερίσπαστοι οι Τρεις Μεγάλοι στο συναρπαστικό παιχνίδι της αναδιαμορφώσεως του πολιτικού χάρτη του κόσμου. της Ευρώπης, και των Βαλκανίων, που μας ενδιαφέρουν ειδικότερα.

Παρ' όλα αυτά, διαβάζοντας κανείς πολλές — δημοσιογραφικής φύσεως (και όχι μόνον) — αναλύσεις της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων κατά τη διάρκεια του πολέμου, έχει την αίσθηση ότι, ήδη από το 1943, (εάν όχι και ενωρίτερα) ο πόλεμος παίζει το ρόλο της μουσικής στις ιστορικού περιεχομένου τηλεοπτικές παραγωγές που χαμηλώνει διακριτικά ή και εξαφανίζεται για να ακουστεί το *στηκάζ*.

Ασφαλώς όμως σημαίνουν κάτι οι πολιτικοί υπολογισμοί που αναφέραμε. Σημαίνουν πως κάθε πλευρά προσπαθεί, όλο και πιο απροκάλυπτα, να καταστήσει κοινά αποδεκτές, στρατηγικές τέτοιες που — χωρίς να θέτουν εν κινδύνω το σύνολο της πολεμικής προσπάθειας — προορίζονται να εξυπηρετήσουν τα μεταπολεμικά της συμφέροντα στην Ευρώπη και τον κόσμο.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε και τη μόνιμη προσπάθεια της Αγγλίας, από τις αρχές του 1943, να επιβάλλει, ή μάλλον να υποβάλλει, στις Ηνωμένες Πολιτείες ως συμμαχική στρατηγική την απόβαση στα Βαλκάνια αντί της Ιταλίας — ή και στα Βαλκάνια μετά την Ιταλία — και την αναβολή της προαποφασισμένης και από τους τρεις Μεγάλους (1942) δημιουργίας «Δευτέρου Μετώπου» στη Γαλλία.

Η παρουσία αγγλοαμερικανικών στρατευμάτων, υπό βρετανική διοίκηση, στη Βαλκανική Χερσόνησο από το 1943 — ή και το 1944 — θα οδηγούσε προφανώς σε ένα μεταπολεμικό συσχετισμό δυνάμεων εντελώς διαφορετικό από εκείνον που τελικά διαμορφώθηκε στο χώρο αυτό κατά την τελευταία

φάση του πολέμου, εφόσον η αγγλική επιρροή θα περιόριζε σημαντικά την έκταση της αντίστοιχης σοβιετικής.

Η κυβέρνηση της Μόσχας διαμαρτύρεται μεν για τις συνεχείς αναβολές του υπεσχημένου μεγάλου αντιπερισπασμού στη Γαλλία, αλλά δεν φαίνεται να αντιδρά αρνητικά στα βαλκανικά σχέδια του Churchill. (Το τι εκτιμήσεις, ή, πιθανόν, αντισχέδια είχε διαμορφώσει το Κρεμλίνο, το γνωρίζουν προς το παρόν μόνο τα σοβιετικά αρχεία που παραμένουν κλειστά). Δεν αντιδρά αρνητικά με το σκεπτικό ότι κάθε αντιπερισπασμός εκείνη την εποχή ήταν ευπρόσδεκτος. Το 1943, οι ανθρώπινες απώλειες και οι υλικές καταστροφές στο Ανατολικό Μέτωπο εξακολουθούν να είναι τεράστιες και η φορά του πολέμου στο μέτωπο αυτό, σαφής μεν εναντίον της Γερμανίας αλλά όχι συνεχής· ούτε απολύτως εγγυημένη.

Η οριστική ματαίωση — το Σεπτέμβριο του 1943 — των βρετανικών σχεδίων για τα Βαλκάνια οφείλεται στις ΗΠΑ που έκριναν, ορθώς, ότι η Αγγλία επεδίωκε με τον τρόπο αυτό όχι μόνον, ούτε κυρίως, να αναχαιτίσει τις μελλοντικές σοβιετικές φιλοδοξίες, αλλά να επαναβεβαιώσει την προεξάρχουσα θέση της στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή εις βάρος και των αμερικανικών οικονομικών συμφερόντων. Όπως ακριβώς συνέβη και κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ουσιαστικό στοιχείο της αμερικανικής στάσεως στο συγκεκριμένο ζήτημα του βαλκανικού μετώπου, αλλά και της γενικότερης πολιτικής στρατηγικής των ΗΠΑ, ήταν η εκτίμηση του Προέδρου της Fr. Roosevelt ότι η Σοβιετική Ένωση μεταπολεμικά δεν θα είχε — διότι δεν θα ήταν σε θέση να έχει — επεκτατικές διαθέσεις. Αντιθέτως, η ανασυγκρότηση της χώρας αυτής και της κατεστραμμένης οικονομίας της θα επέβαλαν την προτεραιότητα της αμερικανικής φιλίας και των αμερικανικών κεφαλαίων.

Η ορθότητα της διαγνώσεως — το εάν δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, ο ψυχρός πόλεμος που ακολούθησε αποτελούσε ή δεν αποτελούσε αναπόφευκτη εξέλιξη — παραμένει ανοιχτό ερώτημα· ένα ερώτημα το οποίο περιλαμβάνει πολλά άλλα, ειδικότερα, που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν χωρίς τη μελέτη και των σοβιετικών αρχειακών πηγών.

Εκείνο που δεν προκαλούσε αμφιβολίες ή αντιρρήσεις, μετά την ευνοϊκή για την αντιχιτλερική συμμαχία τροπή του πολέμου, ήταν το ειδικό σοβιετικό ενδιαφέρον για τις ευρωπαϊκές χώρες με τις οποίες η ΕΣΣΔ είχε, ή σκόπευε να αποκτήσει, κοινά σύνορα. Η ανάδειξη και η επικράτηση στις χώρες αυτές πολιτικών δυνάμεων με μόνιμο προσανατολισμό (στην εξωτερική τους πολιτική) τη φιλία και τη συνεργασία με την κυβέρνηση της Μόσχας, υπήρξε σταθερή επιδίωξη του Stalin.

Το τι όμως εννοούσαν οι δύο δυτικές δυνάμεις αποδεχόμενες ως εύλογη προτεραιότητα την ανάγκη ασφαλείας των σοβιετικών συνόρων, το πώς

αντιλαμβανόταν το Κρεμλίνο τη «φιλία και τη συνεργασία», και το τι θα συνέβαινε όπου, στην Ανατολική Ευρώπη, δεν υπήρχαν ή δεν μπορούσαν να αναδειχθούν, με δημοκρατικές διαδικασίες, πολιτικές δυνάμεις των επιθυμητών προδιαγραφών, ήταν πράγματα αρκετά ασαφή εκείνη την εποχή.

Δεν θα μπορούσε ασφαλώς να ισχυριστεί κανείς το ίδιο και για τη σοβιετική στάση απέναντι στην Ελλάδα. Η άκαρπη προσπάθεια του εκπροσώπου του ΚΚΕ (το καλοκαίρι του 1943 στο Κάιρο) να αποσπάσει άποψη για τις προοπτικές του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος από τον ανταποκριτή του ΤΑΣΣ — το μόνο διαθέσιμο στην Αιγυπτιακή πρωτεύουσα σοβιετικό επίσημο⁴, — η έμμεση πλην σαφής συμβουλή προς την ηγεσία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, λίγο μετά το Συνέδριο του Λιβάνου, να μην επιχειρήσει να αμφισβητήσει τη βρετανική πρωτοκαθεδρία στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο⁵ και οι εύγλωττες σιωπές, αργότερα, του επικεφαλής της σοβιετικής αποστολής στα ελληνικά βουνά συνταγματάρχη Ρορον⁶, βρίσκονται απολύτως μέσα στο πλαίσιο των σοβιετικών προτεραιοτήτων στις οποίες μόλις αναφερθήκαμε.

Ήδη από τον Οκτώβριο του 1943, μετά την ολοκλήρωση των συναντήσεων της πολύ σημαντικής Διασκέψεως των Υπουργών Εξωτερικών της Συμμαχίας στη Μόσχα — ένα χρόνο πριν από τη «συμφωνία των ποσοστών» — η βρετανική πλευρά έχει πλέον καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Μόσχα δεν προτίθεται, ούτε στο μέλλον, να αναμιχθεί στις ελληνικές υποθέσεις⁷.

Ενδιαφέρεται βεβαίως, ζωντανά, για τη Ρουμανία, τη «νόντια είσοδο» των σοβιετικών συνόρων, και ο Eden δεν αμφισβητεί τη στρατηγική σημασία της για τη Σοβιετική ασφάλεια. Η βρετανική κυβέρνηση αναγνωρίζει την προτεραιότητα του Κρεμλίνου στη χώρα αυτή και προσαρμόζει τη βαλκανική πολιτική της από τη Διάσκεψη και μετά — το βαλκανικό μέτωπο είχε ήδη αποκλεισθεί το Σεπτέμβριο του 1943, όπως είπαμε — με βάση τα παραπάνω δεδομένα.

Την αμοιβαία αναγνώριση του ειδικού ενδιαφέροντος των δύο συμμαχικών για την Ελλάδα και τη Ρουμανία έθεσε σε (προσωρινή) δοκιμασία η

4. Ρούσος, Πέτρος, *Η Μεγάλη Πενταετία*, 3η έκδ., τ. Α', Αθήνα (Σύγχρονη Εποχή) 1982, σσ. 453-4.

5. *Ibid.*, 3η έκδ., τ. Β', Αθήνα (Σύγχρονη Εποχή) 1986, σσ. 163-4.

6. Ιωαννίδης, Γιάννης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα (Θεμέλιο) 1979 σ. 237-8.

7. Record of Proceedings of Foreign Ministers Conference, Moscow, Oct. 1943, F. O. 371.37031. PREM.3, 211.7, W.P. (43) 518, 14 Nov. 1943. A.A. Gromyko, B. Ponomarev, *Soviet Foreign Policy*, vol. I, 1917-1945, Moscow (Progress) 1981, σ. 435.

αποστολή της SOE στη ρουμανική πρωτεύουσα το Δεκέμβριο του 1943⁸, αποστολή για την οποία δεν είχαν ενημερωθεί οι σοβιετικοί. Με καθυστέρηση αρκετών μηνών, η οποία δεν φαίνεται να μετρίασε την ένταση της οργής του Stalin, η Μόσχα απάντησε τον Απρίλιο του 1944 —αφορμή ήταν τα γεγονότα που οδήγησαν στο κίνημα των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή και ο τρόπος καταστολής του — με την πρώτη και μοναδική από την αρχή της συμμετοχής της στον πόλεμο μέχρι τις παραμονές της γερμανικής ήττας, καταγγελία της βρετανικής πολιτικής ως προς την Ελλάδα⁹.

Αποτέλεσμα της παρεξηγήσεως, εάν περί αυτού επρόκειτο, υπήρξε η σύναψη (με βρετανική πρωτοβουλία) ειδικής αγγλοσοβιετικής συμφωνίας μεταξύ του A. Eden και του σοβιετικού πρέσβυ στο Λονδίνο, F. Gusev, το Μάιο του 1944¹⁰. Η συμφωνία, η οποία προέβλεπε την προτεραιότητα των δύο συμβαλλομένων χωρών στην Ελλάδα και τη Ρουμανία αντιστοίχως, αποφασίστηκε, τελικώς, να ισχύσει δοκιμαστικά για ένα διάστημα τριών μηνών προκειμένου να διασκεδαστούν οι αμερικανικές υποψίες ότι αποτελούσε το εναρκτήριο βήμα για τη διανομή των Βαλκανίων σε δύο μερίδια δια της μεθόδου του καθορισμού σφαιρών επιρροής της Μεγ. Βρετανίας και της ΕΣΣΔ¹¹.

Το δεύτερο βήμα πάντως, πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944 κατά τη Συνάντηση Κορυφής Churchill - Stalin. Οι διαπραγματεύσεις — επίσημες συναντήσεις (με πρακτικά) και «γεύματα εργασίας» — που διήρκεσαν από τις 9 έως τις 17 Οκτωβρίου, περιλαμβάνουν συνομιλίες του Άγγλου πρωθυπουργού με το Stalin και συναντήσεις των υπουργών εξωτερικών των δύο χωρών, οι οποίοι παρίστανται, αλλά σπανίως παρεμβαίνουν, και στις συναντήσεις κορυφής. Από τις 10 Οκτωβρίου συμμετέχει στις συνομιλίες και ο αμερικανός πρέσβυς στη Μόσχα A. Harriman.

Τα ζητήματα που αφορούν τα Βαλκάνια ρυθμίζονται κατ' αρχήν την πρώτη ημέρα, 9 Οκτωβρίου (απόντος του Harriman), και οι ρυθμίσεις ορι-

8. FRUS [Foreign Relations of the United States], 1944, vol. 4, σ. 147. Barker, E., *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London (Macmillan) 1976, σσ. 139-40, 228-30, 234-5. Stafford, D., *Britain and European Resistance, 1940-1945*, London (Macmillan) 1980, σσ. 176-7.

9. Molotov to F. O., 28 April 1944, R 6897, F. O. 371.43730.

10. Eden to Clark-Kerr (Moscow), 5 May 1944, R 7214, F.O. 371.43686 Eden to Leeper (Athens), 25 May 1944, R 7903, F.O. 371.43686. *Allied Agreements regarding spheres of interests in the Balkans*, Minute by the Research Dept. of the Foreign Office, April 8, 1948, στο F. O. 371.72194.

11. FRUS, 1944, vol. 5, σσ. 118-9, 121. Churchill to Roosevelt, 11 June 1944, R 9472, F.O. 371.43646.

στικοποιούνται μετά από δύο συναντήσεις του Eden με τον Molotov στις 10 και στις 11 του μηνός.

Κατά τη συνάντηση της 9ης Οκτωβρίου, εκτός από τα βαλκανικά θέματα συζητήθηκε — πρώτο — το πολωνικό πρόβλημα (το πιο σημαντικό ζήτημα της μεταπολεμικής Ευρώπης μέχρι τα μέσα του 1945) όπου σημειώθηκε ουσιαστικής φύσεως σύγκλιση απόψεων, ενώ μετά τη βαλκανική συμφωνία εξετάστηκε η στάση των Συμμάχων απέναντι στη Γερμανία και τη βέβαιη πλέον ήττα της, οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Ασία, η κατάσταση στην Κίνα, οι προοπτικές της Ιαπωνίας (εκτενέστατα) και η γενική πορεία του πολέμου (επίσης εκτενώς). Στα Πρακτικά υπάρχουν, επιπλέον, αρκετές αναφορές στην Ιταλία και σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης καθώς και στη Διάσκεψη του Dumbarton Oaks¹².

12. Τα Πρακτικά των συνομιλιών του βρετανού πρωθυπουργού με το σοβιετικό ομόλογό του, υπάρχουν σε τρεις μορφές που δε διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους. Για την πρώτη και πληρέστερη — χειρόγραφη — καταγραφή τους, βλ. F.O. 800.302 [Private Papers of Lord Inverchapel· όπως ονομάστηκε αργότερα ο Sir A. Clark-Kerr, ο βρετανός πρέσβυς στη Μόσχα κατά τη διάρκεια του πολέμου], Record of Meeting at [the] Kremlin, Oct. 9, 1944. First Draft.

Από τα Πρακτικά αυτά, του πρακτικογράφου της Βρετανικής Πρεσβείας, προέρχεται και ο τίτλος του παρόντος κειμένου. Πλήρως ικανοποιημένος από τη συνεννόησή του, εφ' όλης της ύλης, με το σοβιετικό ηγέτη, ο W. Churchill του εδήλωσε στο τέλος της πρώτης και σημαντικότερης συναντήσεως — εκείνης της 9ης Οκτωβρίου — ότι εφόσον κατόρθωσαν να ρυθμίσουν μεταξύ τους, εν πνεύματι ειλικρινούς συνεργασίας, εκκρεμότητες και προβλήματα όλων των ηπείρων, θα έπρεπε κανονικά να τους είχε συμβουλευθεί ο Θεός όταν έφτιαχνε τον κόσμο. Το ότι αυτό δεν έγινε, απάντησε ο Stalin — ειδικότερος περί το θέμα ως τέως σπουδαστής της Θεολογίας — ήταν «*το πρώτο λάθος του Θεού*».

Τα ίδια Πρακτικά, τυπωμένα, για αυστηρά εσωτερική χρήση του Foreign Office, βρίσκονται στο F.O. 371.47773. Σε ότι αφορά τη συζήτηση της 9ης Οκτωβρίου για την Πολωνία και τα Βαλκάνια δεν υπάρχει καμία διαφορά μεταξύ των δύο κειμένων. Από τη δεύτερη όμως, την τυπωμένη μορφή των Πρακτικών, έχει αφαιρεθεί ο μικρός διάλογος του τέλους της συναντήσεως περί του τι όφειλε να πράξει ο Θεός. Ενδεχομένως δε, να έχουν αφαιρεθεί και άλλες τέτοιες «ανεκδοτολογικές» λεπτομέρειες — εάν υπήρξαν — κατά τη διάρκεια των συζητήσεων περί Κίνας, Ιαπωνίας κ.λπ.

Και στις δύο μορφές τους πάντως, για να επανέλθουμε στην αρχή της συναντήσεως της 9ης Οκτωβρίου, δηλαδή στις διαπραγματεύσεις για την Πολωνία και τα Βαλκάνια, τα Πρακτικά αναφέρουν ότι ο άγγλος πρωθυπουργός παρουσίασε στη σοβιετική πλευρά το «πονηρό ντοκουμέντο» [ευπρόσδεκτη κάθε συμβολή στην καλύτερη μετάφραση του «naughty document», στη συγκεκριμένη φράση]· την πρότασή του προφανώς, με τα «ποσοστά» για τις διάφορες βαλκανικές χώρες, όπως την παραθέτει στον 6ο τόμο του *The Second World War*, London (Cassell) 1954, σσ. 197-8: Για τη Ρουμανία, Ρωσία 90%, Άλλοι 10%. Για την Ελλάδα, Μεγ. Βρετανία (σε συμφωνία με τις ΗΠΑ) 90%, Ρωσία 10%. Γιουγκοσλαβία και Ουγγαρία, 50%-50%. Για τη Βουλγαρία, Ρωσία 75%, Άλλοι 25%.

Στα Πρακτικά, τόσο τα χειρόγραφα όσο και τα τυπωμένα, δεν αναγράφονται τα ποσο-

Σε αυτά ακριβώς τα αναλυτικά πρακτικά της πρώτης συναντήσεως Churchill - Stalin (23 τυπωμένες σελίδες¹³ μεγάλου σχήματος) τα Βαλκάνια κατα-

στά της προτάσεως· δηλαδή το περιεχόμενο του naughty document. Αυτό όμως δεν «αποδεικνύει» τίποτε, διότι την επόμενη και την μεθεπόμενη ημέρα — 10 και 11 Οκτωβρίου — οπότε συνεχίστηκε η συζήτηση για τη Βουλγαρία την Ουγγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, μεταξύ του Eden και του Molotov, τα ποσοστά που είχε προτείνει ο βρετανός πρωθυπουργός στις 9 Οκτωβρίου, αναφέρονται πολλές φορές στα πρακτικά ως σημείο εκκινήσεως για τις διαπραγματεύσεις των δύο υπουργών· διαπραγματεύσεις που κατέληξαν στο 80% και 20% (Σοβ. Ένωση και Μεγ. Βρετανία) για την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία.

Υπάρχει τέλος και μία τρίτη μορφή των Πρακτικών των Συναντήσεων Churchill-Stalin — αυτήν γνωρίζουν και χρησιμοποιούν όσοι από τους Έλληνες και ξένους ερευνητές έχουν ασχοληθεί με τη «συμφωνία των ποσοστών» —, τυπωμένη σε σελίδες μεγαλύτερου μεγέθους, στη σειρά PREM [Προσωπικά έγγραφα του Πρωθυπουργού] 3.434. «Anglo-Russian Political Conversations at Moscow, October 9-October 17, 1944». Είναι απολύτως όμοια με εκείνη του Foreign Office εάν εξαιρέσουμε το ότι δεν περιλαμβάνει τη μικρή φράση: Then the Prime Minister produced the naughty document... Από αυτήν την πηγή, ο Γ. Ανδρικόπουλος μετέφρασε και δημοσίευσε στα ελληνικά, το τμήμα των συνομιλιών της 9ης Οκτωβρίου που αφορά την Πολωνία και τα Βαλκάνια. [Βλ. Γ. Ανδρικόπουλος, 1944. *Η κρίσιμη χρονιά: 300 ανέκδοτα έγγραφα για την Ελλάδα από το προσωπικό αρχείο του Ουίνστον Τσώρτσιλ*, 2τ., Αθήνα (Διογένης) 1974]. Το ίδιο απόσπασμα από τις συνομιλίες της 9ης Οκτωβρίου, από την ίδια πηγή [PREM 3] υπάρχει ως παράρτημα (στα αγγλικά), στο Β. Κόντης *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα, 1945-1949*, Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής) 1986.

[Ο συνάδελφος Ρ. Holdich ήταν ο πρώτος που εντόπισε — ή, εν πάση περιπτώσει, ο πρώτος που δημοσίευσε τη σχετική πληροφορία — και το «χαρτάκι με τα ποσοστά», ταξινομημένο σε άλλο τόμο της σειράς PREM (PREM 3.66.7) που δεν έχει σχέση με τα Πρακτικά της Συναντήσεως της 9ης Οκτωβρίου. Βλ. Ρ. G. Holdich, «A Policy of Percentages? British Policy and the Balkans after the Moscow Conference of October 1944» στο *The International History Review*, vol. IX, Feb. 1987, σσ. 28-47].

Ως προς τον περίφημο διάλογο που παραθέτει ο W. Churchill στη σ. 198 του βου τόμου του βιβλίου του για το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο — Δεν θα εθεωρείτο κάπως κυνικό εάν φαινόταν ότι αντιμετωπίσαμε τόσο σοβαρά θέματα με τόσο πρόχειρο τρόπο; Ας κάψουμε το χαρτί. Όχι φυλάξτε το εσείς — αυτός δεν υπάρχει ούτε στην πληρέστερη, τη χειρόγραφη δηλαδή, μορφή των Πρακτικών.

Σύμφωνα με τη «λογική των ποσοστών» και τις πολύ γνωστές, αναγνωρισμένες, υψηλές επιδόσεις του Churchill στην τέχνη του «δημοσιώς [και εμπαθώς] ψεύδεσθαι» — με την «πολιτική» και όχι με την «ηθική» έννοια της λέξεως — θα έπρεπε κανονικά να συμπεράνει κανείς ότι η πιθανότητα να έγινε αυτός ο διάλογος, «όπως τον θυμόταν» ο Άγγλος πρωθυπουργός, δεν υπερβαίνει το 10%· δηλαδή το ποσοστό του για τη Ρουμανία. Για τις πραγματικότητες ωστόσο, των συναντήσεων του Οκτωβρίου του 1944, είναι εξίσου πιθανόν, είτε να μην έγινε κανένας διάλογος, είτε κάποιος άλλος μικρός διάλογος, είτε αυτός ακριβώς που αναφέρει ο W. Churchill.

13. PREM 3.434.7, σσ. 67-70. Ανδρικόπουλος, *op. cit.*, τ. Β' σσ. 141-52. Κόντης, *op. cit.*, σσ. 405-17.

λαμβάνουν περίπου 3 σελίδες και το περί Ελλάδος και Ρουμανίας κάτι λιγότερο από εννέα σειρές¹⁴.

Δεν θα επιθυμούσα να αναφερθώ, σκοπίμως, στο ζήτημα του κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί ακριβής ή όχι, ο διάλογος με τον οποίον έκλεισε η «συμφωνία των ποσοστών» όπως τον παραθέτει ο Άγγλος πρωθυπουργός στο γνωστό έργο του για το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, του οποίου ο τελευταίος τόμος εκδόθηκε το 1954, διότι αυτά τα πράγματα πολύ μικρή σημασία είχαν για τη συμφωνία πλαίσιο του 1944. Άλλη σημασία είχαν βεβαίως το 1954¹⁵.

Από την ανάγνωση των Πρακτικών προκύπτει ότι οι μόνες βαλκανικές χώρες για τις οποίες δεν έγινε ουσιαστικά κανένας διάλογος κατά τη διάρκεια της πρώτης αλλά και των επομένων συναντήσεων της Μόσχας (από όπου απουσιάζουν και οι απλές αναφορές) ήταν η Ελλάδα και η Ρουμανία. Για όσους ασχολούνται με την ιστορία του πολέμου και τις αγγλο-σοβιετικές σχέσεις, αυτό δεν αποτελεί έκπληξη. Το αντίθετο θα προκαλούσε έκπληξη, και μάλιστα έκπληξη πρώτου μεγέθους.

Ο Churchill, αρχίζοντας τη συζήτηση για τα Βαλκάνια, αναφέρει απλώς ότι υπάρχουν δύο χώρες για τις οποίες η Βρετανία και η Σοβιετική Ένωση αισθάνονται ιδιαίτερο ενδιαφέρον: η Ελλάδα και η Ρουμανία. Για τη Ρουμανία δεν ανησυχεί πολύ. Πρόκειται για Ρωσική υπόθεση. Ως προς την Ελλάδα όμως, αλλιώς έχουν τα πράγματα. Η Βρετανία οφείλει να είναι η ηγετική δύναμη στη Μεσόγειο και να έχει τον πρώτο λόγο στη χώρα αυτή.

Ο Stalin δηλώνει ότι συμφωνεί και προσθέτει πως οι Άγγλοι βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση όταν η Γερμανία διέκοψε τις επικοινωνίες τους στη Μεσόγειο και ότι ο έλεγχος των μεσογειακών επικοινωνιών αποτελεί θέμα ζωτικής σημασίας για τη Μεγάλη Βρετανία. Αυτή είναι η περίληψη των οκτώμιση γραμμών στα Πρακτικά, που αφορούν την Ελλάδα και τη Ρουμανία¹⁶. Όχι μόνον δεν έγινε καμία διαπραγμάτευση, αλλά η προϋπάρχουσα συμφωνία για τις δύο αυτές χώρες, και ο ικανοποιητικός τρόπος με τον οποίο λειτούργησε μετά το Μάιο του 1944, επρόκειτο να αποτελέσουν το θεμέλιο λίθο της καλής πίστεως επί του οποίου οικοδομήθηκε η «συμφωνία των ποσοστών» και για τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη.

Για τη Βουλγαρία, όπου ο βρετανός πρωθυπουργός, χωρίς να αμφισβητεί το προβάδισμα της Μόσχας, είπε ότι — αντίθετα από την περίπτωση της Ρουμανίας — θα ήθελε να είναι κάτι περισσότερο από απλός θεατής, ο διάλογος υπήρξε αρκετά μακρότερος. Εκάλυψε δε και ένα σημαντικό

14. PREM 3.434.7, σ. 67. Άνδρικόπουλος, *op. cit.*, σ. 144. Κόντης, *op. cit.*, σ. 408.

15. Βλ. υποσ. 12, τελευταία παράγραφος.

16. Βλ. υποσ. 14.

μέρος των ειδικών συνομιλιών των δύο υπουργών εξωτερικών που ακολούθησαν τη συνάντηση της 9ης Οκτωβρίου. Τα ίδια ακριβώς ισχύουν και για τη σχετική με την Ουγγαρία συζήτηση¹⁷.

Η διαπραγμάτευση για τη Γιουγκοσλαβία, τόσο στην πρώτη συνάντηση όσο και στις συνομιλίες Eden - Molotov, δεν προδίδει καμία διάθεση αμφισβήτησεως της κατ' αρχήν συμφωνίας για κοινή αντιμετώπιση — fifty/fifty — των εκεί εξελίξεων. Αντιθέτως, χαρακτηρίζεται από τη διάχυτη προθυμία συμμετοχής της σοβιετικής πλευράς στην απαραίτητη προσπάθεια να πεισθεί ο Τίτο να σεβαστεί τις αποφάσεις των Δύο Μεγάλων.

Η Αλβανία απουσιάζει εντελώς από τη Διάσκεψη της Μόσχας. Δεν υπήρξε καμία συζήτηση, ούτε καν αναφορά στη χώρα αυτή. Δύο μπορεί να είναι οι πιθανότερες εξηγήσεις: Είτε να θεωρήθηκε ως ευκόλως εννοούμενο ότι θα ίσχυε εκεί ό,τι ακριβώς και για τη Γιουγκοσλαβία (της οποίας ο αντιστασιακός στρατός είχε καθιερώσει σχέσεις κηδεμονίας προς το αλβανικό LNC), είτε να αποτελούσε η Αλβανία, και ειδικότερα οι βόρειες ακτές της, το πεδίο μιας πιθανής δεύτερης αποβατικής προσπάθειας (περιορισμένων) βρετανικών δυνάμεων από το ιταλικό μέτωπο¹⁸. Στην τελευταία

17. Ανδρικόπουλος, *op. cit.*, 145-7, 157-9, 163-4.

18. Μετά το οριστικό αμερικανικό veto (Σεπτ. 1943) στα βρετανικά σχέδια για μεγάλη απόβαση στα Βαλκάνια, η Αγγλία δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια δημιουργίας *de facto* μετώπων στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής και του Ιονίου, δια της αποστολής *περιορισμένων κατ' αρχήν* — λόγω αμερικανικών αντιρρήσεων — βρετανικών δυνάμεων που είχαν σκοπό «να βοηθήσουν τα αντιστασιακά κινήματα σε ορισμένες περιοχές», και αργότερα, να «συνδράμουν στην καταδίωξη» των υποχωρούντων, από το Σεπτέμβριο του 1944, γερμανικών στρατευμάτων. Δηλαδή να δημιουργήσουν στρατιωτικά προγεφυρώματα στη βαλκανική χερσόνησο κατά την καταληκτική φάση του πολέμου.

Προϋπόθεση επιτυχίας αυτών των σχεδίων ήταν ο έλεγχος κάποιων, μικρών έστω, περιοχών της Ελλάδος, της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας από «φίλιες» δυνάμεις. Από τα τέλη του 1943 οι βρετανοί αξιωματικοί - σύνδεσμοι της Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE), έκαναν συνεχείς προτάσεις στον Τίτο και το LNC (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) της Αλβανίας, για τον καθορισμό «ζωνών αποκλειστικής δραστηριότητας» των *cetnik* του D. Mihailović και των παρτιζάνων του AVNOJ (Εθνικό Αντιφασιστικό Απελευθερωτικό Συμβούλιο) στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, ή του φιλομοναρχικού Abas Kuri και του LNC στην Αλβανία. Κατά το πρότυπο της *Συμφωνίας της Πλάνας* (Φεβρ. 1944) μεταξύ του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ.

Παρά το γεγονός ότι οι προτάσεις αυτές δεν έγιναν δεκτές, η αγγλική κυβέρνηση επιχείρησε στο τέλος της Κατοχής «να βοηθήσει το LNC» με ένα εκστρατευτικό σώμα πεντακοσίων ανδρών που αποβιβάστηκε στις αλβανικές ακτές το Σεπτέμβριο του 1944. Ένα μήνα αργότερα, το ίδιο ακριβώς συνέβη και στη Γιουγκοσλαβία. Τόσο ο Τίτο, όσο και η ηγεσία του LNC όμως, εδήλωσαν στους βρετανούς ότι είχαν ανάγκη μόνον από οχήματα παντός είδους, και τρόφιμα· και τους ζήτησαν να αποχωρήσουν.

F.O. 371. 45551, 455553, 45563 *passim*. Barker, *op. cit.*, σσ. 160-3, Puto, A., *From the*

αυτή περίπτωση, η Μ. Βρετανία είχε κάθε συμφέρον να μη μνημονευθεί καθόλου η Αλβανία στις αγγλοσοβιετικές συνομιλίες.

Η χώρα στην οποία αφιερώνεται το μεγαλύτερο — εν σχέση προς όλες τις άλλες — μέρος των τριών σελίδων των Πρακτικών της 9ης Οκτωβρίου που αφορούν τα Βαλκάνια, είναι η Τουρκία, η οποία δεν περιλαμβάνεται καν στο περίφημο «χαρτάκι με τα ποσοστά». Πρόκειται, επιπλέον, για το μόνο ζήτημα που αναλαμβάνει να θέσει προς συζήτηση η σοβιετική πλευρά. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, ο Άγγλος πρωθυπουργός εισηγείται τα θέματα που αναφέρονται σε κάθε ένα βαλκανικό κράτος ξεχωριστά (ή επανέρχεται σε ορισμένα από αυτά) και ακολουθεί κάποιος, σύντομος κατά κανόνα, διάλογος.

Η σχετικά μακρά περί Τουρκίας ανταλλαγή απόψεων και επιχειρημάτων αποτελεί μία αριστοτεχνική σχεδόν προσπάθεια αμοιβαίας διερευνήσεως προθέσεων. Κατά τη διάρκειά της τίγεται το ζήτημα της Συνθήκης του Montreaux, της μέχρι τότε συμπεριφοράς της Τουρκίας στον πόλεμο, καθώς και οι μελλοντικές διαθέσεις της Άγκυρας απέναντι στη Σοβιετική Ένωση και το αντίστροφο.

Διαπιστώνεται κατ' αρχήν κάποια προσέγγιση απόψεων ως προς την αναθεώρηση της Συνθήκης του 1936 και το όλο θέμα αναβάλλεται προκειμένου να συζητηθεί στην επόμενη Διάσκεψη Κορυφής¹⁹. Το καθεστώς των Στενών και η θέση της Τουρκίας συζητήθηκαν πράγματι στη Γιάλτα — το μόνο βαλκανικό πρόβλημα που συζητήθηκε εκεί (εάν εξαιρέσουμε ορισμένες, διάσπαρτες, αναφορές στη Γιουγκοσλαβία) — και μετά τη Γιάλτα, αλλά αυτά δεν θα μας απασχολήσουν εδώ.

Τι μπορεί να σημαίνουν όλα όσα μέχρι τώρα αναφέραμε; Δείχνουν νομίζω, κατά πρώτο και κύριο λόγο, ότι από τότε που διαμορφώθηκαν οι οριστικές συμμαχίες του Β' Παγκ. Πολέμου (Δεκ. 1941) και ειδικότερα από την εποχή που άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για τη χιτλερική Γερμανία, (αρχές 1943), η Ελλάδα και η Ρουμανία ήταν οι δύο βαλκανικές χώρες

Annals of British Diplomacy, Tirana (8 Nëntori) 1981, σσ. 208-9. Mc Conville, M., *A Small War in the Balkans*, London (Macmillan) 1986, σσ. 240-3, 273-5. Bailey, S. W., «British Policy Towards General Draza Mihailovic» στο Auty, P., και Clogg, R. (eds), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London (Macmillan) 1975, σσ. 59-92.

19. Κατά πολύ χαρακτηριστικό τρόπο, Ο Churchill αφιερώνει μόνον μία, εξαιρετικά μικρή, παράγραφο στην Τουρκία (op. cit., σ. 212) στο 16σέλιδο ειδικό κεφάλαιο του βιβλίου του για το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (op. cit., σσ. 197-213) που αφορά τη Συνάντηση της Μόσχας.

των οποίων η θέση στη μεταπολεμική Ευρώπη ουδέποτε αμφισβητήθηκε. Η στρατιωτική γεωγραφία του πολέμου στην τελευταία φάση του και η κοινώς αποδεκτή ανάγκη ασφαλείας των σοβιετικών συνόρων, όχι μόνο κατέστησαν οριστική και αυτονόητη την — αντιστοίχως — εκτός και εντός της ζώνης του ειδικού σοβιετικού ενδιαφέροντος, πορεία τους, αλλά έτειναν να αποσαφηνίζουν, όλο και περισσότερο, τη μορφή του μελλοντικού πολιτικού χάρτη ολόκληρης της Ανατολικής Ευρώπης. Οι συνομιλίες και οι συμφωνίες της Μόσχας του Οκτ. του 1944, υπήρξαν ένα από τα στάδια της διαδικασίας αυτών ακριβώς των αποσαφηνήσεων.

Δείχνουν δηλαδή — εάν υποθεθεί ότι χρειάζονται περαιτέρω αποδείξεις — ότι η βρετανική στρατιωτική επέμβαση στην Ελλάδα, που κορυφώθηκε με τη σύγκρουση του Δεκεμβρίου του 1944, είχε ως αποκλειστικό στόχο το ΕΑΜ και δε συνδέεται με κανενός είδους «σοβιετική απειλή». Η Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ «μήλον της έριδος».

Μία ακόμη διευκρίνηση είναι ωστόσο απαραίτητη στο σημείο αυτό. Η δυναμική των αντιστασιακών κινημάτων αποδείχτηκε παράγοντας ισχυρός για τη διαμόρφωση των μεταπολεμικών πολιτικών συσχετισμών σε πολλές χώρες (πριν από την πλήρη επικράτηση, το 1947, των προτεριοτήτων και των νοοτροπιών του ψυχρού πολέμου) και σε ορισμένες περιπτώσεις — προφανές παράδειγμα η Γιουγκοσλαβία — καθοριστικός. Πολύ ορθώς λολόν, η βρετανική κυβέρνηση καταλήγει μεν (οριστικά από το φθινόπωρο του 1943 όπως ήδη αναφέραμε) στο ότι δεν πρόκειται να βρει αντιμέτωπη τη Μόσχα στην ελληνική της πολιτική, αλλά δεν αποκλείει, θεωρητικά, την πιθανότητα ανατροπής και αυτού ακόμη του τόσο λογικού και συνεχώς επιβεβαιούμενου συμπεράσματος, από τον «πειρασμό» που θα μπορούσε να προσφέρει ο συνδυασμός της κυριαρχίας του ΕΑΜ στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής επικράτειας με την παρουσία σοβιετικού στρατού σε μικρή σχετικά απόσταση από τα βόρεια ελληνικά σύνορα²⁰.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1944, πολύ πριν από τη «συμφωνία των ποσοστών» συνέβη ακριβώς αυτό. Με τον ΕΛΑΣ και το ΕΑΜ να αντιπροσωπεύουν τη μόνη οργανωμένη δύναμη στο (απολύτως ορατό τότε) τέλος της γερμανικής κατοχής, το σοβιετικό στρατό στη Βουλγαρία, σε μηδενική απόσταση από τα ελληνικά σύνορα, και το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα να αναμένει την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων για να εμφανισθεί στην Αθήνα, ο εν λόγω πειρασμός εμφανίζεται στην πλέον ιδανική μορφή του. Δεν δημιουργεί ωστόσο καμία διάθεση παρεμ-

---

20. CAB 66, vol. 43, WP (43) 522, 22 Nov. 1943.

βάσεως της σοβιετικής πλευράς, ούτε καν πολιτικής, στις ελληνικές υποθέσεις²¹.

Το δεύτερο συμπέρασμα που προκύπτει από την αγγλοσοβιετική συνάντηση κορυφής του Οκτωβρίου του 1944, είναι ότι ο Stalin ενδιαφερόταν για τον αποκλεισμό της δυνατότητας να χρησιμοποιηθεί η Τουρκία (και ειδικότερα τα Στενά) ως εφελτήριο μελλοντικών πιέσεων ή επιθετικών ενεργειών εναντίον της χώρας του, πολύ περισσότερο, όχι μόνον εν σχέσει προς την αγγλική πρωτοκαθεδρία στην Ελλάδα — αυτό ελπίζω ότι είναι προφανές — αλλά και από το εάν θα επιτύχει, ή όχι, ο Tito να επιβάλλει αμιγώς επαναστατικό καθεστώς στη μεταπολεμική Γιουγκοσλαβία.

Τι μπορούσαν να σημαίνουν όμως τα περίφημα ποσοστά; Το διευκρινίζει από τη Μόσχα (μέσω Eden) ο ίδιος ο εισηγητής τους, μετά την ολοκλήρωση των συζητήσεων για τα Βαλκάνια, απαντώντας σε σχετικό ερώτημα του Foreign Office. Δεν αντιπροσωπεύουν ασφαλώς, γράφει, ποσοστά συμμετοχής στις «Διασυμμαχικές Επιτροπές Ελέγχου». Δηλώνουν απλώς τον τρόπο με τον οποίον εμείς και η Σοβιετική Ένωση προσεγγίζουμε τα προβλήματα των βαλκανικών χωρών. Τα ποσοστά έχουν κυρίως συμβολική αξία και δεν θα πρέπει να υπερτιμούμε τη σημασία τους²².

Ως συμβολικά, τα ποσοστά που πρότεινε ο άγγλος πρωθυπουργός, δεν μπορούσαν να είναι ούτε αδιαπραγμάτευτα ούτε εγγυημένης διαρκείας. Στην περίπτωση της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας π.χ αλλάζουν προς όφελος της Σοβιετικής πλευράς αμέσως μετά την κατ' αρχήν συμφωνία Churchill - Stalin²³. Στη συνέχεια, το σύνολο του ποσοστιαίου διακανονισμού μεταβάλλεται και πάλι κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσεως του ψυχρού πολέμου προκειμένου να προσαρμοστεί στην οριστική διαιρέση της Ευρώπης σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Για μεν την Ελλάδα διαμορφώνεται στο γνωστό, Μεγάλη Βρετανία (και αργότερα ΗΠΑ) 100, Σοβιετική Ένωση 0, ενώ στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, και την Ουγγαρία συμβαίνει το αντίστροφο. Μόνο στη Γιουγκοσλαβία, μετά τη ρήξη Μόσχας - Βελιγραδίου, βρίσκεται ο Tito να κατέχει το 100% των μετοχών της χώρας του.

21. Clark-Kerr to F.O., 23 Sept. 1944, R 15193, F. O. 371.43692.

22. F.O. to Eden, 12 Oct. 1944, PREM 3.434.8. Churchill to Eden, 12 Oct. 1944 (minute), PREM 3.66.7. Eden to F. O., 12 Oct. 1944, PREM 3.434.8. Churchill, *op. cit.*, vol. VI, σ. 200-1.

23. Στις διαπραγματεύσεις (της 10ης και της 11ης Οκτωβρίου) μεταξύ Eden και Molotov. *Record of Meeting at the Kremlin*, Oct. 10, 1944, και Oct., 11, 1944. PREM 3.434.7. Βλ. επίσης, Ανδρικόπουλος, *op. cit.*, σσ. 157-9, 163-5. Κόντης, *op. cit.*, σσ. 417-31. Τα ποσοστά γίνονται 80% και 20% (για την ΕΣΣΔ και τη Μεγ. Βρετανία αντιστοίχως) τόσο στην περίπτωση της Βουλγαρίας, όσο και σε εκείνη της Ουγγαρίας.

Η αμερικανική στάση απέναντι στις βαλκανικές εξελίξεις αποτελεί μία άλλη, ενδιαφέρουσα όσο και σκοπίμως ασαφή, όψη του ζητήματος. Η Ουάσιγκτον δεν αγνοεί βεβαίως ούτε τις πολιτικές συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων στην Ανατολική Εύρωπη και τα αμετακίνητα δεδομένα γεωγραφίας, ούτε την ανάγκη ασφαλείας των σοβιετικών συνόρων. Υποψιάζεται όμως, μονίμως, τα βρετανικά σχέδια με την ειδική τους (παραδοσιακή κατά την εκτίμηση του State Department) ροπή προς τη λογική των «αποκλειστικών σφαιρών επιρροής». Αποδέχεται, τελικώς, τη συμφωνία Eden - Gusev ως ρεαλιστική και (για τη Ρουμανία ιδίως) αναπόφευκτη επιλογή, αλλά με την προϋπόθεση της πλήρους ενημερώσεως της αμερικανικής πλευράς²⁴. Προϋπόθεση που συμπεριλαμβάνει φυσικά το δικαίωμα του ελέγχου των ορίων (και του τρόπου επιβολής) των επιθυμιών της επικυρίαρχης χώρας, το δικαίωμα δηλαδή της κριτικής και της διαφωνίας με συγκεκριμένους χειρισμούς.

Την ίδια ουσιαστικά στάση τηρούν οι ΗΠΑ και απέναντι στη Συνάντηση της Μόσχας: στάση ασαφή και εν πολλοίς αντιφατική, αλλά όχι ανεξήγητη. Δηλώνουν κατηγορηματικά λίγες ημέρες πριν από τη σύγκλησή της ότι «δεν υπάρχει κανένα, κυριολεκτικά, θέμα, πολιτικό ή στρατιωτικό, που να μην ενδιαφέρει τις Ηνωμένες Πολιτείες»²⁵, αλλά δεν επιμένουν να παρίσταται ο αμερικανός πρέσβυς, A. Harriman, στην πρώτη συνάντηση Churchill - Stalin της 9ης Οκτωβρίου. Ειδοποιούν τον Harriman πως «οποιαδήποτε βήματα είναι αναγκαία να γίνουν, πρέπει να γίνουν ούτως ώστε να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο αναστατώσεων στα Βαλκάνια που θα μπορούσαν να εμπλέξουν τις ΗΠΑ σε κάποιο μελλοντικό διεθνή πόλεμο»²⁶, αλλά δε φροντίζουν να πληροφορηθούν — επισήμως — για τις συμφωνίες και τα ποσοστά, για τα οποία είχαν ήδη σχηματίσει, από τις πληροφορίες των δικών τους υπηρεσιών, μία πολύ καλή (άν και όχι ακριβή σε όλες τις λεπτομέρειές της) εικόνα²⁷.

24. Roosevelt to Churchill. 13 June 1944, PREM 3.66.7.

25. Sherwood, R. E., *Roosevelt and Hopkins. An Intimate History*, New York (Harper) 1948, σσ. 833-4.

26. FRUS, 1944, vol. 4, σ. 1009.

27. FRUS, 1944, vol. 4, σσ. 456, 1015. Οι περισσότερες πληροφορίες για την εξέλιξη των αγγλοσοβιετικών συνεννοήσεων ως προς τα Βαλκάνια, μετά το Μάιο του 1944 (Συμφωνία Eden - Gusev), έφθαναν στην Ουάσιγκτον από την αμερικανική πρεσβεία της Μόσχας (A. Harriman) και της Άγκυρας (L. Steinhardt). Πολύ καλά πληροφορημένος για το ίδιο θέμα, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της διαμονής του στο Κάιρο, ήταν και ο Lincoln Mac Veagh, ο αμερικανός πρέσβυς στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Βλ. Iatrides, J. (ed.), *Ambassador Mac Veagh Reports, Greece 1933-1947*, Princeton (Princeton Univ.

Αποδέχονται δηλαδή, ως απολύτως ρεαλιστική, τη βάση των διευθετήσεων, χωρίς να δεσμεύονται (κατά την παραδοσιακή τακτική του State Department όπως σημείωναν, με τη σειρά τους, οι βρετανοί). Διαφωνία του Λευκού Οίκου επί της ουσίας — ως προς τις γενικές γραμμές των συμφωνιών — ούτε υπήρχε, ούτε ήταν δυνατόν να υπάρχει.

Η «ελεύθερη έκφραση» των επιθυμιών των λαών της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων (εάν υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο ήταν δυνατόν να καταγραφεί σε συνθήκες εργαστηριακού πειράματος με βάση τους εσωτερικούς και μόνο συσχετισμούς στις χώρες αυτές, και το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε πριν, και αμέσως μετά την ήττα του ναζισμού) θα κατέληγε σε (φιλο)κομμουνιστικές πλειοψηφίες στη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία, την Ελλάδα, και, πιθανότατα, τη Βουλγαρία, και αντικομμουνιστικά καθεστώτα (μαχητικών ενδεχομένως διαθέσεων) στη Ρουμανία, την Ουγγαρία και την Πολωνία. με την Τσεχοσλοβακία (τη μόνη χώρα της περιοχής που πληρούσε τότε τις επιθυμητές πολιτικές προδιαγραφές στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε) να διατηρεί μία σοσιαλιστικών αποχρώσεων πολυκομματική δημοκρατία μεικτής οικονομίας και μία «φινλανδικού τύπου» σχέση με το Κρεμλίνο στην εξωτερική της πολιτική.

Ένα τέτοιο σχήμα όμως, δεν ήταν απλώς αντίθετο προς τα συμφέροντα και τις διακηρυγμένες αρχές και των τριών εταίρων της αντιχιτλερικής συμμαχίας — βόμβα στα θεμέλια της μεταξύ τους συνεργασίας — αλλά ακατανόητο και εξωπραγματικό, σε βαθμό αστειότητας, με βάση την «κοινή λογική» εκείνης της εποχής· ειδικώς ως προς την προοπτική μιας εχθρικής προς τη Μόσχα, Πολωνίας και Ρουμανίας. Η Σοβιετική Ένωση — της οποίας το κύρος και η έκταση της αναγνωρίσεως του καθοριστικού ρόλου της στην κοινή νίκη, είναι πράγματα που πολύ δύσκολα τα αντιλαμβάνεται κανείς σήμερα, μετά τις δεκαετίες του ψυχρού πολέμου και τα λαμπρά κατορθώματα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» της — θα μπορούσε στην περίπτωση αυτή να απευθυνθεί στη δεσνή κοινότητα και να υπενθυμίσει ειρωνικώς ότι ανήκε στους αντιπάλους της Γερμανίας και όχι στους ηττημένους συμμάχους της.

Δεν θα ήταν ίσως άσκοπο να τονίσουμε εδώ ότι η αποδοχή της εύλογης προτεραιότητας του σοβιετικού ενδιαφέροντος για την Ανατολική Ευρώπη δεν εσήμαινε τότε — το 1944 — τη δορυφοροποίηση των χωρών της περιοχής και τη μετατροπή τους σε μονοκομματικά βασίλεια ανελευθερίας, οικονομικής χρεωκοπίας, και οικολογικής καταστροφής· όπως και η θέση της Ελ-

λάδος π.χ. στη ζώνη των δυτικών ενδιαφερόντων δεν περιείχε, αναγκαστικά, τη βασιλευομένη δημοκρατία του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων» που εδήλωνε μουσικώς πανέτοιμη «να στήσει το τιμημένο λάβαρό της στα βουνά της Σόφιας», το μοναδικό στην Ευρώπη ραδιοφωνικό, και αργότερα τηλεοπτικό, σταθμό Ενόπλων Δυνάμεων, και τελικώς την «Ελλάδα Ελλήνων Χριστιανών».

Η κοινή γνώμη, τότε, θα απέρριπτε ως παράλογο το θεωρητικό σχήμα που μνημονεύσαμε, όχι διότι είχε ως οδηγό της την αδιαφορία για τις δημοκρατικές ελευθερίες και τη μοιρολατρική υποταγή στη λογική των «δύο αντιπάλων στρατοπέδων», αλλά για τους ακριβώς αντίθετους λόγους, Διότι ανέμενε τη συνέχεια της συνεργασίας των Τριών Μεγάλων Συμμάχων και μετά τη λήξη του Πολέμου, για τη διασφάλιση της ειρήνης και «την εξάλειψη των υπολειμμάτων του ναζισμού και του φασισμού»²⁸.

Ο ψυχρός πόλεμος — ας το επαναλάβουμε — που ακολούθησε αμέσως μετά και δεν μετέβαλε απλώς, αλλά αντέστρεψε το παραπάνω κλίμα, κατόρθωσε, μεταξύ άλλων, με την ένταση και κυρίως με τη διάρκειά του, να εξαφανίσει σχεδόν από τη συλλογική μνήμη την εξαιρετικά σύντομη αυτή περίοδο των μεταπολεμικών προσδοκιών, ώστε σήμερα να έχει επικρατήσει η αίσθηση ότι δεν υπήρξε ποτέ.

Συντομος και χωρίς αξιώσεις που να θεμελιώνονται σε συστηματική μελέτη του θέματος, θα είναι και ο επίλογος ο σχετικός με τη μετέπειτα ιστορία των ποσοστών.

Οι πρώτοι που ανακίνησαν το ζήτημα και εκδήλωσαν την έντονη δυσφορία τους για τις μουσικές συμφωνίες ήταν οι Γιουγκοσλάβοι, οι μόνοι ουσιαστικά για τους οποίους η λύση που δόθηκε στη Μόσχα, εάν είχε επιτύχει, θα συνιστούσε ριζική μεταβολή πορείας για τη χώρα τους.

Κατά τη διάρκεια συνομιλίας του με τον επικεφαλής της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής Fitzroy Maclean στα τέλη Οκτωβρίου του 1944, ο Tito καταδίκασε, σε υψηλούς τόνους, το διακανονισμό της Μόσχας, που

28. Βλ. τη Διακήρυξη της Γιάλτας «προς την απελευθερωθείσα Ευρώπη», στο *A Decade of American Foreign Policy. Basic Documents, 1941-1949*, Washington (US Gov. Printing Office) 1950, σσ. 29-30. Σε δύο από τις πιο γνωστές παραγωγές του Hollywood, των μέσων της δεκαετίας του 1940, ο μεν Humphrey Bogart αγωνιζόταν εναντίον του φιλογερμανικού καθεστώτος του Vichy, μαζί με την Lauren Bacall (στην πρώτη κινηματογραφική της εμφάνιση) — *To Have and Have Not* (1945) —, ο δε ήρωας του Hitchcock στο *Notorious* (1946), καταδίωκε τους οπαδούς του Hitler που είχαν διαφύγει στη Νότια Αμερική.

μόλις είχε πληροφορηθεί. Από την αναφορά του Maclean προς το Foreign Office δεν προκύπτει το πώς ακριβώς έμαθε το αποτέλεσμα της συναντήσεως Churchill - Stalin, ούτε το εάν γνώριζε τη συνολική ρύθμιση ή μόνο «τα ποσοστά που αφορούσαν τη Γιουγκοσλαβία»²⁹.

Τρία χρόνια αργότερα, ο υπουργός εξωτερικών των ΗΠΑ, J. F. Byrnes, περιέλαβε στο βιβλίο του (που καλύπτει την περίοδο μεταξύ της Συνδιασκέψεως της Γιάλτας και των αρχών του 1947) μία σύντομη αναφορά στις συμφωνίες του Οκτωβρίου του 1944, μόνο ως προς τη Ρουμανία και την Ελλάδα³⁰. Το Foreign Office απάντησε με επίσημη διάψευση όπου χαρακτήριζε τις συνομιλίες για τα Βαλκάνια ως προσπάθεια συντονισμού της επιχειρησιακής στρατηγικής των βρετανικών και των σοβιετικών ενόπλων δυνάμεων κατά την τελευταία φάση του πολέμου και τίποτε περισσότερο³¹.

Το 1948, ο προκάτοχος του Byrnes στο State Department, Cordell Hull, αφιέρωσε πολύ περισσότερο χώρο στα απομνημονεύματά του στη Συνάντηση της Μόσχας, με όλα τα (επίσημα και κατά την κρίση της Ουάσιγκτον ανακοινώσιμα) στοιχεία που είχε στη διάθεσή του³², για να εισπράξει την επίσημη σιωπή της σοβιετικής πλευράς και τη νέα άρνηση του Λονδίνου ότι έγιναν ποτέ συμφωνίες με στόχο την οριοθέτηση ζωνών βρετανικής και ρωσικής επιρροής στα Βαλκάνια.

Με όπλα τη μαρτυρία του C. Hull και όσες πρόσθετες πληροφορίες υπήρχαν, η Γιουγκοσλαβία επανήλθε μετά τη ρήξη Μόσχας-Βελιγραδίου — δημοσίως αυτή τη φορά — στη μουσική «συμφωνία των ποσοστών». Το 1949 εμφανίστηκαν δύο άρθρα (στα σερβοκροατικά) σε ισάριθμα Γιουγκοσλαβικά πολιτικά περιοδικά και το μικρό βιβλίο του S. Vukmanovic — «*Tempo*» (επίσης στα σερβοκροατικά) με τίτλο *Πως και γιατί χάθηκε ο λαϊκός απολευθερωτικός αγώνας στην Ελλάδα*³³. Σε όλα αυτά τα κείμενα καταγγέλλονται οι αγγλοσοβιετικές διευθετήσεις κορυφής, καταδικάζεται ο ρόλος του Stalin, και τονίζεται το πως μία μικρή χώρα στηριζόμενη στις δικές της επαναστατικές δυνάμεις κατόρθωσε να τις ανατρέψει. Δεν γνωρί-

29. Maclean to F.O., Oct. 29, 1944, R 17936, F.O. 371.44293. Βλ. επίσης, Vl. Dedijer, *Tito*, New York (Simon and Schuster) 1953, σ. 223.

30. Byrnes, J. F., *Speaking Frankly*, London (Heinemann) [1947], σ. 53.

31. *New York Times*, 18 Oct. 1947. Το αναφέρει ο Stephen G. Xydis, «The Secret Anglo-Soviet Agreement on the Balkans of Oct. 9, 1944», *Journal of Central European Affairs*, τ. 15 (1955-56), σσ. 248-71.

32. Hull, C., *Memoirs*, New York (Macmillan) 1948, vol. II, σσ. 1451-9. (ένιαία σελίδα· αρίθμηση).

33. Τα κεφάλαια του μικρού αυτού βιβλίου, δημοσιεύτηκαν αρχικώς σε συνέχειες στην εφημερίδα *Borba* [Αγώνας] του Βελιγραδίου. (Αυγ.-Σεπτ. 1949).

ζουμε (όχι διότι είναι αδύνατον να διαπιστωθεί αλλά επειδή δεν υπάρχει προς το παρόν κάποια ειδική έρευνα για το θέμα αυτό) εάν, με ποιο τρόπο και σε ποια έκταση σχολιάστηκαν οι γιουγκοσλαβικές απόψεις στη Δυτική Ευρώπη³⁴. Η απαντητική «μπροσούρα» του ΚΚΕ πάντως, που επιγράφεται *Η προδοσία του Τίτο απέναντι στη Δημοκρατική Ελλάδα*³⁵, δεν περιλαμβάνει καμία αναφορά στις γιουγκοσλαβικές καταγγελίες περί των μυστικών συμφωνιών του 1944.

Το 1954 κυκλοφόρησε ο δος (τελευταίος) τόμος του γνωστού έργου του W. Churchill για το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο βρετανός πρωθυπουργός καταθέτει εκεί την προσωπική του μαρτυρία για τις συμφωνίες και παραθέτει τα πραγματικά ποσοστά της αρχικής του προτάσεως, αλλά όχι και τις τροποποιήσεις, ως προς την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία, που αποφασίστηκαν στις συναντήσεις Eden - Molotov τις δύο επόμενες ημέρες³⁶.

Δε γνωρίζουμε — διότι ο φάκελλος των αγγλικών αρχείων που αντιστοιχεί στον τόμο αυτό παραμένει κλειστός³⁷ — τι οδήγησε τη βρετανική

34. Το βιβλίου του Tempo πάντως, κυκλοφορήθηκε και σε αγγλική μετάφραση το 1950. [Sv. Vukmanovic-General «Tempo», *How and Why the People's Liberation Struggle of Greece met with Defeat*, London, 1950]. Ανατυπώθηκε το 1985 (Merlin Press) από το μοναδικό ίσως γνωστό αντίτυπο αυτής της εκδόσεως, που εντοπίστηκε στην Αγγλία (στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Hull).

35. *La Trahison de Tito envers la Grèce Démocratique*, s.l., s.a. [1950?] Συλλογή άρθρων του Ν. Ζαχαριάδη, Κ. Καραγιώργη, Α. Στρίγγου κ.ά., για την «προδοσία» του Τίτο.

37. Σε κάθε έναν από τους προηγούμενους πέντε τόμους του *The Second World War*, αντιστοιχεί ένας ογκώδης φάκελλος του Foreign Office, όπου διάφορες υπηρεσίες (όχι μόνον εκείνες του Υπουργείου Εξωτερικών) εξετάζουν το κείμενο του Churchill παράγραφο προς παράγραφο. Σημειώνουν τι άλλο έχει γραφεί περί των θεμάτων που τίγονται στις σελίδες του βιβλίου, σταθμίζουν τις πολιτικές επιπτώσεις των απόψεων του βρετανού πρωθυπουργού — με εξαιρετική προσοχή σε ό,τι έχει σχέση με τις ΗΠΑ, προκειμένου να αποφευχθούν «παρεξηγήσεις» με την αμερικανική πλευρά και ειδικώς με τον Πρόεδρο Eisenhower —, ελέγχουν την παράφραση των κωδικοποιημένων μηνυμάτων/τηλεγραφημάτων του κειμένου, ώστε να μην είναι δυνατόν να αναπαραχθούν οι κώδικες με τους οποίους είχαν σταλεί — παρ' όλον που δεν ήταν πλέον σε χρήση —, διορθώνουν τα (σπάνια) ορθογραφικά ή συντακτικά σφάλματα κ.ο.κ. Το σύνολο των παρατηρήσεων υποβάλλεται εν συνεχεία στο συγγραφέα για τις σχετικές διορθώσεις.

Η παραπάνω διαδικασία μοιάζει σε πολλά σημεία της — αλλά οι ομοιότητες είναι μόνον επιφανειακές — με το λογοκριτικό έλεγχο των βιβλίων που γράφονται μετά τη λήξη του πολέμου από πολιτικούς, διπλωματικούς, και στρατιωτικούς αξιωματούχους· έλεγχος υπό την απειλή του Νόμου περί Κρατικού Απορρήτου. Official Secrets Act. Για το τελευταίο αυτό θέμα, βλ. Γ. Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος: Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία 1945-1963*, Αθήνα (Παπαζήσης) 1992, Μέρος Δεύτερο, Κεφ. Β, υποσ. 46. [υπό έκδοση].

πλευρά να δημοσιοποιήσει, τότε, τις συμφωνίες. Βέβαιον είναι πάντως, ότι η «ομολογία» του Churchill λειτούργησε ως έναυσμα για ειδικότερες μελέτες της Συναντήσεως Κορυφής της Μόσχας, τις οποίες παρουσίασε σε ένα πολύ ενδιαφέρον δημοσίευσμά του, πριν από μερικά χρόνια, ο Π. Παπαστράτης³⁸.

Η Σοβιετική άποψη παρέμεινε αμετακίνητη στο ότι τέτοιες συμφωνίες (μπορεί να ανήκαν στις προθέσεις του άγγλου πρωθυπουργού αλλά) ουδέποτε υπήρξαν. Την ίδια στάση θα τηρήσει και το ΚΚΕ. Δε γράφεται όμως απολύτως τίποτε στα κομματικά έντυπα με το σκεπτικό ότι κάθε ανασκευή θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί αναγνώριση πως υπάρχει θέμα προς συζήτηση³⁹ εκτός του ότι, βεβαίως, θα δημοσιοποιούσε μία άγνωστη ουσιαστικά, στο κοινό της ελληνικής αριστεράς, καταγγελία.

Λέγεται απλώς ή, συνηθέστερα, διαμηνύεται προς όσους έχουν διαβάσει ή έχουν πληροφορηθεί, με την απαραίτητη καθυστέρηση, τα σχετικά με τη «βόμβα» των ποσοστών και τα σχολιάζουν, πολύ επιφυλακτικά, μεταξύ τους — τους ολίγους δηλαδή γλωσσομαθείς αμφισβητίες του τέλους της δεκαετίας του '50 — ότι πρόκειται περί ταπεινής συκοφαντίας την οποία έχουν υιοθετήσει και αξιοποιούν διάφοροι δηλωσίες, τροτσκιστές, κρυπτο-αναρχικοί και άλλοι «εχθροί του κινήματος».

Η έντονα εικονοκλαστική διάθεση που κυριάρχησε στις γραμμές των οργανώσεων του ΚΚΕ, και της ΕΔΑ μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του Απριλίου του 1967, ανέδειξε τη «συμφωνία των ποσοστών» σε μείζον θέμα συζητήσεων και εξαγωγής συμπερασμάτων μεταξύ των Ελλήνων κομμουνιστών που βρέθηκαν, ή διέφυγαν, στο εξωτερικό. Ειδικότερα κατά την περίοδο που ακολούθησε τη διάσπαση του ΚΚΕ (Φεβρ. 1968), οι ποσοστιαίες ρυθμίσεις του 1944, εμπλουτισμένες με την εκρηκτική, απελευθερωτική, δύναμη του μέχρι τότε «απαγορευμένου» μυστικού, θα αποτελέσουν τον πολιορκητικό κλοιό στις επιθέσεις εναντίον των οχυρών του «ορθοδόξου» κομματικού λόγου.

Το άνοιγμα των βρετανικών αρχείων για την περίοδο του πολέμου, το 1972, δε συνέβαλε, δυστυχώς, στην ένταξη του ζητήματος των μυστικών συμφωνιών της Μόσχας στο υπαρκτό του πλαίσιο, την αποτίμηση των πραγματικών του διαστάσεων — τουλάχιστον ως προς την Ελλάδα — και την επανεξέταση του γενικώς επικρατήσαντος «όπερ έδει δείξαι» το οποίο

38. Papastratis P., «The Anglo-Soviet Balkan Agreement and Greece: A historiographical approach στο Macrakis L., Diamandouros N. (eds), *New Trends in Modern Greek Historiography*, Hanover, N. H. (Modern Greek Studies Association, Occassional Paper I) 1982 σσ. 191-203.

μονίμως συνοδεύει έκτοτε όλες τις αναφορές στα — «μοιραία» — ποσοστά.

Μετά τη μεταπολίτευση η συζήτηση μεταφέρεται στην Ελλάδα και διευρύνεται. Εξαιρουμένων των κομματικών μελών και των, ακόμη περισσότερων κομματικών, εντύπων του «ορθοδόξου» ΚΚΕ, όπου η επίσημη άποψη εξακολουθούσε να είναι, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ότι μυστικές συμφωνίες απλώς δεν έγιναν ποτέ, «τα ποσοστά» με την καταλυτική ερμηνευτική τους εμβέλεια κατακτούν το πανελλήνιο. Τα προβάλλουν οι εφημερίδες της πρώτης μεταδικτατορικής περιόδου, όλων των πολιτικών συμπαθειών, ως γεγονός αυτονόητα καθοριστικής σημασίας, στο πλαίσιο της πληθώρας των, εξαιρετικά χρήσιμων, ερευνών, συζητήσεων, προσωπικών μαρτυριών, δημοσιεύσεων πρωτότυπου αρχειακού υλικού, επιστολών κλπ. (υλικό που δεν έχει ακόμη αποδελτιωθεί) για τα χρόνια της Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου.

Αργότερα, εμφανίζεται σποραδικά — όχι μόνο στην Ελλάδα — και η νεωτερίζουσα(;) «κομματική άποψη» ότι οι συμφωνίες υπήρξαν, χωρίς ποσοστά, και με ημερομηνία λήξεως το τέλος του πολέμου ή και με ποσοστά τα οποία όμως αντιπροσώπευαν ποσοστά συμμετοχής στις «Διασυμμαχικές Επιτροπές Ελέγχου»· πράγμα που, όπως σημειώσαμε, δεν ίσχυε ούτε ήταν δυνατόν να ισχύει³⁹.

Το ενδιαφέρον ερώτημα βεβαίως, είναι γιατί θα έπρεπε οπωσδήποτε να εξοβελιστούν οι συμφωνίες και, κυρίως, τα ποσοστά. Όσον αφορά τη Σοβιετική Ένωση, (το δικό της κοινό και το δικό της ακροατήριο των αδελφών κομμουνιστικών κομμάτων) μάλλον δε χρειαζόνταν ιδιαίτερες εξηγήσεις. Ως προς την αγγλική πλευρά δεν είναι γνωστό, όπως αναφέραμε ήδη, γιατί ο Churchill επέλεξε το 1954 προκειμένου να αποκαλύψει, ή ορθότερα να παραδεχθεί δημοσίως και μάλιστα με έντονα πανηγυρικό τρόπο, τις συμφωνίες για τα Βαλκάνια και τον «κυνικό» διάλογο που ακολούθησε την καταγραφή τους· «σε μισή κόλλα χαρτί». Ασφαλώς όμως, μπορούμε να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι τόσο ο ίδιος όσο και η βρετανική κυβέρνηση έκριναν πως στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία είχαν πολύ περισσότερα να κερδίσουν παρά να χάσουν.

Για το ΚΚΕ και την Ελλάδα, για την οποία οι συμφωνίες της Μόσχας δεν είχαν ούτε καθοριστική, ούτε καν ιδιαίτερη σημασία, η ερμηνεία της εμμονής στο τι έγινε (ή δεν έγινε) σε κάποια ξένη πρωτεύουσα τον Οκτώ

39. Βλ. π.χ. την κριτική της Vitka Toskova για το βιβλίο του Papastratis P., *British policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge (C.U.P.) 1984, στο βουλγαρικό περιοδικό *Études Balkaniques* τ. 4, 1985, σσ. 131-5.

βριο του 1944, θα πρέπει να αναζητηθεί πέραν του πολιτικώς αυτονόητου. Του τρόπου δηλαδή με τον οποίον λειτουργεί στην κοινή γνώμη ή λέξη ποσοστά και των συνειρμών που παράγει, ιδίως όταν αναφέρεται σε διεθνείς διαπραγματεύσεις (πράγμα που ισχύει άλλωστε και στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις και εξηγεί τόσο τη σοβιετική όσο και την αγγλική —μέχρι το 1954— στάση επί του θέματος). Πέραν ακόμη και του πρωταρχικού καθήκοντος του ΚΚΕ να υπερασπίζεται την τιμή και την υπόληψη του ΚΚΣΕ.

Θά πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ο αγώνας για την απόκρουση της «συκοφαντίας» περί μυστικών συμφωνιών εναντίον ενός αντιπάλου που μάχεται να αναδείξει τον «καθοριστικό τους ρόλο», διεξάγεται μεταξύ συμπατριωτών εντός ενός πολύ γνωστού γηπέδου καθολικής αποδοχής. Του γηπέδου που ορίζεται από την κοινή πίστη στη θεωρία της μικρής και πάντοτε ετεροκαθοριζόμενης χώρας, την οποία όλοι την επιβουλεύονται και τη χρησιμοποιούν, που όλοι ασχολούνται συνεχώς — και κατά προτεραιότητα — με αυτήν (ως φιλέλληνες ή ανθέλληνες), που έχουν κατορθώσει να την υποβιβάσουν, επί εκατοντάδες χρόνια τώρα, στο (περιζήτητο τελικώς) ρόλο του ανυπεράσπιστου θύματος, και που οι κάτοικοί της, σε τελευταία ανάλυση, δεν ευθύνονται, ως άτομα, ως Αριστερά, ως Δεξιά, ή ως — ανάδελφο — εθνικό σύνολο, για τη μοίρα τους.

Πρόκειται περί τοπικής ποικιλίας της, επίσης, γνωστής, λογικής που φιλοδοξεί να αντικαταστήσει την ανάλυση με τις συνωμοτικές ερμηνείες της ιστορίας, τη μελέτη και την κριτική επεξεργασία όλων των δεδομένων του παρελθόντος με την επιλεκτική προβολή των «εθνικώς ωφελίμων», τις συγκριτικές προσεγγίσεις και το ευρύτερο πλαίσιο κάθε συγκυρίας με την αρχή ότι η Ελλάς, η Αγγλία, η Γερμανία, η Νιγηρία, η Κόστα Ρίκα κ.ο.κ. (όπως και ο πελάτης, καθώς έλεγαν παλαιότερα) έχει πάντα δίκιο· λογικής που φιλοδοξεί με άλλα λόγια να καταργήσει την ιστορία.

Ίσως διότι ρόλος της ιστορίας μπορεί να είναι, μεταξύ άλλων, να κλωτσάει την μάλλα όσο το δυνατόν πιο συχνά, και πιο μακριά, έξω από αυτό ειδικώς το γήπεδο.

Όλα αυτά όμως, για να κλείσουμε με μία τυπική αγγλική έκφραση (όχι προς τιμήν του ενός εκ των δύο υψηλών συνομιλητών της Μόσχας) είναι μια άλλη ιστορία.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίδες
Πρόλογος	15 - 16
Βιογραφικό σημείωμα	11 - 13
Προσφώνηση του Δημάρχου Λευκάδας Σπύρου Μαργέλλη	17 - 18
Προσφώνηση του Καθηγητή, τότε Πρύτανη του Πανεπιστημίου, Γιώργου Δ. Κοντογιώργη.	19 - 20
Πανταζής Κοντομίχης (Εκπαιδευτικός), <i>Τα Γυμνασιακά χρόνια του Ν. Σβορώνου στη Λευκάδα.</i>	21 - 29
Nicolai Todorov (Ακαδημαϊκός, Πρόεδρος της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών), <i>Προσωπικές αναμνήσεις από το Ν. Σβορώνο.</i>	31 - 33
Κώστας Γ. Τσικνάκης (Ιστορικός-Ερευνητής Ε.Ι.Ε.), <i>Η Πρώτη περίοδος της Επιστημονικής δραστηριότητας του Ν. Σβο- ρώνου.</i>	35 - 44
Παναγιώτης Νούτσος (Παν/μιο Ιωαννίνων), <i>Εθνικό και Κοινο- νικό ζήτημα στην Ελληνική Σοσιαλιστική σκέψη των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αι.</i>	47 - 62
Άλκης Ρήγος (Πολιτικός Επιστήμων-Πάντειο Παν/μιο) <i>Η Εθνική Ιδέα στο έργο του Ν. Σβορώνου.</i>	63 - 74
Βασίλης Κρεμμυδάς (Ιστορικός - Παν/μιο Αθηνών), <i>Η αστική Τάξη στο έργο του Ν. Σβορώνου.</i>	75 - 80
Λίντα Παπαγαλάνη-Καλαφάτη (ανθρωπολόγος — Παν/μιο Αθηνών), <i>Ο Νίκος Σβορώνος και η κοινωνική Ανθρωπο- λογία.</i>	81 - 86
Στέφανος Πεσμαζόγλου (Πάντειο Παν/μιο), <i>Ο «αντιστασιακός Χαρακτήρας» της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού.</i>	87 - 94

Σελίδες

Λένος Μαυρομάτης (Ιστορικός Ε.Ι.Ε.), <i>Βυζαντινή Ιστορία και Ιστορία.</i>	95 - 101 ✓
Νίκος Σιδέρης (ψυχίατρος-ψυχαναλυτής), <i>Ασυνείδητο και αιτιότητα στην Ιστορική διαδικασία.</i>	103 - 108
Θ. Καλαφάτης (Ιστορικός—Παν/μιο Πειραιώς) — Ζ. Δεμαθάς (οικονομολόγος — Πάντειο Παν/μιο), <i>Το ερμηνευτικό Πλαίσιο της «Επισκόπησης της Ελληνικής Ιστορίας» του Ν. Σβορώνου.</i>	109 - 127
Dimitri Nicolaides (ιστορικός — Paris I), <i>«La France et les Grecs Sous la revolution Francaise».</i>	131 - 137
Γιώργος Δ. Κοντογιώργης (Πολιτικός Επιστήμων — Πάντειο Παν/μιο), <i>Προύχοντες και Παρακοινωνικά στοιχεία στη Λευκάδα του 18ου και 19ου αιώνα.</i>	139 - 156
Δήμος Μαλακάσης (Λαογράφος), <i>Μικρή εισαγωγή στις απομυθοποιήσεις (1850-1950).</i>	157 - 164
Δήμος Μαλακάσης (Λαογράφος), <i>Η εκατονταετία του 1850-1950 (Εισαγωγή στην εργασία: «Μαγαζιά τέχνες στη Λευκάδα-Απομυθοποιήσεις»).</i>	165 - 175
Κων/νος Παπαθανασόπουλος (Ιστορικός — Πάντειο Παν/μιο), <i>«Καποδίστριας και Όθων: Τομή ή Συνέχεια;» Σκέψεις και ερωτήματα για την περιοδολόγηση και τη μεθοδολογία της έρευνας.</i>	177 - 181
Στέφανος Παπαγεωργίου (Ιστορικός—Πάντειο Παν/μιο), <i>Απόπειρες προσαρμογής και ανέλιξης στην Οθωνική Κοινωνία της Αθήνας του 1834: Η περίπτωση της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη.</i>	183 - 192
Καίτη Αρώνη-Τσίχλη (Ιστορικός—Πάντειο Παν/μιο), <i>Νοοτροπίες και συμπεριφορές των στρατιωτικών της μετεπανστατικής Ελλάδας. Η περίπτωση του Θεodorάκη Γρίβα.</i>	193 - 201
Ζιζή Σαλίμπα (Ιστορικός-Ερευνήτρια Ε.Τ.Ε.), <i>Η Εκπαίδευση των Γυναικών της Εργατικής Τάξης (1870-1920).</i>	203 - 208
Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (Ιστορικός—Πάντειο Παν/μιο), <i>Ψυχαισμός και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός: Όψεις του φιλελευθερισμού στο Μεσοπόλεμο.</i>	209 - 216

Σελίδες

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη (Ιστορικός—Πάντειο Παν/μιο), <i>Η επιδίωξη διαμόρφωσης πολιτικής και διοικητικής ελίτ στο Μεσοπόλεμο.</i>	217 - 224
Κλεομένης Σ. Κουτσούκης (Πολιτ. Επιστήμων — Πάντειο Παν/-μιο), <i>Συγχρονιστικά φαινόμενα και συλλογική μνήμη στην Ελληνική κοινωνία (1941-1974): Μια σημειολογική προσέγγιση.</i>	223 - 235
Αντώνης Λιάκος (Ιστορικός — Παν/μιο Αθηνών), <i>Προβλήματα συγκρότησης Εργατικής Τάξης στην Ελλάδα.</i>	237 - 262
Μαργαρίτα Δρίτσα (Ιστορικός—Παν/μιο Κρήτης), <i>Η Ιστορία των Ελληνικών Επιχειρήσεων: Μερικά πρώτα ερεθίσματα.</i>	263 - 271
Δημήτρης Κ. Ψυχογιός (Κοινωνιολόγος—Πάντειο Παν/μιο), <i>Η διανομή της Εθνικής γης στο Αίγιο Μυρτοντιών (1871-1913).</i>	273 - 298
Μιχάλης Ρηγίνος (Ιστορικός — Παν/μιο Αθηνών), <i>Οικογενειακές στρατηγικές και προσφορά παιδικής εργασίας στην Ελληνική Βιομηχανία - Βιοτεχνία 19ος - 20ός αιώνας.</i>	299 - 306
Ν. Παντελάκης (Ιστορικός — Ερευνητής Ε.Τ.Ε.), <i>Τα Αγγλικά Κεφάλαια και ο Εξηλεκτρισμός της Αθήνας (1925-1940).</i>	307 - 315
Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (Οικονομολόγος—Πάντειο Παν/μιο), <i>Σχετικά με την επίδραση της Κεϋνσιανής θεωρίας στη διαμόρφωση της Ελληνικής μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής.</i>	317 - 323
Γιώργος Στεφανίδης (Ιστορικός—Paris I), <i>Ο Ν. Σβορώνος και η εικόνα της Ελλάδας.</i>	325 - 328
Λίνα Λούβη (Ιστορικός—Παν/μιο Κρήτης), <i>Ομογενείς και εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης κατά τη δεκαετία 1870-1880.</i>	329 - 341
Προκόπης Παπαστράτης (Ιστορικός — Πάντειο Παν/μιο), <i>Η Πολιτική της ΕΣΣΑ απέναντι στην Ελλάδα στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.</i>	343 - 351
Λένα Διβάνη (Ιστορικός — Παν/μιο Αθηνών), <i>Η Κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου και το Κίνημα της Μέσης Ανατολής.</i>	353 - 363

Σελίδες

Γιάννης Γιανουλόπουλος (Ιστορικός — Πάντειο Παν/μιο) «*Το
πρώτο λάθος του Θεού;*»

365 - 385

Και πάλι για τη «συμφωνία των ποσοστών»: Μόσχα
Οκτώβριος 1944.

**ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ**

**ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ**

**Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ — Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 — Ν. ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΛ. 92.38.933 — 92.36.675
ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 1993**

**ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΜΑΡΙΑΣ ΓΑΡΔΕΛΗ
*ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ***